

નિવેદન

“તારી જાણશ વીરા જુદિયુ’ એના જુદા જાણણદાર છ.”

—અવેરચંદ મેઘાણી જેવા ‘જે મહાજનોના ખમીરથી પ્રજાઓ ધડાય છે તેમાંના એક’, ‘મોટા ગળના’, ‘ઘટના પુરુષ’—ની વાડમ્ય પ્રવૃત્તિ ‘જુદેરી જાણશો’ ધરાવે છે. જે સાહિત્યકાર ‘રાષ્ટ્રીય ચાપર’ બનવા ઉપરાંત ‘કૃષ્ણની બંસરીની અદ્ભુત સેવા’ બજાવે, જે એક દેશવિશેષના પ્રતીક બની રહે, ‘માણસાઈ’ની જ્યોતને અણખૂટ શોધથી અંખ્યા કરે, પોતાના હૈયાની ધારણે ભક્તિ મૂરમાં ધમાન રાખી પોતાના જીવનને અને કવનને કસુબલ રંગે રંગી માખે..અને જેને મમતાનો વસમો માર લાગતાં અંતરના કો ઝોવાળને ડચકારે દિશા ચૂક્યા વગર પોતાની પ્રવૃત્તિઓ આદરે..એવા ‘સાહિત્યકાર’ની તો ‘જાણશો’ જુદી જ હોય ને ?

ધૂમકેતુએ લખ્યું છે : “લેખક અનેક કારણોસર લખે છે પણ તમામ કારણો કે એમાંના કેટલાંક કારણો હાજર હોય છતાં પણ અંતિમ કારણ એ સૌથી જુદું જ હોઈ શકે છે અને એ વસ્તુસ્થિતિનું લેખક-જીવનમાં કે હરકોઈ વ્યક્તિના જીવનમાં મહત્વ છે મેઘાણીના જીવનમાં આવું એક અતજ્ઞ જીડાણું હતું અને એ જીડાણુની બીનરમા જ સાચી વ્યક્તિ એડેલી હોય છે—એ હરકોઈ મૂલ્યાંકન કરનાર માણસે જાણવું જરૂરી છે.” મેઘાણીની વાડમ્ય પ્રવૃત્તિ અનેક દિશાઓમાં પ્રવૃત્ત થઈ છે : કાવ્ય, નવલકથા, નવલિકા, વિવેચન, સંશોધન, પત્રકારિત્વ...વગેરે અને આ દરેક પ્રવૃત્તિમાં કંઈ ને કંઈ અંગ્રાવી વિશેષતા મેઘાણીએ પ્રગટાવી છે. મેઘાણીતા વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વનો તેમાં અનુલબ્ધ થાય છે. આવું વ્યક્તિત્વ આ સઘળી પ્રવૃત્તિમાં રહ્યા છતાં, તેમાં અંતઃસ્તંભમાં ને સર્વત્ર વ્યાપ્ય હોવા છતાં, એને અતિક્રાંત કરીને એથી ઉપર જઈ ન્યારું ને ન્યારું રહે છે. માટે જ અખાને યાની કહેવો કે કવિ, નરસિંહ મહેતાને લગત કહેવો કે કવિ, કલાપીને પ્રેમી કહેવો કે કવિ..એવા એવા પ્રશ્નો જોડે છે ને ચર્ચાય છે. કારણ કે આવા કવિઓની કવિતાનું સાચું તેજ એના અંતરની પેલી મોટી મહાન વિચ્છિન્નતામાંથી આવે છે: લિન્ન લિન્ન

સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરતાં, અને એ સપગી પ્રવૃત્તિઓના સમુચ્ચય કરતું વ્યક્તિત્વ મહાન હોય છે. અને એ વ્યક્તિત્વ કરતાં પણ અંદર બેઠેલું ગૂઢ સાદ દેવું તત્ત્વ મોડું હોય છે.

આવી દૃષ્ટિથી પ્રેરાઈને મેઘાણીના એવા વ્યક્તિત્વનું આકલન કરવ અહીં પ્રયાસ કર્યો છે.

આ 'હુદેરી જાણસ'ના 'જાણણુહારે' હોવાનો દાવો કર્યો વગર, વિશ્વનાથ મગનલાલ બટ નેને 'ઉપાસ્ય શ્રેષ્ઠતાવાદ'—હીનોધીઠઝમ કહે 'જે પછે જે દેવની ઉપાસના ચાલતી હોય તેજ દેવ સર્વ શ્રેષ્ઠ'—તેવું કરી નેપમ વહોરીને પણ મેઘાણીની સૌરાષ્ટ્ર જૂમિ, એના સાંસ્કારિક બળો, કે મેઘાણીને મળેલી પ્રેરણા, મેઘાણીનો સૌરાષ્ટ્ર પ્રેમ, લોકસાહિત્યનું સંશોધન, પીર અને વિવેચન, મેઘાણીનું પત્રકારિત્વ અને પત્રકારી લખાણો, વિવેચન કે ગદ્યશૈલી, વાર્તાકાર મેઘાણી અને રાષ્ટ્રીય શાયર મેઘાણી એ રીતે અખ્યય વહેંચીને તેમાંથી મેઘાણીના મહત્તા જોવાનો જ પ્રયાસ કર્યો છે. આમ કરવા જ કેટલીક ત્રુટીઓ પુનઃ પુનઃ કથન કર્યું છે. ક્યાંક વિવેચકોનાં મંતવ્યોનું ખરું કરવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે...આ પ્રયત્નથી જે સહુ ફાઈની અંદર બેઠે લોકકલ્પને પ્રતીતિ થતી હશે, અને અનુભવ કરનાર હૃદય અહીં વ્યક્ત થયે વિચારોને અનુમોદનનો હોંકારો જાણ્યો, તો મારો પ્રયત્ન સાર્થક લેખીશ. આ વિશેષ વિદ્યતાયુક્ત વિવેચન કરવાનું કે સર્વાંગી અધ્યયન રજૂ કરવાનું કે મોડું ક્યેય રાખ્યું નથી.

આ અધ્યયન માટે મેઘાણી સ્મૃતિપ્રંથમાંથી શ્રી ઉર્માશંકર જોષી 'મેઘાણી એક જીવનચિત્ર' એ લેખમાંથી અને જીર્મિના ૧૯૪૭ ના સ્મૃતિ અંકમાંથી મને ઠીક ઠીક પ્રેરણા મળી છે. મેઘાણીના મંશે ઉપરાંત 'આપણે લોકસંસ્કૃતિ' અને અન્ય સાહિત્યકારોના ગ્રંથોના વાચને અહીં લાટ પ્રદેશ આટલે વરસે ફરીથી સૌરાષ્ટ્રનું વાતાવરણ મારા મનમાં ઝળુંજળું અનુભવે એથી હું એ સર્વનો ઝાણી છું.

આવા પ્રિય વાતાવરણમાં લગભગ આ સાતેક મહિના સુધી રમમા રહેવાનો અવસર આપવા બદલ શ્રી ગજનન પુસ્તકાલયના શ્રી હીરાલાલજી દેસાઈનો હું ઝાણી છું. શ્રી હીરાલાલજી અને પ્રો. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે મને પ્રિયો ન હોત તો આ લખાણ લખવાની સ્ફૂર્તિ મારામાં આવત નહીં...

વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક માટે ખૂબ રાહ જોવાની. મારી એ આગર

અને મંદ લેખનપ્રવૃત્તિ માટે હું દિલગીર છું. પુસ્તક સૂરત જપાતું હતું અને આમેય પ્રેક્ષક તપાસવામાં મારી ઝીણી દષ્ટિ નહીં, તેથી ઘણી ભૂલો રહી જવા પામી છે અર્થનો અનર્થ ન થાય તેટલા પૂરતું એક શુદ્ધિપત્રક આ સાથે રજૂ કર્યું છે. મારા ઔપચારિક માટે હું સહુની ક્ષમા માગી એ બૂલોને આજીવંતી મેં વ્યક્ત કરેલા વિચારોને સમજાવથી અહથ કરવાની હું સહુને વિનંતી કરું છું...

ભદ્રસંસ્કૃતિના પ્રેમાવરણો અને અન્ય વિક્ષિપ્ત કરનારા કલેશાવરણો હોવા છતાં જે વિષદ લોકમનોમુકુર આપણા સહુની અંદર રહેલું છે તેને આ લોકસાહિત્યવીરનું અધ્યયન નિવેદિત કરું છું...એ લોકહૃદયમાં મને શ્રદ્ધા છે.

શ્રી જનકાવન,

૧૬, આશાબાગ,

નવસારી.

૧૦ જાન્યુઆરી, ૧૯૬૮.

જયંત શા. જોશી

અનુક્રમણિકા

મકરણ

પૃષ્ઠ

૧. સૌરાષ્ટ્ર ધરણી	...	૧— ૩૪
ભેરે રે આરાધ્યો મહાદેવ	...	૧
ધેર અતિ વધી ધરતી	...	૧
સદા ઝળુંબતો ભૂતકાળ	...	૮
નિરનિરાળા સંસ્કારની લાતીગળ સજી	...	૧૬
કમુંબલ રગની લોકસંસ્કૃતિ	...	૨૦
૨. ધરતીનું ધાવણ	...	૩૫— ૭૩
અખિલ સોરઠનો સાક્ષાત્કાર	...	૩૫
અંશમાં અખિલ	...	૩૮
દિશા બૃહ્યા વિધાનો	...	૪૪
સૌરાષ્ટ્રના આત્માનું આકલન	...	૪૯
મમતાનો વસમો માર	...	૫૩
ળાળપણની પ્રીત	...	૬૫
ગોવાળનો સાદ	...	૬૯
૩. લોકસાહિત્યની રસધારા	...	૭૪—૧૬૧
કળાયેલ કંઠ	...	૭૪
સંગીત : સૂરોનું નહીં, પણ ચબ્દોનું	...	૭૯
લોકગીતોના ગાયકો	...	૮૪
વાચિક અભિનય	...	૮૬
જુલંદ કંઠ	...	૯૨
લોકોત્તર બચોતનું સરક્ષણ	...	૯૫
સંગોષ્ઠન નહીં પણ સજીવન	...	૧૦૧
ગાત્ર નહીં પણ સ્ત્રોત	...	૧૦૭
મરમીની સાન	...	૧૧૦
સમગ્ર લોકસંસ્કારનો આત્મા	...	૧૧૪

પરખી પરખીને રસ પીધો	૧૧૭
વિશ્વતી લોકવાણી	૧૨૬
લોકગીતોની ખાંધણીનું શાસ્ત્ર	૧૩૨
સુમેળભર્યા સંદલનમાં સાક્ષાત્કાર	૧૩૭
રસિકની સંસ્કારાએલી દષ્ટિ	૧૪૦
લોકજીવનના આદર્શ ચારણ	૧૪૩
ચારણે ઉપાસેલું જીવન	૧૪૬
જીવનની મીઠપ	૧૫૦
રસધાર અતે બહારવટિયા	૧૫૩
ઠહેવાતી કથા	૧૫૭
બારોડની વાર્તાઓ	૧૫૯
વાત ઠહેનારાનાં વ્યક્તિત્વ	૧૬૪
મમતાનો માર	૧૬૦
૪. પત્રકારિત્વ	૧૬૨—૨૦૩
વેરાનમાં મીઠા બોલ	૧૬૨
સાહિત્યરંગી તોર	૧૬૩
દેશપરદેશની કથાઓ	૧૭૦
અગ્ર પ્રાણના ધબકારે ધબકારે	૧૭૮
કવિનો કસળ	૧૮૩
કાવ્યદષ્ટિદીધી સમજ	૧૮૭
પત્રકારનો લોહીઉકાલો	૧૯૩
સાહિત્યદીધી લેઈને જુદી વાટ	૧૯૫
પ્રાંતપ્રધાન પત્ર	૧૯૯
૫. કલમ-કિતાબની સૃષ્ટિ	૨૦૪—૨૪૧
કલમ-કિતાબની સૃષ્ટિ	૨૦૪
સામાન્ય એજ સંગીન	૨૦૭
વિવેચનદષ્ટિનું સાધારણીકરણ	૨૧૯
'સંગીનતા'ની સાધના	૨૨૧
અંતઃ સ્ફુર્તિ અને જ્ઞાન	૨૨૪
લોકબોધ્ય એટલે પ્રાકૃત નહીં	૨૩૨

પ્રકરણ

પૃષ્ઠ

સાહિત્યાભિમુખી પ્રેરણાઓ	૨૩૫
સાડકવાયું અને મીઠાભોલું ગદ્ય	૨૩૭
૧. સોરઠી વાર્તાકાર	૨૪૨—૨૭૬
ધરતીનાં ધાવંણુ પ્રેરિત વાર્તાકર્તા	૨૪૨
અર્વાચીન જીવનની વાર્તાઓ	૨૪૬
સમાજદર્શન	૨૫૦
ઉત્કૃષ્ટ અનુભૂતિઓ	૨૫૫
વિકસતી વાર્તાકલા	૨૫૬
✓માણસાઈના દીવા	૨૫૭
સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી	૨૬૦
૭. કમ્બોજી કાવ્યસ્રોત	૨૭૬—૨૮૪
યુગવંદના અને			
૬૦૬—૬૦૭ બીજા કાવ્યો	૨૭૬
૮. સૌરાષ્ટ્રનો ભત્ત મયૂર	૨૮૫—૩૦૯

(૧) મોરે રે આરાધ્યો મહાર !

✽

“મોરલા, હો ! મુંને ઘોડી ઘડી તારો આપ અપાદીલો. કંઠ
જોવાયેલી વાદળીને હું ઉઘડીવાર સાદ પાડી લઉં !”
—મેઘાણી

✽

—અને ખરેખર મેઘાણીની સમગ્ર સાહિત્યપ્રવૃત્તિએ જોવાઈ ગયેલી સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિની વાદળીને સાદ પાડી પાડીને ગુજરાતી સાહિત્યકાશમાં પુનઃ ગોરંભાતી કરી દીધી છે. હૈકાના ભાવે અને પ્રાચુના પુકારે એ સંસ્કૃતિને ફરીથી રસધારા વહાવતી બનાવીને સૌરાષ્ટ્રીના ચિત્તાકાશમાં ગોરંભાતી કરી દીધી છે. એ મોરલાનો છેલ્લો સાદ વૃથા ગયો નથી, જોવાયેલી વાદળી અદશ્ય થઈ નથી.....

કવિ ‘કાન્તે’ ‘ઠલાપી’ને ‘સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા’—કહી સંબોધન કર્યું, સૂરસિંહજી જોહિલે પોતાનું કાવ્યવ્યક્તિત્વ ‘ઠલાપી’ નામમાં પ્રગટ થતું અનુભવ્યું. (મિત્રોના કહેવાથી, અલગત) કેટલાક રસિકોએ ‘કાન્ત’નું એ સંબોધન ‘નંદનવનના પ્રાસાદોની યેચથી,’ ‘નુરલિઓની સાથે સંસારે સરી.’ ‘અન્તહારિ ગીતા શી અથડાતી’ ન્હાનાલાલની કવિતાને અનુકૂળ હોય તેવું સૂચવ્યું છે. પણ, ગુજરાતના કોઈ પણ સાહિત્યકારના સમગ્ર સાહિત્ય-વ્યક્તિત્વ માટે મોરલાનું પ્રતીક યથાર્થ રૂપે યોગ્ય શકાતું હોય તો તે સૌરાષ્ટ્રની વંદી ભૂમિની કોઈ કુગરધારેથી ગળું ભરીને સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિને સાદ પાડનાર ઝવેરચંદ મેઘાણી માટે જ યોગ્ય શકાય તેમ છે.

કોયલનો લટકાળો ટહૂકાર, બપોયાનો કરુણા નિર્ઝરતો મંદ્રસૂર... વગેરે કરતાં મોરનો ગેહકાર પ્રાણમાં જુદો જ મસ્ત ઉલ્લાસ ભરે છે. તાપે તપેલી સૂકી ધરતીને હારવા માટે ઠાળા મલીર ઝોદીને આગતેમ ફરતી વર્ષાઋતુની વાદળીએ આમેય મસ્તીનું ચેતનનું પ્રતાવરણ સજ્જે છે. પણ એવા એ મેઘને બોધેને મત્ત બનતા મોરલાની મસ્તી અને છટા અનોખી હોય છે.

મેઘાલોકે મસ્તીએ ચડેલો મોર કાઈ ડુંગરપારેથી ટેહક ટેહક કરી ને
ગેદકાર કરે છે તે અગસ્ત મીમને આવરી લઈ વર્ષાકાલીન ઉલ્લાસપ્રય પ્રકૃતિ
સાથે તૂપ બને છે. હવાના થરેથરમાં મંડરાઈને એ અવાજ આકાશમંડળને
ભરી દે છે અને દેશરવ ગાળ્યા પછી પણ એનાં ભજુકાર-એ નાદનો કાઈ
પ્રતિધ્વનિ આકાશમાં ઝળુંબનો દોલ તેવું લાગે છે. નેટલા ઉલ્લાસથી, આરતથી
અને મસ્તીથી એ મોર લતકાર કરે છે તેટલા જ ઉલ્લાસ, આરત અને મસ્તીથી
આપણાં હૃદય ભરાઈ જાય છે, આપણા પ્રાણ ધનગની જોડે છે. આનું મોરનું
સ્વરૂપ મેઘાણીની પ્રજ્વળિ અને વ્યક્તિત્વને જ સાચી રીતે સ્પષ્ટ છે ને ?

મોગની ઠલા, છટા, સૌન્દર્ય અને વૈભવ પણ એના ગેદકાર સમા
ચિત્તહારી અને મનભર દોલ છે કળાયેલ મોરસો, મલપતો મોરસો વગેરે
લાડત્યાં વિષ્ણુજો સોજોએ મોરને માટે યોજ્યાં છે. મલપતો મોરસો અને
લગ્નકતી દેલ એ તો કાઈ જોડા માર્મિક પ્રયુષના પ્રતીક બની ગયાં છે. ‘મેઘાલોકે’
પાસે પાસે રહેલા સ્નેહીઓનાં હૃદયમાં પણ “અન્યથા વૃત્તિ” થાય છે, તેમ
મૈયૂરની કેકાયા પણ એવી જ અંખનાઓ જાગે છે. મેઘાણીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિએ
પહાડી મોહજા પ્રેમની વેળીલી રમધારા વહાવી, દિલાવર દિલતું ચીરત્વ દાખવ-
નારા બહારવટિયાઓની મસ્તી આલેખી, સૌરાષ્ટ્રની અખંડ પરંપરાપ્રાપ્ત
સંસ્કૃતિ સજીવ અને ચેતનવંતી બનાવી, રસિકોનાં હૃદયમાં કાઈ ન સમજાવી
શકાય તેવી અંખના, તેવી “અન્યથા વૃત્તિ” નો પ્રગળ સંચાર કર્યો છે.

“પછી તો વાઝાનાં ટેંપાંમાં વિન્નેગની કાળી બળતરા સળગતી હોય
તેવી વીજળી આકાશનાં કાળજી ચીરી ચીરીને ભડભડક નીકળવા લાગી.
કાણુ જાણે કેટલાયે આપેરા સાગરને કાંઠે દિલડાનાં સંગી બેઠાં હશે, તેને
સંભારી સંભારી વિન્નેગી વાદળાંઓ મનમાં મનમાં ધીરું ધીરું રોવા માંડ્યાં.
પોતાની સાંકળ (ડાઠ)ના તથુ તથુ કટકા કરીને મોરલા કેહક કેહક શબ્દે
ગેદકાર કરવા માંડ્યા; દેલડીઓ દેહક દેહક કરતી સ્વામીનાથને વીંટળાવા લાગી”
(રસધાર-૩).

‘વર્ષાઋતુ તો પ્રચંડ પરિવર્તનની ઝડપ છે. એનું આગમન કાઈ
દિગ્વિજયી રાજેન્દ્રના આગમન સરીખું છે. ઘડીમા સોનેરી તડકે તપતો
તેજોમય ઉધાડ, તો ઘડીમાં કાળાધોર મેઘાડખર : ઘડીમાં સફી ધરતી, તો
ઘડી પછી ધોધમાર વહેતા પાણી : નિઃશંક નીલ આકાશના અંતઃકરણ પર

ઓચિંતી વાદળીઓ અને વીજળીઓને ઉન્મત્ત આક્રમણના ટાટાર હા ; મૃગજળે સળગતા મેદાનો પર વળતી જ પ્રભાતે રેશમસમા તરણાની લીલી લીલી તૃણ-ચૂંદડીનું આરણ્યદન : એ સર્વ દ્રશ્યો વર્ષાને મહાન પરિવર્તનની ઋતુ બનાવે છે, અન્ય ઋતુઓને તો એક જ ભૂતની સાગોપાગ સપત્તિ . કા ટાંદ ને દુઃખ તાપ; પણ વર્ષા તો સૌમ્ય તેમ જ રૌદ્ર બન્ને સ્વરૂપે ગોબીતી : ક્યારેક મરક મરક મુખ મલકાવતી તો ક્યારેક ખડખડ હસતી : ક્યારેક જ પીને વિચારમગ્ન બેઠેલી તો ક્યારેક ચીએ ને પછાડા મારી વિલાપ કરતી : ક્યારેક મેઘધનુષ્યના દુપટા ઝુલાવતી તો ક્યારેક ઢાળા ધન ઓઢણાના ચીરે ચીરા કરીને પવનમાં ફરફરાવતી :-આ બધું આપણા દેહપ્રાણને ડવમલાવી નાખે ને આપણા બીતરમા પોતાની મસ્તીના પડધા જગાવે . . . વર્ષાનું સ્વરૂપ .. એ તો જોનાર કે ન જોનાર સર્વેને હચમચાવી મૂકે ” (ઋતુગીતો)*

આ વર્ષાનું સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યે ગાયેલા જીવનનું જ સાક્ષાત્ પ્રતીક છે. સૌરાષ્ટ્રનું લોકજીવન અને લોકસાહિત્ય એ જાણે કે વર્ષાઋતુ છે અને મેઘાળી એ વર્ષાને આરાધનાર, અખનાર, માણનાર મેરસો છે.

“સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યમા ચોમાસુ અગ્રપદે છે”, કારણ કે “આ તો ચાખા પાખા ઝાંડપાદ અને આજા આજા ઘાસચારાની પહાડી ભોમ છે. આઠો વસતે કોળનારી ને નવપદ્મવિત બનનારી વનશ્રી નથી, ગ્રીષ્મમા શીળા મધુરા વાયરા દોળનારી લકુબઝકુબ વનરૂપિતે કોઈ કોઈ સ્થળ સિવાય ક્યાંયે નથી. ઊભા ઊભા નિર્જળા કુંગરા તપે અને સપાટ મેદાનો ઉપર ઝાંઝવા સળગે ભૂમિ વસવા લાયક બને છે કેવળ ચાતુર્માસમા ખેતરોના અને કુંગરાના વન કિલ્લોલ ચોમાસે જ જામે બધેયા ને મોરલાની પણ મજા વર્ષામા જામી પડે પ્રવાહીઓ આશાભર્યા પાછા પણ ચોમાસામા જ વળે મેળા તહેવારો, ઉત્સવો વગેરે પણ ત્યારે જ અનુકૂળ બને ” (ઋતુગીતો) સૌરાષ્ટ્રનું વર્તમાન જીવન નહીં, પણ વર્તમાન જીવનમા ક્યાંક ક્યાંક અળખી જતું મધ્યકાલીન સોરઠી સાહિત્યે બિરદાવેલું જીવન, જીવનતાપે તપેલાને ચોમાસા જેવું વસવા લાયક લાગે છે પ્રાણમા એવા જીવનની અખના જગે છે, આત્માને તૃપ્તિ તો એવા જીવનમા જ્યારે અપલાવવામા આવે છે ત્યારે થાય છે છેવટે કઈ નહીં તો લાવનારૂં, રસમય કાવ્યરૂં એ જીવનને ગાવામા આવે છે સારે આત્મા તૃપ્ત થાય એવો સ્વયંબૂ રસ આપોઆપ પેદા થાય છે “પહાડી મુલકના

સંભાષણેથી નિવાસીઓને તો આ વાદળાંની ધુમાધુમ, દડાકા, ગર્જના, વીજળીના સમકારા, પાણીના પ્રચંડ પછડાટા ને નદીઓનાં ધસમસનાં પૂર છતાંદિ યદી કોઈ યુધ્ધશ્રીવાની જમાવટ કરતી આ વર્ષા જ વધુ વહાલી યદી પડે એ યથાર્થ છે. માટે જ-વર્ષાના સૂર પ્રગલ્ભ અને પ્રમત્ત વાણીમાં નીતયાં છે.” (ઋતુગીતો)

સૌરાષ્ટ્રવાસીનું હૃદય સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિએ સર્જેલા વર્ષાઋતુ સમાવાતાવરણની સદેજ પણ ઝાંખી થતાં હૃદયમયી જોડે એ સ્વાભાવિક છે. “કનકાના કુંગર પર ઓદાની સગે હોયલ સમી રસકા સ્ત્રી હતી ને બે કિશોર બાળકો હતાં, છતાં બે ઓદો ‘ઉત્તર શેડયું’ ઠદ્દિયું” નિહાળીને પોતાનું વતન કચ્છ સાંભરતાં રડયો હતો—એટલું બધું રડયો હતો કે, ‘છીપર ભોંજણી હંક હુવો વંબક હુઈ વ્યાં નેયું.’ એ જ્યાં બેઠો હતો તે શિલા આખી આંસુડે ભોંજઈ ગઈ, ને નયનો ત્રાંમાવરણાં ગતી ગયાં. વનનમાં ગયા વગર પોતે ન જ રહી શક્યો. એટલું આ જમિના લેકો પર વર્ષાનું પ્રાણત્ય હતું.” સૌરાષ્ટ્રવાસીના આમ તો ગરીબકા, દુબાથેલા અને શૂદ્ધલેશ આદિથી વેરાન સમા જીવનમાં એ પરંપરાપ્રાપ્ત લોકસંસ્કૃતિ, લોકસાહિત્ય અને તેની અસર નીચે ક્યાંક ક્યાંક ક્યારેક ઝમકી જતું લોકજીવન વર્ષાઋતુ સમુદાયની ચડે છે અને એ વતન અને વતનની એ લોકસંસ્કૃતિનું કારણ આકર્ષણ તે અનુભવે છે. “અલકાપુરીનો ત્રિપાવિશેગી યક્ષ અન્ય ઋતુઓ તો ખાસ કશી અસર વિના વટાવી ગયો, પરંતુ આષાઢના પ્રથમ દિવસે પ્રકૃતિનું જે સંશુભ્ધ સ્વરૂપ એણે નિહાળ્યું, તેણે એના અંતરમાં ધરનાં સ્મરણે જગાવ્યાં, જમિનું હૃદીપન કર્યું, ને કાવ્ય ખળખળાવ્યું.” પોતાના પ્રથમ “એ રાતો પોકાર” જેવા લેખ દ્વારા મેઘાણીએ એવું જ “આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસ”નું વાતાવરણ ખડું કર્યું. ધરની, વતનની ઝંખના અનેકના હૃદયમાં જગાવી. “સૌરાષ્ટ્રમાં એ ખળખળાટ વધુ વેગીલો અને વધુ મસ્ત હોય તો તેનું કારણ છે સોરઠી પ્રજાની આવેશભરી કલ્પનાભરી અને કાવ્યરસભરી પ્રકૃતિ.”

મેઘાણીની આવેશભરી, કલ્પનાભરી, અને કાવ્યરસભરી પ્રકૃતિને—જે એ ધરતીએ જ નિષ્પન્નવી છે ને પોષી છે તેને—પણ આવી વર્ષાઋતુ સમી લોકસાહિત્ય અને લોકજીવનની રંગીલી મસ્ત રોઢ-રમ્ય લીલા, એનું ચિત્ર-વિચિત્ર સમવિષમ રંગોથી ભ્રાતીગળ લાગતું છતાં આખરે તો પ્રગળ ગૂઢ એક રંગીલો રંગે સમમતયા રંગાયેલું—દૂળ રંગ વિદોલું કસુંબરગી જીવન સંશુભ્ધ કરે છે, જમિનું હૃદીપન કરે છે, કાવ્યઝરણાને વહેતું કરી ખળખળાવે છે. મેઘાણીના મનને, મેઘાણીના પ્રાણને, મેઘાણીના આત્માને જોડે જોડી

વતન સાંભરે છે, ધરના સ્મરણો જાગી ઊઠે છે. તીન આરતથી છતાં કદામથ
ત્રીવા લાંગ કરી મેઘાણીનું સમગ્ર સાહિત્યવ્યક્તિત્વ એ મનમાં વસેલા
સૌરાષ્ટ્રને સાદ પાડે છે.

“મોર જાની થતગાટ કરે
ધનઘોર કરે ચૈલુ ઝોર, મારું મન મોર જાની થતગાટ કરે
જહુ રંગ ઉમંગનાં પીછ પસારીને
ખાદલયુ નિજ નેતન ધારીને
મેઘમહાર ઉચારીને આકુલ પ્રાણ કોને કલસાદ કરે
મન મોર જાની થતગાટ કરે-

*

*

*

નવ મેઘ તણે નીલ આંજણીએ મારાં ઘેપુર નેન જગાટ કરે
મારાં લોચનમાં મદ ધેન ભરે
...મારો પ્રાણ કરી પુલકાટ બધો પથરાઈ સારી વનરાઈ પંદરે
ઓ રે! મેઘ આપાદીલો આ જ મારે દો ય નેન નીર્લાજન ધેન ભરે.”
મન મોર જાની થતગાટ કરે.

(૨) ઘોર અતિ વંડી ધરતી

મિલે સમા શૂંવીર નરોની દુર્ગમ ધરતી સાંખ પૂરે
કુચની વિકરાળ કરાકુ ઊભી મિત્ર વિજેત જૂરે,
રમરી ધિગાળ્યા ધીંગ તણ્યાં..

વર્ષાની ધનધટા ચડે નભ, કુચ પર વીજળી ઝણુકે
મેઘ, દુન્દુભી ગડે ગગનમાં મત્ત બની મોરા ટહુકે
પ્રાડન કેમરી ધીર તણ્યાં....

—ત્રિભુવન વ્યાસ

—‘લાડકવાયા લોક, મીઠા બોલા માનવી’—ની સૌરાષ્ટ્ર ધરણી એવી તો
મુગ્ધ બનાવનારી, આસમાની તોરની મસ્ત લાવનારો પ્રેરતી રગભરી-
કોતુહલગી ધરતી છે, કે એવું નર્મ વાસ્તવદર્શન, નર્મ સરળ સજ્જવિતરામણ
પણ માનવહૃદયમાં કઈ કઈ અચંચા રસની ઝખનાઓ જગાડે છે ત્રિભુવન
વ્યાસના ‘ગાજે જગલ ગીર તણ્યા’—એ વર્ણનકાવ્ય વિષે બગવતરાય ઠાકાર
લખે છે. “કૃતિ સાદી છે એમ કહેશે કે શબ્દે શબ્દ બાતે અવકાર છે એમ
કહેશે. વિષય બાતે એટલો તો રોમેન્ટિક છે, કે તેની લાવવાહી હખીમાત્ર
પ્રાડતું હખીરાગી—રીયલિસ્ટિક ચિત્ર, લાવમુગ્ધ સૈથી વાપરી દોષ તે કરતા
પણ વધારે ખૂબીદાર અને દ્રાવક બની રહે છે” (‘આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ’).

સૌરાષ્ટ્રની ધરતીનો ભૌગોલિક નર્મ દેખાવ જ કાઈ આસમાની તોરની
રગભરી ખુમારી પ્રગટાવે તેવો છે. આમ તો આવળ બાવળ ખોરડી જેવા
કાંટયના પારવા ઝાડ અખરાવાળી મૂકી તરફાયેની એ બોમકા છે. છતાં એની
એ જ “કંકુવરણી બોમકા” —કાળા બૂખંગી, પિત્તવરણી, રતુંબડી, નીલી એવી
એ ધરતી ત્યાના લોકોના હૃદયમાં હેનપ્રીતની કાઈ અનેરી લાગણી જન્માવે
નહાનાલાલે તો પ્રસન્ન થઈને ખુમારીથી “અમારા દેશોમાં મૂરજ ગોબીતા”
એવા કેસરિયાળી રથરોવાળા-ઉંઢા ઉંઢા કિરણોવાળા “ગરમ દેરાનું” વર્ણન
કર્તું છે.

આવી એ સુખી ધમતી નાના મોગ કુચરા અને કુચરધારોથી મોભે છે.
ક્યાક એ વિકટ વિકરાળ અને કપરી બને છે. ક્યાક ‘ઉતાવળી નદીયુ’ ને
નદીવેડગાની કે ખીણની સીયોતગીથી માના ખોળા જેવું આશ્રવસ્થાન બની

રહે છે. સૌરાષ્ટ્ર કુંગરિયાળો દેશ છે અને ચોમાસામાં હલોહલ ભરાઈ વેગીલી ગતિએ સાંકડા પટમાં વાંકીચૂકી ગતિએ દોડતી અને પછી આછાં નીરમાં આરપાર લાલંકીલી વેકરાની ઠાંકરીઓ ચમકાવતી નદીઓથી એ કુંગરિયાળ દેશ રગિયામણો લાગે છે..... વંકા લાગે છે. “સોનલા વરણી સોરઠધરાને આ સરિતાઓના રૂપલાવરણા પ્રવાહો અનોધાં રૂપ અપે” છે” ?

સોરઠીધરાનું આબુ અનોધું રૂપ તે એકસરખી સપાટ નથી માટે અતુલવાય છે. વંકવોળામણી પથરાયેલી કુંગરધાર એની ગિહામણી ગાળીઓ, વાંકીચૂકી ચાલતી જાંડી કે છીછરી પથ સાંકડા પાત્રમાં વહેતી નદીઓ, ક્યાંક ખેડુકણુખીની આંખને ઠારે તેવી મોલથી લચીપચી જતી રસાળ કે રજકાથી લીલીછમ ધરતી અને ક્યાંક કાળમીઠ કે ભૂખરા પથરા ને ટાયથી વેરાન અને આછા લીલા પીળા ઘાસચારાથી છવાયેલી ધરતી; ક્યાંક અડાખીડ જંગલ અને ક્યાંક દૂર સુધી ઝાડવું ચે જોવા ન મળે તેવો ભૂમિભાગ, હાથિયા થોર અને કાંટયના ઝાડ ઝાંખરાથી કુર્ગમ તો ક્યાંક મળના લૌમિતિક આકારો સર્જતાં ખેતરોથી સુગમ લાગતો પ્રદેશ... આ બધાની એવી ચિત્રવિચિત્ર અને છતાં ‘નાક નેણુને તોલ’ એવી સમતોલ ગોઠવણી કરી છે પ્રકૃતિદેવીએ, કે એકંદરે સૌરાષ્ટ્રની ધરતી રગિયામણી ને વંકી લાગે છે. આવા વંકા અને અનોધાં એનાં રૂપ મનમાં વસી જાય છે. પ્રાચીન સૌન્દર્યમરમી કુન્તકે વક્તાને સૌન્દર્યનું પ્રાણુતરવ ગણ્યું છે. સૌરાષ્ટ્ર ધરણીની આ બંકિમ છટા એના જોનાર અને માણનારના હૈયામાં એક પ્રકારની હામ, મસ્તી, આવેશ અને ઉલ્લાસ પ્રેરે છે. કાચું પોચું માનવી કરી જાય તેવું આ ખીણ, ખો, કાતરોનું વંકુ રૂપ એના આરાધકના હૃદયને કાકું બનાવે છે. કુંગરની ગાળીઓના ઉન્મત્ત એકાંત અને નદીવોંકળાના થેલા પ્રવાહો, એ ધરતી વચ્ચે ઉછરનારને એવી ઉન્મત્તતા અને થેલી જીવનલાવનાઓથી જાણે અજાણે ભરી દે છે સરળ સાદાં રૂપ કરતાં આવા વંકા રૂપ— “સૌન્દર્ય પામતા પહેલાં સૌન્દર્ય જનવું પડે” એ કથને પ્રમાણે માનવીને વંકુ રૂપ આપે છે. એ અનોધા ઉપનો સ્વાદ પણ આર હોય છે.

કુંગર વંકો ગાળીએ ને વંકી સરણે
રાજ વંકો રાવતે ધણુ વંકી નેણુ...

(૩) સદા ઝળુંબતો ભૂતકાળ

“સૈલે સૈલે ઠણ ઠણ વિલે સ્વાપ્નોઃ શુદ્ધ સોહ્યાં
પત્રે પત્રે પુનિત ઠવિતા વીર્યં ને ધૈર્યં કેરી
શ્રદ્ધા શૌર્યં પ્રણય તણીએ પુણ્યશીલા ત્રિવેણી
જેને ખોળે રિથતિ ચિર કરી નંદ આનંદ ઠંદે.”

—મનસુખલાલ ઝવેરી

સૌરાષ્ટ્રની વંકી ધરતીના અનોધાં આકરાં રૂપની સાથે સાથે એની વિશેષતા એ છે કે, એના કુંગરે કુંગરે, ગામના પાદરે પાદરે, નદીઓના કાંઠે કાંઠે આખી ધરતીના વ્યક્તિત્વને—એના આત્માને—ઓળખવું તો હિંમત આપતો ભૂતકાળ સામે આવી ઢાંચરા ઢાંચર ચર્ચ રહે છે. જૂંદાવનની કુંજ—નિકુંજમાં ફરનારા ભક્તજનો, ઢાંચરા વર્ષ થયાં છતાં “શબદ સુનત મુરલી કો...” એવો અનુભવ કરે છે; ગિરનાર પર બેસણું મારી સાધના કરનાર વેલો બાવો એના ભક્તોને ગરવાને માથે ઝળુંબતો રહેલો લાગે છે, રમકડાં વેરવિખેર કરીને ચાલ્યા ગયેલા મહારીખોર બાળકની ઢાંચરી એ રમકડાંમાં વરતાય છે; એમ સૌરાષ્ટ્રની આ વંકી ધરતી પર મહાકાવ્યમાં મદવા જેવી આવેશશીલ, રાગબદ્ધ, ભાવનાસભર, ઉદાત્ત કે ભય્ર અને રંજીલી જીવનશીલા માનવીઓ ખેલી ગયા છે, તેનું જ્ઞાન અને તેમની ઢાંચરી એ પાત્રો રંગભૂમિ ખાલી કરી ગયા છે છતાં થયાં કરે છે. સૌરાષ્ટ્રના સાવજીયરો “માકુ સવાયા લખ” —જે પ્રેમશૌર્યની ખુમારીભરી કસુંબલરંગી કીડા કરી ગયા છે; તેમનાં સંભારણાં એવાં તે સજીવ ચર્ચ સળવળી જોડે છે કે, માનવીઓ આપણને અહીં ક્યાંક ઉમણાં સામે આવી મળશે અથવા અદૃશ્ય રહીને એ આ ધરતી પર ફરનારને જોઈ રહ્યાં છે તેવી અનુભૂતિ થયા કરે છે

સૌરાષ્ટ્રની નદીનાં સેંજળ જળ પીતા કલામથા સાવળે, મદગરતી બેસો, બંકી ગરદને ચાલતા દેવાંગો ઘેડાઓ, ધોંગા ધોરી, મલપતા મોર, ટળકતી ઢેલ, ધૂધવાટ કરતાં પારેવાં, આકાશમાં એક પંક્તિમાં કુરરરર કુરરરર કરતી જીડી જતી કુંજડીઓ... આ બધી પરિચિત પશુ-પંખીની સૃષ્ટિ પણ કોતરકોતરી ભૂતકાળની દોરમ ફેલાવે છે. સૌરાષ્ટ્રના ઘરોની બાંધણીમાં, વ્યવસ્થામાં ને શણગારમાં—તોરખુ આકળા, ચળકતાં બેડાંની માંડ, પટારા પાણિવારાં—

કામચિયામાં, ભાતભાતની આટિયાળી પાઘડી ફેટા સાફ, પટકા વગેરે માથા-બધણામાં, ચોરણો ક્રેડિયુ, સુરવાળ અગરખુ, ક્રેડય પર વીંટળાયેલી બેટ, ને ખભે ઝૂલતો ખેસ વગેરે પુરુષના પડછદ રૂપને પ્રગટાવતા પહેરવેશમાં, પાતળી કટિ પર ચપોચપ વીંટાયેલી જીમી, તસતમતી કાચગી, છૂટે છેડે ઓઢેલા ગૂઢા રંગના મીર, પેરદાર ઘાઘરા, ભાતીગળ ચૂદડી આભનામઢી લોળડી વગેરે નારીના નમણા અને પ્રતાપી રૂપને પ્રગટ કરતા વસ્ત્ર પરિધાનમાં વર્તમાન સમયના આ પહેરવેશમાં પણ જૂતકાળ હજી જતો જતો અટકી રહ્યો હોય તેવું લાગે છે જુદા જુદા દેવસ્થાનો અને સતોની જગ્યાઓમાં ગોસેવા, સદાનત, રામરોટી વગેરેની અખડ પરપરામાં, ઉત્સવો અને મેળાઓમાં, દાડિયારાસ, રાસડા, રાસ ગરબી, દુહા, છદ, લજનોની રજુઆતની આગવી કલામાં બાલક-બાલિકાની રમતો અને જોડકણામાં, દાદાજી ને ડાશીમાંની વાર્તાકથનની રીતમાં, સ્ત્રીઓની વ્રતકથાઓમાં, જનોઈ, લગ્ન, મીમત અને મરશિયાના ગીતોમાં, જૂતકાળની સૌરાષ્ટ્રની સૃષ્ટિ અખડ અને અવિલાન્ય રૂપે આપણા ચિત્તમાં પથરાઈ રહે છે. કાવ્ય અને વાર્તાને પોતાની શાંતિએ આપેલા અમૂલ્ય વારસો ગણી જૂતકાળના કે વર્તમાનના બિરદાવવા જેવા કિસ્સાઓને, પરપરાને, ભાવ અને ભાવનાની સરસ અભિવ્યક્તિને રજૂ કરનારા ચારણ, ખારોટ, ભરથગી, મીર, રાવળ . વગેરે શાંતિઓના વાતડાણા, કાવ્ય કવનાર માનવીઓ, એમના વાર્તાલાપની કથનરીતિ, અને કાવ્યલનકારની વિશિષ્ટ લક્ષણ ને લહેકાઓ, એ જેને કથવા જેવા ગણે છે તે કિસ્સાઓ, બનારો પાત્રો વર્તમાનથી અતીત ક્ષાઈ રંગદર્શી મધ્યકાલ આપણી સામે ખડો કરે છે

આમ સૌરાષ્ટ્રમાં ઇતિહાસના પલટા ખૂબ થયા માટે નહીં, પણ લોકજીવને, લોકવિદ્યાએ, લોકસંસ્કૃતિએ એ ઇતિહાસને અને પરપરાને સાચવી રાખી, જળવી રાખી, અને છેવટે રસપૂર્વક સલારી રાખી, તેથી સૌરાષ્ટ્રની ધરતી જીવતા ઇતિહાસથી, જૂતકાળની કૌતુકરળી છયાથી મઢાઈ ગયેલી લાગે છે સૌરાષ્ટ્રની એ પરપરામાં ને જીવનરીતિમાં ઓછામાં ઓછું પરિવર્તન થયું છે સૌરાષ્ટ્રના કણખી, ચારણ, ભરવાડ, કામી, મેર વગેરેના પહેરવેશમાં એમના દાઢીના કાતરા, મૂંઝના આકડા, ઘાંકડિયા ઓઢિયામાં પરિવર્તન આ-કુ નથી મરદની મર્દાનગી અને નારીનું નારીત્વ આ પહેરવેશથી ઓપે છે એમાં સુરિચિ અને સુઘડતા છે, સયમ અને રંગીલાપણું છે, આદર્શ અને ઉપવૈલવ છે એવા કોઈ પ્રચલન ખ્યાલથી જ આ પહેરવેશ પલટાયો નથી જતા એ પહેરવેશ જૂતકાળને વર્તમાનમાં વિહરતો દાખવે છે, અને પહેરનારની એ અપરિવર્તનની રીત પણ તેમનામાં જૂતકાળની છાયા જેવા આપણને પ્રેરે છે બહારના માનવીઓને આ

પહેરવેશ આદિ આકર્ષક લાગે છે, મૂલ્યવાન લાગે છે, એમની કૌતુકપ્રિય દષ્ટિને જૂતકાળની અદૃશ્ય હાજરીથી કાળમય અને મોહક લાગે છે.

આમ બન્યું છે કારણ કે ગૌરાષ્ટ્રનાં માનવીનું જીવન આ ધરતી સાથે જડાયેલું રહ્યું છે. ધરતીએ જ, ધરતીના વાતાવરણે જ તેના માનસને ધડ્યું છે, મોખ્યું છે, વક્રસાન્યું છે દાદીમા, દાદાજી, અને ખીખ ઘરે ઘરના વાતઝાલા- (જેને મેઘાળી સૌરાષ્ટ્રીય સંસ્કાર કહે છે તેવા) માનવીઓએ એવી વાતને રંગ આપી આપીને, અસંખ્ય ચારણ, બારોટ, વગેરે લોકગાવકોએ તેમ જ સમગ્ર લોકસાહિત્યે સૌરાષ્ટ્રની ણિદાવવા જેવી પ્રણાલિકાઓને ગાઈ ગાઈને, વાર્તામાં મઢી મઢીને, રસાળ બનાવીને સનાતન બનાવી મૂકી છે. એથી નવી પેઢીના હૃદયમાં-હાડમાં, જિતરી જાય છે એ પ્રાચીન પરંપરાઓ અને તેનાં જીવનમૂલ્યો. બાળપણથી જ તેના પ્રત્યે રુચિ વળે, શ્રદ્ધા ઢળે, ભાવના રોપાય તેવું વાતાવરણ સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મું થાય છે જમાનો પનડાનાં, નનું શિક્ષણ લેતારાના હૃદયમાં પણ જે જીવનને અને જે જીવનમૂલ્યોને આટઆટલા રંગ અપાયા છે તે જીવન પ્રત્યે પરાક્રમુષ્ઠ થવાની લાગણી ઉદ્ભવતી નથી એટલી બધી આ પરપરાની શોભા લોકસાહિત્યના રસમાં રસાઈને તેના હૃદય અને મનમાં વસી ગઈ છે. નવા વિનાશકારણના ફેરફારમાં તેને છીછરાપણું, અરસિકતા અને અપરુચ્છિ લાગે છે.

કોઈક નવા નવલે હિયાઓ બહારની વેશબૂધા, રીતરિવાજ અને નવીન જીવનદષ્ટિને અપનાવે છે ખરું, છતાં હૃદયથી તો પ્રાચીન પરંપરાપ્રાપ્ત મૂલ્યને કબજામાં રહે છે કોઈક કૌતુકરંગી મધુર અખનાથી, (એ જીવનને રંગ આપનારી ઉત્સાહી ઉત્સાસમય મનોવૃત્તિની સાથે સાથે, પરિચિત વર્તમાન વાસ્તવમાંથી એ જીવન અદૃશ્ય થતું જાય છે, સરતું જાય છે તેથી વિરહી સમી વિધાઃ અને કરુણાભીની લાગણીઓથી) - કરુણ મધુર અખનાથી આ જીવનમૂલ્યોને તે જૂતકાળને પોતાની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં, સાહિત્યસૃષ્ટિમાં અને ભાવનાસૃષ્ટિમાં બાળવી રાખે છે. આથી સૌરાષ્ટ્રના સામાન્ય લોકજીવનમાં ઓછામાં ઓછો ફેરફાર થયો છે અને ન્યા ફેરફાર થયો છે ત્યા જૂતકાળ સાથેનું તેનું અનુસંધાન બળવાઈ રહ્યું છે.

લોકસાહિત્ય અને લોકમસ્કાર દ્વારા વિશાળ સમૃદ્ધ પર એવી અસર થઈ છે અને એવો પ્રભાવ પડ્યો છે કે. બાલ જીવનરીતિમાં ફેરફાર થાય, પરિવર્તન થાય છતાં અત્યંત લોહાને રસિક તો લાગે માત્ર લોકસાહિત્યે ગાયેલું જીવન, લોકને માણવા જેવું તો લાગે લોકસંસ્કૃતિથી સમૃદ્ધ જીવન; લોકને

ભજવા જેવું તો હાગે લોકભાવનાઓએ ઉપાસેલું જીવન. પરિણામે બાહ્ય જે કંઈ પરિવર્તન થાય તે અંતરની ભાવનાથી અનુમોદન પામી શકે તેવું જ થાય. અને તેથી જૂતકાળનું અનુસંધાન પરિવર્તિત લોકજીવન અને તેની રહેણીકરણીમાં ઝળક્યા કરતું હાગે છે.

આવા સૌમ્ય, ધીમા, લોકઅસ્ફુટિ દ્વારા અનુમોદન પામેલા ફેરફારોને લીધે સૌરાષ્ટ્રના જીવનમાં એક તરફથી જીવંત જૂતકાળ હાજર રહેલો અનુભવાય છે, તો બીજી તરફથી સૌરાષ્ટ્રનું લોકજીવન જૂતકાળના વામી, જડ, માન સંરક્ષક મનોવૃત્તિથી પીંજરસમા થઈ પડેલા રૂઢિઓના વાતાવરણમાં ફૂટેલું દેખાતું નથી. વહેતિયાણું સ્વચ્છ, નિત્યનવીન તાજે જૂતકાળ અણે કે સૌરાષ્ટ્રની જીવન પ્રંપરામાં અનુભવાય છે ઇતિહાસને પૂજવાની અને ભાવનાથી તેમ જ રસિકતાથી તેને વધુ રસમય રીતે જીવતો રાખવાની સૌરાષ્ટ્રના માનવીને આદત પડી છે, કારણ કે ઇતિહાસની બળવાન અને રસભરી ભાવનાઓ ઝમતી ઝમતી સંસ્કાર રૂપે તેમના પ્રચ્છન્ન માનસમાં-હાડમાં-જિતરી ચૂકી છે આથી નવી ભાવનાઓ, નવા વિચારો, ક્રાન્તિકારક ફેરફારોનું ઉતાવળિયુ, ઉત્સાહી, ધાંધલિયું દર્શન એમનાં વાંત્રી વર્તનમાં દેખાતું નથી. ધડાચેલા-સ રુકારાયેલા હૃદયની આત્મસૂઝની કસોટી પર, પ્રાચીન પરપરાના અર્ક સમી નિજની સૌરાષ્ટ્રીય ભાવનાઓની સોનરેખ સાથે નવીન ક્રાન્તિકારક ભાવના, વિચાર, જીવનરીતિને તે કસે છે, સરખાવે છે; અને એ કસોટીમા જો નવીનતા બરોબર જણાય તો જ તેને સ્વીકારે છે. આથી યુગનાં પગલા પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્રના સમાજમા પરિવર્તન તો થયું છે છતાં એ પરિવર્તન તદ્દન નવું, પારકાએ પ્રેરેલું હોય તેવું નથી લાગતું. જૂતકાળમાં ક્યાંક એનું મૂળ હોય, અને જૂતકાળની પરંપરાનો ઢાઈ ઢાઈ શુદ્ધ રસ પરિવર્તનના અંગપ્રત્યંગોમાં વ્યાપીને પરિવર્તનને પ્રેરતો ઉશે, એવું વર્તમાનકાળનાં પરિવર્તનોને જોતા હાગે છે. આમ સૌરાષ્ટ્રના જીવનમાંથી, વ્યક્તિત્વમાંથી, એના વિચારો અને ભાવનાઓમાંથી, એની બોક્ષી અને વર્તનમાંથી, એના સામાજિક જીવનમાંથી ... એવી એવી અનેક બાબતોમાંથી જૂતકાળની વહેતિયાણું પરપરા પરખાઈ આવે છે આથી આજે પણ સૌરાષ્ટ્રનો માનવી તેના ચહેરામહેરાથી અને પહેરવેશથી જૂતકાળને હાજરાહજુર ન કરતો હોય તોપણ તેની આવેશશીલ ભિર્મિમયતાથી, કૌતુકરંગી મનોભાવથી, ઊંચી ભાવનાભક્તિથી હૃદો તરી આવે છે.

સૌરાષ્ટ્રનો અવસ્થા દરબજનો સોરડી માણસ ગ્રામજીવનની સાદાઈથી આત્મીય અને વહાલસોયો હાગે છે. એની નિષ્કપટ નિખાલસતા, માયાળુપણ,

દિલની દિલાવરી, સ્વભાવની મીરાજ અને અતિથિની વલ્લભીયા દિલની લાવલગી મહેમાનગીરી વગેરેની વર્તમાન નાગરિક સમજ સમાજ વચ્ચે “લાઠકવાયા લોક મીઠા બાલા માનવી” તરીકે એ જોવા તરી આવે છે સાદી પ્રાપ્ત સામગ્રીમાં પણ જીવનને લખેટ ગૂંથાવી રીતે માણવાની તેને આવડત હોય છે ધરતી અને લોકસમૂહને આપેલી ધીંગી સાદી સનજ અને અનુભવથી ધકવ થયેલું હડાપણ તેના આરેશશીલ સગળ સ્વભાવને કાવડે બનાવે છે તેનો તીખો કગડો સ્વભાવ આ કાવડકર્તે નીરે અને દિલની દિલાવરીએ આપેલી ક્ષમાદાત્તિને નીચે, ભોગપણ અને માયાણુપણને લીધે માણસાઈથી ઓપતો બની રહે છે કપરે સ્વર્ણતરાગ વીરને યોગ્ય તેવા ઉત્સાહથી આત્મસમર્પણ, સતના જેવી દ્વિધાવિદો ની એકમાર્ગી નિષ્ઠા આ બધી સૌરાષ્ટ્રીજનની વિશેષતાઓ આ રણી કૌતુકભરી દષ્ટિ સમક્ષ વર્તમાનની આરપાર ‘ઠગરો વર્ણની જૂની’ જૂતકાગની પર પગને ખડી કરે છે

જૂતકાગની આ લાવનાઓ અને વિચારો એ પરપરા અને જીવનરીતિઓ વહેતિયાણુ રહી હોવાથી-જૂતકાગના કોઈ સમજવિશેષની મર્યાદામાં જ જમડાયેલી ન રહી હોવાથી સ્થિતિચુસ્ત જડ કઠિની બધિયાર હવા પેદા કરતી નથી એ જૂતકાગનું સઘળું રસમય બનીને વર્તમાનને પણ રસમદયુ ને રગીલું બનાવે છે વર્તમાન જીવનને નિહાળતા નિહાળતા આપણે વર્તમાનની આરપારના જૂતકાગને અવલોખીએ છીએ, અને ઇતિહાસ સામગ્રી કે લોકકથાઓને આધારે જૂતકાગને ઓગખવા જતા વર્તમાનને તેમાંથી વહાં આવતો નિહાળીએ છીએ

સૌરાષ્ટ્રની આતી ખૂબી પરદેશીની નજરે-કોઈ ટોડ, કાર્પાસ, વોહર, કિનકર્કડની નજરે માણુવા જેવી કૌતુકસભર સામગ્રી પૂરી પાડે છે વર્તમાનકાગમાની જૂતકાગની બોલખી જખીઓને અનુભવી તેઓ આશ્ચર્યચકિત બને છે એમ છતાં એવા પરદેશીઓને પણ કોઈ જ ગલના આદિવાસીની પછાત સંસ્કૃતિ જેવી સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ લાગતી નથી એનો જૂતકાગ જૂતકાગની પરપરા અને લાવનાઓ પછાત લાગતી નથી જૂતકાગના એ જીવનમૂલ્યો તો “લાખ અમારા મોલ” કહેતા એ પરદેશીની આખને પણ આજ દે છે

બ્યારે એ ધરતીમાં જ ઉછેર પામી મોટા થયેલો સૌરાષ્ટ્રવાસી વર્તમાનના કણુ કણુમાં રોટલા એ જૂતકાગને અનુભવે છે ત્યારે એ પોતે જ પોતાને અનુભવતો હોય તેવી ગૂઢ લાગમી અનુભવે છે જૂતકાગની કિતક ફેરમ જેમાંથી ફેરે છે તેવા સ્થળો, માનવીઓ ઘટનાઓ તેને કઈક કઈક જાના સનકારા કરી સાદ પાડી મોલાવતા હોય તેનું લાગે છે સૌરાષ્ટ્રની ખરતી પ્રત્યે એના હૃદયમાં

અપાર મમત્વની લાગણી જિભરાય છે સાસરવાસમાં રહેનારી નવેદા જેવી કરુણમધુર અખનાથી પિયરને ઝાંખે તેમ એ વહેતા જૂતકાળની મીઠાશ પ્રસરાવતા સૌરાષ્ટ્રને ઝાંખે છે આવી ભાવનાસભર સહૃદયતા કે કવિહૃદય ન હોય તેવા પરદેશ ખેડતા વેપારીના ગણતરીમાળ જ્ઞેયમાં પણ સૌરાષ્ટ્રનો મસ્ત, હિન્મત્ત, ક્ષાનતેજ મઢ્યો ગગીલો જત ન મમતાનો ઘેરો પ્રવાહ વહાવે છે સોરઠી લહેકદાર લાડખી મોની સાભળવાની મળે, ત્રાખાવરણો સોરઠી ચહેરો જેવાનો અવસર સાપડે એની હૃદયના તારને ઝણઝણાવતી કે ઈ એકાદ લોકગીતની પકિત સાભળવાની મળે, દુહાના હૃદય વીંધતા મોલ સાભળવાના મળે, એકતારા સાથે રણકતા ધરા મુરના ભજન સાભળવાના મળે તો એના આત્માને અપાર તૃપ્તિ થાય છે એનું હૃદય ઉછાળા માટે છે અતરાતમા જાણે કે સામેથી અનુભાદનના હોકારા ભણે છે

શ્રદ્ધાસ્વપ્ના રાચતા દેશવાસી કૃતા સૌરાષ્ટ્રીનો આ પરપરા પ્રેમ અને જૂતમળ પ્રત્યેની આ મમતા કાન્યમય છે એક તો એ જૂતકાળ લોકસંસ્કૃતિ બનીને વહી રહ્યો છે બીજું એ જૂતકાળના ગેરોવર જીવનમૂલ્યો ગૃહ સંસ્કારો કરી પ્રેરતા હોય તેવું લાગે છે, નીચું એ જીવનનું સમગ્ર વલણ પ્રેમશૌર્યથી અકિત કમુબની રંગી કૃષ્ણ ચમ્પૂર કરે તેવું હોય છે અને યોધું એ જીવનની રસિકતા, સુંદર નુરુચિ જીવેગી ભાવના અને ગમૂહગત પરિપૂર્વ હડાપણુ તેને મનમાં રમતું કરી આપે છે તેથી આ જૂતકાળની આરાધના સનાતન તત્ત્વની આરાધના સમી ચિરજીવ અને રસમય લાગે છે પરપરાને સાચવનારા લોક-ગીતકારો, ચારણો વાતઝાલાઓ વગેરેની વાણીમાં જન્મી પ્રચારમતાની ગદ્ય પદ્ય આવતી નથી મમતાની મધુર કુમાશથી મુરુચિ ધી વિવેકી રસપ્રાહલકાથી, જૂના કે નવા સઘળા જીવનમૂલ્યો બધાવા વગર મોખા મનન સ્વપ્ન ન તોરથી, કાગળના પ્રવાહમાં જે ઉત્તમ જળવાયુ તેના તરફના સહજ ગભીર અને વેગીલા ભક્તિભાવથી, આ જૂતમળની પરપરાનું ન રજૂ કરે છે જૂનવટની એ અસલી પરપરાને એવા તો લાડ લાડાવે છે એનું એવા તો દેવાના દુલાવ આપી રજૂ કરે છે ગણુ ભરી ભરીને મુખત મુખે એવા તો રંગ આપીને ગિરદાવે છે, કે એ સમગ્ર જૂતકાળ અને જૂતકાળની પરપરા આ તત્ત્વથી આચ્છાદિત બની જાય છે સૌન્દર્યમંદિત બની રહે છે કવિએ ગદ્ય કરેલા વાસ્તવચિત્રો જેમ કવિના અત કાંબુમાં તિગેધાન પામી રેગાઈ જઈ, રેગાઈ જઈ મધનાશાહતના અપર્ગે અભિનવો આપર ધરી, અવનની માલા ધરી—“વાડપિ વિચ્છિત્તિ” ધારણ કરી પ્રગટે છે તેમ સૌરાષ્ટ્રમાં જૂતમળ ગાભીતો અને રસચર્ચણા મોગ બની ગદે છે, અને તેથી રૂઝે રૂઝે નવતા ધારણ મરનાર રમખીવતાનું

લક્ષણ તે પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે. અગાધામણી વરવી, અઘડ અને કલેશકારક પગપગ પણ કુમુદવગ્રી ચઝૂર કુનારી મમતવની ખુમારી આપનારી બની રહે છે. વહેમીવી, અન્નભવિત, અપ્રતીતિકર વાતો પણ અત્યનો રણકાર કરતી બની જાય છે, દૂર દૂરની દત્તકથાઓ દોય, તરજે સર્જેલી કાલ્પનિક કથાઓ દોય, વણબનેની ઘટનાઓ દોય તો તે પણ પરિચિત નજર સામે જ બનેલી ઘટનાઓ હોય તેવી જીવત બની ગયે છે. આમ સાહિત્યસમા ઝગકાળાઈ રમ ટપકતો બનીને જૂતકાળ આવતો દોવાથી એ જૂતકાળની વાતો, ઘટનાઓ, ભાવનાઓ, જીવનમૂલ્યો પ્રત્યક્ષ વર્તમાનની વાતો ઘટનાઓ, ભાવનાઓ અને જીવનમૂલ્યો દોય તેવી જ્ઞાન્તિ-ચેતનવતી જ્ઞાન્તિ સર્જવે છે.

સૌરાષ્ટ્રની જૂમિ ઉપર ઝળખતો આ જૂતકાળ એથી કોઈ સમર્થ સાહિત્યકારના સર્જનની જેમ ન માનવાનો આમલ રાખનાર આપણા મનને એના સાહિત્યિક બળે કરીને માનવું કરે છે. સક્ષય અને તર્કવિર્તાકના સુદ્ધિના પ્રખર પ્રકાશમાથી આપણા હૃદયને બળપૂર્વક ખેંચી જઈ લાવનાના કુમળા સ્વપ્નસમા અન્નપ્રાશમા લઈ જાય છે. જૂતકાળની એ સઘળી વાતો રસધાર બની આપણને ચારે તરફથી લીંબવી નાખે છે. વેરઝેર અને પ્રેમમમતાના એ સઘળા કિન્નસાઓ એક વ્યાપક રસસાગરના પડતા ઉપડતા કલ્લોલોનો આસ્વાદ આપે છે. આપણી નીતિ-અનીતિની, સબ્બ-અબ્બનાની, માપપટ્ટી એના વિશાળ પરિમાણ આગળ બોરી પડી જતા આપણે એનો ત્યાગ કરી દોલસપ્તિના કોઈ નવા જ મૂલ્યોને અપનાવતા ધર્મ જઈએ. જૂતકાળના ગુણ અવગુણને તપાસવાની અરસિક પ્રવૃત્તિ ત્યજી મુગ્ધ હૃદયે એ જૂતકાળના રમને ભોગવવા માટે, માણવા માટે આપણુ રસપીપાત્ર હૃદય આગુર બની રહે છે અને પડી એ જૂતકાળની જીવત પરપરાવાળો સૌગંદી જીવનનો રસ એક વાર માણ્યો, કે આપણને ખબર ન પડે તેમ આપણુ દુચિત્ર જ વાઈ ગયેતુ આપણે અનુભવીએ છીએ. વિશ્વના નવવિચારોએ આપણને લેલે ગમે તેટલું દરાવી દરાવીને ભણાવ્યું દોય છતાં એ જ ઘડીએ સૌરાષ્ટ્રનો જૂતકાળ જ્યાં અધાર બનીને આપણી સમક્ષ આવે છે ત્યારે-આપણો અતરાત્મા હોકારો કરીને એ જૂતકાળ સાથે તન્મય બને છે. આ બધા નવતર મૂલ્યો ને રસદુચિ વિષેની લાવનાઓ વેરવિષેર બની જાય છે. “અસવી ચીજ” એટલે જ રૂપાળી વસ્તુ-નવીન નહોતી-નવીનતુ નોન્દર્ય તો આજકાલ ને છીકરુઃ આનંદાની કે કુળપર પગની બળવણી એટલે જ જીવનની ઉદાત્તા અને ગૌરવ— નવુ ક્રાન્તિકારક પગલુ તો કુળમા લાજ લગાડનારુ ને ગૌરવ ઘટાડનારુ લેખાય, જનવટ એટલે જ ઉચ્ચ નૈતિક મૂલ્ય

ધરાવતું કાર્ય; વીરનું કેસરિયાં કરેલું રૂપ એટલે જ દેવતાઈ રૂપ; તજ સરીખી તીખી, અને સોપારી શી બંકી સ્ત્રી એટલે જ સાચું રસિક નારી રૂપ. આવાં આવાં મૃત્યોમાં આપણે માનતાં બની જઈએ છીએ. ‘પ્રથમ જાતાં ધર પલટતાં, તિયાં પડતાં તાવ’ એવા કસોટીના કપરા કાળે આંખ લાલ કરવી મરવું કે મારવુંને એક જ નિશ્ચય કરવો એનું નામ જ માણસાઈ એવી માનવજીવનની— માણસાઈની વ્યાખ્યા આપણે આનાકાની વગર સ્વીકારી લઈએ છીએ. “એ કથાઓમાંથી પ્રધાન ધ્વનિ ચમરબાંધની સામે પાણી સામાન્ય અમજનતાનો પ્રતિનિધિ અન્યાયનો પ્રતિકાર કરતો ભ્રો રહે અને અન્ય સેંકડો મગતરાં માનવીઓની માણસાઈને જાગ્રત કરે.” આવી-પ્રતાપી સમય આવે હૃદયોને જાગી જાડે એવી એતનવંતી શક્તિથી જ માણસની સાચી માણસાઈ પરખાય છે. માત્ર દયા, દીનતા, કડુણા, અરેરાટના ભાવપ્રદર્શનમાં જ તે પરિસમાપ્ત થતી નથી. આવી તેજસ્વીતા એ જ માણસાઈનું સાચું રૂપ છે સૌરાષ્ટ્રનો સાહિત્યિક રસ ધારણ કરનારો વર્તમાનમાંથી અણકતો અને સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર ભૂમિ સાથે સદા હાજરાહજર રહી પથરાઈ ગયો હોય, વ્યાપી ગયો હોય તેવી રીતે અણુબંતો ભૂતકાળ આવા આવા આપણો આત્મા જેને ‘સત્ય છે, સત્ય છે’ કહી અનુમોદન આપવા પ્રેરાય તેવાં જીવનમૂલ્યોને કાન્યમય રીતે આપણા હૃદયમાં સંક્રાન્ત કરે છે. ભૂતકાળના એવા ઉલ્લસવળ મૂલ્યોનું વર્તમાનમાં દર્શન થતાં આપણું મન જાડે જાડે અંતરમાંથી તેને આપણા સૌરાષ્ટ્રનું સચું રૂપ ગણવા લાગે છે. નેધા ગાંજીકના લોકગીતમાં ‘મૃત્યુની વાટ પકડનો વીર એના સાચા રૂપમાં આવે છે’ એવું સૂચ્યું છે સૌરાષ્ટ્રની વંકી ધરતીમાં અને તેના વર્તમાન સમયનાં માનવોમાં ભૂતકાળનાં રસમય મૂલ્યો જ્યાં જાગે છે ત્યારે સૌરાષ્ટ્રનો આત્મા—સૌરાષ્ટ્રનું સાચું રૂપ પ્રગટ થાય છે.

મન મોલા સેં મિલાયો, જોયો રે માણેક રૂપમેં આયો
કેસર કપડાં અલા! લા! માણેકે રંગીઆ ને
તરવારે સેં રમાયો જોયો માણેક રૂપ સેં આયો.

(૪) નિરનિરાળા સંસ્કારની ભાતીગળ સૃષ્ટિ

ચૂંદર વરનો ચૂંદડી

માંધ છે આતમરામનો આંક વોરો, સંતો ! ચૂંદડી...

...સદ્બુદ્ધિએ ખુટા જળ્યા ને એની જૂજવી જૂજવી ભાત...

વોરો રે, સંતો ! ચૂંદડી !

...રાતો રંગ રહેણી તણો રે એનો પુરજુ લાગ્યો પાસ...

અનંત જુગે નહિ ઊભડે રે વાણી ગાય છે મૂળદાસ

વોરો રે, રામા ! ચૂંદડી !

સૌરાષ્ટ્રની વંડી ધરતી જેમ એના કારમા અનોધાં રૂપથી સોહે છે, ના અનેક અશોભાં આતપ્રેત થયેલા વહેતિયાણુ ભૂતકાળથી રંગદર્શી લાગે છે, તેમ એની આગવી એકતાની છત્રજાયા નીચેના વૈવિધ્યથી નિત્યનૂતન રસનો આસ્વાદ આપે છે. એના પાંદડીના ભાતભાતના ઠાંક નિરખો, એના જુદી જુદી કામનાં લગનગીતોની હલકનું વૈવિધ્ય જુઓ, એના કુંકાવાવના કણખી, ઝાંઝમેરના કાળી, પોરબંદર બાજુના મેર વગેરેના દારિયારાસની નોખી નોખી છટાઓ અનુભવો, અરે ! ભરવાડ રજારી, પરજિયા ચારણ કે ચારણ સ્ત્રીને કંઈ ગવાતા દુહાઓનું પણ વૈવિધ્ય જુઓ.. ક્યાંય એકધારી બીબાંદાળ યાંત્રિકતા મનને અકળાવશે નહીં...કૃષિ સંસ્કૃતિ, ગોપ સંસ્કૃતિ, શ્રમજીવી સ્ત્રી આઝાદ જાતિઓની સંસ્કૃતિ, જ્ઞાન સંસ્કૃતિ...વૈશ્યવી ભક્તિ, નાથ અવધૂતની અલગારી યોગ પ્રમારી, જૈન મહાજનોની દયા અને વ્યવસ્થા, સતોના સદાવ્રત, ગોસ્તેવા આદિ સંસ્કારો. આ બધાથી સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનું ચંદરવા સમુ ભાતીગળ રૂપ ખીસી જાયું છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગોઠિલો, પરમારો, આલાઓ, જડેજઓ.. વગેરે વગેરે રજપૂતો; ઠાઠી, આઠીર, મેર, વાઘેર વગેરે શ્રમજીવી પશુપાલક વીર જાતિઓ; ભરવાડ, રજારી, કણખી કાળી, ખારવા...વગેરે શ્રમજીવી મામજીવન સાથે જોડાયેલી જાતિઓ, જાત મિયાણા મકરાણી, સિપાઈ, મોલેસલામ, હુમરા, મુમના..વગેરે વિવિધ ઇસ્લામી જાતિઓ, છુડાણા, ખોજ, મેમણ, વોરા, વાણિયા અને સોની, દરજી વગેરે વસવાયાં કામની વ્યાપારી વર્ગની જાતિઓ; નાગર, આઘણ વગેરે ભજગિયાત સેકો; રખડુ ગણાતી બાવા, અતીત, ભરથરી, ચારણ, ખારોટ...નંદ

બળહિયા, આડોડિયા, વાઘરી...વણુખરા...વગેરે કુટલી થે જાતો આ બધાના નિરનિરાળા સંસ્કાર છે. નિરનિરાળી જીવનરીતિ અને પ્રણાલિકાઓ છે. આ સંસ્કારોને અત્યાર સુધી તો મહામૂલી સંપત્તિની જેમ તેમણે સાચવી રાખ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને લીધે આ પ્રજાઓ એટલી બધી એકબીજામાં આતપ્રેત થઈ ગઈ છે, કે પોતાપોતાની આગવી વિશિષ્ટતાઓ જાળવતાં છતાં એક સમાન સંસ્કૃતિનો સંસ્કારનો સુમેળભર્યો રંગ તેમાંથી પ્રગટી શક્યો છે. સમાન શક્તિ અને ઉચ્ચતા ધરાવનાર વચ્ચે જેમ સમજાપૂર્વકની ખિરાદરી જામે છે, તેમ આ ભાતભાતના સંસ્કારોની એક ખિરાદરી બંધાઈ ગઈ છે. નિજના આગવા સંસ્કારો અને રીતરસમ જાળવતાં છતાં એકબીજાના સંસ્કારની, ધર્મકર્મની પૂરેપૂરા સમભાવપૂર્વક સલાનપણે અને પૂરતાં આદર અને સન્માનથી અદ્ય જાળવવાની સહજ આદત આ સૌરાષ્ટ્રીઓને પડી ગઈ છે. આથી કોઈના પહેરવેશની ઠાંસી કોઈ કરતું નથી. “બાર ગાઉએ બોલી બદલાય,” એ માન્યતાને સ્વીકારી કોઈ કોઈની બોલીની, હિચ્ચારણા ને લહેકાની મશ્કરી કરતાં નથી...કોઈ કોઈની માન્યતાઓ અને ધાર્મિક વિધિવિધાનો પ્રત્યે કટાક્ષ કરતાં નથી પોતાને જોયા સંસ્કારનાં ગણી કોઈ જાતિવિશેષના સંસ્કાર, અન્ય જાતિના સંસ્કારને ગળી જતા નથી. અન્યને ઉદારવાનો, સુધારવાનો, યાન આપવાનો મિથ્યા ઉતાવળો હિંમત અહીં આરંભાતો નથી. આને લઈને દરેક વિશેષતા ને વિશેષતાના સંસ્કારો પોતાની પૂર્ણતા સુધી ખીલી શક્યા છે; ખૂબીઓ અને શોભા દાખવી શક્યા છે. પોતાપોતાની સંસ્કારજમિકામાં સંતોષ-પૂર્વક રહી, પોતાપોતાના ધર્મમાં જ-સંસ્કારમાં જ સિદ્ધિ છે એવું સહજપણે સહુ માને છે.

સહઅસ્તિત્વની આવી ઉદાર ભાવનાએ કોઈ સંસ્કાર-વિશેષને વણખીટ્યો રહેવા દીધો નથી. અને છતાં આવી ઉદારતા એ જ એકત્વનો રંગ ખીલવે તેવી ભાતીગળ છતાં એકરગીલી સંસ્કૃતિ જીવજળવી છે. કોઈ કોઈ જાતિઓના મુક્ત પ્રણય અને લગ્નવ્યવહારના ફળસ્વરૂપે આ વૈવિધ્ય વધારે છટામય બન્યું છે એવેરચદ મેઘાણીએ જેને દિલાવર સંસ્કૃતિ કહી છે, તેવી મોકળા મનની ઉદારતાથી અને જાતિઓના મિશ્રણમાથી રંગજાંટણાં સમી સર્વિશેષ ભાતીગળ સંસ્કૃતિ પ્રગટ થઈ છે

“બગીચાની અંદર વસંતના વાયરા વાયા, અને સેંકડો પુષ્પો જાણે
હોળા ખેલવા નીસરીને સામસામાં પોતાના પરમાણુઓ ફેંકી ફૂલદે રમ્યાં, એમ

રમતાં રમતાં 'કે' 'કે' વર્ગો ચીત્તે ભાતભાતના રંગબેરંગી પાકા છાંટા પરસ્પરની પાંખડીઓ ઉપર ઊપડી આવ્યા. ભમક પણ અકેકે ફલમાંથી જાણે વિવિધ ભાતની ફેરી...એમ કાઢીઓ ને કાઢીલાઓ, મેગે ને ખસીઆઓ, આવશે ને ચારણો...એ બધા ભાતભાતના લોહી-મિશ્રણમાંથી રંગાર્ધ ને ખીલેલાં માનવ પુષ્પો છે." ...“પુષ્પની દુનિયામાં જે બન્યું તે આ સોરઠી પ્રજાની દુનિયામાં પણ બની ગયું. આજે 'કાટિયાવણુ' કહીને જેની આપણે અવગણના કરી છે, તે બધી જાતિઓના ચહેરા નીરખીને જુઓ: એના પહેરવેદ્ય, રીતરિવાજ, દાદીમૂળના વળાંક, આંખોની અણીઓ અને લગ્નરના લાલા નિહાળો; એની રમણીઓનાં અંગલવણ, અવાજની મીઠાશ, ગાવાની હલક, ઓરડાની ક્ષા-કારીગરી, સિવજૂથજૂથના શણગાર, એ જાણુ તપાસો. એ બધાંમાં અનેકવિધ સંસ્કારોની રણિયાગમ્પી છાંત પડી છે એક મેરાણીના દેહને નિહાળો; ચોવીસ કલાકે પરિશ્રમ કરતી કૃષ્ણમુખ જેવાં એનાં સ્નાયુઓ છે, રાતદિવસે ધૂળમાં રાજોતારાં એ અંગેમાં રાણીવાસની કોઈ તન્વાંગી રજપૂતાણીનાં રૂપ નીતરે છે, અને છતાંયે કામદેવની કામગી સરીખાં એનાં નેણની નીચે કોઈ ચારણી જોગમાયાની અગ્નિઝરણી આંખો ઝમે છે એવી જ રીતે એના પુરુષને તપાસો અને પછી એ સાંતી ઠાંકતો કણખી છે, ઘોલાળો રજપૂત છે, કે દેવીનો પૂજક કોઈ ચારણ છે, તે જાણવાની રમણીય મૂંઝવણો અનુભવો..."

જાતિએ જાતિને જુદાં જુદાં રૂપ છે, જુદા જુદા પહેરવેદ્ય છે, જુદી જુદી ધર્મકર્મની રીતરસમે છે, જુદા જુદા પ્રતિહાસ ને સંસ્કાર છે...છતાં જેમ અનેકરંગી પદ્મીઓવાળું એક ફેરવતાં આંખને એક જ રંગ દેખાય છે, તેમ-વૈવિધ્યમયતામાંથી એને અતિકાન કરીને પ્રગટતી કોઈક જીવનભાવના, કોઈક આગવી સંસ્કૃતિ-આ જાતિઓના પરસ્પરના પ્રગાઠ વ્યવહાર, બિરાદરી અને જાતિમિશ્રણને સીધે વ્યાપી રહે છે આ જાણુવિધ સંસ્કાર હતાઓ કોઈક સુમેળમાં જોડવાઈ ગયા છે "એ સર્વ સંસ્કારોના સમુદયમાંથી, કેવળ અડકલામાંથી નહિ, પણ સપ્રમાણ મૂલ્યમાંથી જે નીકળે છે, તેને હું સંસ્કારિતા કહું છું એ સંસ્કારિતા આપણી રિધર જીવનવાસીઓની સંસ્કારિતાથી જુદેરી જમણથીલ જીવનની સંસ્કારિતા હતી; પણ હતી જ હતી."

પરસ્પર એકબીજાના રીતરસમે અને ધર્મ લાવનાઓ વચેરે પ્રત્યેના આદર, સમભાવ અને અદ્ય જાળવવાની ખાસિયતથી, અને છતાં સમૂહમાં

એકબીજાની સાથે એક જ ધરતી પર વ્યવહાર કરવાનો હોવાથી, અને એક જ પ્રકારની જીવનને વીરની રીતે માણવાની એષણાઓ ઉપાસવાથી સાહજિક રીતે સમાન તરવે. આપમેળાએ તરી આવી, એકબીજામાં લણી ગયાં, પ્રસરી ગયાં. એવા લાતીગળ સંસ્કારોના મિશ્રણમાંથી એક પ્રકારની ધરતીસમા ગૂઢા રંગની સંસ્કૃતિ વ્યાપતી ગઈ. લાતલાતનાં પુષ્પો અને લાલ લીલી વનસ્પતિથી સોહામણી ધરતી દૂરથી જોતાં એકરંગીલી ગૂઢા રંગની લાગે છે, તેમ સમગ્રતયા એક વ્યાપક દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિને જોવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે એકલરંગી ઠસુંબલરંગી સંસ્કૃતિ રૂપે જાપ પાડે છે, જતાં એની જુદી જુદી સંસ્કારજાડાઓ પણ એ વ્યાપક સંસ્કૃતિમાં સમાયેલી અનુભવાય છે.

સૌરાષ્ટ્રની, આમ એક ઠસુંબલરંગી, જતાં લાતીગળ રંગબેરંગી સંસ્કારજાડાઓની વિવિધતાથી ઓપતી સૃષ્ટિ મોહક લાગે છે, આંખને ઠારે છે, ઠેથાને રસમય કરે છે, કંપનાને ચગાવે છે...રંગદર્શીતા રસનો-આસ્વાદ આપે છે

(૫) 'કસુ'બલ રંગની લોકસંસ્કૃતિ

પોળી ઘોળી ખ્યાલાં ભરિયાં : રંગાલા હો !

પીએ કસુ'બીનો રંગ !

દોરંગ દેખાને હરિયાં દેખીલા હો,

લેજો કસુ'બીનો રંગ.—

—મેઘાણી

સૌરાષ્ટ્રની વિશિષ્ટતા એની વંકી ધરતીનાં આકર્ષાં રૂપમાં, વર્તમાનમાં મધ્યદેખાયા કરતા જૂતકાળમાં, એના સંસ્કારોના ચંદ્રવાશા વૈવિધ્યમાં, અને એની 'લોકસંસ્કૃતિ'માં રહેલી છે. આટલી બધી લોકકલાઓ, લોકગીતો, લોકવિદ્યાઓની સમૃદ્ધ ખીજ દેશમાં સાંપડતી નથી. ગર્ષ કાલ સુધી તો એ એકમાત્ર લોકસંસ્કૃતિ એ સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ લેખી શકાય તેવું હતું. શહેરની ભણેવાની સંસ્કૃતિથી લિન એ પછાત ગામડી સંસ્કૃતિ તરીકે ડાઘપણ સ્તરમાં ઉપેક્ષા પામતી ન હતી. બધાને મમાન રસ એ લોકગીતોમાં, લોકવાર્તામાં, લોકવિદ્યાની પ્રયામાં-પરખમાં સાંડતો.

“સોળમી સદીના અંત ભાગે જામનગરમાં રસકોમુદીનો ગ્યદિતા કવિ* શ્રીકંઠ ચર્મ ગયો સૌરાષ્ટ્રની પચરતો રૂપે એણે પ્રચલિત ગાઈ છે. આ પચરતો છે : નદી, નારંગ, તુરંગ, મોમનાથ અને દારૂમળીના ઢાંગરાદગુર હરિ. આમ મી, સરસ્વતી, સોન્દર્ય, શક્તિ અને ભક્તિનો ભારી પ્રેમ આ મોમકા ઉપર મળ્યો છે.” સૌરાષ્ટ્રની વિવિધ પ્રાચીન વિવિધ સંસ્કારોએ આ શક્તિ ને ભક્તિનો, હરમી ને સરસ્વતીનો, જામજ્યોતીસની મુક્ત હવા અને ધરતીનાં છાંદોનો સ્થિર સંસ્કારપ્રેમ, ગામડાના જીવનની સરળતા અને અજાનિગમના તત્ત્વજ્ઞાનના આસમાની બેદભરમો..મુક્ત પ્રેમની નિર્ગન્ધ ભાવના અને કુડુંગ કુલ જાતિની શુદ્ધતાનો આમલ વગેરે વિરોધાનો કાર્ષ અદ્ભુત અને અસાધારણ સુમેળ સૌરાષ્ટ્રની ધરતી પર જામ્યો છે. કારણ કે તત્ત્વજ્ઞ : સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ એ લોકસંસ્કૃતિ છે. એની સંસ્કારોની વિવિધતા લોકજીવને સ્વીકારેલી અને પ્રશંસેલી વિવેકતા છે. એનો અગ્રુખી રહેલો જૂતકાળ...લોકસંસ્કૃતિએ વહેતો રાખેલો જૂતકાળ છે, અને એની વધી ધરતીની જાવાનક રમખીયાના કોતુહલની લોકજીવને જોયેલી, માણેલી ગાયેલી રમખીયાના છે

પ્રજ્ઞજીવનમાં જે સંસ્કાર પ્રસરે છે, જનજનના હૃદયમાં સહજભાવે સામે હોંકારો મેળવી લે છે, એ સંસ્કાર ચિરસ્થાયી બની પ્રજાના હોઠમાં જિતરી બઈ, લોહીના સંસ્કારરૂપે પેઢી દર પેઢી વહેતા રહે છે. જુદી જુદી પ્રજાની આવી રીતે જે જે વિલક્ષણતા પ્રસરી, ઝોઝળી અને અર્ક રૂપે સમગ્ર પ્રજામાં પહેલાં તે રસાત્મક લાવનાઓ રૂપે હૃદયમાં વસી ગઈ તે સંધળા લાવનાઓ પછી સમૂહમાં સમૂહજીવનની સાંકડારી સંયત્તિ થઈ પડી. લિન્ન લિન્ન જાતિઓનાં હૃદયો, તેમની એપશ્યાઓ અને લાવનાઓ આમ ગુપ્ત રીતે એકત્રિત થતાં ગયાં. પછી આ સમગ્ર અર્કરૂપ લાવનાઓના સમુચ્ચયમાંથી, તેના સુમેળમાંથી, વ્યાપક અને કેવળ એક એવી લોકસંસ્કૃતિનો ઉદય થયો. સમૂહમાં જ્યાં માનવો એકત્રિત થાય, ત્યાં લોકમેળામાં માત્ર એક જ લોકલાવના સર્વોપરિ વ્યાપી રહે છે. વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનું સમષ્ટિમાં વિલોપન થાય છે. લોકઝીલાતા. રાસ-રાસડા, ગરબા-ગરબીઓ; માયું હલાવી હલાવીને સહુ “સાયું લાઈ! સાયું,” ઠઠી વેણે વેણુને ઝીલતા હોય તેવા દોહા-સોરઠા, સમૂહમાં સાથે એકાં છતાં સહુ સાથે મળીને પોતપોતાના હૃદયની એકાંત ગર્જરમાં જિતરવા લાગે તેવી સહુને સામટી અસર કરતી લોકલજનની અને કથાઓની વાણી...આ બધું સંધજીવનનું સમષ્ટિનું લોકસાહિત્ય છે. અને તે મેળાઓમાં સહુના હૃદય પર વ્યાપી રહે છે તેમ આ સૌરાષ્ટ્રી મેળામાં સમયે સમયે ભાતભાતના સંસ્કારો લઈને આવેલી પ્રજાઓ, ગામડાનાં ધોંગા અને નગરનાં મુંવાળા માનવો, જિજ્ઞાસાત વર્ણના દીલા અને કાંટિયા વર્ણના કાંટિલા લોક, ગામનો કાકાર અને જિલાડિયો ખેડૂત એ સહુ નિજ નિજની વિશિષ્ટતાને વિસરીને “લોક” રૂપે આ મેળામાં ભેળાં મળ્યાં છે, અને સમૂહગત લોકસંસ્કાર, લોકલાવના અને લોકવિદ્યા ત્યાં સર્વત્ર વ્યાપી રહી છે.

થોડા જ ફેકા પૂર્વેનો સમાજ ગામડાં અને શહેરો એવા ત્રીંમ કંદર મેટોને કે વિરોધોને ઝોળખતો નહોતો. લોકસાહિત્યની એની એ જ સામગ્રી એ બેઉ સ્થળોએ અભેદપણે પવર્તમાન હતી. સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિ આમ માત્ર પછાતવર્ગની, માત્ર ગામઠી, માત્ર જંગલજીવનની, માત્ર આદિવાસીની સંસ્કૃતિ નથી. જિજ્ઞાસાત અને પછાત, શહેરી અને ગામડાના ભણેલા, વિદ્વાન અને અભણ ધરતીની ધોંગી કોઠા વિદ્યાવાળા. સહુમાં એકમાત્ર લોકસંસ્કૃતિ વ્યાપીને પથરાયેલી છે.

આ સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિની બીજી વિશેષતા એ છે કે એમાં વિકસતી સંસ્કૃતિઓનાં હિતમ તત્ત્વો સંઘરાયાં છે. એ માત્ર પ્રાચીન કાળની આદિવાસીની

લોકસંસ્કૃતિ નથી. લોકસંસ્કૃતિને ઘણા પાડતો ગામડાની સંસ્કૃતિ, અભણી સંસ્કૃતિ, સ્ત્રીઓની, બૈરક વિદ્યાઓની સંસ્કૃતિ, આદિવાસીઓની વહેમીલી સંસ્કૃતિ, જંગલીઓની શિકારજીવનની સંસ્કૃતિ... વગેરે રૂપે ઓળખે છે અને ઓળખાવે છે. અત્યારના લોકવિદ્યાના વિદ્યાનીઓ-શાસ્ત્રીઓમાંના કેટલાક એમ માને છે; અને મનાવે છે કે, આદિમ કાળથી માનવના હૃદયમાં જે કંઈ કલ્પન રૂપે, ભાવ રૂપે, આંતરિક મુદ્દે આપેલા સહજગ્નન રૂપે સંધરાય છે, એ પ્રજા સિમેસ્તના પ્રચ્છન્ન મનમાં ધર કરીને રહે છે. એવા એ પ્રચ્છન્ન મનમાં રહેલા સંસ્કારોને—ભાવ, વિચાર, કલ્પનને સ્પર્શ કરી જગાડે તે લોકવિદ્યા, લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કાર... પ્રાચીન કાળના જંગલવાસીઓ જે કાંઈ એકાદ દેવની કલ્પના કરે, તેના પ્રતીક સમક્ષ વૃત્ત, બલિદાન વગેરે જે વિધિ-વિધાન કરે... તેના તે જ વિધિવિધાન અને દેવ વગેરે નવસંસ્કારની આજ્ઞા ધારણ કરી ફરીથી એ પ્રજાની સંસ્કાર મજલમાં આવ્યા જ કરે છે. એને સંસ્કાર, તત્ત્વગ્નન આદિનો ઓપ ચડે છે, પણ તત્ત્વતઃ મૂળના જ આદિ દેવ, અને આદિમ વિધિવિધાન હોય છે. લોકવિદ્યાઓમાં લોકધર્મ રૂપે, લોકસંસ્કાર રૂપે, લોકસાહિત્ય રૂપે આ આદિમ સંસ્કાર જ પ્રગટતા હોય છે. એ જ એના મૂળમાં હોય છે. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ આ કદાચ સાચું ઠરે, પણ સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિને જરાજર તપામીએ તો એનું જાણેનું બહુરંગી મિશ્રિત સંકુલ રૂપ, એ લોકસંસ્કૃતિને આદિકાળની કાંઈ આદિવાસીની આદિમ ભૂમિકાથી ધણી ધણી આગળની ભૂમિકાનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. અત્યારના લોકપ્રચલિત લોકસાહિત્ય, લોકના મૃદચણુગાર, લોકવૃત્ત્ય વગેરે તો જાણે સો બસો વરસનો જ વિકાસ હોય તેવી લાગણી જન્માવે છે. વિદ્યાનીની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ નહીં, પણ આંતરિક અનુભૂતિ અને આંતરિક કાંઈ સુગંધી મેઘાણીએ આ લોકસાહિત્યની સંસ્કૃતિની ઊંચી ભૂમિકા પ્રત્યક્ષ રજુઆત દ્વારા પ્રગટ કરી છે. “મારું મંતવ્ય એ છે કે, ‘સમગ્ર લોકસાહિત્ય એ કાંઈ પણ એક જ પ્રારંભિક માનવદશાનું સર્જન કે ફર્પણ નથી; એમાં પ્રારંભિકથી માંડી સુવિકસિત પર્વતની અનેક માનવદશાઓ મૂળ મર્ક છે.”

સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિ રૂપી ફળ—એ “રેલા અદ્યુત” અનેક મુલાયમ સુંવળા રેશમયા સુવિકસિત સુસંમૃત સંસ્કૃતિઓનાં ૫૩ ઉપર ૫૩ ચક્રવાદી જ મોખિની બની છે. એના એ ૫૩ પાટી ૫૩ ઉમેળવાનો પ્રયત્ન કરો, અંદરથી કદાચ કાંઈ લાય નહીં આવે અથવા તો એકાદ છાંયો તે પણ એવાં પડોનો જ બનેલો લાય આવશે. આમ પ્રયત્ન

કરીને આદિવાસીની સંસ્કૃતિનું મૂળ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો એ માત્ર ઇતિહાસકારની જ વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ છે : સંસ્કૃતિપૂજક અને સાહિત્યરસિકને મન તો તે મિથ્યા પ્રવૃત્તિ છે. આ “રંભા અદ્ભુત”-જે પાંચરી છે એનો જ આનંદ તેને તૃપ્ત કરે છે. એ પડોને દૂર કરી વચ્ચેના ગર્ભમાં આદિવાસીની સંસ્કૃતિ, વિધિવિધાન, ધર્મપ્રવૃત્તિ જોવાનો, સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યાથી આ પ્રત્યક્ષ લોકસંસ્કૃતિની સમજ, રસ, આનંદ અને મૂલ્ય વધતું હોય તેવું તે અનુભવી શકતો નથી.

૧૦૨૫. પરી રીતે સબ્ય સમાજની સંસ્કૃતિના મૂળમાં પણ એવી જ કોઈ આદિવાસીની સંસ્કૃતિ રહેલી હોય છે. પાંડિત્યના, તત્ત્વજ્ઞાનના અને શાસ્ત્રોના આપથી આદિકાળના મૂળથી ઘણી વેગળા ચાલી ગયેલી સંસ્કૃતિ હોય છે એટલું જ. એ સંસ્કૃતિની સુવાસ અને તેના પ્રભાવશાળી અંગે માત્ર નાનકડા સમાજમાં, કે ગણીમાંથી વ્યક્તિઓમાં જ જોવા મળે છે. એવી એ સંસ્કૃતિને દિલથી સાથ તો ચોડા ઘણા ફળવાયેલા લોકો જ આપી શકે છે. એ સંસ્કૃતિને માણવા અને જીવનમાં સંસ્કાર રૂપે અવતારવા શિક્ષણની, તાલીમની જરૂર પડે છે, અને એમ છતાં ઇતિહાસકાર એ સંસ્કૃતિનું બીજ તો આદિવાસીની જ સંસ્કૃતિમાં રહેલું જોઈ શકશે...લોકસંસ્કૃતિને માણવા, જાણવા અને જીવનમાં ઉતારવા માટે ખાસ તાલીમની જરૂર નથી પડતી. એ સંસ્કૃતિને લોકોએ સમૂહગત રીતે ધીરે ધીરે વિકસાવી હોય છે, ઘડી હોય છે આદિવાસી સંસ્કૃતિનો અર્ક—એનાં વિધિવિધાન જ આવ નહોં—, એ તો કદાચ ખરી પડે; પણ એનો અર્ક કે પ્રાચુરસ તેને સ્વીકારીને લોકસંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિનો સ્વાભાવિક પ્રકૃતિપ્રેર્યો સહજ વિકાસ કરતી રહે છે. પાંડિત્યનો તત્ત્વજ્ઞાનનો તેને બહારથી આપ આપવામાં આવતો નથી. પણ અંદરથી આદિવાસીના જ કદાચ વિધિ-વિધાનનું રહસ્યમર્મ પ્રાપ્ત કરી, જોકું ને જોકું સહજજ્ઞાન વિકસતું જાય છે, અને તેને આધારે લોકસંસ્કૃતિ સર્જાતી આવે છે. આથી જ લોકસંસ્કૃતિ બિનફળવાયેલા બાળકના હૃદયને, તર્કવિતર્કથી સંકુલ બુદ્ધિ જેની નથી બની તેવા ધરતીના જ્યાં પ્રાકૃત લોકોના હૃદયને, જિંયા પરમ તત્ત્વને ધામી ગયા છે તેવા સરળ સતોના હૃદયને, સવેદનશીલ મનોવૃત્તિથી સંસ્કૃતિનું સઘળું સુંદર અને શુભ માણવાની જોને આગ્રહતા ■ એવા કવિલિના રસિકના હૃદયને... આ લોકસંસ્કૃતિ વિશેષ સ્પર્શે છે. સબ્ય સંસ્કૃતિ બુદ્ધિને, વિવેકને, વિચારને સ્પર્શે છે, તો લોકસંસ્કૃતિ સીધેસીધી હૃદયને સ્પર્શે છે. આપણા હૃદયમાં રહેલા આદિ રસના ઝરાને મુક્ત કરે છે. કલેશાવરણ અને જોશાવરણથી મુક્ત

યતાં વિશદ બનેલા મનોમુકુરમાં આ લોકસંસ્કૃતિના રસનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે. લોકસંસ્કૃતિ નર્પા માનવહૃદય સાથે સીધી વાત કરે છે... લો. ૨૧

લોકસાહિત્ય આમ માનવહૃદયને માનવહૃદય તરીકે સ્પર્શે છે. એ અર્થમાં એ આપણી અંદર રહેલા આદિવાસીને સ્પર્શે કરે છે, અને આદિવાસીના સંસ્કારોનું ઉદ્દીપન કરે છે, એમ ગણવું હોય તો ગણી શકાય. બાકી સૌરાષ્ટ્રનું લોકસાહિત્ય અને લોકવિદ્યા તો મુખ્યત્વે આપણા મનમાં રહેલા રજપૂતકાળના વીરજીવનના પ્રેમશૌર્યના અંગોને વિગેય સ્પર્શે છે. સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિમાં તો કૃષિસંસ્કૃતિના, ગોપ સંસ્કૃતિના, રાજપૂત સંસ્કૃતિના, ભ્રમણશીલ ખમીરવંતી લડાયક કામોની સંસ્કૃતિના અર્ધ ધૂંટાયા છે આ અને આવી સંસ્કૃતિની છટાએ ઉપરાંત ભારતીય જીવનનાં સાંસ્કારિક આંદોલનોનો પ્રવાહ પણ સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિમાં ભળતો રહ્યો છે... આ ધૂંટાયેલા અર્ધોએ સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિને કસુંબલ રંગે રંગી છે. એમાં, ક્ષાત્રત્વનું ઓજસ છે, વૈશ્યની હાંવકાર છે; બ્રાહ્મણનો વિદ્યાપ્રેમ અને સંસ્કારશુદ્ધિ છે; શૂદ્રની મેવારત્તિ અને શ્રમની હોંશ છે... ભ્રમણીશીલોનો મનમોહનાર્થ વ્યક્ત કરનારા દિલાવર સંસ્કાર છે, બહારવટિયા અને અવધૂતોની આવેશભરી એકલતાની ખુમારી છે. સતી-જાતિનાં અડગ નિશ્ચય અને સમર્પણના લાવ છે, સતી અને ભક્તોની સરળતા, પવિત્રતા અને પ્રેમભક્તિ છે, ભોગી માનીના અગમનિગમના અનુભવના આર્ષાં અજવાળાં છે... અને આ બધું લોકસંસ્કૃતિમાં છે, લોકવિદ્યા અને લોકસાહિત્યરૂપે પ્રગટ થયું છે, અને લોકોએ એ સ્વર્ગાને લોકવિદ્યા રૂપે ઝીંદ્યું છે ..

“સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક જાતિઓનાં સંસ્કૃતિ વડેજીવનરી આવેલાં, એમાં વિધવિધ વાણી ને વિધવિધ વેશવાળાં કુળો-એમની પરપરાઓ, એમની ખાસિયતો ભિતરી આવી. વાળાઓના ત્યાગ ને બલિદાન, જેઠવાઓનાં પ્રેમ અને શૌર્ય, અટકી ચૂડાસમાઓના પ્રતાપ અને સંસ્કાર, જાલાઓની ટેક અને તાકાત, ગોદિસો અને પરમારોનો આશરોનો ધર્મ, ગિરાદરી ને બહાદુરી, જડેજાઓના વિદ્યા સંસ્કાર અને ધર્મપ્રેમ અને દાડીઓનું શૌર્ય, ખાનદાની આદર, અતિથ્ય અને અણનમપણું એમાં લગ્યા.. એમનાં જ શા માટે ? આયરો, ચારજો, મેર, વાઘેરો, સુમરા, જત, ખાંટ, કોટીલા, ગસિયા, બાબરીઆ, સરવૈયા, રખારી, ભરવાડ, કોળી, હરિજન, નાગર, બ્રાહ્મણ અને વાણિયા વગેરે કૈંક કામોએ પોતાનું જે કાંઈ વિશિષ્ટ-જે કાંઈ ક્રોધ હતું તે સૌરાષ્ટ્રને બાખૂબ

આપ્યું છે ” અને જે જે ઐષ્ટ સસ્કારધન આ પ્રજાઓએ આપ્યું તેને લોકજીવનના વહેણમાં ભેળવી તેને લોકવિદ્યાનું રૂપ આપી, સૌરાષ્ટ્રે ઉપાસ્યું, માટે જ સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિ પછત કે ગામરી નથી એ ઉજ્જવળ અશી ધરાવનારી સંસ્કૃતિ છે

‘સૌરાષ્ટ્રના લોક મઝી પણ સહિતનમ ર્જનને શા મનાવે તેવી નિરાળા, સસ્ક્રાન્તિના વારસદાર હતા કે નહિ ? ‘નિગળી’ હું એટલા પાટે વાપડ્યું, કે વેદ, વેદાન્ત, ઉપનિષદો, પુરાણો, રામાયણ મહાભારત ઇત્યાદિની પરપરા દ્વારા ઊભી થયેલી આર્યસંસ્કૃતિ તો સર્વસામાન્ય છે, અને એનો દાવો તો પોતપોતાની ઐષ્ટતા આર્યતાના સાચાખોટા પ્રતિપાનને ખાતર ભીસો, ટાળાઓ, ભઠ્ઠાઓ મહુ ટાઈ કરે છે પણ એવા દાવામાનથી ઠઈ સાહિત્યની પજવું નથી નીપજ તો તે વટલેલા લોકોના ધ્રિસ્તી સાહિત્યસમુદાય જ હોય સૌરાષ્ટ્રનો એ ‘નિરાળો’ સસ્કાર લોકસસ્કાર રૂપે સૌરાષ્ટ્રની ધરતીમાંથી પાગર્યો છે, ‘ધગતીનું ધાવણું’ ધાની પુષ્ટ થયો છે, ને વિકસ્યો છે. ‘પાયેક હજાર વર્ષથી આપ્યો આવતો આ લોકસસ્કાર નાશ નથી પામ્યો મેળાના સ્વરૂપો ગદલાયા છે, પણ સસ્કાર એનો એ સ્વરૂપ છે અહીં રહેલું છે લોકસંસ્કૃતિનું અવિનાશી સ્વરૂપ ” સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનના ઇતિહાસમાં આ ‘નિરાળો’ સસ્કારનું મૂળ છે ‘એ ઇતિહાસમાંથી કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના સાહિત્યોપાદક રંગ ચડાવણું અને ફારમ છાટતા સસ્કારખજોનો હવાલો મગે છે ? સાહિત્યનો ઉદ્ભવ શામાંથી ? ઊર્મિઓમાં તુમુલ સક્ષોભ પ્રકટાવે પ્રાણમાં રામાય જન્માવે, મર્માધાત કરે, લાગણીઓને કલાદેહ ધારણ કરવા પ્રેરે એવા જીવનમાંથી, એવું જીવન એકધારું, એકતાનીલું નિયમબદ્ધ નહિ પણ મોકળું, ઘટનાઓથી ભરેલું, વૈવિધ્યપ્રચૂર હોયું જોઈએ, દિલાવર અને સદાસ વેદનશીલ હોયું જોઈએ.” આવા બંગો સોરઠી જીવનમાં હતા ખરા ? હા ”

રસધારાથી હૃદયને ભીંજીને આનંદ આપે તેવા તો આ લોકજીવન અને લોકસંસ્કારો છે પણ કોઈ પણ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનો ચાહક માનવના સંસ્કારોમાં જે ઉચ્ચતાની આશા ગળી શકે તે સઘળું આ લોકસંસ્કૃતિમાં રહેલું છે શ્રી જયમલ પરમારે એના વિગતપ્રચૂર ચિત્રો પૃથક્કરણ કરી કરીને “આપણી સેકસંસ્કૃતિ”માં ૨૮ કર્યા છે લોકનૃત્યો, રાસ-ગસગ, લોકસંગીત, વખાલ દારની કલા, ધરખોરડાના શણગાર હીંગ આલનાના ભરતગૂથણ મરે ! મેટલાના અને

ખોગાદની રાધાપુત્રા અને ખાવાની દવા—નુદાના ચિત્રો રજા કરી આ સર્જન
ગમાર કે પછાત સર્જન નથી સર્જનિઓના મહામેળામાં સૌરાષ્ટ્રની આ
લોકસર્જન નીચું માથું ઢાળી છેવાડે બેસવા લાયક ઈર્ષ ભગતી, ભિન્ન-તી અન્ય
પામેથી રીખતી સર્જન નથી અન્યને આપવા જેવા ઉમદા જિવા ખવાસના
સસ્કારોથી દગ્ગર રોક તે રાખી રોકે તેમ છે સોગંદીઆ પિની ભરતગૂથય
હીં ચિત્ર શ્રુ આદિ કલામ પત્તિને પરિચય આપતા પેદાણી લખે છે ‘પોતે ઈર્ષ
કુરત વચ્ચે ગટેતી અને એ પ્રતિગેળોની પાર્શ્વે પર ડા રગ-ભરત ને
ગગૂથય સુમેગ લઈ રહે તેની એને સાન હતી આ સાન કેવળ માગા બાધનાર
સુગંદી પક્ષીઓના જેવી Instructions—કુરતમેયાં અનુકરણની તત્વશી નહોતી,
આ તે હતી સ્વાધીન કલાદષ્ટિ સૌરાષ્ટ્રી મધ્યયુગને જેઓ રક્તમાળ
અંગકાળાપેસે જીવનમળ નમજી બેઠા છે, તેમની પાત બે સાચી હોય તે એ
જગતીઅતને ખોગે ભિન્નથી આ કલાસ પત્તિને માટે અને એ કલાસ પત્તિ જેની
ઘોતક છે તે નાગીકૃદ્યની સ્વસ્થતા માટે ઘણું પ્રશસ્ય ગણાય”

સૌરાષ્ટ્રની લોકસર્જન આવો જિવો રસ દાખવનારી, સુરુચિપૂર્ણ,
લાવનાના જિવા પ્રશસ્ય માગે આલનારી લોકસર્જન છે, અને એમાં એની
વિશેષતા અને સૌરાષ્ટ્રીપણ છે.

ભારતના ધર્મ જીવનમાં અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં જે જે આદોલનો
જિયા તેને સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવને લોકસર્જનિતુ રૂપ આપી ઝીલ્યા છે અને
એના પ્રવાહને વેગીસે બનાવ્યો છે ચનાનદના સિધ્ધ કબીરે જે સતવાળી
હતર ભારતમાં વહાવી તેના પ્રતિધ્વનિ સૌરાષ્ટ્રની ભજનવાણીમાં કોઈ કુહાણાએ,
કોઈ વાણિયાએ, કોઈ રજપૂતે, કોઈ દેડે, કોઈ ચમારે, કોઈ મુસલમાને ઝીલ્યા
છે શુજરાતના ભાણુસાહેબ અને ભાણુદોળની વાણીનો સૌરાષ્ટ્રમાં જ વિશેષ
પ્રચાર થયો કેટલાક ધાર્મિક આદોલનનો ઉદ્ભવ પણ સૌરાષ્ટ્રમાં થયો છે.
નિખર પથ નામે ઓગળાતા પથની માધના, વાળી વગેરે સૌરાષ્ટ્રની
લોકસર્જનિતિ પેદાશ છે લોકમેવાનો ઝોએવાનો, સદાત્રતનો અને ગમરોટીની,
પાળીના પરગની મેવાનો ધર્મમાર્ગી સતોનો માર્ગ પણ સૌરાષ્ટ્રની જીવજ છે
વેં શ્રવ ધર્મમાનો મોપીભાવ પણ નરસિંહને સૌરાષ્ટ્રની લોકસર્જનિતિ ત્રેરજામાંથી
સાધજો બળિતો અને મોપીનજો પ્રજનાવ, યોગધર્મના અને સત
સાધનાના ગૃહ અનુભવો, રવાનતુ અહીં અને અનંદુ જ્ઞાન એ બધું સૌરાષ્ટ્રની

લોકસંસ્કૃતિએ લોકસંસ્કૃતિ રૂપે ગામડી વાણી અને લોકલજનરૂપે ઝીંધ્યું છે ને ઝીલાવ્યું છે.

સંતોએ સામાન્ય લોકસંસ્કૃતિમાંથી પ્રેરણા લઈ સામાન્ય લોકજીવનમાં લોકધર્મ રૂપે પોતાની વાણીને ફેલાવી છે. ખૌદ સમયના સિદ્ધો, ત્યાર પછીના નાથ સંપ્રદાયના નાથો, કપ્પીર, દાદ આદિ સંતોએ ઉત્તર ભારતમાં સંતજીવનનું આંદોલન લોકજીવનમાં પ્રસારાવ્યું; તેમ દક્ષિણ ભારતના આળવારો, મહાનુભાવ સંપ્રદાય અને વારકરી સંપ્રદાયની ભક્તિ પણ જનઆંદોલન રૂપે ઉદ્ભવી અને જનતામાં પ્રસરી. હજીરી પ્રસાદ દિવેદી અને ધર્મવીર ભારતી જેવા સંત મતના અભ્યાસીઓ માને છે કે, ભારતમાં પંડિતમાંન્ય શાસ્ત્રીય સ્માર્ત ધર્મ પ્રવાહથી ભિન્ન સ્વતંત્ર ભક્તિભાધના અને ધર્મનો પ્રવાહ લોકધર્મ રૂપે વહેતો હતો. કેટલાક અભ્યાસીઓ તો ઉપનિષદોની જ્ઞાનસરવાણીને, વેદધર્મથી ભિન્ન દેવી-દેવતાની પૂજા-ભક્તિના ભક્તિમાર્ગને, અને તત્ત્વમાર્ગની ઉપાસના અને સાધનાને લોકજીવનની સ્વતંત્ર સ્કુરણ રૂપે નિહાળે છે...આમ તો સમગ્ર ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે વન્ય સંસ્કૃતિ ગણી છે. વન ઉપવનની વિજનનામાં પાંગરેલી એ સંસ્કૃતિએ ધરતી અને ધરતી સાથે જડાયેલા સામાન્ય લોકથી વેગળો, જિંઆપણાની ભાવનાવાળા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ક્યારેય ઉપાસના કરી નથી...એટલે સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિ સંતોની સંસ્કૃતિના આધ્યાત્મિક અંશોને ધારણ કરે એ સ્વાભાવિક છે. પરિણામે પ્રેમયૌર્વની રજેશુણી સૌરાષ્ટ્રી સંસ્કૃતિમાં આધ્યાત્મિકતા, સેવા, ભક્તિ અને કરુણાના અંશ ભળ્યા છે. “સૌરાષ્ટ્ર એટલે સમરાંગણની ધરતી,...આ ગંધી બ્રમણુશીલ પ્રજાઓ યુદ્ધધેલી ખરી, પણ મુંજ દિલની કે બેકદર ન હતી. બ્રમણુશીલ હોવાને કારણે ભાવધેલી વિશેષ. જેમ યુદ્ધમાં એમ જ વેરમા અને જેમ પ્રેમમાં તેમ ભક્તિમાં પણ જોરાવર. ચૌર્યનો આ સંસ્કાર સંતોમાં પણ જીત્યો.”^૧

સૌરાષ્ટ્રની ધરતીના જીવ એવા સામાન્ય પ્રજા વર્ગમાંથી આવતા સંતો, દેખાતી રીતે ધરતીનાં ધાવણ સમી એ લોકસંસ્કૃતિથી ઘડાયા હોય છે. મોટા ભાગના સંત, કાકી, કાળી, ચમાર, દાદી, દેડ, ચારણ, ગંધર્વ વગેરે લોકવર્ણમાં જન્મ્યા ને ઉછર્યા છે. જાળપણ ને યુવાનીમાં એમાંના કેટલાંક ડાકુ, હુંટારા કે થોડાકે હાથફેરો કરનારા હશે. આથી આ સંતોની વાણીમાં, ભાવનામાં ને સંતમાર્ગ અને સાધનામા જોરાવર ચૌર્યની ઉત્કટતા, ઉન્મત્ત થેલો ભાવ, કાળમીઠ પત્થરની નિકળતા અને કડક મસ્તીની ખુમારી અવતર્યા છે. “અને

સતોના સરુકાર જગાઓમા જિતયો ” જહારવટિયાની ધર્મભાવના, જોગીપણ, દાનવૃત્તિ, અને અતરને પૂછીને સદા જાણુ દેવ સાક્ષીરૂપે હાજર છે, તેમ માનીને અતરની સૂઝ પ્રમાણે પગલુ ભરવુ વગેરે સતોના સરુકારે આપેલી ઉદાત્તા છે ‘ એ મસ્તોનુ સારિત્ય આ સૌરહી પ્રગ્નસરુકાર પર જે અસર કરી રહ્યુ હતુ તે અસર પેલા સુદ્ધવીંગે ॥ વીરનીતિની જોડાનેડ વહેતી રહી છે જ-ને પરસ્પર પૂરક ને પોષક ગદા છે કોઈ પણ પ્રગ્ન દેવગ એકવી સહારક સમશેરખાજીની પાવરધાર્થી સાદિતજ એ રગાઈ શક્તી નથી ”^૧ વાડાગધી અને સપ્રદાયોથી મુક્ત થઈ, અત સુરજીએ જોયર કરેલા અનુભવ શાનમા મરત રહેવુ, મહિમાવતો ત્યાગ, અસાધારણ દાન, ઉત્કટ પ્રેમની અનન્યભક્તિ, શીલ સધમની સદા જાગતી કડક ચોખી રોગિયા-દોગિયા ॥ સેવા ગોસેવા, અનનન પરખ વગેરે કર્મમય ભક્તિ આ જવા સતોએ પ્રસરાવેલા લક્ષણો સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનમા જિતયા છે આવી સૌરાષ્ટ્રની લોકસરુતિ માત્ર આદિમ વનવાસીની પગલ સરુતિ નહીં પણ ધર્મ ॥ આધ્યાત્મિક ધૂપસુગધે ફેરતી જીવનનાપી સરુતિ છે

‘ કિશોરલાલભાઈએ દુનિયાના આનતી લદ્ર એ સત એ જો સરુતિઓ વિશે માર્મિક વિવેચન કરેલુ છે આ જો સરુતિઓ વચ્ચે એક વિશાળ અખંડ અને સજીવ એવી લોકસરુતિ ॥ લાગીરથી વળા કરી છે ’ (મનુભાઈ પંચોળી) ‘કુળવગીના વિકાસ’મા કિશોરલાલ મરાઠવાળાએ લદ્ર સરુતિ અને ઓસિયા સરુતિ એમ બેદ પાડી જના યા છે, પણ આપણને તરત જ પ્રશ્ન થશે કે, ઓસિયા તો વિરલ જ હોય છે, અને એની અસર ગ્રીસનારા શિષ્યો દેદલા ? જ્યારે લદ્ર સરુતિ ઉચ્ચ લજેના શટેગી નાગરિકો ॥ સભ્યના છે તો આ જો સરુતિ વચ્ચે રહેલા ગામડાના લોખંડસમુદાયને સરકારહીન-સરુતિહીન ગણવે ? દેખીતી રીતે એથી સરુતિઓના અભ્યાસમા અને પૃથક્કરણમા આવડો મોટો વ્યાપ મગવનારી વિશાળ સમુદાયની સરુતિની અવજા કરી શકાય જ નહીં એ વિશાળ સમુદાય ॥ સરુતિ લોખંડસરુતિ કે

કિશોરલાલભાઈના પૃથક્કરણમા માનવની હિચ્ચતમ સરુતિ તે લાનસમાજની સરુતિ હોય એથી જાનિત યા ॥ એ ઓસિયાઓ તો પોતાના અવગારીપણામા મરત જની-જહારવટિયા જની-એ ધર્મસમ્માજ અને મન્યનાને હિન્નભિન્ન કરી ધૂમકેતુશા ફરતા દોષ અને જોતરોની ગીમગતમમા કોઈ સરુતિ નામને પાન

લક્ષણ ન હોય, એટલે એક માત્ર લોભાદ્રની સર્જિતિ તે જ સાચી વાળનીય સર્જિતિ એવો આપણા મનમાં ખ્યાલ બધાઈ જાય છે. ધન, સત્તા, યશ વગેરેના તેજથી અને શિક્ષણ અને ગુહિમાનોના વનણથી બળગિયાતોની, નાગરિકાની, સભ્ય સમાજની સભ્યતા, એના વિધિ નિયેધો અને અને આચાર વિચારના આક્રી મુકેલા નિયમો એ જ જાણે સરકારમયતાનું અને સર્જિતિનું પરમ લક્ષણ હોય એવો પ્રચલન શ્રદ્ધ મનમાં બધાઈ જાય છે. જોકે મશરૂવાળાએ ઓલિયા સર્જિતિના માર્મિક વિવેચનમાં બદ્દેતરોનો હિસેખ ક્યો છે, પણ એ બદ્દેતરો કાઈ સર્જિતિ સર્જ છે એવો સ્વીકાર તેમણે ક્યો નથી, આ બદ્દેતરો ભદ્ર કે બળગિયાત સર્જિતિથી કાઢે ફેકાઈ ગયેલા, ઉપેક્ષિત ને તેથી ભદ્ર સર્જિતિ તરફ ખાસ સહજલાવે ઉન્મુખ નહો તેવા સામાન્ય લોકો હોય છે. દુનિયાનો વિશાળ માનવ સમુદાય આ બદ્દેતરોનો બનેલો હોય છે, અને તેમને પણ પોતાની આગવી સર્જિતિ હોય છે એ અચ્છબ્ય નથી, અસરકારી નથી, રચનાકાળની મર્યાદામાં છવતર એ-ચે રાખનારા પશુ સમા જડ નથી. એમની સર્જિતિ એ લોકસર્જિતિ છે અને લોકસર્જિતિ માનવને માનવ તરીકે સહજ લાવે સ્પર્શતી હોવાથી આ લોકસર્જિતિ દેશકાળના બધોને વેગળા કરી સનાતન, લોભસર્જિતિ રૂપે રોરી રહી છે. અમાન વિચાર, સમાન લાવના, અમાન લાવ, અને સમાન સમજ દેશદેશની લોકસર્જિતિમાં જોવા મળે છે. આવું જ બને છે સત સર્જિતિ કે ઓલિયા સર્જિતિ પરત્વે દેશપરદેશના સતોની માન્યતા, સાધના સિદ્ધિ અને સતત્વ સમાન જ હોય છે. માન રચનાકાળના બધન હોય છે કેવળ ભદ્રસર્જિતિ ને નાગરિક સભ્યતાને ભદ્ર સર્જિતિ પ્રવતનપૂર્વક વિધિનિયેધોની રચનાથી રચવામાં આવે છે એ સ્વય સ્ફુરેલી સ્વય આત્મશક્તિથી વિમ્સેલી સર્જિતિ નથી. ન્યારે હદયની સ્ફુરણાથી પાગરેલી લોકસર્જિતિ તો વાતાવરણમાંથી ત્રીલાય છે, ધરતીના ધાવણે પુષ્ટ થાય છે. સર્જિતિની મજલમાં લિન્ન લિન્ન સરકારોના અર્કને આત્મસાત કરી વિકસે છે. ધતિહાસના મરમી ટાયન્પીએ સર્જિતિના પ્રવાહોનું અવલોકન કરતા એવી મતલબનું કહ્યું છે કે, સાચો ધર્મ અને સર્કાર પરમ સત્યના સર્પર્કમાં આવેલા સતો સમાજમાં ફેલાવે છે તેઓ સમાજને ધડે છે, પણ કૃષ્ણની બસરી જેવી પરમ તત્ત્વની એ અગમ વાણીને સતો જરાબર વ્યક્ત કરી શકતા નથી. એની વાણી પ્રતીકમાં મુચનોમાં અવળવાણીમાં રાચે છે. આથી વૈયક્તિક રીતે કાઈ કાઈ હૃદયસ પતિવાગો સાધક આ સતને અનુસરી શકે છે.

ન્યારે ખીજા વિશાળ સમુદાયના માનવો સતની વાણીના મર્મને પકડી શકતા નથી એ આથી સતની બાલ વાણીને અનુસરે છે તત્ત્વને વિસરી,

મર્મથી અગ્નિ માત્ર વિધિનિષેધો અને નિયમોમાં રાચે છે. પ્રજાને કેળવવાની, વાળવાની ખેવના રાખનાર આચાર્ય કક્ષાનો સંત એથી એવી બંસરીસી અગમ વાણી ઉચ્ચારવાને બદલે કવાયત કરાવનારના સ્પષ્ટ આદેશો આપતી મીસોટી સમી વાણી ઉચ્ચારે છે, ને એ પ્રમાણે એને અનુસરનારા નિયમબદ્ધ બની રહેણીમાં રાચે છે. એમને પણ મર્મ જાણવાની-સમજવાની જરૂર જ ઊભી થતી નથી આ રીતે જેને ઊજળિયાતનો સ્થાપિત ધર્મ કહે છે, તે ધર્મ અને સંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં આવે છે.

સંત-એશિયાની વાણી મર્મ સમેત વાણી-ઝીલનારા' લોકો મુખ્યત્વે લોકસંસ્કૃતિમાં ઊછરનારા લોકો હોય છે. અખાને મતે એ “પ્રાકૃત ભેદ” માં “સમજ્યાની કળા” હોય છે જે પંડિતોમાં નથી હોતી. ગાનગુમાનની ગાંસડી ફેંકી દેનારા આ સામાન્ય જનતાના ‘લોક’ ઉન્નુખ અને સ્વચ્છ હૃદયે સંતોનાં વચનોને ઝીલવા આતુર હોય છે. એમની શુદ્ધિ નિર્મળ હોય છે. હૃદયના ભાવ મુક્ત ગતિએ વેગ પકડનારા હોય છે. બાળક સમી તાજ સ્વચ્છ નિર્ભેળ ક્ષમનાશક્તિ તેમને સહજ હોય છે. એમની જાડી ધીંગી સાદી સમજ-શક્તિ સભ્ય સમાજની સંકુલ અને કૃત્રિમ વિચારસરણીને મઠી શકતી નથી. એ તો એની એ સમજથી એવી કૃત્રિમતાને, અતિશયતાને, આકંબર અને દંભને ઠસીને વેરવિખેર કરી નાખે છે. એમ છતાં એ કાઠા વિદ્યા જેવી આતમચૂંક એ સમજશક્તિમાંથી પ્રકાશકિરણ ફેંકી સંતોના સાચા અનુભવ ગાનને બગેબર ઝીલી શકે છે. સંત જીવનને યોગ્ય સાદાઈ, સરળતા, લાવાવેશ, તીવ્ર ધૈર્યશક્તિ, અને ચોક્ષુ’ હૃદય તેમને મળેલું હોય છે. એમની સાદી સમજ તેમને શીખવ્યું હોય છે કે, શરવીર બહારવટિયો તો એકલવિહારી હોય છે, તેમ સંતનો પરમ તત્ત્વને અનુભવવાનો માર્ગ પણ એકલવિહારીનો હોય છે. સમૂહમાં ટોચે વળીને બહારવટે ચડાવું નથી, તેમ સમૂહમાં ટોચે વળીને પરમને પામવા જવાવું નથી સભ્ય સમાજના ધર્મકર્મના નિયમો સમૂહ માટે હોય છે. સંત ‘ધર્મને કર્મ છે જેટલા તે મુજને નવ ‘ભાવે રે’ કહી ધર્મકર્મની નિજની આગવી સ્વતંત્ર કડી પાડે છે લોકસંસ્કૃતિમાં ઊછરનાર સંતની આ પ્રજ્ઞાને સમજી શકે છે. કારણ કે, ઊજળિયાત સંસ્કૃતિ પ્રવાહમાંથી બહાર ફેંકાઈ ગયેલા તેની ઉપેક્ષા પામેલા “લોક” પણ નગરની, બહુ લોકની સભ્યતા, વિધિનિષેધો, અને એ બધી જડપરંપરાની મારહીનતા સમજનારા, તેની જાડી ધીંગી શુદ્ધિએ ઠોસી કરનારા હોય છે. તો આવું શ્રદ્ધસંસ્કૃતિનું શાસ્ત્રગાન નહીં પણ અનુભવ ગાન મેળવવા માટે લોકસંસ્કૃતિનો માનવ સંત સમક્ષ ઉન્નુખ બનીને જાય છે. સંતની

વાણીનો એને મર્મ ન સમજાય તોપણ ભોળા ભાવે એ સંતનું ક્ષેત્ર ખુદ સ્વીકારીને ચાલે છે. પરિણામે આવી શ્રદ્ધા જેવી દુર્લભ ચીજ તેને પ્રાપ્ત થઈ હોવાથી એ શ્રદ્ધાવાનના અંતઃકરણમાં સંતનું જ્ઞાન આપોઆપ સ્ફુરવા લાગે છે...

ખીજી તરફથી સંતો પણ જ્ઞાનગુમાન અને તર્ક વિતર્કની સંશય-જનનમાં અટવાયેલા, વિધિનિષેધ ને ધારાધોરણોની મર્યાદામાં જ વિચરનારા, અને આચારવિચારનો પરંપરાપ્રાપ્ત માર્ગ ત્યજતાં ડરી જનારા સ્વયં સમાજના સોંકોને ત્યજી ભોળા ગામાડયા સોંકામાં વિશેષ ભજે છે. એનો જન્મ અને ઉછેર પણ કદાચ એવા સોંકા વચ્ચે થયો હોય છે. અને કવચિત્ પોતાના સંતમાર્ગનું ખીજ પણ ક્યાંક સોંકસંસ્કૃતિમાંથી તેને હાથ લાગ્યું હોય છે. આમ સોંકસંસ્કૃતિ અને સંતસંસ્કૃતિ એકબીજાની વધારે નજીક હોય છે. પરસ્પર ભાવ-જ્ઞાન-માર્ગ-વિચારનું આદાનપ્રદાન એમની વચ્ચે ચાલે છે અને સાધક અને સિદ્ધ વચ્ચેના મૃદુ વિનિમય સમો સંસ્કારનો ને મૃદુ જ્ઞાનનો આંતરિક વિનિમય તેમની વચ્ચે થતો હોય છે. કિશોરલાલ મશરૂવાળા લખે છે : “આખી દુનિયાના દેશોમાં આલિયા અને સંતોની પણ એક પરંપરા હંમેશાં ચાલતી આવી છે. એનું કામ જેટલું ખીજા સોંકોમાં થયું છે તેટલું ભદ્ર સોંકોમાં નથી થયું. તેઓ કાં તો ભદ્રેતરોમાંથી પેદા થયેલા છે; અથવા તો ભદ્ર વર્ગમાં જન્મ લેવા છતાં તેમણે ભદ્રેતરોની સાથે જીવન સાંધ્યું છે.” આમ કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ જે એ સંસ્કૃતિઓ દર્શાવી છે : ભદ્ર સંસ્કૃતિ અને આલિયા સંસ્કૃતિ; તો તેમાં ત્રીજી વિશાળ અને વ્યાપક સોંકસંસ્કૃતિનું સ્થાન એ બંને સંસ્કૃતિની વચ્ચે આવે છે. સોંકસંસ્કૃતિમાંથી ઉપર જીડીને ભદ્રસંસ્કૃતિ બંધાય છે, અને એથી જીચેરી આલિયા સંસ્કૃતિ હોય છે તેવો ક્રમ સત્ય નથી. પણ સોંકસંસ્કૃતિ અને તેથી જીચેરી સંતસંસ્કૃતિમાંથી પ્રેરણા લઈ ભદ્રસંસ્કૃતિ બંધાય છે. પણ સંતત્વના જિંચા આકાશમાં મુક્તપણે જીડવાની તેને ફાવટ નથી, એટલે તે જડ અને ઝાંખી પડી જાય છે, જ્યારે સોંકસંસ્કૃતિ તો સંતના ઝીલાય તેટલા સાંસ્કૃતિક અંશોને ઝીલીને હંમેશાં વહેંચિયાણુ રહે છે. સ્વયંસંસ્કૃતિમાં માનવનો સંધળો આત્મા પ્રવૃત્ત નથી થતો; માત્ર શુદ્ધિ પ્રવર્તમાન થાય છે. જ્યારે સોંકસંસ્કૃતિમાં સંતસંસ્કૃતિની જેમ માણસનો અખંડ આત્મા પ્રવૃત્ત થાય છે. શુદ્ધિ, ભાવ, કદપના, સ્મૃતિ, સંસ્કાર... એમ સમગ્ર સવિત પ્રવૃત્ત થાય છે એમણે સંસ્કૃતિ પરમ તત્ત્વ તરફ ગાત કરે છે. સોંકસંસ્કૃતિ એ પરમ તત્ત્વની આછેરી અલક મેળવી ધરતી પરનું જીવન જીવવા માગે છે; જ્યારે ભદ્રસંસ્કૃતિ પરમની ખેવના વગર અને ધરતી-તળની પરવા વગર પોતે માનેલા અને ઘડેલા સંસ્કારોને જ

પે.તાનું ગંતવ્ય સ્થાન માને છે, માટે ક્રમ બે જોવા દોય તો ભદ્રસંસ્કૃતિ, લોકસંસ્કૃતિ, અને સંતસંસ્કૃતિ એમ ચર્ચિયાતો ક્રમ બોધ થકાશે...

સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિમાં આ સતસંસ્કૃતિમાં આપણને પહેલી નજરે ખ્યાલ ન આવે તેટલા અંશે ઓતપ્રિત છે. આ ગીતે સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિ એ બાંધી સંસ્કૃતિ કે સૌરાષ્ટ્રમાં ભદ્રસંસ્કૃતિના, ભિન્નિયાનની સમ્યતાના અંશે ખૂબ અદ્ય છે. સૌરાષ્ટ્રના રાજઓ, પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ, કારભારીઓ, કવિઓ, કલાકારો, કારીગરો, ચારણો ભજનિકો, બાવાઓ, સંતો... સહુ બોળા જનસમૂહ સાથે એક ડાવરામાં બેસે, લોકમેળામાં ઘૂમે એવા વિનમ્ર હોય છે, અને મેળામાં, ભજનમંડળમાં, કીર્તનમાં, મંદિરચોકમાં, બજારના ચૌટામાં, ઉત્સવોમાં, ડાવરામાં, ચોરો, ડેલી, ગામપાદરનો વડલાનો વિસામો વગેરેમાં સાથે બેસીને, હળીભળીને ભદ્ર નહીં પણ ભદ્રેતર એવી લોકસંસ્કૃતિ જ વિકસાવી છે.

શ્રીકૃષ્ણે સૌરાષ્ટ્રનાં પંચરત્નોની પ્રશંસિત ગાઈ. આજ પંચ સૌરાષ્ટ્રની આ પાંચ વિશિષ્ટતાઓ-એની વંડા ધરતી, એનો હાજરાહજાર ભૂતકાળ, એનું બાતીગળ સંસ્કાર વૈવિધ્ય, અને એની લોકસંસ્કૃતિ-રત્ન સમી મૂલ્યવાન અને રસદાયક છે. એમાં એના માનવીની આવેશશીલતા, ભાવપ્રવણતા, ભાવનામયતા, હેતાળ સ્વભાવ, મીઠી બોલી અને બોળી સરળતા વગેરે માણસાઈની દેવાંશી વિશિષ્ટતા ઉમેરો એટલે શ્રીકૃષ્ણે કહેલાં પંચરત્નો સમી પંચવિશિષ્ટતાઓ સૌરાષ્ટ્રને એક નિગળી બાત પાડનાર દેશવિશેષ તરીકે સ્થાન અપાવશે.

આ પાંચેય વિશેષતાઓને લીધે સૌરાષ્ટ્રને કનુબક્ષરંગી દેશ તરીકે આપણે ઓળખાવી શકીએ. લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિ તો સૌરાષ્ટ્રની જ વિશેષતા છે અને લોકસંસ્કૃતિઓમાં પણ પ્રેમશૌર્ય અને સંતત્વ ઉપાસનાર, ઉમ્મ જીવનધર્મોને ઉપાસનાર ઘાટા કનુબક્ષ રંગની લોકસંસ્કૃતિ જ છે. કનુબક્ષ રંગ બીજી રીતે પણ મોડ્ય છે, કારણ કે સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિમાં પ્રગ્ન-પ્રજ્ઞના સર્વોત્તમ સંસ્કારો ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને એકરસ જની અર્ક રૂપે ધેરા કનુબક્ષ રંગનો હાલ આવ્યો છે. કનુબક્ષ રંગ-કેશમાં ચકચૂર દરે છે. પ્રશંસાના બોલ વખતે, બિરદાવતી વખતે, રસ માણતી વખતે વાહ ! વાહ ! કહી મર્દાનગીને-માણસાઈને રંગ આપવામાં આવે છે. કનુબક્ષની અંજલિની જેમ સૌરાષ્ટ્રની આ પાંચેય વિશેષતાઓ અને ખાસ કરીને તો લોકસંસ્કાર અને લોકસાહિત્ય માણવા જતાં એ આપણા જીવનમાં કોટિ લાવી દે છે. ગાલ પર લાલી લાવે છે. કનુબક્ષ

રંગનો અર્થ સમજાવતાં જ્યમલ પરમાર લખે છે : “એ કસુંબાનો રંગ હતો કસુંબલ : ઉદાત્ત ગ્રેમના, અપ્રતિમ શૌર્યના અને જેનો માંયલો મરી જાય એવી ભક્તિના રંગને કસુંબલ રંગ મળો કહેવાતો ” સામસામા રંગ આપી કસુંબો લેવામાં આવે છે. કાઠનું પરાક્રમ, કાઠની દાનાઈ, કાઠનો અદ્ભુત ત્યાગ વગેરે જીવનના ઉદાત્ત ગુણોને જે રીતે ખિરદાવવામાં આવે છે, જે ગણું ભરીને ખોલાતા ભર્યા ભર્યા શબ્દોમાં રંગ આપવામાં આવે છે એ સાંભળતાં જ વગર કસુંબે કસુંબો ચડી જાય છે, સામાન્ય સપાટી પરનો જીવનની કુલ્લકતાથી રંગમાં આવી આપણે ઉપર જીએ છીએ.

“આ કસુંબાનાં વર્ણન અને વર્ણનના ધ્વનિ સાંભળનારે વગર કસુંબે કસુંબો ચડાવી દે એવાં હોય છે.” “ઘંટાચેલા અને કપડાની ગળણીમાંથી ગળાતા કસુંબાનો રંગ જેવા જેવો હોય છે. એક દિ’ આ કસુંબો લેનારા યુદ્ધમાં અપ્રત્ય શૌર્ય દાખવતા” અને મેઘાણી સમા કાઠ લોકસાહિત્યનો આશક લોકસાહિત્યરૂપી કસુંબાની અંજલિ ધરે છે, ચારણી હલકથી એને રંગ આપે છે, ખિરદાવે છે, એવું વર્ણન કરે છે, ત્યારે એ વર્ણન સાંભળવા માત્રથી જ આપણને વગર કસુંબે કસુંબો ચડે છે. એના કદમાં ચક્ર્યૂર બની એ ઘેનમાં ને તાનમાં ડાહ્યા કરીએ છીએ. આવી છે કસુંબાની અંજલિ સમી કસુંબલરંગી સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિ.^૧

“પંથી કા સાથી, થાકે કા વાહન, સર કા સખાઈ, દુસ્મનકા દાહન કાયરકુ પોરસ ચડે, થરા ખાય તો ચોગુણા લડે. ...જોગીકા જોગ સિધધે રોગ મટે, બિજોગી ધ્રી ઉદાસી કટે, જીવાન મેહલીકા ગુમાન ખી ગંજે.”^૨

“જોગી પીએ તો ખાપને ચડે, ખાપ પીએ તો બેટાને ચડે” એવા આ અમલના રંગ જેવો સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિનો રંગ છે. ઉપરનું વર્ણન લોકસંસ્કૃતિ અને લોકસાહિત્ય માટે પણ એટલું જ સાચું છે. લોકસાહિત્યના એક બિંદુ સમા દુહાના વેણ કાઠ પરજીયા ચારણના મેઘગંભીર ઘંટાચેલા સૂરમાં સાંભળવાના મળે છે, તો વર્ષો સુધી એની લહરમાં ડાહ્યા કરીએ, “દુહાના ડંખેલ” બની મસ્તીમાં ને ઘેનમાં ફર્યા કરીએ.

આવું એક દુહો સાંભળવાથી પણ ચતું હોય તો બાળપણથી જ

૧ આપણી લોકસંસ્કૃતિ ૫ ઉપર

૨ ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય ૫ ૬૯

બાળકની નિંદરભરી આંખ વાટે આ સૌરાષ્ટ્રનું વાતાવરણ પીધું હોય અણખૂં
રીતે હૈયામાં એના રસને સઘર્ષા કર્યો હોય, સવેદનશીલ મુગ્ધહૃદયે એ
લોકસાહિત્યનું આકર્ષક પાન કર્યું હોય, એની સાથે અતરનો ગુપ્ત વિનિમ્બ
સાધી એકતાર બન્યા હોય, તેવને તો આ ચકચૂર કરતો કેફ સદાકાળ ચડેલો
જ રહે તેમાં શી નવાઈ!

આવી કસ્ટબરગી સૃષ્ટિ જે માણી શકે નહીં, ભદ્ર સંસ્કૃતિના માનવી
બની એનાથી ભડકીને ભાગે, સાહિત્ય સિદ્ધાંતોની આધારવિહોણી અમૂર્ત
ચર્ચાચર્ચામાં મગ્ન રહી સાક્ષાત્ રસાનુભવ માટે જે તત્પર ન થાય તેમને શું
કહેવું ? સાક્ષાત્ સૌન્દર્ય સમક્ષ જડ પત્થર રહે, આશ્ચર્યની તોરમાં ચકચૂર
કરે તેવા વાતાવરણમાં જે ધ્યાનસ્થ બની વિવેક સંભાળવા માટે રગદર્શી
લહેરની મસ્ત પગોમાં જે સયમ અને વૈરાગ્ય ધારણ કરે તેને તે શું કહેવું ?
આવી કસ્ટબર સૃષ્ટિ જે માણી શકે નહીં તેનામાં એ જીવનતેજ ઓછું,
જીવન જીવવાની તાકાત ઓછી, જીવન માણવાની તદુરસ્તી અને ચૈતન્ય
ઓછું છે એમ માનવું રહ્યું આટલા બધા લોકો જે માણે છે અને માણતા
આવ્યા ■ સોફાને મસ્તીના ઢિંગોળે જે સાહિત્યે ચડાવ્યા છે જે સાહિત્યે
ધારો કસ્ટબર રંગ આજ આખને મદ્યેનની લહેરમાં ડોલતી બનાવી છે, તે
સાહિત્યથી જરા પણ ચલિત ન થાય, જેને તેમાં જરાય રસ ન પડે તેનું
હૃદય તપાસવું થતે.

પરભાતે જે ના પિયા ધાટા કસ્ટબર ધૂંદ
વે નર સરને ઊંઘ વેરાગીને ખારણે—

ધરતીનાં ધાવણુની ધીંગી તાકાત

[“જનનીના હૈયામાં પોદંતા પોદંતા પીધો કસુંબીનો રંગ
બીપણ સન્નિ કેરા પહાડોની ત્રાટોએ ચોખ્યો કસુંબીનો રંગ.”]

માણસની સર્જકશક્તિને જગાડે કે હેવટે રસમાહક શક્તિને સંકારીને જગાડે તેવું સૌરાષ્ટ્રની ધરતીનું હૈયામાં હામ અને મમતા પ્રેરતું વંકુ રૂપ; એનું કૌતુકરંગી લાગે તેવું જૂતકાળનું ઢાજરાહજરપણું, એની સંસ્કાર સમૃદ્ધિનું ભાતીગળપણું; એનાં પ્રેમ, શૌર્ય અને સંતત્વથી ઉજ્જવળ લોકસંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ અને સરળ સ્વભાવના નિખાલસ પ્રેમશૌર્યના ભાવદેર પ્રમાણે જીવનની રૌદ્રમ્મ લીલા ખેલનારાં માનવો—આવું પચરંગી જાંબવાળું કસુંબલરંગી વાતાવરણુ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ખૂબ ઝીલ્યું છે. અને ઝીલી ઝીલીને એની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ દ્વારા પુનઃ અભિનવી શોભામાં મઢીને તેને સજ્જુ” છે. સૌરાષ્ટ્રના લોકકવિ દુલાભાઈ ઠાંગે “સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્યની સૃષ્ટિ તથા બ્રહ્મા ગયા;”^૧ એવું અનુભવવેણુ ભાખીને આ સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિને પોતાની પ્રતિભાના સ્પર્શ એકદમ તેજે મઢી બતાવી રજૂ કરનાર મેઘાણીને, એ લોકસંસ્કૃતિની સૃષ્ટિનો સર્જક જ-એનો બ્રહ્મા જ ગણ્યા છે

અખિલ સોરઠનો સાક્ષાત્કાર :

[“અંદર પ્રવેશ કરીએ ત્યાં જ જો સુમધ ન આવે તો એ ફૂલવાદી શાની ? એમ સાચું લોકસાહિત્ય તો એ જ જેમા હાખલ થતાં જ લોકજીવન અને તેની યોગમ પથરાયેલી કુદરત આપણને એવી તૃપ્તિ વડે ઘેરી”^૨]

લોકસાહિત્ય પરત્વે મેઘાણીએ કહેલું આ કથન, મેઘાણીના સમગ્ર સર્જન અને પ્રવૃત્તિને માટે યોજી શકાય તેમ છે. [“આ ગીતોની અંદર સમસ્ત લોકસૃષ્ટિ જેવી ને તેવી સજીવન બિલી છે. શબ્દો વાચવાની સાથે જ એ વસ્તુઓ પોતે વાચકની આંખોને ભેટી પડે છે. લોકગીતોમા પ્રવેશ કરનારો વાચક જાણે કે માત્ર જગતનો પ્રવાસી બની જાય છે. એની આસપાસ છેક ગામની સીમડીથી

૧. બર્મિન્ગહમ : અખિલ ૧૯૪૭ : પૃ. ૨૨

૨. લોકસાહિત્ય : પુસ્તક પહેલું : પૃ. ૨૨

માંડીને મામ્ય કુદ્દત્તનું તથા લે કનિવાસનું સમસ્ત વાતાવરણ બંધાતું આવે છે”

લોકગીતોમાંથી ‘સમસ્ત વાતાવરણ’ અનુલવવાની “સમસ્ત લોકસૃષ્ટિને સજીવ” અનુલવવાની તીવ્ર આકલન શક્તિ સંવેદનપદ્ધતિ મેઘાણીમાં છે, કારણ કે મેઘાણી એ ગીતો સાથે તન્મય બન્યા હતા. એ તન્મયતાને લીધે મેઘાણીની સ્વતંત્ર સર્જનાત્મક કૃતિઓમાં પણ “શબ્દો વાંચવાની સાથે જ વસ્તુઓ પોતે વાચકની આંખોને બેટી પડે છે.” મેઘાણીની સર્જકશક્તિનું હાર્દ પારખી રામનારાયણ પાઠકે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે, “એક રીતે એમ કહી શકાય કે માનવની ક્ષારુચિ જ વ્યાપારમય થઈ સર્જન કરે છે.”^૧ મેઘાણીનાં ગીતો ભાવનાશીલ અને આવેશને ભરિંસતા શા માટે દાખવે છે? મેઘાણીની નવલકથાઓ વાતાવરણની નવલકથાઓ શા માટે બની છે? કારણ કે લોકસાહિત્ય જીવીજીસીને-તેની સાથે તન્મય થવાથી મેઘાણીની ક્ષારુચિ ઘડાયેલી છે, અને એ ક્ષારુચિ વ્યાપારમય થઈ ભ્યારે સ્વતંત્ર સર્જન કરે છે નવલ-નવલિકા-કાવ્ય નિર્મિતનું, ભ્યારે “સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રનું વાતાવરણ બંધાતું આવે છે. રામનારાયણ પાઠક એથી મેઘાણીને “સૌરાષ્ટ્રી સાહિત્યકાર”^૨ કહે છે. “આપણા સમગ્ર સાહિત્યમાં જો કોઈ ખરેખરા કાઠિયાવાડના જ સૌરાષ્ટ્રના જ સાક્ષર હોય તો તે સદગત મેઘાણી હતા. હું એમને કાઠિયાવાડના કહું છું એનું કુખ્ય કારણ એ છે, એમનું સમગ્ર જીવન, ખાનગી જીવન તેમજ સાક્ષરજીવન કાઠિયાવાડમય હતું... તેમની સર્જન કૃતિઓમાં પણ કુખ્ય ત્રેરણા કાઠિયાવાડની છે, અને એ કૃતિઓમાં કાઠિયાવાડના રંગો એક કે બીજો રૂપે આપ્યા વિના રહ્યા નથી.”

મેઘાણીએ સ શોધિત કરી, સંગ્રહ કરી રજૂ કરેલા લોકસાહિત્યમાંથી જ નહીં, પણ મેઘાણીના ગદ્યમાંથી ગદ્યની લઘુ અને લઘેકમાંથી, મેઘાણીએ પસંદ કરેલાં નવલ અને નવલિકાના વસ્તુમાંથી, પાત્રમાંથી, નવલકથાની વસ્તુની રજૂઆતની અને પાત્રને જીવંત બનાવવાની ક્ષામાંથી, મેઘાણીનાં કાવ્યોના ઢાળમાંથી, શબ્દોમાંથી, કાવ્યબાની અને કાવ્યભાવમાંથી, કલ્પના અને તરંગમાંથી; મેઘાણીના વિવેચન અને ચિંતનની કડિકાઓમાંથી, નીડર અડીખમ છતાં સમજપૂર્વકની સુજનતા દાખવનાર પત્રકારિત્વમાંથી...સૌરાષ્ટ્રના આત્માની ફારમ અદ્દજ રીતે ફેરી રહે છે.

સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્યકારો તો ઘણા છે. સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસને કે વર્તમાન જીવનને વિષય તરીકે સ્ત્રીકારી વાતાવરણાદિ લખનારા અનેક છે. સૌરાષ્ટ્રની બોલીને,

લોકાકિતઓને અને બોલીના લોકાઓને આગ્રહપૂર્વક પોતાના લખાણમાં અવતારનારાં પણ ઘણા ઘણા 'આમજીવનના લેખકો' છે, સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતોના ઢાળમાં પોતાની કવિતાને ઢાળી લોકગીતોની સાજસામગ્રી : ધ્યાનપાત્ર ટેક, અતે મનમાં રમી રહે તેવો અંત, લોકોને ચિરપરિચિત એવી ઉપમાઓ અને પ્રતીકા... પનઘટ, વણુજનરા, સીમડી, ખેતરનો સેદો, પાવા, સાકનાં છોગાં, ચૂંદડીના ફગતા છેડા-આવી આવી સાજસામગ્રી-કાવ્યત્વ માટે કાવ્યમાં યોજનારા 'ઘણા થ' કવિઓ છે; આમ છતાં તે કોઈના સાહિત્યમાથી સૌરાષ્ટ્ર-તેની સકળ સંસ્કાર સમૃદ્ધિ, ઇતિહાસ અને વાતાવરણ સંહિતનો અખંડ સૌરાષ્ટ્ર-જિભો થતો નથી. દ્વારકાના સ રાયચુરા, ગુણવંતરાય આચાર્ય, ચૂનીલાલ મડિયા, દેવગંધર મહેતા, 'સુધાંશુ', મનદુખલાલ ઝવેરી.....વગેરે અનેક સૌરાષ્ટ્રની કથાઓ આલેખે છે, અતિરેક થાય તેટલી સલામતાથી લોકબોલી યોગે છે, ઉપર ગણાવી તેવી સાજસામગ્રી અને લોકલોકોથી કાવ્યો રચે છે. છતાં સૌરાષ્ટ્રનો પ્રાણ, સૌરાષ્ટ્રનો આત્મા તેમની કૃતિઓમાંથી આપણો માયલો-આપણો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થઈ પારખી જાય તે રીતે પ્રગટતો નથી.

કવિ દલપતરામે કાઠિયાવાડનું 'વાતાવરણ જિજ્ઞ' થાય તેવાં લગ્નગીતો, ધોળ, સોરઠા.. લખ્યાં છે ચારણી સાહિત્ય જેવી શીઘ્ર કવિતા લખી છે. ચમત્કૃતિજનક અલકારો અને ઝડઝમક યોજના છે સરળ પ્રાસાદિક વાણીમાં ગીતો લખ્યા છે. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડીએ સરસિદ બહારવટિયો, ભીમજી વગેરે તેના સાર્થાદારો, માનચતુર જેવા તરવારધારી જૂદા નાગરો, અલસરામ જેવા વધાદાર ચરવીર સૈનિકો.. ગુણસુદરી આગળ લોકગીતો રજૂ કરતી સ્ત્રીઓ, રજવાડાનું વાતાવરણ, રાજવીની પ્રતાપી જમી વગેરે આલેખ્યું છે. વંકા 'જમિ અને જંગલનું' પણ સરસ આલેખન ક્યું છે. નિર્જન શિવમંદિર અને તેની જર્જરિત દીવાલો પરના લોકોએ કાલસાથી કરેલા ચિતરામણ જેવા ચિરપરિચિત દૃષ્યને પણ તેઓ આલેખવાનું ભૂલ્યા નથી બોટાદકરે 'દોલીડા ઢોલ ટપ્પકોટો રે જરી રાખજો ધીરે' વગેરે સ્ત્રીકંઠમાં રમી રહે અને ગ્રામસૌન્દર્ય અને ગૃહસાવનું મંધુર મંગલ વાતાવરણ ચ્હોરી રહે તેવા લોકસાહિત્યસભા રાસ લખ્યા છે. ન્હાનાલાલે પણ કેસરબીના કંથને વિદાય ગાપતી ક્ષત્રિયાણી, સાતમે માળની અટારીએ ચડી, આછા સમીરમાં જમીને હેવે ચડાવતી, અને 'કસુંબજ રાતી આંખડી રામે રામે દીગલનાં દૂધ' થી જળવાન એવા પતિની પ્રતીક્ષા કરેતી કાઠિયાણીનાં ગીતોમાં, સૌરાષ્ટ્રની હવા લહેરાવી છે. ચર્ચરી જંદના પડછંદા પાડ્યા છે, ખુમારીલયાં લજનિકની લજનવાણીને પણ ચીલી છે. રાસમાં 'તો

લોકગીતોની ઉમંગ ઉછાળ આપતી રેક, પ્રતીકો અને લહેકાઓ તેમણે લોકગીતોમાં
હાઈ પચાવીને ચોળ્યા છે...ધૂમકેતુએ પણ અનેક વાર્તાઓ અને પાત્રોની રેખાઓ
સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનમાંથી વીણી છે...આ બધા લેખકો સૌરાષ્ટ્રીઓ હોય છે તેવા
સંવેદનશીલ, લાવનાલક્ષ્મી અને આવેશમય, રાગમય જિર્મિના પ્રવાહમાં તથાતા
કૌતુકરંગી સાહિત્યકારો છે...તોપણ “સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રનું વાતાવરણ” બધાય
છે કેવળ જવેરચંદ મેઘાણીની કૃતિઓમાં. સૌરાષ્ટ્રનો આત્મા જાણે કે આપણી
સામે જોભો હોય તેવું લાન થાય છે કેવળ મેઘાણીના સાહિત્યદ્વારા.

અંશમાં અખિલ :

મેઘાણી તો તેની વાર્તાઓમાં એકાદ રૂબરૂ શેઠની, કે સિપાઈની
અલપજલપ ઝાખી કરાવે છે. ‘બચાડા જીવ’-એવું સરે અવસરે બોલ્યા કરી
ભદ્રિકતા દાખવતા લાજુમાનું, પાનળા ડોશીનું, વિધવા બ્રાહ્મણી ગંગા ભાભીનું,
સમજી વાણિયણ સુશીલાનું, ગાજવાં ત્રાકનારીનું, મદારીનું, ચારણ બાઈ
નાગબાઈનું...માત્ર થોડા સજ્જોમાં રેખાંકન કરે છે, પરદેશી કવિઓનાં ગીતો-
‘કાઈનો લાડકવાચો’, ‘સના સમદરની પાળે’ પોતાની લાપામાં ગાય છે. “ઓલી
મોઢળી લટ કરી અંકાશે ચડેલી” વર્ણન—રવીન્દ્રનાથનું ગીત રજૂ કરે છે.
પશ્ચિમમાં જંગેલી કાન્તિની લાવનાને સિંહસમી ડણક નાખી ચર્ચરી હંદમાં
ઝીલે છે. એમના મીઠા લાગતા ગદ્યની કંડિકાઓના સજ્જો, ઉપમાઓ, પ્રયોગો
અને લહેકાઓ ડાહ્યનમ્ય ગતિએ એમના લખાણમાંથી સંભળાવે છે...આ બધા
છૂટક છૂટક, વેરણ હેરણ, અહોતહો પોછી મારી ઉપજાવેલાં ચિત્રોમાં સમસ્ત
સૌરાષ્ટ્ર ક્યાં ? હા આ છટાં ચિત્રોમાં સમસ્ત સૌરાષ્ટ્ર નથી જ. આ બધાંના
સમુચ્ચયમાં અને મેઘાણીની સઘળી કૃતિઓમાં પણ સમસ્ત સૌરાષ્ટ્ર સંપૂર્ણપણે
વ્યક્ત થતો નથી. અને છતાં આપણને કેમ એમ થાય છે કે, મેઘાણીએ સમગ્ર
સૌરાષ્ટ્રને સજીવ અને તેજમંદ્યો બનાવી આપણી સન્મુખ સાક્ષાત્ ખડો કર્યો છે ?

આવો અનુભવ એ આપણા મનને માત્ર તરંગ હશે ? મેઘાણી અને
સૌરાષ્ટ્ર એ બન્નેને મનમાં સાચે સાચે જોવાં તેથી માત્ર એ જોના સહઅસ્તિત્વે
મેઘાણીને અને સૌરાષ્ટ્રને એક બનાવી દીધા ? આવો અનુભવ એ શું આવી
એસોસિયેશનની સ્મૃતિસમી પ્રક્રિયાએ સર્જવેલી બ્રાંતિ હશે ? મેઘાણીએ ‘દાલ
પીટી પીટીને’ સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યને પ્રચાર કર્યો તેથી શું આપણે મેઘાણીની
કાંઈ પણ કૃતિમાં સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિ જોવા લાગીએ છીએ ? મેઘાણીના
સાહિત્યના પરિચયથી બંધાઈ ગયેલા જ્યાસને લીધે આપણે તેની કૃતિઓ ઉપર
‘આવો અનુભવ થાય છે’ માની આરોપણ કરતા હશું ?

આવા અનુભવને મનનો માત્ર તરંગ ગણીએ, બ્રાંતિ ગણીએ તો સાહિત્યપ્રદેશના અનેક અનુભવોને, તેની સમગ્ર રસસૃષ્ટિના મંડાલને પણ બ્રાંતિ ગણવી પડે સાહિત્યમાં લાવવો અનુભવ, સ્વ-ન્યાર્થનું મધુર સંવેદન, કદપનનો આસ્વાદ, પાત્રનો અંતઃકરણમાં જીવંત પરિચય, વગેરે સઘળું જોઈ અનુભવાય છે તે શબ્દમાં વ્યક્ત થયું હોય તેના કરતાં ઘણું જે વિશેષ હોય છે, અને તેમાં જ કાવ્યનો અને સાહિત્યનો આત્મા રહેલો છે એવું સઘળા રસિકોએ સ્વીકાર્યું છે.

મેઘાણીએ એક વખત કહેલું કે, કાદુ મકરાણીના ગીતનો કે વાસાનામોરીના રાવણુદંથા સાથે ગવાતા ગીતનો શબ્દ કાને પડતાં જ કંકુવરણી એ પાંચાળની બોમકા, એ કુંગરાની ભયાનક ગાળાઓ અને કુંગર પર અહીં તહીં પથરાયેલા ગડગાડ્યા પથરાઓ અને વાંકીચૂકી ઢેરીને લઈને ક્ષિતિજ સુધી ચાલી જતી કુંગરધારો એ બધું પ્રલક્ષ થાય છે : “મને સ્પષ્ટપણે ધોડાના ડાબલા સંભળાય છે” લાંબી હલકે થરથારી જેવા સરવા વહેતા સ્વરે ગવાતાં “મોર જાજે જિગમણે દેશ મોર જાજે આઘમણે દેશ” —જેવાં લગનગીતો સાંભળતાં એ રણજીથ રણજીથ અવાજ કરતું આટલું જતું વેલકું, આગળ પાછળ દાઢીના મૂંછના થોલિયા વચ્ચે કે છુકાનીવાળા ચહેરા પરથી તગતગતી રતુમડી આંખોને ચારે તરફ ફેરવતા વોળાવિયાઓ...કેડે કટારા વાંકડા અને ખંભે ખાંતીલા ખેસ ધારણ કરી વરણાગી વેશે થનગનાટ કરતા જુવાનો આવું આવું ઘણું મનમાં તરવરવા લાગે છે. હજી પણ એ અનુભવ તરંગો આગળ ચાલે છે...લગનનો મંડપ, રાત્રિનું મધુર વાતાવરણ, રામણ હીવડો, અને મશાસોનું આજુબાજુ રમતું તેજ, તેલ કપાસિયાની ગંધ, કંકુ પીકીની અત્તર ફૂલોની મિશ્રિત સુવાસ, ગીતોના ધીર અસાંત સૂરોથી બંધાયેલી હવા, ‘કુર્ચાત સદા મંગલમ્’ ના આલયુ-કંઠે ઉચ્ચારાતા શ્લોક...આવું આવું કેટલું જે અંતઃકરણ અનુભવવા લાગે છે, અને આ અનુભવ તરંગોનો અનંત સાગર લહેરાય છે માત્ર એકાદ લગનપ્રસંગના ગીતની સુરાવટથી. લગવાને માનવનું અંતઃકરણ કેવું મળનું હતું છે! અંતઃકરણમાં અનુભૂતિના સૂતેલા સાગરને એકાદ કાઈ કાવ્યપંક્તિ, એકાદ સ્વરલહરી, એકાદ કાઈ મળનું વેણ અનુભવકણુ બનીને સ્પર્શે છે—જરાક જ સ્પર્શે છે, ત્યાં તો અનંત લહરીઓ જીજ્ઞાસે લહેરાવા લાગે છે. કાવ્યની અનુભૂતિને માઝા નથી.

અમેરિકન તત્ત્વજ્ઞ ડ્યુઈ મિત્તની આવી અખંડ અનુભૂતિને એસ્થેટિક એકિસ્પરિચ્છન્ન-સમગ્ર અનુભવ ગણે છે. આપણી સહજ ઇન્દ્રિયો આતુર બની

ત્યારે કોઈપણ અનુભવને સમગ્રપણે, અખંડ રૂપે ઝીલે છે. આપણું કમ્પ સંવિત્-મન, શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, સાગળી, મતિ, રમૂતિ એ સદૃ સ્ફૂર્તિથી સ્ત રહી એ અનુભવને પૂર્ણપણે ઝીલે છે, ત્યારે એ અનુભવ રસમય, સૌન્દર્યમય, એસ્થેટિક બને છે અને પછી કાવ્યમાં રહેલા કોઈ પૃથક્કરણથી પર એવા કીમિયા દ્વારા એ અનુભૂતિનો અંશ રજા થાય, કે તરત જ એની ગૂઢ પ્રત્યાયનની પ્રક્રિયા દ્વારા વાચકના સંવિત્માં પણ એવી જ અખંડ રસમય અનુભૂતિ ઊભી થાય છે. ગુજરાતીનું મરસ અને ગરવા ચિત્રલેખે વિવેચન ન્હાનાલાલની—“એળી ચણિએ પાટશીનો ઘેર સેંધલે સાળુની સોનલ મેર...” એ પંક્તિને વખાણે છે. આ પંક્તિમાં તો માત્ર સ્ત્રીઓના સાક્ષાદ્ધિક કપડાંઓનો નામોદ્દેશ થયો છે, છતાં ક્યા જાદુથી એ વિવેચકોની જેમ આપણે પણ લાજળ, -મલાજળથી મણિમાવંતી ગરવી અને કાન્તિમયી ગુજરાતીનું અંતઃકરણમાં સાક્ષાત્ અનુભવી પ્રસન્ન થઈએ છીએ?

‘કાન્ત’ના ‘સાગર અને સરી’માં માત્ર આટલો જ ઉદ્દેશ છે કે, આકાશમાં ચન્દ્ર છે-સાગરમાં જરતી છે. સાગરના મોળાંઓ ઉપર ચાંદની ચમકે છે, રાત્રી નિરવ પગલે સરી રહી છે. કોઈકા દૂજન કરે છે...આવું અદોતદોથી ઘોડુંક એ સમગ્ર અનુભવમાંથી લઈને કવિએ રજા કર્યું. પણ એ વ્યક્ત થયેલું ઘોડુંક સકળ અને અખંડ અનુભવથી હલનચલન બનીને-કે અખંડ અનુભવમય મનીને એવી રીતે વ્યક્ત થયું છે, કે સાગરનો ઘેરો ઘૂંઘવાટ, ભીની ખરી ડવાની લહેરખાઓ, ચાન્દનીથી સમર આકાશ ખાણે ક્યાંક વહાણની જેમ સરી રહ્યું હોય તેવો અનુભવ, દૂર સુધી વિસ્તરતું જળ્ય એકાન્ત, સાગર પરથી આવતી ભીની કોઈકે ગંધ અને સમગ્રપણે અનુભવાતું કંઈકે ગૂઢનાતું અપાર્થિવ તત્વ...એવું એવું કેટલુંક સહૃદયી વાચક કાવ્યની ચર્ચણા કરતાં અનુભવે છે. કાવ્ય તો આ રીતે જ અનુભૂતિ સંકાન્ત કરે ને? અને સહૃદયી પણ આવી જ અખંડ અનુભૂતિની લહેરીઓને પોતાના અંતઃકરણમાં લહેરાવીને ચર્ચણા દ્વારા-ક-ટ-ર-લેચન દ્વારા જ-શ-વ્યત્વ માણે અને અનુભવે છે ને?

તો મેઘાળીની વ્યક્ત રૂતિઓમાંથી અત્યંત એવી અખંડ સુશ્લિષ્ટ સોરઠી સંસ્કૃતિસાદ-નિરાગી અને વિશિષ્ટ-બિંબી થાય છે. અને સહૃદયી મર્મીય તેને એવી સુશ્લિષ્ટ, નિરાગી, વિશિષ્ટ એવી સમસ્ત સોરઠી સંસ્કૃતિરૂપે પૂર્ણરૂપે અનુભવે છે. મેઘાળીએ ભવે જહારવટિયાની વાત લખી હોય, કે બાલણ કુટુંબની વાત રજા કરી હોય; તેણે ભલે વાણિયાના કુટુંબની વાત લખી હોય કે વાઘરી, ખાવા, વસવાયાં, કોળી આદિનાં ચિત્રો દોર્યાં હોય, પણ એકંદરે સોરાષ્ટ્રની

સરકારના એ આશિક દર્શનદ્વારા સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રનું પૂર્ણ દર્શન થઈ જાય છે અને આ પૂર્ણ દર્શન થઈ જાય છે કલામય રીતે કા નત્વની ગીતે મેઘાણી એ પૂર્ણ દર્શન વિગતોના સમુચ્ચયથી આપતા નથી પણ આપણે રસિક તથા એ પૂર્ણદર્શનને અત કળાનું અનુભવે છે અપૂર્ણમાથી પૂર્ણ, અશમાથી સમગ્ર અ નક્તમાથી ન્યક્ત, આપણી આની અનુભૂતિની ગતિ થાય છે માટે જ એ અનુભવ જ્ઞાનરૂપે નહીં પણ અનુભૂતિ-રૂપે રગાત્મક અનુભૂતિ રૂપે અનુભવાય છે અને મેઘાણીએ પણ એ જ ગીતે સૌરાષ્ટ્રનું જ્ઞાન નહીં પણ સૌરાષ્ટ્રની અનુભૂતિ થાય તે રીતે લખન ઠહું છે માટે આ લખાણો મેઘાણીની જાડી અનુભૂતિની નીપજ છે

મેથુ આનોદક જે સાહિત્યકૃતિ રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના સર્વવ્યાપી સ્વરૂપને અર્ક રજૂ કરે છે તેને ઉત્તમ સાહિત્ય ગણાય છે મેઘાણીની કૃતિઓ પણ આવા સર્વવ્યાપી સંસ્કારિતાના અર્કગિંદુઓ છે એ ગિંદુઓમાથી સર્વમાઠી સ કૃતિના દર્શન-ગિંદુમા સાગરસમા અદ્ભુત-સદ્દયીને થાય છે કારણ કે મેઘાણીના અત કરણમા નયો સૌરાષ્ટ્ર સહર લેરેલો છે અને મેઘાણીનું સર્જન એ અત કરણમા ફૂળકી મારી તેમાથી ઉદ્ભવે છે કલ્પનાપ્રક્રિયાનું જનકુ આ સર્જન વ્યાપારમા રહેલું છે એ શુદ્ધિની, મેઘાણી પત્રકારી, છીછરી, હિતાવળી, મહેનત કરી કરી મેળવેની હથોટીની-ક્ષણિક માયામળ નથી

કવિની અનુભૂતિ લાખા સમય નુધી એના અત કરણમા નિમજ્જન પામે છે તિરોધાન થાય છે ત્યાં એ અનુભૂતિ રેલાઈ જઈ વેરવિખેર બનીને ઓગળી જાય છે અત કરણમા રહેવા અન્ય અનુભવકણો સાથે સર્વતન્ત્ર સ્વતન્ત્ર રહી આમમેળે યથેચ્છ રીતે સ્નેહભેજ થાય છે કવિના અત કરણમા રહેની કોઈ મૂઢ સ્પષ્ટિમા આમ તે સુપ્ત રહી ફૂળાફૂલ પડી રહે છે પછી જ્યારે કોઈ બળવાન ભર્મિના સ્પર્શ કવિને પ્રેરણા મળે છે, ત્યારે અત કરણમાથી એકાદ અનુભવકણ એકાદ વિચાર એકાદ લાવ અને લાવની લહરી, કોઈ આકાર રૂપ ધરી અભિન્યક્ત થયા જાય છે દીર સમુદ્રમાથી સાક્ષાત એકાદ ચેલારૂપ શ્રીચંદ્ર સનાતાની દાન્તિ ઝળકાવતી, શરીર અને વાળ પર હજી જળગિંદુઓ સરી રહ્યા હોય તે રીતે લાવણ્યમયી બનીને પ્રગટે, તેમ કવિની અનુભૂતિ સમગ્ર અનુભૂતિના રસથી આવૃત્ત મન્તિ અને લાવણ્ય ધરીને રસગિંદુઓ ટપકાવતી ગટે છે દરેક અનુભવકણ સમગ્ર અત - કરણમા ફૂમેલો ઝમઝમળાયેલો હતો, એટલે એ સમગ્રથી ટપકતો, છવળતો પ્રગટ થાય છે પરિણામે એ અનુભવ સમગ્ર અને અખડ અને પોતાના જ

સ્વધીય નિયમોને વશ એવી કવિ અંતઃકરણની સુગ્રિહૃદ, આગવી, નિરાળી સૃષ્ટિ પ્રબળતાથી સૂચવે છે. આવી કલ્પના શક્તિની પ્રક્રિયા હોય છે અને આવો હોય છે એનો જાદુ. મેઘાણીની કૃતિઓ પણ એમના અંતઃકરણમાં રહેલી સૌરાષ્ટ્રની કમળલ સૃષ્ટિમાંથી રચતપકતી સ્થિતિમાં ઉદ્ભવે છે, અને તેથી વ્યક્ત થયું હોય માત્ર કોઈ “ધણ રે બોલે ને એરણ સાંભળે” એવું નવવિચારને ઝીલવું ગીત, કે વ્યક્ત થયું હોય માત્ર આવા દાના ભગતનું કોઈ રમણ લાગે તેવું માર્મિક વેણ...તોપણ એક ને અખંડ, પૂર્ણ અને સુગ્રિહૃદ-એના બધાં લક્ષણોને એકી સામટાં સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ રીતે અંતઃકરણમાં અનકાવતી સૌરાષ્ટ્ર-સંસ્કૃતિની સૃષ્ટિ ઊભી થાય છે.

માટે જ ઇંડરના હુંગરાના વામી સહૃદયી થી ઉમાશંકર બોધીએ અનુભવો-મુખ્ય બની કવિની મર્મગામી રસમાલક દૃષ્ટિથી સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું : “મેઘાણી મોટા સહૃદયી કે એમની જે અંતરની ઇચ્છા હતી તે મહદંશે પૂરી થઈ.” સૌરાષ્ટ્રનો સાદ એમને બોલાવી લાવ્યો. થોડા સમયમાં જ સૌરાષ્ટ્રના પ્રતીક રૂપ એ બની રહ્યા. એમનો સૌરાષ્ટ્રી પહેરવેશ, બોલી, આતિથ્ય, વીરતા, ટેક...મેઘાણીના સહજ અનુભવથી પણ સૌરાષ્ટ્રનું દર્શન થયું. અને સૌરાષ્ટ્રના ગત ગૌરવને તો લીખામાત્રમાં એ અમરતા આપી શક્યા.”^૧

ઠાઠા કાલેલકરે પોતાનો આ જાતનો અનુભવ આ રીતે નોંધ્યો છે : “વહુએ વગોળ્યા મોટા ખેરડા રે” —^૨વાળી લોકકથા બ્યારે પોતાની મેઘ-ગંભીર વાણીથી તેઓ ગાતા, અને વચમાં વચમાં વિવેચનપૂર્વક સમજાવતા, ત્યારે તો મધ્યયુગનો જમાનો નજર આગળ જીવતો થતો.....મધ્યકાલિન લોકજીવન, એ જીવનના એકાંગી પણ ઉત્કટ આદર્શો જીવતા કરવાનું કામ જેટલું મેઘાણીએ કર્યું છે, તેટલું મને નથી લાગતું, બીજો, કોઈ સાહિત્યિક ચારણ કરી શક્યો છે. કેમકે કાળના ઉદરમાં જઈ સૂતેલા જમાના સાથે એકરૂપ થવા માટે બેઠવું હૃદયનું તાદાત્મ્ય અને કલ્પનાનું ઉઝાણ કોઈ વિરલ વિશ્વતિ પાસે જ હોય છે.”

અને બ્યારે સૌરાષ્ટ્રના જ સહૃદયી કોઈને સાક્ષાત સૌરાષ્ટ્રની સમક્ષ જિંમ્મા હોય તેવો અનુભવ મેઘાણીની કૃતિથી થાય ત્યારે આપણાપણની મમતાની લાગણીથી એવું હૃદય કેવું ઇલોહ્ય સરાઈ જાય ! પ્રેમાનંદે આલેખેલા દામોદર

દેખીતું ચિત્ર વાંચીને, જમ્બોદામૈયાની વાત્સલ્યલીની છબિને જોઈને, દોહેલા લોકા-
સારમાં સપડાયેલી કુંવરબાઈની વ્યથા નિહાળીને, બાળુકાને મોસાળ મોકલતાં
રહેજો, મામા મામીની ગાળ-એવી ઓશિયાળી રિયતિ કદપતી દમયંતીનો વિલાપ
સાંભળતાં...આપણે “ગુજરાતીપણું” અનુભવી પ્રસન્નતાની લાગણી અનુભવીએ
છીએ. અન્ય સ્થળોએ આવી જ રિયતિ, આવાં જ લાવો અને આવા જ માનવો
હશે. છતાં અહીં આપણામાંથી જ કોઈક, આપણા જીવનમાંથી જ કે ઈકંઠ ધટના,
આપણી લાવસૃષ્ટિનો જ કોઈ લાવ-આખ્યાનમાં છે એવી આત્મીયતાની,
આપણાપણાની, ગુજરાતના ચિરપરિચિત વાતાવરણની અભિગ્રા થાય છે. પોતાનું
કોઈ ઓળખાતાં કેટલો બધો હિમળકા માણસ અનુભવે છે !—તેવો હિમળકા
અનુભવાય છે. એ જ રીતે સૌરાષ્ટ્રનો માનવી મેઘાણીની કૃતિઓમાંથી
ચિરપરિચિત પોતાના સૌરાષ્ટ્રને આવી કોઈક હિમળકાની લાગણીથી ઓળખે છે,
અને તેથી સવિશેષ એ કૃતિઓને માણી શકે છે.

પ્રેમાનંદની કલાથી આપણે આખ્યાનના બોળા મધ્યકાળના સર્વસામાન્ય
સ્તરના થોતા બની આખ્યાનના પાત્રમાં, પ્રસંગમાં ગુજરાતીપણાની મધુર
પરિચિતતાની, આપણાપણાની, આત્મીયતાની લાગણી અનુભવીએ છીએ. એ જ
રીતે લોકસાહિત્યકારની જેમ આત્મવિલોપન સાધી લોકહૃદય સાથે એક થઈ
લોકહૃદયને સ્પર્શે તેવી લોકકલાદ્વારા મેઘાણીએ સોરઠી સંસ્કૃતિ રજૂ કરી છે,
તેથી એવું જ લોકહૃદય ધારીને, આત્મવિલોપન સાધીને—અથવા આપણા હૃદયમાં
રહેલા “લોકમાનસ” — “લોકગુચિ” ને કલેશાવરણ અને મેઘાવરણ વિહોણી ફોરી
વિશુદ્ધ સ્થિતિમાં મેઘાણીની કલાને ઝીલતી કરીએ તો એવી જ આપણી પરિચિત
સોરઠીપણાની ગૂઢ અને સુદૃઢ લાગણી અનુભવાશે. આવું થતાં પ્રસન્ન બની
વિશ્વનાથ ભટ્ટે ખોટાદકરની કવિતા વિષે જે ઉદ્ગારો રજૂ કર્યા છે તેવા ઉદ્ગારો
અને તેવો અભિપ્રાય આપણે મેઘાણીની કૃતિ વિષે રજૂ કરશું : “એમની છાંયમાં
કાઠિયાવાડનો ખામ વિશેષ પ્રતિનિધિત્વ પામેલ છે, એથી જ એમનાં કાવ્યપુષ્પોમાં
કાઠિયાવાડનો જીવનપરાગ સૌથી અધિક પ્રમાણમાં ભલકી બેઠ્યો છે.”^૧ આવો
જીવનપરાગ તો મેઘાણીની કૃતિઓમાં ઉત્કટ અને સુલંદ રીતે ફોરી રહ્યો છે.
“એકે એક પુષ્પની શિરાએ શિરાએ કાઠિયાવાડી રસ જ લરેલો છે માટે જ
ગુજરાતી લાપાના સમસ્ત કાવ્યસાહિત્યમાંથી કાઠિયાવાડીઓને પોતાનો જીવન
વ્યવહાર જેમા વધારેમાં વધારે મૂલિમાન થયેલો દેખાય. પોતાનો રસ જેમાં વધારે
ઝિલાયેલો જણાય...જેના વાચનથી જ-મજામિમાં જ વિહરતા દોય એવી પ્રતીતિ
થાય, આત્મીયતાનો અનુભવ કરી શકાય તો તે મેઘાણીની કૃતિમાં જ.” વિશ્વનાથ

ભટ્ટ જેવા વિવેચકો જે પોતાની ધરતીના સંસ્કારથી સંભર હોય અને મેઘાણી જેવા સાહિત્યકારની સાહિત્યસૃષ્ટિ તરફનો અભિગમ ઉન્નુબ્ધ લોકહૃદય સમો રાખે તો જરૂર તેમને ઉપર કહી તેવી પ્રસન્ન કરનારી સૌરાષ્ટ્રપદ્યોની સુરભિ - ભરી ભરી ઉત્કટ દોરમ-માદક સોડમ-મેઘાણીની કૃતિઓમાંથી બારેભાર સાંપડે.

‘ દિશાભૂલ્યા વિધાનો ! ’

વિશ્વનાથે ઝવેરચંદ મેઘાણી વિષેના પોતાના બૃહદ વિવેચન લેખનું નામ આપ્યું છે, “સોરઠી જીવનનો સાહિત્યકાર.” એમને સોરઠી જીવનનો રૂર મેઘાણીની મુખ્ય સાહિત્યકૃતિઓમાં સંભળાવ છે. પોતાના નિબંધમાં આ વાત તે ઉત્સાહી સૂરમાં રજૂ કરે છે. “ભવિષ્ય રા. મેઘાણીને સંભારશે તે પણ ભૂલાર્ધ જવાની આશી પર આવેલા આ કંઈસ્ય સોરઠી સાહિત્યને એમણે પ્રાણવન્ત શૈલીમાં મંચસ્થ કરી દીધું અને તે દ્વારા વિલક્ષણ ચેતનથી ધબકતું એક આશુ અભિનવ જગત આપણી આગળ ખડું કરી દીધું તેટલા માર્ટેજ. જૂની સોરઠી સંસ્કૃતિના સર્વતોમુખી સત્રાહક અને સાહિત્યકાર તરીકે તો એમનું નામ ગુજરાતી ભાષામાં ચિરંજીવ રહેવાનું.” x x x^૨ “ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં મેઘાણીની વિશિષ્ટતા શી ? એક જ અને તે સોરઠી જીવનના જૂના નવા પ્રશ્નસ્ય અંશોનું ભાવભરી પીછીથી આલેખન. એ જીતી જાય છે તે મુખ્યત્વે આ જ લક્ષણને બળે.” x x x^૩ “સોરઠી લોકવાણીનું તત્ત્વ અને તે પણ ઉજળિયાત કોમોના રજા ખજા શબ્દ માત્ર નહિ પણ ગ્રામ પ્રજાના નીચલા થરો સુધીના સમસ્ત લોકવર્ગના શબ્દો રૂઢિ પ્રયોગો તેમ વ્યાકરણરૂપો સુધીનું વ્યાપક લોકવાણીનું તત્ત્વ ગુજરાતી કવિતામાં રા. મેઘાણીએ જ સૌથી પહેલું દાખલ કર્યું છે...” x x x^૪ “ગુજરાતીક વિનામાં રા. મેઘાણીની જે વિશિષ્ટતા છે તે પણ એમણે જૂના સોરઠી લોકસાહિત્યના દળોમાં પ્રચલિત ખાનસને સહજ એવી ભૂમિઓ, કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ, વિચારો આદિનો જે નવો રસ પૂરો તે જ છે એ સ્થિતિ લક્ષમાં લેતાં એમને કવિતામાં રાષ્ટ્રીય શાયરને બદલે સોરઠી શાયર કહેવામાં આવે તો તે વિશેષ હિચિત ગણાશે” x x x^૫ “રા. મેઘાણીની બીજી મુખ્ય સાહિત્યસેવા આજ કે સૌરાષ્ટ્રમાં જે કંઈ અસલી ખાનદાનીના અવશેષો રહ્યા છે તેને સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી, નિરંજન, વેવિશાળ, તુલસી ક્યારે આદિ

૧. નિકપ દેખા : પૃ. ૨૦૧

૨. નિકપ દેખા : પૃ. ૨૪૩

૩. એજન : પૃ. ૨૧૬

૪. નિકપદેખા : પૃ. ૨૧૬.

૫. , , : પૃ. ૧૯૬.

માત્ર સમયની વાર્તાઓદ્ધાર. સાકાર કરી એના વર્તમાન જીવનને એમણે વાચા આપી છે.” x x x^૧ “રા મેઘાણી સોરડી જીવનના સાહિત્યકાર છે એ વાતનો અચૂક પુરાવો એમના આ લાપાન્તર કપાન્તરો આપજો મૂળ વાર્તા ગમે તે દેશ કે સમાજની હોય પણ રા મેઘાણીના હાથમા તો એનું વસ્તુ સોરડી જીવનનો જ સ્વાગ સજવાનું.” x x x^૨ “સૌરાષ્ટ્ર કાઠિયાવાડના એ કાઠીઓ, એ ચારણો, એ આહીરો, એ મિયાણાઓ, એ બહારવટિયાઓ અને એ સાધુ સન્તો પોતાને સાહિત્ય દરબારમા સદાનું સ્થાન અપાવે એવી કલમની વરસોથી વાટ જોઈ રહ્યા હતા, તેમ એના બ્રાહ્મણ-વાણિયા, એના કાઠી-ગરાસિયા એના કાળી-વાઘરી પોતાને વાર્તાના દેહમા વણી ચિરજીવ કરે એવા સર્જકને સાદ પાડી રહ્યા હતા એ સાદ જીતીને એમના જીવનને ગુજગતી લાપાના સાહિત્યમા પ્રતિષ્ઠિત કર્યું એ જ રા મેઘાણીની સારસ્વત સેવાની વિશિષ્ટતા.”

આવા આવા અભિપ્રાયો હિચ્ચારનાર વિશ્વનાથ શા માટે “પચર”ગી લખાણોના શબ્દમેળા જેવા જ ગી ગજમાથી એ સર્વને એક સરખો લાગુ પડે એવો સામાન્ય ધર્મ માધને પણ જડનાનો ખગે નહિ જ” — એમ કહે છે ? શુ કોઈ લેખકના ‘પ્રારભાગ ગૌણ સૂરો લણી આપણા કાનને બહેરા બનાવી’ મુખ્ય સૂરને મુખ્ય કૃતિઓમાથી તારવવાથી લેખકનો સાચો અને મળગ પરિચય થશે ખરો ? પ્રારભાગી કૃતિમા જ રહેલું વ્યક્તિત્વનું ખીજ પાગરે કે . અને વિસ્તરે છે સાચા લેખકના સૂર બદલાતા નથી — એની સમગ્ર સર્જન પ્રવૃત્તિ લેખકના એક અવિલાબ્ય માનસમાથી જ જન્મે છે, એટલું જ નહીં, પણ કોલરીજ જેવા “સર્જકકલ્પનાશક્તિ” ના મર્મગ્ર કવિએ તો એમ સ્પષ્ટ છે કે, પ્રતિભા અથવા સર્જકકલ્પનાશક્તિની વિશેષતાઓનો પરિચય તો લેખકની પ્રારંભિક કૃતિઓમા જ સાગી રીતે થઈ શકે છે વિશ્વનાથના મેઘાણીના અધ્યયનમા પ્રથમથી જ કંઈક વિવેચકનો અભિગમ જુદો રીતે થયેલો દેખાય છે લેખકના વ્યક્તિત્વનું, જ્ઞાનમનું એની પ્રતિભાનું આકલન કરવાનો પ્રયત્ન વિવેચકે કરવો જોઈએ અને મુખ્ય સૂર ખીજ સઘળા સૂરની અદર આરપાર ક્યારેક પ્રગટતો મુખ્યત્વે પ્રચ્છન્ન રીતે વહી રહ્યો હોય તેને પકડવો એના જ વિવેચકની મર્મગામીતાની તાકાત પરખાય છે મેઘાણી તો મસ્ત કવિની અદાથી ગાય છે :

“હૈયા કેરી ધારણે તારે ઉર જાડે બે સૂરછ
એ જ સૂરના ઈમાની લાઈ ! ગાયા હર ચક્રસૂર’

જે જે મૂર મેઘાણીએ ગાયા તે ચક્રુર જનીને ગાયા છે. દેવામાં જિહ્વા મૂર પ્રત્યે જ નેની નિષ્કા હોય છે, અને દેવામાં જિહ્વા મૂર કદી બસુર નથી હોતા એનો પ્રારંભિક પડ્જ જેની ઉપર સકળ મુરાવોટાનું મંડાણ થતું હોય છે તે તો એવો ને એવો તંજુરની જેમ સંગત આપનો રહ્યો હોય છે.

“સ્વભાવમાં અને જીવનમાં તેઓ આદર્શ ચારણ હતા. ચારણ એટલે ખંધો એકનિષ્ઠ હોય છે કે, એને પોતાની દૃષ્ટિ અને પોતાનું જીવન એકાંગી થાય તો એની એને જરા ય પડી નથી હોતી. એકાગ્રતા એ જ એનો કુળધર્મ”^૧ મેઘાણીની આવેશશીલ પ્રકૃતિ પ્રયત્ન સંકલ્પશક્તિને સૂચવે છે; ને એવા સ્વભાવના માનવમાં એકનિષ્ઠા તો જગત્પત્ની હોય છે. મેઘાણીને સોગંદકિનિએ દીધેલો એ પ્રસાદ છે

વિશ્વનાથ બદને એકનિષ્ઠાના પડ્જનો સૂર સંલગ્નાયો જ નથી ? એવો એ સૂર —મેઘાણીને ક્યાંથી પ્રેરણા મળે છે તે તેઓ પારખી શક્યા હોય તો આતું વિચિત્ર વિધાન શા માટે કરે છે ? ‘૨૧. મેઘાણી વિષય પરત્વે જેમ સોરઠી જીવનના, વ્યવસાય પરત્વે પત્રકારી જમાતના સાહિત્યકાર છે; તેમ જ્ઞાતિ પરત્વે ધૂમકેતુની પેઠે જુનવાણી જીવનના સાહિત્યકાર છે’^૨ લેખકની જ્ઞાતિ પ્રમાણે જ વિષયની પસંદગી થાય અને વ્યવસાય સ્વીકારાય. મેઘાણીએ સ્વીકારેલો પત્રકારત્વનો વ્યવસાય શું જ્ઞાતિ પ્રેર્યો નહોતો ? એમને કઈ જ્ઞાતિ સાદ પાડીને સૌરાષ્ટ્રમાં લઈ આવી ? શા માટે મેઘાણી પત્રકારત્વના વેરાનથી કંટાળી ‘સાહિત્યની દીવી’ લઈ જુદી વાડ પકડે છે ? પત્રકારત્વમાં શું સોરઠી જીવનનો વિષય મેઘાણીને સાંપડ્યો નહોતો ? જુનવાણી જ્ઞાતિના જે મેઘાણી હોય તો ખીડિતોના ગીતો, કાન્તિનાં ગીતો, સમગ્ર યુગને વંદના કરતી બિરદાવણિ કઈ રીતે ગાઈ શક્યા હશે ?

મેઘાણીની મધ્યમ દક્ષાના સાહિત્યકાર તરીકે મજબૂતા કરીને વિશ્વનાથ બદ એવો અભિપ્રાય આપે છે “કે, મેઘાણીનું મર્જન “જન્મ સિદ્ધ પ્રતિભા કરતા અચકાતા કૃતાતા મહેનત કરીને કમે કમે મેળવેલી આબ્યાસિદ્ધી શક્તિના ફળરૂપ વિશેષ છે.”^૩ આવો અભિપ્રાય તેમણે શા આધારે બાંધ્યો હશે ? કાઈ પણ સાહિત્યકાર પોતાની અભિવ્યક્તિની કલા ઉપર, પોતાના ઉપાદાન ઉપર અજીવ મેળવે, પોતાના કલ્પનમાં તેનો હાથ ફરે અને તેને હથોટી સાંપડે તો

૧. કાકા કાલેલકર : ભૂમિ : મેઘાણી અંક ૫. ૨૫

૨. નિકષેપ : ૫. ૨૫૦

૩. નિકષેપ : ૨૫૦

એવી પ્રોત્સાહના, પકડવાના, એવું સિદ્ધપણું અને હથોટી એ શુ માત્ર અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થતા હશે ? તાલીમ પાછળ પ્રતિભાનું આતરિક કોઈ પ્રેરણાનું બળ શુ કામ કરતું નહીં હોય ? અથડાતા દૂટાતા પ્રયત્ન કરી કરીને સિદ્ધ સાહિત્ય-સ્વામી થયું એ તો પ્રશ્ન સનીય ગુણ છે અને એ ગુણ માત્ર હસરતી તાલીમ અને ગમે તે લખ્ય લખ્ય કરવાથી પ્રાપ્ત નથી થતો એ અભ્યાસ કરવા પ્રેરનાર કોઈ છીડેરુ તત્ત્વ ત્યા હાજર હોય છે એ લેખકને અથડાવે છે, કૂટાવે છે. રામનારાયણ પાઠક તો મેઘાણીની વિકસતી સૈનીમાં “ પ્રગતિકારક પ્રતિભા હોય છે “ તેમની શૈલી દહાડે દહાડે નવા પ્રદેશો અને નવા શિખરોને સર કરતી જતી હતી ” ૧ “ એ તેમને ઠેક સુધી સાહિત્યના અભ્યાસમાં વિકાસ પામતા જ નોંધ્યા છે તેમની પ્રતિભાના વધારે સારા દેખાતી આશા તેઓ આપતા હતા ” ૨

અમુક લેખકમાં જન્મસિદ્ધ પ્રતિભા છે અને અમુકમાં અભ્યાસિક પ્રતિભા છે એ કેમ પારખવું ? લેખકના સઘળા પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થયેલી હથોટીની સિદ્ધિથી મુક્ત એના પ્રારંભિક કાળના લખાણોમાં જે આછી ઊંડે ઊંડેથી પમરતી કોઈ વિશિષ્ટ ફેરમ—જેની પ્રેરણાથી લેખક લખવા ઉદ્બુક્ત થયો હોય, જેનો પ્રેર્યો એ પોતાની કૃતિઓને ઘાટ આપતો હોય, ઘડતો હોય, જૂસતો હોય—સર્જન કરતો હોય, વિસર્જન કરતો હોય—એવી એ પ્રેરણાને જ પ્રતિભા કહી શકાય ને ?

શુ વિશ્વનાથ ભટ્ટ જેવા સૌરાષ્ટ્રી સહૃદયીના હૃદયમાં મેઘાણીના વેણોથી, નવલકથા, નવલિકા અને કાવ્યથી સૌરાષ્ટ્રનું જ માત્ર નિરાણું ને પૂર્ણ વાતાવરણ સર્જે એવી સૃષ્ટિ વ્યાપતી નથી ? સૌરાષ્ટ્ર વિષેના સર્વસંગ્રહો, અભ્યાસક્રમો, ઇતિહાસો—જે માત્ર સૌરાષ્ટ્રનું જ્ઞાન આપે છે જે રવળ અભ્યાસ અને મહેનતનું ફળ હોય છે, તેના કરતા અલ્પ અંશે દ્વારા પૂર્ણ સૌરાષ્ટ્રનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર મેઘાણીમાં એવી શક્તિ પ્રગટાવનાર તત્ત્વ પ્રતિભા નહીં તો શુ ? નવલકથાનો આદાર, કાવ્યકલાનો કસબ, પાત્રચિત્રણમાં મનો યાપારનું પૃથક્કરણ, વસ્તુનું આદિવા અત સુધી સુગ્રંથિત સૌજન્ય જણાય તેવું અચન વગેરેમાં મેઘાણી ઉત્કૃષ્ટ ન લાગતા હોય તો એ તો કત્તમનું હથોટીનું, અભ્યાસનું મેધાનું કે અભ્યાસિકી શક્તિનું કાર્ય છે એવી અભ્યાગિની શક્તિમાં પૂરેપૂરી ઉત્કૃષ્ટતા

ન દાખવ્યા છતાં સળંગ સૃષ્ટિ મૂલ્યવાનો પ્રાપ્તિ મેધાણી કરી જાય છે. તે જ દાખવે છે કે સરિન્ને કહેલી સર્જનાત્મક દરપનાશક્તિ કે જન્મસિદ્ધ પ્રતિભા મેધાણીની પ્રારંભથી માંડી યકવ રચના સુધી સ્ફૂર્તિથી ગતિએ કાર્ય કરી રહી છે.

“તેમનામાં પહેલેથી સાહિત્યસર્જનની અભિલાષા હતી કે કેમ, તે કહી શકાય નથી, પણ તેમનામાં પ્રતિભાનો સ્ફુર્તિગ્રસ્ત હતો. અને તેણે તેમને પ્રિય લોકસાહિત્ય પ્રકારની રચનાઓ તરફ પ્રેર્યાં. એ જ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે એક રીતે એમ કહી શકાય કે માનવની કલારુચિ જ વ્યાપારમય થઈ સર્જન કરે છે.”^૧ (રા. વિ. પા. ૬૬)

મેધાણીમાં પ્રતિભા-સ્ફુર્તિગ્રસ્ત જન્મજાત હોય કે ન હોય, પણ મેધાણીની કૃતિએ સૌરાષ્ટ્રનો સાક્ષાત્કાર ડરાવવાને સમર્થ છે અને તે પણ થોડાંક લાક્ષણિક રેખાંકનો દ્વારા.

મેધાણીની કૃતિઓમાંથી આવે અનુભવ મેળવવા માટે સહૃદયોમાં પણ મેધાણીના જેવી જ એ સૃષ્ટિનું આકલન કરનારી દરપનાશક્તિ આવશ્યક છે ના. લેખકની કૃતિમાં જ એવું સામર્થ્ય છે કે, જળપૂર્વક સૌરાષ્ટ્રનું વાતાવરણ તમારી આસપાસ બાંધીને તમને ઘેરી લે. માત્ર “પડિતને પડિતાઈનું જોર” હોવાથી “સગળ્યાની કળા” જળનાર દ્વારા હૃદયવાળા “પ્રાકૃત જન” આપણે બનવું પડે. હલેસાવરણ અને મેવાવરણથી-પૂર્વ મહો અને બહુ, જની કે નવી વિચારસરણીઓથી અને અદ્ભૂતથી આચ્છાદિત હૃદયમાં એ રસસૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ ન પડે તે સ્વાભાવિક છે. પણ તેથી કરીને એવો અનુભવ જે મેધાણીની કૃતિમાંથી મેળવી શકે છે તેનામાં પેલા ડગની જેમ ‘એ બકરું’ નથી પણ કૂતરું છે’ એમ એક પછી એક આવીને હૃદયમાં સાહિત્યનાં મૂલ્યો વિશે અસ્થિરતા અને અસહજતા પેદા થાય છે. હૃદય અને બુદ્ધિ વચ્ચે, સાહિત્યનો અનુભવ અને અભિપ્રાયના ઉચ્ચારણ વચ્ચે, કુમેળ દેખવું થાય છે. આખરે તરંગી અને ભાવનાશીલ માનસવાળા ‘ધૂમકેતુ’થી માંડી તાકિંકની તીણી દષ્ટિ અને વૈદ્યાકરણીની ચોક્કસાઈ દાખવનાર રામનારાયણ પાદક સુધી, અને આવેશપૂર્ણ વિવેચન કરનાર વિપનાય લખી માંડી રસવિદની દૃષ્ટિમાં મર્મ પારખુ દષ્ટિ ધરાવનાર ઉમાશંકર જોષી સુધીના અંતર્યામી આ અનુભવ નોંધ્યો છે. અને પછાતા અનુભવને નક્કરવાનું સાદસ સાદિત્ય-વિવેચનમાં કરતાં પહેલાં આપણી રમ-તિની કેળવણીની તપાસ કરવી ઘટે.

સૌરાષ્ટ્રના આત્માનું આકલન

“લાલી મેરે લાલકી ભિત દેખો” તિતલાલ
લાલી દેખત મેં ગઈ, મેં બી હો ગઈ લાલ.”

શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ આપણા સહુના મનમાં અકળ રીતે અનુભવાતી મેઘાણીની કૃતિઓમાંથી સૌરાષ્ટ્રના સાક્ષાત્કારની અનુભૂતિને આવા શબ્દોમાં રજૂ કરી છે : “મેઘાણી એટલે સાક્ષાત્ સૌરાષ્ટ્ર, પચાસ વરસ સૌરાષ્ટ્રની ધરતી મેઘાણીના દેહકે સૌની વચ્ચે વિઠરીને પોતાના કેવા કેવા હૈયા-ધબકાર રેલાવી ગઈ. એ ભૂમિની સૈદ્ધાંતની સંચિત થયેલી વેદનાઓ અને પાતનાઓ, એના સાગળ આંસુ, એની મૂંઝી વીરતા, એનાં ઉન્નત પસિદાન, એના કાલાથેલા આતમબોલ — બધું મેઘાણીની વાણીના સ્પર્શથી સજીવન થઈને ગુજરાતી ભાષામાં અમરપદને પામ્યું.”

મેઘાણીનું વ્યક્તિત્વ અને મેઘાણીનું સાહિત્ય આવી સાક્ષાત્ સૌરાષ્ટ્રની હવા લઈને આવે છે, કારણ કે મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રનાં આ કે તે લક્ષણોને નહોં, સૌરાષ્ટ્રનાં લક્ષણોના સમુચ્ચય માત્રને નહોં, પણ સૌરાષ્ટ્રના આત્માને પકડ્યો હતો, એના આત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સાધ્યું હતું; એ આત્માને અને પોતાને એકરૂપ અનુભવ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રનું હસુબલર ગી વાતાવરણ ઝીલવા માણુવા અને જીવવા માટે હસુબલરગી, સઘ સવેદનશીલ, પ્રેમચોરની લાગણીઓથી સભર; નિષ્કાલસ અને સરળ, મમતાળુ અને લાવનાશીલ હૃદય જોઈએ. એટલે કે “સૌન્દર્ય પામતાં પહેલાં સૌન્દર્ય જનવુ પડે;” એ કથનની જેમ સૌરાષ્ટ્રને સમર્થ રીતે રજૂ કરતાં પહેલાં મેઘાણીને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ જનવુ પડ્યું.

“દરેક પ્રદેશને પોતપોતાનો એક મુકરર આત્મા હોય છે. એની સંગાથે એકાકાર ન થઈ શકનાર પ્રવાસીને એ બધું નર્વા પથરો, પાણી, ધૂળ અને ધૂળ થકીય જદનર માનવ માણખાંથી જ ભરેલું એક સ્થાન દેખાય.” આત્માનો

જના સુધી અનુભવ નથી કર્યો ત્યાં સુધી સાચો દેશપ્રેમ સાહિત્યમાં કે ક્રિયાકર્મમાં તેજસ્વી બની ઝળહળતો નથી.

સૃષ્ટિ અને આ સઘળાને સતો—મિસ્ટિક્સ—ઈશ્વરરૂપ જુએ છે : ધૂળ અને પૃથ્વરૂપે નહીં, આવી સર્વેશ્વરને અનુભવવાની—પેનથિયમિસ્ટિક—દૃષ્ટિ સત સિવાય ઉત્કટ પ્રેમનો રાગીલો—પ્રેમનેટ—અનુભવ કરનાર પ્રેમીઓ, આડપાદમાં કંઈક છોડે છોડે ચૂંચાયેલું અનુભવનાર કવિઓ, દેશપ્રેમથી ગભીર ઉત્સાહનો ભાવ ધરી ઝૂઝનાર વીર... વગેરે જેને “ભિર્મિલ” અને “ભાવનામસ્ત” ગણવામાં આવે છે તેવા લોકો પશુ ધરાવતા હોય છે આવા લોકોને ‘વસ્તુનો આત્મા’ દેખાય છે.

આત્માના આ અનુભવની આ અનુભૂતિ સતોની અનુભૂતિ જેવી સ્થિર, ધીમી, અને પરમ સત્ય કદાચ નહીં હોય, પણ એ અનુભૂતિ તો છે, અવારનવારની ક્ષણિક આકસ્મિક ઝળકારા રૂપની એ અનુભૂતિ હશે; કદાચ આભાસમય કે જાનિત રૂપની, હવાઈ અને વાયવીય રૂપરૂપની એ અનુભૂતિ હશે; પણ સામાન્ય કલ્પનાતરંગ કરતાં વિશેષ રીતે ચિત્તનો, કળાને લેનારી એ અનુભૂતિ જે આવી અનુભૂતિ કરનારની વાણીનો પ્રભાવ તેજસ્વી હોય છે એનાથી પ્રેરાયેલી ક્રિયાઓ અસાધારણ સમર્થ દાખવે છે. અને તેથી જ એ અનુભૂતિ પણ સાચી છે એવું આપણે સ્વીકારવું પડે છે.

કાંઈપણ દેશવિગેષનો આત્મા પકડવો એ આત્મદર્શનની સાધના જેવી જ કંપરી સાધના છે. મન હાગ એ સાધના થાય છે, પણ એ મનાતીત બની રહે છે એને માટે ગુરુનિર્દિષ્ટ તપ-યોગ ભક્તિ વગેરે સાધના થાય છે પણ એ સાધના આખરે નિ સાધન સાધના બની રહે ત્યારે જ એ આત્માને પકડી શકે છે. તેવું જ કંઈક આ દેશવિગેષનો આત્મા પામવા માટે કરવું પડે છે.

દેશવિગેષના સમગ્ર દર્શન માટે સતેજ જિજ્ઞાસાવાળો સાધક ફરનદો અને યાત્રી હોવો જોઈએ. તીણી અવલોકનશક્તિ અને પટ્ટુ કરણો, અને સંવેદનશીલ મન હોવું જોઈએ, જોયેલું જાણેલું બધું સ્મૃતિમાં જકડી લેવા જેટલી એકાગ્રતા તેનામાં હોવી જોઈએ; વજ્રયાત્રી કીતુકટિતીથી, તે દેશની સંસ્કૃતિના એકેએક અંશનો પરિચય મેળવવા માટે આગુર હોવો જોઈએ, અણગમતા અનનુકૂળ સંયોગોને સહવાની ધીરજ, તિતિક્ષા અને તપ માટેની તત્પરતા, સતત ઉદ્ધમ અને પ્રગતિ વગેરે લક્ષણોની હારમાળા કરીએ તો દેશવિગેષની સંસ્કૃતિનું છબીરાગી ચિત્રણ આપનારો ગાંધી દેશ આપણને મળે, દેશના આત્મા તરફ આપણી

પ્રતિ આપણે અનુભવી શકશું. પણ દેશનો, આત્મા પોતે હજી અનાવૃત્ત થતો નથી. સંસ્કૃતિના મુખ્ય લક્ષણોનું આકલન કરનારી તારતમ્ય શુદ્ધિ, ઊંચી સુરુચિ, અને આદતથી સહજ, ખતેલી પરખશક્તિ કે સજ સાધનામાં ઉમેરવામાં આવે તો હાય દેશવિશેષનો કે યુગવિશેષનો. આત્મા કંઈક, પારખી શકાય. "

પરંતુ આ બધી કૃતિવણીથી પ્રાપ્ત થતી સાધના ઉપરાંત કંઈક વિશેષ—ને સમજાવી શકાય તેવું તત્ત્વ હોય તો જ એ દેશનો આત્મા પામી શકાય. પારખવું અને પામવું વચ્ચે ઘણો ફેર છે. આવા નિગૂઢ તત્ત્વથી દેશના આત્માને જાણનાર, જાણખનાર, અથવા અનુભૂતિ કરનાર પાસે શુદ્ધ સામીય-વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ ન હોય તો ચાલે; ઇતિહાસના અંકોડા એકત્રિત કરનારની ઇતિહાસપારખું નજર ન હોય તો ચાલે, બધી વિગતો એકત્રિત કરવા જેટલો ઉચ્ચ ન હોય કે સમય ન હોય તો પણ ચાલે. માત્ર અલપજલ્પ જાંખી-કોઈ એકાદ હૃદયની ધર્મ જાય, એકાદ કોઈ વ્યક્તિના ભાવનું દર્શન ધર્મ જાય, હૃદયને ચોટ મારે તેવો ઇતિહાસનો એક બનાવ સાંભળવા મળે કે તરત જ આવી દષ્ટિવાળો—એ દેશવિશેષની સંસ્કૃતિનું કોઈ પકડી શકે છે: એની આવી કોઈ નિગૂઢ શક્તિથી, મર્મોપચાયા એકાદ અલપજલ્પ જાંખીમાં પણ આવો માણસ દેશનો આત્મા—પૂર્ણ અખંડ—પામી શકે છે.

મિસ્ટિકની—સંતની આવી દષ્ટિ મેઘાણીને મળી હતી... માટે જ મેઘાણી સૌરાષ્ટ્રનો આત્મા પામી શક્યા, અને તેને પ્રગટ કરી શક્યા જે બહુઈ કામિયાબી નાની મોટી આડી અવળી વાતો દ્વારા મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રનો આત્મા પ્રત્યક્ષ કર્યો. પોતે સૌરાષ્ટ્રની વાત કરતાં “મારો ગોવાળ મને સાદ પાડે છે,” ચોરાનો પોકાર... વગેરે રહસ્યવાદની પરિભાષા જે ચોજી છે, તે જોતાં સૌરાષ્ટ્રનો આત્મા પામવાની મેઘાણીની સાધનામાં સંતની દષ્ટિની સમક્ષ કોઈક નિગૂઢ, મર્મો દષ્ટિ માનવી પકડે. આપણે તેને ભાવમય દષ્ટિ, ભાવનાશીલ દષ્ટિ, કિતક સંવેદનશીલતા કહીએ કહીએ... પણ એ જુદો. મેઘાણીએ જે જાતની મમતાથી, પ્રેમથી, સૌરાષ્ટ્રને પામ્યા છે—એક કયા છે, ચોતાને વ્યક્ત કરતાં સૌરાષ્ટ્રને વ્યક્ત કરે છે, અને સૌરાષ્ટ્રને વ્યક્ત કરતાં ચોતાને વ્યક્ત કરે છે,—આવું અજેદ સાધ્યું છે, તેનો બરાબર ખ્યાલ કરતાં મેઘાણીના એ પ્રેમને સંતોના પ્રેમ આવેશ જેવો ગણવા વગર છૂટકો નથી.

સાહિત્યકારની સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનું આકલન કરી પ્રગટ કરવાની આ શક્તિ માટે આવી બેહલમની રહસ્યવાદની પરિભાષાની શી જરૂર હતી ?

સામાન્ય 'પ્રેમ' કે 'ભાવના' શબ્દથી સમજવી શકાય, પણ એવા 'પ્રેમ' અને 'ભાવના' કરતા મેઘાણીની 'ભાવનામય-૧' અને 'મમતા' કોઈ જાડી, જિંદગીથી છે. એ શક્તિને આવી પરિભાષા દ્વારા જ સારી રીતે સમજીને સમજવી શકાય છે. આવી ગૂઢ પરિભાષા થોડી જતા મેઘાણીનો દેશપ્રેમ ન સમજી શકાય ન સમજવી શકાય તેવો દુર્બોધ, બેદલરમવાળો નથી. માત્ર તે જિંદગી છે, સ્વદેશ છે, જીડો છે, અસાધારણ છે; એ અર્થમાં તે સતોના પ્રેમની સમકક્ષ છે તેના જેવી તેની ગતિ છે અને તેવી તે પ્રાપ્તિ કરે છે.

મમતાનો વસમો માર

મારી માઝમે રાતનાં જોણલાં ચમકી ચમકી ચાલ્યાં લાય,
મારી આતમ ન્યોતના દીવડા ઝળૂકી ઝળૂકી ઝંખવાય,
જ'ણે જરી રોતાં હોયનિયાં ત્યાં,
ઝળકીને જાગી જવાય.

આધે આધે આછા યુગનર કેરા,
પડછાયા પથરાય રે...મહાવીર દૂરે દરશાય...

—મેઘાણી

માતા પોતાના બાળકને પૂરેપૂરો ઝોળખે છે, માર્મિકતાથી બાળકના મનની ગતિવિધિ અને લાવ સાથે તન્મય થઈ રહે છે, કારણ કે માતાને બાળક પ્રત્યે પ્રેમ છે. ભક્ત ભગવાનને લજીને પામે છે, કારણ કે તેને ભગવાન પ્રત્યે પરમ પ્રેમરૂપા ભક્તિ છે. આવી પરમ પ્રેમરૂપા ભક્તિ દેશ પ્રત્યે, દેશની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે, દેશના લોકો પ્રત્યે હોય તો જ એ દેશનો આત્મા પોતાને અનાવૃત્ત કરે છે. દેશનો આત્મા તો જ પામી શકાય છે.

“કાઠિયાવાડની આછીપાતળી પ્રકૃતિરચના અને સામાન્ય એવી પ્રાચીનતામાં”^૧ મેઘાણીને આટલો રસ છે, કારણ કે મેઘાણીનું હૃદય ધરતી પ્રત્યેના પ્રેમથી ભર્યું ભર્યું છે. “આ વાત સાચી જ છે. સોરઠની લઘુતામાં પણ હું અતિશય રાચું છું. મમત્વનો માર ખરેખર વસમો છે.”

સૌરાષ્ટ્રનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કંઈ સર્વત્ર સુંદર અને કસુંબલ રંગમાં ચકચૂર કરે તેવું નથી. એના પ્રાણને પારખવા માટે, એના આત્માને પકડવા માટે એની બધી ય મર્યાદાઓ, અતિશયતાઓ, દોષો, મિશ્રજન્ય પલટાઓ...સહન કરવા જોઈએ. સહન કરવા જોઈએ એટલું જ નહીં, એ દોષોને પણ મમતાથી દેવાના હુલાવ આપવા જોઈએ. ધરતી વંદી ખરી પણ સહી છે. પથરાળ છે, તાપમાં મૃગજળનાં દર્શન કરાવે તેવી વેરાન પણ છે. પણ પેલા કચ્છના ઓઢાને ન્યાં મઠના જૂંડા દાણા પાકે છે, વગડાંઘિ કાંટાળાં ઝાડવાં જ છે એવી એ રસકસ હીણી કચ્છની બોમ જ વંદી લાગે છે :

વંદા કુંવર વિકટ ભર, વંદા થીયેતા વઝ

વંદા વઝેરા તો થીયે પાણી પીયે એ કંડ...

“માનવીની ખાતી બંધારે વતનને સારું” ફાટફાટ થાય ત્યારે કે
 દલમાંથી ક્યા બોલ કયું સંબોધન જોડે? લોકકવિતાએ એવો એક લક્ષ્ય
 બોન એ દાના મોમાં મૂક્યો...એ, ગ્રંથરિયો દેરા.”^૧ સૌરાષ્ટ્રની મૂઝી ધરતી
 મેઘાણીને મન ગ્રંથરિયો દેરા છે. કારણ કે એનું પાણી પીવાથી “નર પડ
 નીપજે” છે. “લાડકવાણાં લોક મીઠા બોલાં માનવી” તરફ ઠડુણામિત્રિન ગા
 પ્રેમની સાગથી જિભરાય છે. જોડાએ કયું, “હોયલ હલે કછડે જીતે
 સવાયા-સખ.” સૌરાષ્ટ્રના એ ખતાપી પાણીદાર ને “સેન્ન સાવજડા” પીએ
 તે પાણી પીનારા લોક. મેઘાણીને મન મવાયા સખ છે. આ ધરતીમાં કે
 સ્વર્ગ છે નેથી આવા નર નીપજે છે એમ મેઘાણી માને છે. “આ જૂ
 ફ” અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારનાં, સાહિત્ય, કુલાચાર, આસિયતો અને શરી
 નિપજાવનારી માનું છું. મોટે જ નાની-નાની વાતોમાંથી પણ ફ” એ સસ્કા
 ઘડતર બનાવવા અયું”^૨

સૌરાષ્ટ્રના લોકોની પ્રત્યક્ષ જીવનરીતિ પણ પ્રેમ પ્રેરે તેવી સર્વત્ર ક્યા
 સાપડે? કાઠિયા વર્ણના અને કાઠી રજપૂતોના ક્ષાત્ર સ્વભાવના લોકો અહી
 દાર, જુગાર અને પારડાં એ પ્રત્યેની કુડી નજરમાં ‘પરાક્રમ’ સમજતા હ
 કેવળ ગોખ ખાતર કેટલાક જિભરાતા વીરત્વના લોકો—ખટસવાદિયાઓ લૂંટક
 અને શક પ્રજાજનોને રંભડવામાં મસ્તી અનુભવતા. સામાન્ય પ્રજા ગરીબ
 અને ગંક બની સિપાઈ, તાલુકદાર, તલાટી, કામદાર, પેલીસ-પટેલ, પસાલ
 વગેરેની જોડકાં મૂકે મોઢે સહેતી હતી એવાની ખુશામત કરનારાઓનું
 પાસવાનેનું પણ દીક દીક સામ્રાજ્ય હતું.

સીધા સરળ વીરનું અવધારને જદલે વધીલ કારભારીની કલ્પમેન
 ‘આંદીધૂંટીએ અવધાર’ આવવા બાગતા માણસનાં મન આંદીવાળા પાધડી નેવ
 સિંકુલ ધરાદારનાં બંધાં હતા. ખાનદાની ને ગેદાઈ, મહાબળનું ગરવાપણું અં
 મોવડીપણું ધનલોભપતા આગળ લુપ્ત થવું હતું. માણસનાં મન સાંકડાં બંધ
 હતાં. નાની નાની બાબતમાં કુદંજ કલહો થતા હતા. ‘મોટા જોરડા’ વગોવનારી
 વડુવાડુંઓ ઉપર તવાઈ આવતી હતી મનના કાપર માનવીઓ આપધાન

કરતા હતા...આમ પ્રતાપી લોકસાહિત્યે ગિરદાવેલો જૂતકાળ તો અદૃશ્ય થયો હતો-મરી ગયો હતો. એ ચિતામાં સળગી પણુ ગયો હતો. જૂતકાળના એ મૃત્યુને ને નવા જમાનાએ ચિતા પર જલાતી દીધો તે નવા જમાનાના ચિતાના અંગારાઓ દઝાડતા હતા.

તોપણ મેઘાણીને એ પ્રત્યક્ષ સમાજ પ્રત્યે મમત્વ જાંધાતું. સૌરાષ્ટ્રનાં માનવીઓ 'માડુ સવાંયા લખ' તેમને મન રચા અહીં જ મેઘાણીની પ્રેમદષ્ટિ કસોટીએ ચડે છે.

વર્તમાનની પાછળ જીંડે ને જીંડે, ગિરદાવવા જેવું, રંગ આપવા જેવું કંઈક તેઓ નિહાળી શકે છે. જૂતકાળના પ્રતાપીપણાને વર્તમાનના કોઈ ચહેરા-મહોરામાં તેઓ જોઈ શકે છે. "એ...ના એ પહાડ; એ...ની એ નદીઓ; એ...ની એ જૂનવડ; ને એનો એ પ્રકૃતિનો પ્રતાપ : પરંતુ હું તો એ તમામની વચ્ચે શોધતો હતો એના સગી મનુષ્યોના જના પ્રતાપીપણાને..."^૧ જહાર-વટિયાઓના સામીતો-રાજપરાની ખળાવાડનો ઉવાલદાર, જમાદાર શુલામમઉંમદ... એ વાતોના સાક્ષીઓ અને વાતડાલાઓ : વાલજી કંકર ખોળ, રાણા આસા મસેક; ચારણો : ગણુભાઈ નીલા, ગઢવી દાદાભાઈ, દુલા લખત, જીજી બારોટ, સૂરા બારોટ...વગેરેની વાતોમાંથી...એમની વાત કહેવાની રીતથી મેઘાણીને સૌરાષ્ટ્ર ચાહવા જેવો લાગે છે :^૨ રાજકોટના ઠાકોર લખાજીરાજ જેવાના દર્શને "માનવ લીલાની આદિતી લીલીજમ" રહે છે : "એ સદી પૂર્વેના ઠાકોર વજેસંગ, ચારસો સાલ આગળનો અજેજનમ...અને તારા સમરાંગણનો વીર મુઝકર નહન-એ જેટલા તારી કલ્પનામાં જીવંત છે તેટલા જ આ...લાખાજીરાજ નહોતા શુ ?" આવાં માનવીઓ ને ચારણો હિપરાંત 'વાણીની કીરધારાઓ' ને "પ્રાસવો" મૂકનાર ડોશીઓ :- "પાંચ ૭ કરચલિયાળાં મોઢાં તરવરે છે. વૈધવ્યના ઠાળા વેશ, સંસારની ધમાચકક, પાવળે પાવળે કરકસર કરીને ઘરવ્યવહાર ચાલતો રાખવાની ચીકણાશ, કંઈક ક્ષુદ્રતા, લઘુતાઓ, કેંક મનોવૈષમ્યો, મૂર્ખાઈઓ ને મૂંઝવણો..."^૩ આવી ડોશીઓ પણુ 'પ્રાસવો' મૂકીને વાતો કહે છે, માટે મેઘાણીને ગમે છે. "ધૃતિહાસ જેની જેવના જરીકે ન કરે તેવી નાની નાની ગામ ટીંબાની, કુટુંબની, ઘરઘરની ઘટનાઓ લોકજીજ્ઞાસે લખી રાખી; દારણુ કે

૧. પરકમા : પૃ ૨૫

૨. પરકમા : પૃ ૭૮

૩. પરકમા : પૃ ૧૦૭.

એને તો લોકોને જિજ્ઞાસે જિજ્ઞાસે જઈને સંસ્કાર સચવાવવા હતા...માનવી માનવી વચ્ચેનો આચાર-વ્યવહાર જિજ્ઞાસે રખાવવો હતો.”^૧

આમ વર્તમાન ડાળ જૂના ઇતિહાસનો પ્રતાપ વહી રહ્યો છે તેના માટે, વર્તમાનકાળના ચારણો, વાતકાલાઓ, ડાંચાઓ વગેરે સંસ્કારો સરસ રીતે લોકસાહિત્યકારો સાચવણી કરે છે માટે, અને સહુથી વિશેષ આ જીવનવ્યવહાર અને માણસાઈનું ઉત્કટતાથી કથારેક લાન કરાવી દે છે, માથે ધાણાને વર્તમાન સૌરાષ્ટ્રની પ્રીતિ બધાય છે. સોરઠી જીવનના સંસ્કારો ઘાઈ વીજળીશો ઝમકારો ક્યાંક ધાય છે અને મેઘાણીહૃદય મત બની પ્રેમવિભો બની રહે છે. “માણસાઈ ઘસાતી ઘસાતી પણ આટલા જમાના પછી જીવન અને કવિધ દીનતા વચ્ચે ઝખ્કે છે તે જ આવા ‘સંસ્કાર’ની ઊંડી જડ આભારી છે.”

|| લોકસાહિત્યે જેને ઠીક ઠીક રંગ આપ્યા છે, તે અને મેઘાણીએ ‘સંસ્કાર-સંસ્કાર’ કહી જીજ્ઞાસા હૃદયના ઉમંગકાથી જે જીવનમાં પ્રતાપીપણાની પ્રેમગી આદરી હતી-તે જીવનવાણી જીવન પણ કંઈ બધું જ સંસ્કારી, પ્રેમશૌર્ય અકિં અળહળગુ હોઈ શકે જ નહીં. નિખાલસ જીવનવાણી પ્રજાની પણ દોંગાઈ, લુચ્ચાઈ, દુલ્લુ ઠાસ્ય, મીઠાબોલા માનવીની કરડી અને જિલા ને જિલા સળગાવી નાખે તે કાતીલ મર્મવાણી, સીધા સરળ વ્યવહારના એ માનવીની આલ ન પરખાય તેવ આંટીધૂટી, ઉદારતા અને કાવકાઈથી જીવન સાથે મેળ માટે ઉત્સુક એવાન ઇરાદાઓ પણ આંટીયાળી પાધડીના વળ જેવા ગડન, વેરલાવ સળગતો રાખ્ય કરવાનો આજો મનોલાવ, સઘ સંવેદનશીલતાને લીધે થઈ જતું અવિચારી ન હતાવળુ” કાર્ય...નાક, કુળ, લાજ, ટેક વગેરેના અતિરેકલયાં ખ્યાલો, સમાજની સ્થિરતાને હચમચાવી નાખે તેવા પહાડી પ્રેમની બહારવટે ચડેલી મસ્તી; બિહારવટિયા અને વીરજનોનો જીરવાય નહીં તેવો તાપ, ફૂરતા, ધાતકીપણ, નિહુરતા, રોંદ લીલાઓ...આવા આવા કંઈક અધુગમતાં દર્શનો ભૂતકાળના સોરઠી જીવનમાં ધાય છે.

હતા આ બધા આતરેકને મેઘાણી સંયોગોનાં લક્ષણ ગણી ઉપેક્ષા કરે છે. “લૂંટરાટ હતું એ યુગનું યુગ પુરતું લક્ષણ, અને બહારવટિયા બનનાર વ્યક્તિઓનું ચિરંજીવ લક્ષણ તો હતું chivalry, પ્રેમશૌર્ય : એ ચિરંજીવ હતું અને બલવાન હતું. વળી હતું સ્વયંભૂ.”^૨ પ્રેમશૌર્યની અવકને, સ્વયંભૂ

૧. ૫૨૬મા : ૫ ૧૦૭

૨. ૫૨૬મા : ૫ ૧૧૦

મનોલાલોને, સરળ સીધી નિખાલસ બાવ અને વિચારસરણીને મેઘાણી આહે છે એ જ રીતે “હજારો નેસવાસીના ટેંપા ઉપર રાજ કરનાર” પ્રેમ કિસ્સાઓના દુહાઓમાં પણ સભ્ય સમાજના રિથર જીવનને આંચકો આપે એવું “ઘણું ય જિહામણું” ને કારમું લાગે તેવું છે.” છતાં એમાં થોડી “તાજી ઉવાની લટકીઓ” આપે, ‘મસ્તી અને સહજતા’ આપે એવા વિધિનિયેધોનો લોપ કરનારા, સાદું દિલનાં માનવીઓનાં સાચા પ્રયુષ્ઠાં દર્શન થાય છે. દિગ્ગજા પ્રેમની, પ્રેમની વફાઈની, પ્રેમના રંગીલાપણાની અને પ્રેમની કાવ્યમય મસ્તીની, મનમાં જતનથી સઘરી રાખીએ તેવી પ્રેમલાવના તેમાં છે. પ્રેમને માર્ગે તો મરી શીટવાતું જ હોય, ખુવાર થવાતું જ હોય એવી ધોંગી સમજથી આ પ્રેમ માર્ગે પગનારની દહતા ને ખુમારી હૃદયને ઉલાવી જાય છે.

આમ સૌરાષ્ટ્રના સાંપ્રત જીવનમાં અને બૂતકાળની લાવનાઓમાં ઉલ્લસમાં અણુગમે ઉપજવનારું ધણું ધણું હોવા છતાં મેઘાણીનો અતરાતમા અંદરથી હોંકારો લણે. હૃદય જીછળીને મમતા અને પ્રેમનો પ્રવાહ વહેવડાવે એવું ‘પણુ ઘણું સાંપડ્યું. પાછળથી પોતાની સંસ્કારાયેલી રસદષ્ટિથી, બહુશ્રુતત્વે આપેલી શુદ્ધિથી આવા ગમતાં તત્ત્વોને હલકબેર બિરદાવીને મેઘાણીએ આગળ ક્યાં છે. ક્યારેક નવાં મૂલ્યો અને નવા વિચારો આગળ એ સૌરાષ્ટ્રના સંસ્કારો ઝાંખા ન લાગે માટે તેનો ખયાવ પણ ક્યાં છે. છતાં મેઘાણીના હૃદયમાંથી પહેલાં તો સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર તરફ અટૈતુકી પ્રીતિની જ ભરતી ચડે. આવા એ પ્રેમ સ્વરૂપને લીધે આ પ્રેમને સતોની વાણીના પ્રેમ જેવો પ્રેમ માનવો પડે છે.

[સાચા પ્રેમનો એ સ્વભાવ છે. ‘પ્રેમને કારણે સાથે કંઈ ચે સંબંધ નથી.’ હૃદયમાં પ્રેમ જાગે તો જાગે. એને જગાડનાર બળોતું કંઈ પૃથકકરણ થઈ શકે નહીં. આપણને માત્ર એટલી જ ખબર પડે છે કે, અમુક પ્રેમયાત્ર તરફ આપણા પ્રેમનો જુવાળ ગતિ કરી રહ્યો છે.] મેઘાણીનો સૌરાષ્ટ્રપ્રેમ પણ આવો સ્વયંજ, આવો અટૈતુક, કારણુ વિહોળો...હૃદયમાંથી આપમેળે એ સ્ફુરેલો પ્રેમ છે. બાળપણથી જ મેઘાણીમાં સંસ્કૃતિના બલાબલની તુલના કરનારી વિવેકશક્તિ જાગી નહોતી. ત્યારથી જ આ પ્રેમ યાંગ્યો છે. “પહાડનો બાળજીવડો, પહાડનાં ટેટાંટીંબરુ અને સુદાં વગેરે ગળયતા મેવાની મારફત જ પહાડની પેદાશરૂપ આ દુહા, સૌરાષ્ટ્રવાળી કવિતાનો પણ રસિયો હતો.”

[આવા સ્વયંજ પ્રેમ વખતે પ્રેમયાત્રને આપણે ચારે તરફથી તપાસ્યું

હોતું નથી. જેને આપણો અંતરાત્મા જ જાણે છે, પણ કહી શકતું નથી, એવા કૌર્ષિક સત્ત્વના એ વ્યક્તિમાં દર્શન થતાં આપણું હૃદય હેલે ચડે છે. એ પ્રેમની ભરતીમાં પ્રેમપાત્રનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ રસનરંગોળ બની રસભીનું બની જાય છે. પછી પ્રેમ યોગ્ય એવા અનેક ગુણો, લક્ષણો, સત્ત્વો, રૂપછટાઓ એ વ્યક્તિમાં દેખાયા કરે છે. પ્રેમનો એ સ્વભાવ છે. પ્રેમ સૌન્દર્ય-શોધક છે. પ્રશંસનીય વિભૂતિઓની, સત્ત્વોની, શોભાની તે મેળવે જ રહે તેવી નીવ બોજ કરે છે. આ રીતે મેઘાણીના સૌરાષ્ટ્રપ્રેમે સૌરાષ્ટ્રના અનેક જિંડા અભિનવા તેજ, સત્ત્વશાળી જીવનદર્શનો, યરવીરની, ક્ષમાશીલની, દયાળુની, દાનીની, સંતની, સાંઈની, પ્રેમીની, ખડારનરિયાની...પ્રશંસનીય વિભૂતિઓ-મેઘાણીના અંતઃકરણમાં હિમરાવી પરિણામે મેઘાણીના સૌરાષ્ટ્ર-પ્રેમને ચક્રવર્તિ વ્યાજની ગતિએ યોગ્યો રંગ ચડ્યો.

કાલક્રમે આપણું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધક્કાતાં અને જીવિની તટસ્થ વૃત્તિનો પ્રકાશ થતાં પ્રેમપાત્ર વ્યક્તિનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો : ગુણ અવગુણ, મમતી અણુમમતી વાતો, રળિયામણી ને અળખામણી રૂપછટાઓ...દષ્ટિગોચર થાય છે. છતાં જો પ્રેમ ઉત્કટ, સ્વયંભૂ અને સાચો હોય અને આ પ્રગટ થતી વ્યક્તિત્વની વિવિધ રેખાઓ તટસ્થ રીતે પ્રયત્નરહીત કરનારી જીવિને દષ્ટિગોચર ન થઈ હોય પણ પ્રેમજીના હૃદયના અનુલવમાં આવી હોય તો પ્રેમની સૌન્દર્ય દષ્ટિ આ સઘળાં ગમતા અણુગમતા વ્યક્તિ અંશોને પોતાના પ્રેમકીમિયાથી પ્રેમપ્રેરક અંગો બનાવી દે છે. પ્રેમના સ્થિર પ્રવાહમાં અવગુણો, કુલક્ષણો, અણુમમતી વાતો, અળખામણાપણું વગેરે...લઠરીઓ, લમરીઓ, વમળ, જુદજુદ રૂપે સોહે છે. એ સઘળું પ્રેમપાત્રના અખંડ વ્યક્તિત્વના અંશ રૂપે જોવાય છે. અને પ્રેમ ક્યારેય અમૂર્ત ગુણોને, સુલક્ષણોને-જીવંત વ્યક્તિત્વથી અલગ રૂપે તારવીને-ધર્મ શકતો નથી. પ્રેમ માગે છે સજીવ પ્રાણુવાન જીવંત અખંડ વ્યક્તિત્વ, તે જ રીતે કુલક્ષણો, અવગુણો આદિ વ્યક્તિત્વના જ અંશ રૂપે જોવા હોવાથી વ્યક્તિત્વથી અલગ તેને જોઈ શકાતા નથી. અને તેથી જોયેલાં કુલક્ષણો, અવગુણો વગેરે વિહોણું પ્રેમીનું વ્યક્તિત્વ કદંબી શકાતું નથી...

એટલું જ નહીં, પણ અવા અણુગમતા વ્યક્તિત્વ અંશો-અણુગમતા હોવાથી વ્યક્તિના સ્વભાવમાં-ક્રિયામાં તરત જ દષ્ટિગોચર થાય છે. તેથી એ પ્રેમપાત્રને સંભારતા આવા અણુગમતા અંશો પ્રથમ સાંભરે છે. આવા અણુગમતાં લક્ષણો પ્રેમપાત્રની એકદમ યાદ આપે છે. અણુગમતા અંશો જ

આપણને પ્રેમપાનના વ્યક્તિત્વના આગવા અંશે લાગે છે
 લક્ષણોનાં દર્શને પ્રેમપ્રવાહમાં પૂર આવે છે. વધારે જિલ્લા
 ગોપીને છેડછાડ કરનાર, પંજવનાર, રંજાડનાર, કનૈયો ન
 વહાલો લાગે છે ને વિશેષ વહાલો લાગે છે. આવાં તોફાન વિહોણું કૃષ્ણનું
 વ્યક્તિત્વ જ કદાપી શક્ય નથી અને ગદ્યા ડમરા-કૃષ્ણના વ્યક્તિત્વ વિહોણા
 કૃષ્ણ પ્રત્યે ગોપીને ક્યાંથી વહાલ આવે ? મથુરાના રાજમહેલમાં વસનાર
 શ્રીકૃષ્ણ ગોપીને ક્યાં રહે છે ?

આમ સૌરાષ્ટ્રના અસ્પષ્ટ છતાં જિડી હૃદયગ્રહમાં અનુભવાતા અખંડ
 વ્યક્તિત્વ તરફ મેઘાણીના હૃદયમાં પ્રેમ જાગે છે સૌરાષ્ટ્રની ગુણ અવગુણની
 નામાવલિને નહીં, સૌરાષ્ટ્રના વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ તારવેલાં લક્ષણો પ્રત્યે નહીં...
 પણ એ સકળ ગુણ અવગુણ લક્ષણો સહિતના અને તેથી વિશેષ ખીનું ઘણું
 સર્વથાળી પોતાના વ્યક્તિત્વમાં ધારણ કરનાર સૌરાષ્ટ્રના પ્રત્યક્ષ અખંડ
 વ્યક્તિત્વને મેઘાણી પ્રેમ છાળેથી ભીંજી રહે છે. એટલું જ નહીં, એના એ
 બહારવટિયાની બીપણ રોદ્ર જીવનરીતિને, એના પ્રેમીઓની આવેશશીલ ઉત્કટ
 મોક્ષા પ્રેમમસ્તીને, એની ખાનદાની, ટેક, આદિની અતિરેકતાને...મેઘાણી
 મસ્તીભરી ખુમારીથી વધાવે છે. મેઘાણીના હૃદયમાં પારાવાર વહાલ આ માટે
 જ જીભરાવા લાગે છે.

આ પ્રેમમાં ઉત્કટતા, આવેગ, રાગમયતા ઉપરાંત આવા અખંડ-અને
 અલખતા અસ્પષ્ટ છતાં અનુભવી શકાય તેવા દેશના વ્યક્તિત્વ પ્રત્યે પ્રેમ વહે
 છે. તેથી એ પ્રેમ અસાધારણ છે

માનવ-વ્યક્તિનો તે સજીવ સંપર્ક ધર્મ શકે છે, અને તેથી તેના
 તરફનો પ્રેમ સ્વાભાવિક છે. પણ દેશવિશેષ માટેનો પ્રેમ અસાધારણ છે. તેમાં
 રહસ્યમયતા અને સંતતી-મિસ્તિકની-પ્રેમ સાધનાના અંગ છે. દેશ અમૂર્ત
 છે. ધરતી જેવી ધરતીને વ્યક્તિત્વ અર્પવું; દેશની જૂતકાળની સંસ્કૃતિને,
 લોકસંસ્કૃતિને અને વર્તમાન વિશાળ માનવ મેદનીને ચાહવું એ કપરી સાધના
 છે. મેઘાણી 'સૌરાષ્ટ્ર-એક વ્યક્તિ'ને પોતાના પ્રેમના બળે પ્રગટાવે છે.
 સૌરાષ્ટ્રની ધરતી, એના લાડકવાયાં લોક, એના લોકોની લોકવિદ્યા અને લોક-
 સંસ્કૃતિ, એના જૂતકાળની ચરંપરા અને ઇતિહાસ.. આ બધું એક વ્યક્તિ રૂપે
 મેઘાણી સંમુખ પ્રગટે છે. સતો જે રીતે નિર્ગુણ અને નિરાકાર પરમાત્માને

પ્રેમથી ભરે છે, તે રીતે મેઘાણી, નિર્ગુણ એવા આ દેશવિશેષને ભરે છે. વિચાર કરતાં આ પ્રેમસાધના કપરી લાગે છે. દેશની સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસનું જ્ઞાન થાય...એને તો જાણી શકાય, માણી કેવી રીતે શકાય? એક માનવીને પ્રેમ થઈ શકે. દેશવાસી અસંખ્ય માનવીઓને અને માનવીના મેળાને-લોકને-કેવી રીતે ચાલી શકાય?

આમ અનેકમાંથી એકને જિભો કરીને, અમૂર્ત વિચારમય સંસ્કૃતિમાંથી અનુભવગમ્ય સાંસ્કારિક વ્યક્તિ જિભો કરીને, અને જડ ધરતીને ચેતનવંતી ઉમાલારી સાકાર વ્યક્તિ લેખીને મેઘાણીએ સંતોએ જ એકલા પ્રેમમાર્ગે પ્રયાણ કર્યું છે.

સંતોની પ્રેમસાધના જેવું એક માર્મિક તત્ત્વ આ દેશપ્રેમનું એ છે, એ પ્રત્યક્ષનો પ્રત્યક્ષ ક્રિયામાં અવતરતો પ્રેમ નથી આ પ્રેમ ભાવમય છે. હૃદયમાં જ રહે છે. કંઈપણનો વિષય બની માત્ર ચર્ચણા પ્રધાન બની રહે છે. તેથી આ પ્રેમમાં મોહ...રાગદ્વેષના દૂંદ આદિ દોષો આવતા નથી. હૃદયનો હૃદયમાં જ રહેતો વિશુદ્ધ પ્રેમ છે. આ અને વર્તમાન સૌરાષ્ટ્ર કરતાં વર્તમાનમાં અજુબતા મધ્યકાલીન સૌરાષ્ટ્ર તરફ અને પ્રત્યક્ષ સૌરાષ્ટ્ર કરતાં લોકસાહિત્યે સર્જેલા સૌરાષ્ટ્ર તરફ આ પ્રેમપ્રવાહ વહે છે, એથી એ પ્રેમ અંતઃકરણમાં રમી રહે તેવો રમણીય, ટકી રહે તેવો સત્ય અને સૌરાષ્ટ્રને વ્યક્તિત્વ આપે અને એ વ્યક્તિત્વનાં મહાન મૂલ્યોને શોધે તેવો મંગલમય બની રહે છે.

સૌરાષ્ટ્રના વર્તમાન દાળમાં તો એ સઘળા ગિરદાવવા યોગ્ય-રંગ આપવા યોગ્ય મૂલ્યો આસરતાં જાય છે એટલે પ્રેમપાત્ર સૌરાષ્ટ્રનું વ્યક્તિત્વ આજના સૌરાષ્ટ્રના વ્યક્તિત્વમાંથી માંડ માંડ દેખાય છે. આહવા યોગ્ય વ્યક્તિત્વને અંખનાથી-તલસાટથી-આરાધણું પડે છે. અને છતાં વર્તમાન સમયમાં એ વ્યક્તિત્વ અવતરણું નથી તેથી દર્દ થાય છે. આ અર્થમાં આ અપ્રત્યક્ષ સૌરાષ્ટ્રના પ્રેમનો માર લાગે છે. વસમો માર લાગે છે. પ્રત્યક્ષ કરતાં અપ્રત્યક્ષનો પ્રેમ ઉત્કટ હોય છે. અંખના, વેદના અને દર્દથી એ પ્રેમ ખૂબ તીવ્ર, ઉત્કટ અને શક્તિશાળી બને છે.

અંખના, તાલસાટથી, વેદના અને દર્દથી આ પ્રેમ ઊભળી રહે છે. ત્યારે એ અપ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ થાય છે, નિર્ગુણ સગુણ બને છે, દૂરનું પાસે આવે તે સૌરાષ્ટ્રનો એક વ્યક્તિ તરીકે સાક્ષાત્કાર થાય છે. મેઘાણી સૌરાષ્ટ્રના પકડી શકે છે, પામી શકે છે અને બીજા આગળ અગ્રતાની શકે છે.

આવેા મમત્વતો માર મીરાંબાઈને લાગ્યો હતો. "દર્દ ધી મારી ખન ખન હુંદું" એની એની સ્થિતિ થઈ હતી. જેનું મિલન શક્ય નથી—માત્ર દર્દ અને વેદના જ પામી શકાય છે, એવા શ્રીકૃષ્ણને મીરાંબાઈ અંખ્યા કરે છે. કૃષ્ણ સિવાયનું સર્વ જગત એને ખારું લાગે છે.. આવું જ કંઈક મેઘાણીની બાબતમાં બન્યું છે.

"પરંતુ હું તો એ તમામની વચ્ચે શોધતો હતો એના સંગી મનુષ્યોના જૂના પ્રતાપીપણાને...પણ હું નિર્સ્પર્શ શોધતો હતો, જૂના પ્રભાવથી આંખો આંજતા, જેનારાંને ડારતાં, કોઈ અદ્દશુત નવલકથાનાં પાત્રો સર્જવાની સામગ્રી પૂરી પાડી શકે એવા ચહેરા મહેરાની સમૂળી જ ગેરહાજરી મને બહુ સાલતી હતી...જીવનમાંથી તો જે ગયું, પણ પ્રદર્શનમાં મૂકવા જે ન રહ્યું, એવું માનવ-તત્ત્વ આજના લેખકોને પોતાની ચોપડીઓમાં કેવી બેદરદારી રીતે કંપવું પડે છે।...અને એ કલાકારોની કંપનાનાં વર્ણસંકર ચિત્રો અને વર્ણનોનેા આધાર લઈને કોઈ પણ પ્રજા પોતાનો જૂલકાળ કેવોક લણી શકે! આવી વિકાસમાંથી નવો સૌરાષ્ટ્ર કેવો જન્મશે, ને એતુ પાપ કલાકારોના માથા પર પણ ફેટણું ચડશે તે જૂલવા જેવું નથી."

સાંપ્રત કાળમાં—જીવનમાંથી તો જે ગયું જ છે તે સાહિત્યમાંથી પણ અદશ્ય થવા લાગેલું મેઘાણીએ જોયું. એ લોકસાહિત્ય અને લોકવિદ્યાની હાંસી નોઈ, ઉપેક્ષા નિહાળી, જૂના જીવનમૂલ્યો વિસરાયાં ને તેને સ્થાને ફળવણીએ આપેલી નવીન જીવનદષ્ટિમાં એ ખાનદાનીતું જીવ્યું ખમીર, એ દેવાજીકલતની ધીંગી સમજ, એ નિખાલસ જીર્મિઓનું સાચું અને સહજ નૈસર્ગિક વૃહન...વગેરેની કોઈ મહત્તા નહોતી. લોકસાહિત્ય અને લોકવિદ્યાઓ, અસલી ખમીરવંતી રોમાંચક જીંચી જીવનદષ્ટિ, અને માનવતાના કોઈ ઉપાસનાથી ન સાંપડે તેવા સ્વાભાવિક તત્ત્વને ધારણ કરનારો વિશાળ "લોક" નામે ઝોળખાતો માનવસમુદાય—આ સહુ ઝોશિયાળા બની, વીલા-ગરીબડા મુખે નવા જીવનની લલકારી દર્પલરી મજલમા કાઢે ફેંકાઈ જઈ છેવાડા આત્મદૂબળી મનોવૃત્તિ ધારણ કેરી જિલા હતા. એને એવાં જોતા અકથ્ય વેદના...મેઘાણીને થાય જ.

"હજુ કોઈને ખાતરી રહી નહોતી કે ગલીએ ને ચોરે, પહોડે-ગાંધે ને કાકરદારે કથાતું હતું તે બહુ સાહિત્ય હતું, વાગ્મય હતું. પોતાને નવસંસ્કારી માનતાં મનાવતાં માવતરો પુત્રીઓને 'એ હલકાં ગીતો' ગાવા રમવા જવાની

ને શર ૫૨ તેજ-વર્ણની ગરળા ઉપાડવા પી 'જગાવિયાત' થી બચાવી રહ્યા હતા ૧૧

સૌરાષ્ટ્રનું લોકસાહિત્યનું હલકા ગીતો મનાય, એના નિખાલસ લાવના આવેશભર્યા અને ટેકીલા ને ગ્રમળ ધન્નાશ્રિતનું રોમાચક તેજ દાખવનારા બહારવટિયા અને શરાઓ લૂગારુ, બદમાઓ ગણાય, તેમના ટેક મૂખાઈ ગણાય

એના પ્રેમના મસ્ત દુહાઓની લાવનાઓ 'અસબ્ય' ગણાય" આ બધું મેઘાગીથી શે સહન થાય ? જે જીવનલાવનાઓ આટઆટલા લેખોએ બિરદાવી છે આટઆટલા લોકોની કથાઓ અને કિસ્સાઓમા જે લાવનાનું ઉદાર, ઉદાત્ત બીએડું તરવ પ્રગટ ચતા હૃદય રસન્નતાથી બિજગી બેઠે છે, જે લાવનાઓ અતરના બિગ્લુમા, એ જ પામવા જવી લાવનાઓ છે તેવો રણુમાર મૂકે છે, તેનું આલુ વિપરીત દર્શન હૃદયને વસમું તો લાગે છે હિટ્ટદેવની નિંદા ભક્તના હૃદયમા કેવી કાળા બળતરા પેદા કરે છે ? તેના જેવી જ કોઈ મૂગી વેદના મેઘા પીને થાય છે

આવા પ્રગટ કોઈ કારણથી આ જાતના પ્રેમમા વેદના તો થાય પણ આ પ્રેમ રહસ્યમય અને મર્મ વિદારક એટલા માટે છે કે, આ પ્રેમમા-પ્રેમના તરવમા વેદના અતર્નિહિત છે અકારણ એ વેદના અનુભવાય છે સગી ઉપર આ પ્રણયની સુખશાના છે મિનનની આરતી અને ઝખના છે પણ મિલન શમ્ય નથી થતું

'જૂના યુગને પાછો આવતો જોવાની નાદાન અને વિનાશક ખવાયેશ નહિ, -જરીકે નહિ-પણ જૂના સોરઠી કાળને પ્રેમપૂર્વક તપાસવા તથા જોળખવાની ખ્યાસ મને છેલ્લા નવેક વર્ષથી સતતી રહી છે"૨ હું હજુ ચે એથી લજવાતો નથી એના મર્મો ભળી ભણી બેઠેલવા મથુ છું એમા ભય કર મીઠાસ અનુભવ છું જુદેરા જીવનસ જોગોમા બદીવાન પડેલ આ દેશને છેડી મારી કલ્પના મમતાભેર કે કે ખાલીઓ ને કથાઓ, કુગરમાગો ને દુહા-સોરઠાઓ શોધે છે"૩

"મેદાન પર પૃથ્વીની સમતલ સપાટી પર, સમાજની સો સો સારીનરસી શખલાઓમા જકડાએલા જીવોને પહોડી પ્રેમસાહિત્ય થોડી તાજી હવાની લહરીઓ આપે છે મસ્તી અને સહજતા આપે છે રુષાએલા પ્રાણુદારોની

ચિરાડો વાટે ગુપ્ત્યુપ અંદર પેસે છે”.. ક્યા લાવો હજારો નેસવારીઓનાં હૈયાં ઉપર રાજ કરતા હતા તેની આ એક તપાસ છે એ એક મસ્ત કૌતુકની વસ્તુ છે. એ આપણને સીધા આદર્શો આપી ન શકે, એમાંનું ઘણું ય ગિઠામણું ને કારમું લાગે.”^૧

જૂના યુગને પાછો જોવાની ઇચ્છા પોતે જ વિનાશક છે. મેઘાણીને પૂરેપૂરો ખ્યાલ છે કે, જે ગયું છે તે ફરી સજીવન થવાનું નથી, અને એમ છતાં એને અંતરમાં યોગવાની, ઘૂંટવાની, માણવાની અદ્યત્ન ઇચ્છા પ્રગટ્યા કરે છે. એની જગ્યાએ આવેલી નવી ભાવનાઓ-જીવનની, કાવ્યની, રસની... આત્માને ઠારતી નથી, જ્યારે આત્માને ઠારે તેવી આ ભાવનાઓ માત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક, રસપૂર્વક માત્ર માણવાની જ રહે છે. “એ એક મસ્ત કૌતુકની વસ્તુ” રહે છે. પરિણામે આપણે એને ઝંખીએ છતાં પામી શકતા નથી. એની સાથે એકરસ થઈ શકતા નથી તટસ્થ-બાજુએ કાંકા પર રહી જઈએ છીએ માંડી આપણે પડી શકતા નથી-માત્ર દેખણહારા રહીએ છીએ અને તેથી દાઝીએ છીએ...

“માંડી પડ્યા તે મહા સુખ માણે :

દેખણહારા દાઝે જોને.”

આ ઉમ ભાવનાઓ પ્રેમ પૂંથ પાવકની જવાળા જ છે. એને ભાળીને આપણે પાછા જ ભાળીએ છીએ, પણ જે નથી ભાળી શકતા તે આ પાવકમાં ઝંપલાવી શકતા નથી અને તેથી દાઝે છે. બળવંતરાય કાકારે આ વેદનામય વિચિત્ર સ્થિતિનું સચ્ચન કર્યું છે મેઘાણી એને પોતાના બ્યાખ્યાનમાં “અણમૂલ ટકાર” ગણી રજૂ કરે છે : “વિદ્યા અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ સંગ્રહ કરનારા આપણે એ સૈકાઓ જૂના પરંપરાપ્રાપ્ત પ્રવાહમાંનાં જ જિંદુ નથી; આપણે તો તરે જોભેલા વિવેક-અવિવેક, શાસ્ત્ર-અશાસ્ત્ર આદિ મસ્તિષ્ક ગ્રંથોમાં ગૂંચવાઈ પડેલા તટસ્થો છીએ. એ પ્રવાહને પીતાં પીતાં કે એમાં સેલતાં સેલતાં પણ આપણે ખરેખર એ પ્રવાહમય થઈ શકતા જ નથી.”

આ વિરતનો માર-દેખીએ છતાં એટલું થઈ શકીએ નહીં-તે વસતો છે. મેઘાણી તે અનેક જગ્યાએ અનુભવે છે

અને સહુથી વિશેષ તટસ્થમય વાત તો એ છે કે, વેદનાના માર્ગો જ આ

પ્રેમ લક્ષિત પસાર થય છે. કારણ કે આ સંસ્કૃતિનું સમગ્ર રૂપ તેનું આત્મા-રૂપનું દર્શન હૃદયમાં અનુભવનું છે. જુદા જુદા પ્રવાને એની જરાક જ ઝાંખી થાય છે સંપૂર્ણ આત્મા પમાતો નથી સઘળું રહસ્ય પ્રગટ થતું નથી. “અણુદીકેણુ દેખવા, અણુતમ લેવા તાગ” કપરી ને વસગી સાધના કર્યા જ કરવી પડે છે. વસ્તુમાં જ મૂળગત રીતે પીડા થાય તેનું કાર્મિક Evil રહેલું છે. એ પીડાકારકને અતિક્રાન્ત કરીને વસ્તુને પામવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ તો અહીંતહીંથી એની માત્ર ઝાંખી જ થાય છે એના સમુદ્યયમાં સંવાદ, મેળ દેખાતો નથી અને છતાં મેળ હશે તેવું લાગ્યા કરે છે.

“મધ્યયુગી માનવ સિદ્ધાંતો—કેવી વિચિત્રતા ગતાવે છે ! મૈત્રી, અંદાવત, આશરા ધર્મ, ખૂટલાઈ, ખાનદાની ગદ્યાં અરસપરસ અટવાઈ જઈ માનવીની આંખો સામે અધકારલરી રાત્રિ ઉતારે છે. બૂલું પડેલું માનવહૃદય એ અટવીની અંદર ન્યાંધી શક્ય હોય ત્યાંથી ઝડપે મારમ કરતું આગળ ચાલે છે. સર્વકાલીન સનાતન માનવધર્મની એને ગતાગમ નથી એ વિચારવા તોળવાની એને. વેળા નથી.” માટે સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ જે વિસ્મય પેદા કરે છે તે આંખે અંધારી લાવે તેવી છે; પ્રેમસૌર્યના જે ઘેરા ઘેરા પ્રચંડ લોહ ઉછળે છે તે આપણા નાનકડા હૃદયને ખળભળાવી મૂકે છે. એની જીવનની સમજ અને સૂઝ જે માર્ગ અને કડી પાડે છે તેમાં આપણે બૂલા પડી જઈએ છીએ; એ જે કારમી મોહિની છાંટે છે હૃદયને તેથી આપણે શૂંઝળાઈએ છીએ. આ અર્થમાં પ્રેમનો વસમે માર લાગે છે

“એ વાત મેં વારે વારે સાંભળી છે. સમજણો નહોતો થયો ત્યારથી સાંભળતો આવ્યો છું. તે બાળદિનોમાં કૌતુક હતું, પણ આજે અનુભવ થયે ફુડાના મર્મ સમજવાની સાન પામ્યે, અંતરના દર્દની ઓળખ આવ્યે પારખી શકાયું છે કે :

દુહો દસગો વેદ સમજે તેને સાલે
ધિયાતલની વેણ વાંછણી શું જાણે ?

લોકસાહિત્યનું સમાલોચન : પૃ. ૧૩૧

પરક્રમા : પૃ. ૧૪૪

ધરતીનું ધાવણ બામ ૨ : પૃ. ૨૫

પૃ. ૨૭

બાળપણની પ્રીત :

“મુજ હૃદયને જોયા જાણ્યા વિના કયમ એ થયું ?”

...“હૃદય અહૃદયના ભેદે દ્વિધા હૈયું-ન થયું હતું.”

—બોટાદકર

—મેઘાણીના આ સૌરાષ્ટ્રપ્રેમને રહસ્યપૂર્ણ બનાવનારું તત્ત્વ તો આ છે કે જેણે જાણ્યા તપાસ્યા વગર બાળહૃદયમાંથી અકારણ્ય પ્રેમ જાગીને ઉત્કટ બન્યો છે.

“પરંતુ પહોડના સંસ્કાર મારા થોડા થોડા તો થે સનન પોષાતા રહ્યા તેનું કારણ એ હતું કે, મારા પિતા કાંડ્યાવાડ એજન્સી પોલીસના એક નાના દુર્જનના અમલદાર એટલે થાણે થાણે એમની બદલીઓ થતી ને લગભગ એ તમામ થાણા—એ ચોક ને દાઢા, ચમારડી ને લાખા પાદર—કાં કોઈ ગીરમાં, કાં કોઈ પહોડમાં, લવકર નદીનેરાંવાળી વંકી ને વિકરાળ જગ્યાઓ ઉપર સ્થપાએલા. એ પહોડબેદન્ટી નદીઓના ઊડા ધરા ને એ કુંબરની એકાંત ખોપેા મારા બાળપણના સંગી હતાં. નદીની બેખડ પરના અમારા નિવાસોની નાની બારીઓમાં ઘર્ષને હ્ર હ્ર હ્ર હ્ર ! જૂતનાદ કરતા પવન મુસવાટાએ મારી નીંદરું ઉડાવી ઈર્ષને પહોડોના જાંદેશા સંભળાવ્યા છે..ફાગળી પૂનેમની હતાશાણીના ભડકા ફરતા વીંટળાઈને ગોવાળીયા જુવાનો—અરે ઘરડાખખ બેકું દુહાગીરો પણ સામસામા દુહા-સંત્રામ માંડતા તેનો કું બાલબોક્તા હતો.”^૧

બાળપણમા પડેલા સંસ્કાર સ્મૃતિમા સંઘરાઈને —જેકું મુખ અને મોત્તા સંપાદિત ઠગી-દુષ્ટ્યમાં પ્રેમને જગાડે છે. મેઘાણીને એવો અવસર મળ્યો—પણ મેઘાણી માત્ર એ સંસ્કારને હૃદય વગર ઝીલનારા બાળક તથા લાગતા. એ જે ગળચેરા દુહાને ઝીલે છે તેની સાથે સાથે તીખી અગનજાળ પેદા કરનારી બહારવટિયાઓની, સિપાઈઓની, ઘરવીરોની, ભરવાડોની, ચારણોની વાતો પણ સાંભળે છે. આસપાસની સઘળી નાની મોટી બાજતો એ વંકી ને વિકરાળ ભૂમિ, એ ચતનો જૂતના બોલ જેવો પવનનો હ્રહકાર... વગેરે સમય

પશ્ચાદ્ભૂમિકા સાથે એકરસ થઈને આ દુહાના, કિસ્સાઓના, રોડ ઉપ સંસ્કારોને ઝીસે છે.

“બાળક ઝવેરચંદનો-શૈશવનાં આ નિઃસંગીત્યો જીવનભરનાં પ્રેરણા-નવાણુ નીવડવાનાં હતાં.”^૧ (ઉમાશંકર). પણ બાળક ઝવેરચંદના હૃદયને કાકું અને કામળ બનાવનારું આ વાર્તાવરણ હતું. શૈશવનાં કિસ્સાથી હૃદય થડકે નહીં-પણ એ ‘શૈશવભાવ’, એ ‘કિસ્સો’, પોતાનો જ હોય તેમ બાળકમત ઉત્તુક બનીને સાંભળે, સાંભળી સાંભળીને મનમાં ને મનમાં ભળવે...ત્રાસદાયક કડુણ કે બિભક્ષ પ્રસંગોથી બાળમન પાછું ન હડે પણ એને ભયોદાતા ટ્રેજેડીની જોમ મનમાં ને મનમાં પુનઃ પુનઃ વાગોળ્યા કરે; પ્રેમની ચક્ર્યૂર કરનારી વાતો-કદાચ બાળક મેઘાણી ન સમજે પણ મુગ્ધ હૃદયે એમાંની ભાવની ગતિનો કેકે તો જરૂર અનુભવતા હશે. “એ બાળદિનોમાં દોતુક હતું.” બાળક ઝવેરચંદ પવનના હાલકારથી ડરતો નથી. એની નિદ્રા ભીડી જાય છે : પણ એ ભવના માર્યા નહીં પણ પહાડોના એકાંતના સદેશો સાંભળવા. ‘સોરઠ તારા વહેતાં પાણી’માં બાણને “રખડ શેઠ દીપડાને ચીરી નાખ્યો” એ વાત સાંભળતાં પૂરી વાત સાંભળવાની તાલાવેલી લાગે છે. વાઘજી ફેજવાદની કડપની વાતો આતુરતાથી સાંભળે છે. રખડ શેઠ સિપારજીને જોતાં જ એને પોતાના આદર્શના ઈષ્ટ સ્થાને સ્થાપે છે. આ બધું બાળમેઘાણી કેવા કમુંબલરમે બાળપણથી જ રંગાયા હતા તે દર્શાવે છે.

“જન્મ” સ્થળ, કિશોરવયનો ઉછેર, અને જીવનભરની લેહને લીધે થોડે જ રીતે, એ પોતાને “પહાડનું બાળક” કહેતા, પણ શૈશવનાં પહેલાં સ્મરણો એમનાં છે રાજકોટનાં, મીઠા બોલી હાલારી બોમનાં.”^૨ પરંતુ ત્યાં પણ કોનોટ હોલની ભીંતો પરના “દાદીવાળા ને મૂછાળા સમશેરધારી રાજવીઓની દલાવર આતૃતિઓ સામે તાકી તાકીને જુએ છે.” ગવર્નરની સવારી, સફેદ ટોપવાળા સોફરો, કાકાર સાહેબોની ગાડીને એક અદનો એજન્સી પોલીસ અટકાવી શકે તે નાના માણસની સત્તા અને ખુમારી...આ બધું મેઘાણીની પહાડના બાળકની લેહને પોપનારું વાતાવરણ જ હતું...

આમ એજન્સીના નવી સત્તા સામે ઝૂઝતા રામવાળા આદિ બહારવટિયાની નાની મોટી અનેક વાત છડેયોકે બ્યાં સિપાઈઓ કરતા એવા કાંટિયાવધુના વાતાવરણે આ બાળકને શૈશવો-ક્ષાત્રવનો રંગ સગાજો.

૧. સ્મૃતિ મંથ (ઉમાશંકર) : પૃ. ૩

૨. સ્મૃતિ મંથ મંથ (ઉમાશંકર) : પૃ. ૫.

૧૨ ગુજરાતના દાદા ને દાદીઓ પતાના બાળાને એ જ વાતો ને ગીતો સલાળા યા વગર જ પતા કે જ પાતી શકતા નહોતા, ચારણી વાર્તાકારોને ગોઠણુભેર બનીને વાતો માડતા કરનારા ગામડિયા ઠક્કિરોના કસ્ટોમે ડાલતા ડાયરા હજુ વિખરાયા નહોતા ખાંડયામા આપણ બાધીને નીકળી પડેલા બહરવાટયા ગીરોના પહાડી નિવાસો પર પહોચતા ચારણોને કાઈ સરકારી દરમારી ગિસ્તો રોકી શકતી નહોતી ભરથરીનાથનો રાવણુદશ્યો ચપટી લોટ કે ગડિયુ દાણાથી રીઝી જઈ ને હજુ નગરો, ગામડાના ઉબરે ઉબરે જઈ લલકારતો ધૂધરીના ધમધારે વાતો બજનો ને સ્ત્રીગીતોના પચરગી ગાન ગાતો થયો નહોતો હોળીની અગિનજ્યોની આસપાસ દુહાગાનની સમગરબાજી જીવતી હતી પીપળાના થડ પાસે ચાતુર્માસની પ્રતિનીઓ અઠબધ કયા કહેતી " આવુ સમગ્ર લોકસસ્કૃતિલુ સૌરાષ્ટ્રીય શૌર્યઅકિત વાતાવરણ બાળમેધાણીએ માન અનુભ યુ નહીં, પણ જોયા જાણ્યા વિના દ્વિધાવિહોણા એ બાળમાનસમા આ પ્રજ્ઞાસિ મત્તે અતરમા પ્રેમનો પ્રવાહ પ્રચ્છન્નપણે વહેવા લાગ્યો જીવતા માનવીઓના ચહેરામટોરાઓ નારીની નમજુઈ, ગદાનગીના ઉદાત્ત ભય કિસ્સાઓ અને કદાચ પોતાના દાદા જેને આધારે 'સોરઠ તારા વહેતા પાગી'મા પુનને પોરસ ચડાવનાર ને શૌર્યમા પણ સરુખર ન જૂલવાની શીખ આપનાર મહિપતરામના પિતાના પાનની રેખાઓ દોરી છે—તે દાદાએ પણ "વાતડાબાલો સસ્કાર" દાખવી બાળક મેધાણીને આ સૌરાષ્ટ્રના પ્રેમ તરફ વાળ્યો હશે.

૨' બીતરની બોયમા જના રસના ઝરણા વહ્યા મરતા હશે તેની જાણ પણ કયા હતી ? એ પ્રવાહોને ધનનાર પાળીયો ૧૯૨૨ મા બેળ્યો—(હડાળા દરબાર વાજસુરવાળા)'

'વીરત્વ પૂજા, સત્ય પૂજા ટેક પૂજા, સૌન્દર્ય પૂજા પરમાત્મ પૂજા આદિ માનવજીવનને સાર્થક્ય કરી દેનારી હિંદુર ભાવનાઓ રમતુ રમતી હોય એવી લીલાથી તથાપિ હેરત પાગીએ એવી સચોટતાથી " એકલ નામની હિન્દુ ધોખણુને કહેથી પોતાના કુટુંબના એકલ આવાસની અધારી બિહામણી રાત્રિઓએ બળવતરાય ઠકિરે સાલણી હતી—' હુ એકલની સામે કે એકલના

ખોળામાં બેઠો બેઠો એવું મોં અને ધન્દુકાળી જેવી તેજસ્વી આંખોને બેતો બેતો સર્વ સાલખ્યા કડું.”

“ ચિત્તવેધક કવિતા સાથે આ બાળકના મગજનું ત્રાટક રચાવું ”

બ. દ. દોઢારને જે સંસ્કારો કાઢ્યાવાડની વાર્તાઓ અંગે ઉમળકાભેર પ્રવેશક લખવા પ્રેરે છે, તે સંસ્કારો પ્રેમરૂપ બની ન કળાય તેવી રીતે અંદર રહ્યા રહ્યા મેઘાણીને સાદ પાડે છે

મીરાંબાઈને બાળપણમાં-રમતાં રમતાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે પ્રીતિ યર્ષ હતી. તેના જેવી જ આ પ્રીતિની ગતિ છે. તેવું જ સ્વરૂપ છે. સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિએ પહેલાં મેઘાણીના હૃદયને કબજે કર્યું કે મેઘાણીના હૃદયે સૌરાષ્ટ્રના આત્માને પકળો તે આ બાળપણની નિઃશ્રેય પ્રેમલીલામાં ખગર પડતી નથી.

માટે તે રહસ્યમય છે. અંતે છતાં “કુંવારી ધરતી પર પહેલાં મેઘ-આપટાં પડે તેવી મીઠપથી તે કાળે મનોમૂ પર વરસેલાં”^૧ આ સોરઠી લોક-સંસ્કારે મેઘાણીના આત્માને કાઈ કારણે જે ચાલુ કરનારી ધરતીની મીઠી ફેરમે ભરી દીધી. આવી કારણો સાથેના સંબંધ વિનાની સદૃશ પ્રીતિની અંતઃસ્રોતા સરવાળી બાળક મેઘાણીના હૃદયના પેટાળમાં વહેવા લાગી

“મનના મધપૂરા છિદ્રો પછી છિદ્રો આપી વિલક્ષણ અસલવારો વડે પૂરાતાં જાય છે એમ ટીપે ટીપે, ટુકડે ટુકડે સમસ્ત જીવન ભાષા, વાણી, કવિતા, રીત રસમો, પરંપરાઓ, પદ્ધતિઓ, સંસ્કારો, ભૌગોલિક અવસ્થાન્તરો છલ્લાદિનું સમગ્રનાએ ખેડાણ કરતો કરતો ૬” લોકચાહિત્યમાં પલોટાપો હું.. સર્વ કાઈ સાહિત્યમાં પલોટાવાની રીત એ એક જ છે : બિન્દુએ બિન્દુએ મધુસૂચક વગર અને પોનાની અંદરના રસ વડે એ વનમધુનું નૂનન રસાયન નિષ્પન્નવ્યા વગર મધ રૂડો જનતો નથી.”^૨ આવું અંદરના રસનું રસાન બાળક મેઘાણીના પ્રચ્છન્ન મનમાં ચાલવું હતું. સૌરાષ્ટ્રની વાતો મધ જેવી મીઠી હતી ખરી, પણ એ મીઠપમાંથી મધ બનાવવાનું કાર્ય તે બાળપણમાં પ્રેમના રસથી રસાયેલા-બાળક છતાં મનનાના વસમા મારથી વીધાયેલા હૃદયે કર્યું...મધ મનના પેટાળમાં તૈયાર થવું હતું...

ગોવાળનો સાદ

કવિમુલક કૌતુકથી ઉમાશંકર જોયો “ઋવેરચંદ મેઘાળી-જીવનચિત્ર”^૧ મેઘાળીના સંતો-લક્ષ્મીની વાણી જંવા એક પત્રથી શરૂ કરે છે : “લિ. હું આવું છું.” “સહી કરવાની આ વ તો રીત હશે ? અને ક્યાં “આવું છું ?” આ બે પ્રશ્નો પ્રસન્ન કૌતુકથી એમણે રજૂ કર્યા જ. એ પત્રની મેઘાળીની ભાષા એ માત્ર આડંબરી ઠાઠ કે શૈલી છે ? એની અમમ વાણી શું માત્ર આલંકારિક છટા છે ? કે નિખાલસ હૃદયના સન્નિષ્ઠ મેઘાળીનું હૃદય મુરબ્બી મિત્ર આગળ આડપડદા વગર ખુલ્લું થાય છે ?

[મેઘાળીનો સૌરાષ્ટ્ર-પ્રેમ સંતકાઠિનો-મિસ્ત્રિકના પ્રેમ સમે રહસ્યમય છે] એવું આ પત્ર પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. એ આખા પત્રના શબ્દે શબ્દે આપણા ગંભીર ધ્યાનને મોગ્ય છે :

“આજ લખ્યાં જ કરું. મારા જીવનની એક નાની સરખી લીટી સમજવવા આજ હિસટીવી પલટાવીને લખ્યાં જ કરું. પણ સ્પષ્ટ નહિ કરી શકું. હું જુદા દેશની વાણી બોલું છું, તમે એ ન પણ સમજી શકો.

[“અંધારું” થતું જાય છે. ગોધૂલિનો વખત યર્ષ નયો. વગડામાંથી પશુઓ પાછાં આવે છે. એના કંઠની ટોકરીનો ગંભીર અવાજ કાને પડે છે. મંદિરમાં ઝાલર વાગવા લાગી. હું પણ એકાદ બે માસમા પાછાં આવું છું. રાઈને આવું છું. જીવનની આ ગોધૂલિને સમયે-અંધકાર ને પ્રકાશની મારામારીને વખતે, મારો ગોવાળ મને બોલાવી રહ્યો છે. હું રસ્તો નહિ જુલું. એના સાદને હું ઝોળખું છું. હું બંધુકીન નથી એમ કહેવા દેજો વધુ શું ?

લિ. હું આવું છું.”]

આ ભાષા જ અગમનિગમની વાણી હિઆરનારા સંતોની છે અસખત મેઘાળી સંત નથી. સંત સમી કોઈ સાધનાની છાપ એમના જીવનમાં જણાતી નથી. પણ હૃદયના ભાવ અને ભાવનો વેગ; કંપના અને કંપનાની પડોચ તો સંતત્વ પ્રગટાવી શકે તેટલી ખીલી છે આવી જાતના વાક્યો પાછળ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની વાણી અને ભાષાનો મૂર છે એમ છતાં એમાં જે હકીકત રજૂ થઈ છે તે તો સત્ય છે. ખરેખર કોઈ ગોવાળ-મેઘાળીને સાદ પાડી રહ્યો છે. મેઘાળીનો પોતાનો એ ગોવાળ છે. એનો સાદ તે ખરેખર ઝોળખે છે. એ

કોઈ અગ્નિના અપરિચિત ગૂઢ તત્ત્વનો સાદ નથી

એ અવાજ શેનો હતો ? સાહિત્યજીવનનો ? ઔરોણની સંસ્કૃતિનો ? પ્રજાજીવનની નવજાગૃતિનો ? પત્રપરિત્વનો ? હૃદયની કોઈ લાવનારો ? માણસાઈનો ? પોતાના જ આત્માનો ? એ પ્રશ્ન ચર્ચવા જેવો નથી પૃથક્કરણ કરીને આગળી ચીંધીએ તો એ સાદ “સાદ” જ રહેતો નથી સતોને ~ “સાદ સભગાય છે, લાવનારીલોને અદરથી કોઈ ગ્રેરતુ દોષ તે ! બાગે છે તેવો આત્મા ! કોઈ અગોચર ગુણમાથી સભગાનો અનાદન નાદ સમે એ સાદ છે એ કોણ મોહાને છે તે પરખાતુ નથી, એ ક્યા મોહાયે છે તે સમજતુ નથી પણ એનો આદવાન મોલ કારમો દોષ છે, દુર્નિવાર દોષ છે

અધકાર અને પ્રગયની મારામારીના સમયે-જીવનની દિશાસન્ય અવસ્થામાં જીવનમાર્ગને નિશ્ચિત કરી આપનારો કોઈ ‘જનમ જનમના સખા’-ના મોલ સમો એ મોલ છે જીવનના અધારા વચ્ચે એક્સડી દશામાં એ પરમ બધુનો સાદ આત્મવિશ્વાસ ગ્રેર છે આપણા કદમ દર કદમાં પાડતા દિશા જૂઠ્યા વગર આગળ વધે છે એ સાદ મોવાળનો છે આપણને દોરનાર, રક્ષનાર, આપણું ધ્યાન રાખનારનો, આપણા જીવન નિવાસીનો એ સાદ છે એ અવાજના દોર્યા દોરાતા ખેડુ કમળ પડવાનો ભવ નથી માત્રી દિશામાં જ પગલા વગે છે, અને અતરમાં રહેતો એ અતવાંમી મોવાળ પગલે પગલે અનુમોદનનો દોકારો ભજે છે

મુખાળી પોતે “ઉપગના પત્રતુ હૃદય ચોસાળ પળ રમું નહિ દેવ ત્યારે પ્રસન્નપાત” એ જ મિન્નિટની ભાષામાં કહે છે. “એ રીતે મો આશાભરી કારકિર્દીને ખોલ્યા પાછો લાગનાર અવાજ સાહિત્ય જીવનનો જ હતો” “પણ મારા કાનમાં સભગાતો અવાજ દુર્નિવાર હતો અને એ અવાજે મને જરા પણ ઈર્ષ્યા નથી, તેની આગે કુ વર્તેલી પદપદ પ્રતીતિ કરે છે”

[નર્મદ જેવો તરંગોમાં રાચનારો અને મનમાં જે સોળા જોડે તે પ્રમાણે ચાલનારો પણુ ઘણી મથામણુ પછી જ સાહિત્ય તરફ વળે છે. આખમાં અળગણિયાં લાવી ખોલે છે : ક્ષમ ! આજથી તારે ખોળે છઉં !" ત્યારે 'મેઘાણી'ને તો કયા પ્રકારનું સાહિત્યજીવન જીવવું તેનો ખ્યાલ નથી જતાં કોઈ ગોવળના સાદે દોરાઈને રૂંશે હોંશે પોતાના આગમનની-ત્યાગી જીવનના પ્રવેશની એ માસ અગાઉ જડી પુકારે છે. "હું આવું છું", "હું બંધુલીન નથી", "હું રસ્તો નહીં જુલું..."]

" તે વખતના મારા ત્યાંના સાથીએ કહેલું તે મને અત્યારે પણ યાદ છે કે—ગુજરાતમાં ક્ષમ ઉપર જીવવાના એવા કયા સંજોગો છે, કે તું અહીંની રાટલીને છોડી જાય છે ?"]

આવો ત્યાગ પ્રેરનારો સદ માત્ર સાહિત્યજીવનનો જ હતો ? ત્યાં ક્ષકતામાં—લક્ષ્મીસમાજમાં દિનેન્દ્રનાથ અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના કાવ્ય-પરિશીલનોમાં શું સાહિત્યની આરાધના શક્ય નહોતી ? સાહિત્યવૃત્તિને શુંગળાવે તેવું શું અસહ્ય વાતાવરણ એ એલ્યુમિનિયમના કારખાનાનું હતું ?

ના, સાહિત્યજીવનનો એ સાદ નહોતો. કારણ કે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા પછી એ "સ્થિર દવા" મળે છે. "૧૯૨૨માં હું દિસાથન્ય હતો. ક્ષકતાની નોકરી છોડીને ઠાઠિયાવાડમાં આવ્યો હતો. સ્થિર થવું હતું. ખેતીના ઉધામા થડયા. વ્યાપારી સ્વજનો વ્યાપાર તરફ ખેંચવા લાગ્યા દેશી રજવાડાની નોકરી પણ બહુ દૂર નહોતી. સહુ કોઈને લાંબાના ભેરુ જેવી શિક્ષણની નોકરી તો સામે જોભી જ હતી"]

આમ સાહિત્યજીવનનો એ સાદ નહોતો. હતો કંદાય એ અંતઃકરણમાં સંધરાયેલા સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યનો - રસધારનો સાદ. એને પોતાના પરિચિત વાતાવરણમાં—માના ખોળા જેવા પરિચિત સૌરાષ્ટ્રના વાતાવરણમાં વિરમવું હતું. આ પ્રકારની ધરની શીળા હાંચડીની અંખના—Nostalgia—નો આ સાદ શું આવી વાણીમાં વ્યક્ત થઈ શકે ખરો ? કલ્પનાની એ મધુરી અંખના માણસને સ્થિર જીવનની પરિસ્થિતિનો ત્યાગ કરી, અખડયા સહસે અને વિદગ્ધાઓ તરફ ખેંચી શકે તેવી સમર્થ હોય છે ખરી ? એટલે Nostalgia કરના કંઈક વિશેષ ધોંગુ ચોક્કસ તરવ આ સાદ પાછળ રહ્યું છે.

“અને વર્ષાની એક સાંજે વતનના ગોધણીની ટોકરીનો ગાંભીર અવાજ આવીને ઠાને અથડાતાં નિર્ણય કરી લીધો : હું આવું છું.” ઓઠાને વર્ષાઋતુમાં પાસે અપ્સરા શા પદ્મિની નારી હોયલ ગેડી છે, એવી નારી કંચમાં નથી, છતાં વતન સાંજરે છે. સંભારીને રડે છે. પથ્થરની શીલાઓ ભીંગળે તેટલું રડે છે. આવો વતન પ્રેમ, આવો સૌરાષ્ટ્ર પ્રેમ મેઘાણીના હૃદયમાં જીજળે છે અને મેઘાણી બોલી જાડે છે : હું આવું છું.

ઉમાશંકર લખે છે : પ્રણ જે દુર્નિવાર અવાજ હતો તે વિશિષ્ટ પ્રકારના સાહિત્યજીવનનો હતો—કદાચ વિશિષ્ટ પ્રકારની આખી જીવનચર્યાનો હતો. “‘હું આવું છું’ એમ એ કહે છે તે માત્ર સાહિત્યજીવનને જ નહિ, સૌરાષ્ટ્રને પણ કહે છે. આ આખી પચીસી કલમની સાથે એ ધૂણે છે અને સૌરાષ્ટ્રના ગત ગૌરવને હંમેશને માટે લિપિબદ્ધ કરી આપે છે; નવીન સૌરાષ્ટ્રને પોતાની વાર્તાનવલકથા દ્વારા એના મુખનું દર્શન કરાવે છે, અને આજુ પત્રકારત્વ ખેડીને એના વિકાસની માવજત કરે છે.”

અંતરમાથી એ ગોવાળ ડચકારે છે તે પ્રમાણે મેઘાણી પત્રકાર તરીકે, લોકસાહિત્યના સંશોધક, સંપાદક, ગાયક તરીકે, તેમના સફળ પીરસણિયા તરીકે, ઠવિ તરીકે, નવલિકા-નવલકથાના લેખક તરીકે—ત-મય બનીને નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય કરે છે. પેલો ગોવાળ જાણે કે આગળ આગળ આ ફેડીએ ફેડીએ ગયો છે. મેઘાણી એ સ્થળે ડગ માંડે છે ને ત્યાં તો દૂરથી ફરી ગોવાળનો સાદ સંભળાય છે. પત્રકારત્વ એ વખતે વેરાન લાગે છે. તેમાં ‘દેહારા’ની સ્થિતિ અનુભવે છે, ગોવાળની મધુર બંસી તો દૂર દૂર સંભળાય છે. મેઘાણી સાહિત્યની જ્યોત લઈને નીકળી પડે છે વળી જીવન સાદ આપે છે. પત્રકારત્વમાં ફરી પ્રવેશે છે...આમ સમગ્ર સાહિત્યક્ષેત્ર પર પોતાની હરિએ દીધેલી સઘળી શક્તિ સાથે નિષ્ઠાપૂર્વક મેઘાણી ફરી વળે છે—આવા જીવનપલટાઓમાં મેઘાણી ધૂની નથી લાગતા, મનના તુક્કા અને સોળા પ્રમાણે નાચનાર નથી લાગતા. એમની દરેક પ્રવૃત્તિ પાળળ નિષ્ઠા, ગાંભીર્ય અને સહૃદયતા છે. સમજીને નીસરેલાના પ્રૌઢ ધોંગા મક્કમ ડગલાની ઝાપ પડે છે. માટે જ એ ખરેખર કોઈ—સંતને સંભળાય છે તેવો સત્ય સાદ નહોં હોય તો ભાવનાત્મક પ્રેરણા, અદ્ભુતચિત્તનો ઉછાળ તો જરૂર છે.

પરંતુ વાસના કે શક્તિ તો કોઈ એક આદર્શ વિરામ સ્થાને અટકી

જાય. મેઘાણીને દોરનાર સાદ તો દૂર દૂર જતાં જ જાય છે. એને વિરાગ નથી.
એનું કોઈ અટક સ્થાન નથી.

[સૌરાષ્ટ્રનો એ સાદ ઉવટે લોકવિદ્યાનો અને લોકનો સાદ બને છે. લોકનો સાદ સાંભળતાં સાંભળતાં ભૂતકાળના લોકજીવનના સાદમાંથી વર્તમાનના લોકજીવનના પુકાર સંભળાવા લાગે છે. માનવહૃદય અને લોકહૃદય સર્વત્ર સમાન હોવાથી સૌરાષ્ટ્રનો આ સાદ મેઘાણીને 'માણસાઈના' સાદ રૂપે સંભળાય છે અને ઉવટે એ અંદરના આત્માનો સાદ બની રહે છે]

જીવનની પાછલી અવસ્થામાં એકતાશી રણુકાવતા રણુકાવતા મેઘાણીને અગમ્ય તત્ત્વનો સાદ પણ સંભળાતો હોય તેવું લાગે છે...

આમ મેઘાણીને સંભળાયેલા સાદ વિશે આપણે અનુમાન જ કરવું રહ્યું. એ સાદ વ્યક્તિને પોતાને એકલાને જ સંભળાય છે. હૃદયના એકાંત રંગભવનમાં થતાં આ ગૂઢ વિનિમયને પૃથક્કરણથી સમજાવવા જઈએ તો તેનું તેજ ચાલી જાય છે.

તો મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રના આત્માને આવા કોઈ સંતનાં લક્ષણો ધરાવતી પ્રેમની સાધના દ્વારા અંતરમાં અનુભવ્યો, અને ધ્યાન ધરતાં ધરતાં મેઘાણી પોતે જ સૌરાષ્ટ્ર બની રહ્યા.

“સૌરાષ્ટ્રનો સાદ એમને બોલાવી લાવ્યો, થોડા સમયમાં જ સૌરાષ્ટ્રનક પ્રતીક રૂપ એ બની રહ્યા.”^૧

કોઈ પણ દેશવિશેષ પ્રત્યે તેના આત્માને પકડીને ભૂર્ત કરે, એ દેશ સાથે તન્મય બની એ દેશનો જ સાદ પોતે બની રહે—તે જાતનો આ પ્રેમ, ખૂબ ખૂબ અસાધારણ છે; અને મેઘાણીના મૂલ્યાંકન સમયે આ અસાધારણ “મમતાના વસમા માર”ને વિવેચકે ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ.

[હું જે સૂતી'તા મારા શયનભવનમાં
સાંભળ્યો મોરલીનો સાદ.

મોરલી હાં જે વગાડી.]

પ્રકરણ ત્રીજું

લોકસાહિત્યની રસધારા

કળાયેલ કંઠ

ગાયાં તેં જમચોક, ગીઠી મળકે ગીતડાં.

—અરોંક હુવં

કરાયલ છે ન મારી જે' જે તાં રતાંડુનેણુ
તક બેઠાં ટોકા કરે નિત સંભારે સેણુ—

✽

આવડું એ રૂપ કયાંથી લાગ્યો રે...

મોરણા ! એ મરત્ય લોકમાં આગ્યો રે... —દાસી છવણુ

રાતાં નેણુવાળા મેઘાળી બ્યારે આંખમાં ગીતનું ઘેન લરીને મસ્તીમાં આવી લલકારતા ત્યારે એક નિરાળી લોકસંગીતની લોકોત્તર સૃષ્ટિ ખડી થતી. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીના નામ સામે સુવર્ણક્ષિરે આ નોંધ પહેલી મૂકાશે કે, સૌરાષ્ટ્રનાં અણ્ણપ્રીછલાં ઉપેક્ષિત લોકસાહિત્યને તેમણે રસધારા રૂપે રજૂ કર્યું અને તેમાં પણ રત્નરબથી ચમકતી નોંધ તો એ મૂકવામાં આવશે કે, ગામડાનાં અલણુ લોકોનાં ગાણાં અને સ્ત્રીઓનાં ગીતાંને પોતાના કંઠમાં ગ્રીલી એવી લોકોત્તર હલકથી રજૂ કર્યાં કે સ્વર પાંખે ચડેલાં એ ગીતો સજીવન બનીને આપણાં આંગણમાં બેસવા લાગ્યાં.

“લોકસાહિત્યનું સમાલોચન” એ નામના તેમના વ્યાખ્યાનોમાં લોકસાહિત્યના સંગોધનનો, રજૂઆતનો અને વિવેચનનો ઇતિહાસ રજૂ કરતાં લોકસાહિત્યના રસિક આજ તેની પ્રતિષ્ઠા પોતે એને લીધે કરી ચકયા છે તે વાતનો સ્વસ્ત ઉલ્લેખ કરે છે.

‘આમ વિવેચનની નક્કર શ્રમિકા પર એક પૂરા હક્કદાર સાહિત્ય તરીકે લોકસાહિત્ય આવી પહોંચ્યું. -હાનાલાલ કવિએ પોતાના ‘સોરઠી તવારીખના

થરો' નામે આખ્યાનમા યથાર્થ કહ્યું કે, “મેઘાણીના સમહોએ તો ઢાલ પીટી પીટીને કહ્યું કે અમને સાલગો’ આવો ઢાલ કેવળ પ્રવેશકોએ જ પીટયો એમ નહોતું અને તેથી પણ મોટો ઢાલ તો અમારા જેવાઓએ ઠેર ઠેર જન્મગેદનીએ સન્મુખ લોકગીતો ગાઈ ચુણાવી, એના મર્મો ખતાવી, એના રસોની આલોચના કરી પીટયો સમા, સાહિત્યસ મેલનની હો કે રાજકીય પરિવર્તની, જ્યન્તીની હો કે શિક્ષણ વિગેની, આ ઢાલ પીટાયા ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે તોય આમજનતા ને દ્રષ્ટ સમુદાય ઉગમના કહ્યો પગ એ ઢાલના ઘોષ અદ્વિતીય વિવેચનની સવારીને આ ઢાલ શરણાર્થીઓએ સારી તેમજ માઠી બને પ્રકારની અસર પહોચાડી ”

મેઘાણીના નૈસર્ગિક શુભદ લાવમય સરવા કહે લોકોને લોકસાહિત્ય પાછળ રેલા કર્યા શરણાર્થનો હલકદાર ગૌર અને ઢાલનો હવાના થરે થગમા ધુળરી પેદા કરતો નાદ બળે ૨ મેઘાણીના કઠમાથી પ્રગટવા લાગ્યો માદલુ, ફિંકુ એતનવીને વાતાવરણ ધમકતું બની ગયું નવા લણેલા લોકોને લોકસાહિત્ય પ્રત્યે સૂગ હતી શાસ્ત્રીન સંગીતની આમ તો ગુજરાતમા આરાધના વિગેય હતી નહીં આમ તો શાસ્ત્રીય અને દેશ્ય બને પ્રકારના સંગીત લોકના ગળામા એવા ગૂંજતા નહોતા ખાસ કરીને સમાજના પ્રતિષ્ઠિતોએ આ ગીતો તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં, પરિણામે લોકસાહિત્યના તેજ અને લોકગીતોની કરામતો સામાન્ય શ્રદ્ધાના માનવીઓના કદમા રહ્યા રહ્યા આખા પડવા લાગ્યા હતા ગુજરાતની કવિતાએ તો જહોતુ શિષ્ટ વાહન શોધ્યું હતું અને ઢેઠ નવલરામ પત્રિતના સમયથી “રાગડા કાઢીને” કવિતા ગવાની આલ સામે સૂગ ઉત્પન્ન કરવાનો વિદ્વાનો પ્રયત્ન કરતા હતા એવા સમયે મેઘાણીએ શરણાર્થના શૌર અને ઢગુલતા ઢાલના નાદથી ગુજરાતના ચોકને ગળવી મૂક્યો

અને ત્યાર પછી પણ મેઘાણી જ્યાં સલામડપોને જુલદ અવાજે એતનવતા બનાવતા હતા, હજારો લોકો ‘મોરલી માથે નાગ જણુ મે’ તેમ મેઘાણીના કઠની લહેરે લહેરે ડાલતા હતા ત્યારે ‘વિવેચનની’ કાઈ કેઈ સવારીને” “માઠી’ અસર પણ પહોચાડી ગાયક એ કવિ નહીં કવિતામા અગેયતા, વાદ્છતા, ગદ્ય કે નાટકમા જેવું પઠન હોય તેવું અર્થાનુસારી પઠન મહત્વનું ગણુવા લાગ્યું રખેને ક્યાક રાગડો કાઢીને કવિતા ગવાતા એ રાગના ફેરમા ચમચુર બનીને કવિતાની ખરી ખૂબી જે અર્થ ગૌરવમા અને અર્થ

સંપત્તિમાં છે તે રસિકાની નજરે નહીં ચડે નો ? આવી કોઈક વિચારણાના ઝોલાં દેહળ, અને કઈક તો પોતાની અંગત રુચિને વિસ્તારવા માટે અગેય પદની અને પછી હવે તો અર્જાદસ રચનાઓની ગોવગોલા ચર્ચ રહી છે.

‘કવિતામા સંગીત તો ફીક, રાગરા તાણવાની પ્રવૃત્તિ તો ફીક પણ સાદું ભાવમય મુસ્વનિત પદન પણ આપણે આમ ગુમાવી બેઠા. ભાવવિદેહ્ય થા લા તગ મનથી, અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે ચીપી ચીપીને, સાચા જોડા અકુદરતી ઉચ્ચારણથી—ખોટે સ્થળે ભાર મૂકીને જે પદન થવા લાગ્યું, નેનાથી તો મુસ્વનિતતા, નાદમયતા, ગૂંજન વગેરે નવી પેઢીના હૃદયમાથી અદૃશ્ય થયું. પરિણામે આપણે માત્ર સંગીત ગુમાવ્યું નહીં પણ સંગીતની સાથે સાથે મુસ્વનતા, ભાવનો આકાર, શબ્દનો વૈભવ, સબ્દપ્રભુત્વ ખોઈ બેઠા. અને જેના હૃદયમા સંગીત નથી તેને ફાસીએ તો શુ ચડાવીએ ? પણ તેવાની કવિતાએ અકવિનાઈ કવિતાની પ્રતિષ્ઠા કરી. આ બધું કાવ્ય-ઉત્ક્રાંતિ માટે, નવી રુચિની કેળવણી માટે આવશ્યક મનાયું અને એજ સાચી કવિતા છે એવું આપણા મનમા હસાવવામાં આવ્યું.....

આવા સમયે કાવ્ય અને સંગીત એ અવિચ્છેદ્ય, અવિભક્ત, એકાત્મ-રૂપ કલા છે, એવું દલીલો દ્વારા, સિદ્ધાંતોની માંડણી દ્વારા નહીં પણ આ જાતનો ઢોલ પીટી પીટીને અને હમરો લોકોને મત્રમુગ્ધ કરીને મેઘાણીએ સિદ્ધ કર્યું. ટેટલાક અગેયતાના પક્ષપાતી કવિઓ મેઘાણીએ પ્રચલિત કરેલા ચારણી ઢંગના કાન્ધોમા પોતાનું ભાવ-વિચારોનું પૌરુષ જોમ વ્યક્ત કરવા પ્રેરાયા. ટેટલાક જાજનોના, ઢાળ અને લોકગીતોના રમકડાયા રંગદર્શી લહેકાઓમાં કાવ્ય લખવા લાગ્યા. મોટા ભાગના નવા કવિઓએ પ્રામુખીતોના ઢાળોને અપનાવ્યા.

આમ સિદ્ધાણીએ કવિતાને કંઈ આપ્યો. કંઈ મળવાથી કવિનાના ભાવમાં પ્રાણનો સંચાર થયો. નવા નૃત્યથી કવિતા જાણે નર્તન કરવા લાગી.

ગુજરાતી કવિતાને તો આ ગીતે મેઘાણીની ગીતપ્રવૃત્તિએ દિશા દેખાડી પણ એ ગીતપ્રવૃત્તિ મેઘાણીના લોકચાહિત્ય સંપ્રદાયની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી. લોકગીતોના ઢાળ, એ ઢાળની ખૂબીઓ, એમાં ભાવનો વિસ્તાર, ભાવનું ડોલન, છટા અને ગતિ, મુખ્ય ઢંગમાંના વચ્ચે વચ્ચે આવતા લહેકાઓ, મેરડાં એ જડાનું સંગ્રામન કરી એ લોકગીતની ખૂબીઓ ખુલ્લું કરાવવાનો

અને એની પ્રતિષ્ઠા કરી ફરીથી એને માનવકંઠમાં વહેતું કરવાનો એમનો ઇરાદો હતો.

ધૂમકેતુએ સંક્ષિપ્તતાથી મેઘાણીના આ સમર્થ અને વિશિષ્ટ પ્રદાન તરફ આપણું ધ્યાન દોર્યું છે. “મેઘાણીને ગુજગતીઓ હમેશાં યાદ રાખશે એક અનુપમ દિવ્ય ગાયક તરીકે. મેઘાણીએ ધરતીમાં પોતા મેંદા એટલાં બધાં લોકગીતોને અને લોકસંસ્કારોને જગાળ્યાં છે, કે જાણે એ તમામે તમામ એમની પોતાની વિશિષ્ટ શૈલી અને હલક વિના હવે અપંગ જેવાં લાગશે. લોકગીતો અને આપણી સામાન્ય હૃદયલગ્ન કવિતાઓ—એમની વચ્ચે એક મહાન અંતર છે. એમને પ્રગટ થવા માટે જુદી જુદી પ્રાથમિક બુમિકા જોઈએ છીએ. લોકગીતોના સુદરમાં સુદર લાવને જ્યાં સુધી તેમને કંઈ ન આપે, ત્યાં સુધી એ લાવ અપ્રગટ જેવો અને શાત નિદ્રમ્ય હોય તેવો જણાય છે. એને જે કંઈ આપે છે તે લોકગીતોનો કવિ છે અને ગાયક પણ છે મેઘાણીના કંઠમાં એવી નૈસર્ગિક મોહિની હતી, કે લોકગીતોનો એવો ગાય. મેળવવા માટે તો હવે વર્ષોનાં વર્ષો રાહ જોવી પડશે.”^૧

“રા’ ગંગાજળિયામાં” કુંતાદે ગા’ના ખુલ્લા પંજમા તાળીઓ ફેલી, રા’ની કમરે ઠાથ વીંટાળી, પોતાની સાથે ફૂદડી રેરવતી રેરવતી ગાયા જ કરે છે : તમસુ લાલા ! તમસુ લાલા ! તમસુ લાગી તાળી રે !”^૨ એનું લાનજૂલાવણ એ ગીત હતું. એવી લાનજૂલાવણ એ ગીતની મસ્તી હતી, હીચ હતી તેમ મેઘાણીને પણ લોકસંગીત સાથે નાળી લાગેલી. એનું લાનજૂલાવણ એ લોકસંગીત હતું એવા લાનજૂલાવણ એના સરો અને લહેકા ટતા, અને એવી લાનજૂલાવણ એની હીચ અને તાવની મસ્તી હતી.

“મેઘાણીને ગીતોનું શ્રેણી લાગ્યું હતું. તાલ્લીન મસ્તીમાં આવી ગાવામાં મેઘાણીને લાજ નહોતી. મિત્રો પાસે ઉલટમાં આવી જઈને ગાવા મંડી પડતા.”^૩

એકવાર કડી બીજાપુર તરફ કસબીઓની ફાડલરી જનમેદનીઓ સમક્ષ નવા નવા તૈયાર થયેલા એકતારાના ગીતો ગાઈ અમદાવાદ આવેલા ને ખગ મધ્યાહને છુલંદ અવાજે મારે ત્યાં એ ગીતો એમણે Possessed હોય એમ) ગાયેલા.” (ઉમાશંકર) અનેક સલાઓમાં અનુલવેલી મેઘાણીની આ

૧. ઠમિ-સ્મૃતિ અ.ક (એપ્રિલ ૧૯૪૭) ૪૧

૨. રા’ ગંગાજળિયા . પૃ ૮

૩. ઠમિ : સ્મૃતિ અ.ક ૧૯૪૭ પૃ ૧૧૫

પ્રતિમા પરમાનન્દ કાપડિયાએ તન્મયતા જોઈ ‘તેમને અન્ય સાહિત્યિકો અને ખાસ કરીને કવિઓથી જુદી પાડતી ખીજી બાબત એ હતી કે તેમનામાં કવિતા સાથે જોડાઈને હોય તેવું તેવું ડોહન તન્મયતા-મસ્તી પોતાના કાવ્યરિપય સાથેની એકરૂપતા-મે તો હજુ ૧૫ અન્ય કવિમા નિહાળી નથી તેઓ જુલદ અવાજે કાઠપિણ્ડ ગીત ગાવું શરૂ કરતા કે તેમના પગ તાલ આપવા માડતા, હાથ જૂલવા માડતા, આખોમાથી નૃત્ય ઝરવા લાગતું અને મદોન્મત હાથની માફક તેમનો આખો પડ ડોહવા લાગતો વાસ્તવિક દુનિયા તેઓ એકાએક જૂલી જતા અને શ્રોતાવર્ગને પણ જૂલવાડી દેતા”^૧

સમાપ્તપ્રમા કાઠિયાવાડી તો ખરો પણ ખાસ મેઘાળીનો જ ગણાય તેવો વિશિષ્ટ પોપાક પહેરી, ચોરણી જાકીટ અને માથે સાફ પશુ નહીં, પાઘડી પણ નહીં એવું પટકા જેવું પાછળ ઢળખતા ઊંચાવાળું માથાબંધણું બાધી ગાવા જિભા ધાય અને ધેનલનાં જાડા પોપચાવાળી મોટી આખોને સગીતાના નશાથી જીભગતી હોય તે રીતે ફેરવી પટોળા પખતા સ્થામ મુખ પર પ્રસન્નતા પ્રગટારી એ ગીત લલકારે-ગીતનો ઉપાડ જ કરે કે તરત જ હવાના ચરેચરમાં એ ગીતનો ધ્વનિ શુભરવ કરી જીંઝે એક હાથ જિંચો કરી, શરીરને આમ તેમ ફેરવી બધાના સન્મુખ ફરી, ઝોડિયાના કાઠથી ઉલ્લાસમય અને રસિક લાગતો ચહેરો આમતેમ ધૂમાળી પોતાના અગેઅગને એ ગીતના લયની સાથે નચાવતા જાય, હાવલાવ પ્રગટ કરતા જાય ત્યારે સમાપ્તકાંડનું આખું વાતાવરણ એ લયથી ધમકતું બની જાય એ સુરાવટનું જુલદ સ્વરવાદળ શ્રોતાના કાનમાં, અતઃકરણમાં અને સમાપ્તકાંડના વાતાવરણમાં મેઘમઠાણું કરી ઝૂમી રહે આ વખતે ધરતી પર રહ્યા છતાં, ધરતીના જ ધાવણું રૂપ લોકગીતોની ઉલ્ક માળી રહ્યા છતાં કોઈ દિ નોક કોઈ લોકોત્તર નોકમાં આપણે વિહરવા લાગીએ મેઘાળી પણ લોકમાહેના એ- એવા વિનમ્ર કવિ રહ્યા છતાં લોકોત્તર-દિ નસુષ્ટિના ગહેવામી લાગવા મળતા મેઘાળી નવનકથાના લેખનમાં નહીં પતકારી લખાણમાં નહીં વિવેચન લાપણું આદિમાં પણ નહીં પણ ગાતી વખતે જ ખરા રંગમાં આવી જતા એ મેઘાળીનું ખરું રૂપ જાણે કે હોય તેમ લાગતું એવો માખે-જેમ એની વીરતા અને રણમાંના પોઠવું સમયે ખરા રૂપમાં આવ્યો એમ લાગતું હતું, તેમ મેઘાળી પણ ખરા રૂપમાં આવના છતાં જનમેદની સમક્ષ એકતાન બની ગીત લલકારે ત્યારે અને આવું રૂપ-ચિરપરિચિત આવળા માહેના કોઈ એકનું રૂપ લાગવા

છતાં ક્યાંક અન્ય લોકમાંથી આ રૂપવૈભવ આવ્યો હશે તેવી લાગણી જન્માવતું. મર્ત્યલોકના આ મોરલાનાં રૂપ અને રૂપવૈભવ ખરેખર લોકોત્તર લાગવા મળતા. “મેઘાણી ગવેયા ન હતા—પણ દિવ્ય ગાયક હતા.” (ધૂમકેતુ)

ગીત એ લોકગીત છે માટે, એ લોકસંગીત છે માટે મમતાના વસમા મારથી ધાયલ બની એ ગીતોની પ્રેમમસ્તીમાં મેઘાણી ચક્ર્યૂર રહેતા. “ભાઈ મેઘાણીની તો આંખોમાં, મુદ્રામાં ને અંતરમાં એક જ વસ્તુ બાપી ગઈ હતી, લોકગીતો. એમને એનું ધેન રહેતું—એ ઈશ્ક હતો; એનો એને નશો મડતો.” (ધૂમકેતુ)^૧

સંગીત :—સૂરોનું નહીં, પણ શબ્દોનું

મેઘાણીની ગીતની સાથેની આ તત્ત્વમયતામાં એ પ્રવાહો જોવા મળતા. કાવ્યરસભોગી તરીકે કવિના અર્થ અને ભાવ સાથે તો તે તત્ત્વમય થતા જ, એવી ભાવતત્ત્વમયતામાંથી જ લોકગીતકારના હૃદયમાંથી સૂર જીઠ્યો હત્યો, ડગલા માંડ્યા ને નાચી રહ્યો. એના એ નર્તનમાંથી ભાવ અને અર્થ શતશત રસાળી ધારે જાણે કે પ્રગટ થયા લાગ્યો. એ રીતે ભાવતત્ત્વમયતામાંથી મેઘાણીની ગાયકીમાં લોકગીતકારે રજૂ કરેલો નર્તન-તો સૂર ફરીથી સચેત બની નાચવા લાગતો, પરંતુ મેઘાણીની તત્ત્વમયતાનો ખીજો પ્રવાહ—ભાવથી અતિરિક્ત, અર્થથી અતિરિક્ત કેવળ સૂર, ઢાળ, હલક, લય, ડાલન અને તાલ સાથે તેમને તત્ત્વમય બનાવતો. મેઘાણીએ લોકગીતોમાં ભાવ-અર્થને અને ઢાળ-લયને જુદા માન્યા નથી. “શરીર સાથે આત્માની માફક લોકગીત સાથે સંગીત જડાયેલું છે.”^૨

શાસ્ત્રીય સંગીતના ગાયન માટે પસંદ કરાયેલું પદ માત્ર ભાવને આધાર આપવા માટે જ હોય છે. ગીત તો પદથી સ્વતંત્ર ભાવગતિ ધારે છે. જ્યારે લોકસંગીત તો શબ્દસંગીત હોય છે. કેથેરાઈન વિલ્સન નામની અંગ્રેજ વિદ્વાની કાવ્યના સંગીતનું પૃથક્કરણ કરતાં અનેક દષ્ટાંતોમાંથી એ વાત તારવે છે કે, શબ્દ અને વાક્યના સ્વાભાવિક નાદ દેહનું ખીલવેલું રૂપ તે જ લોકગીતનું સંગીત હોય છે. શબ્દના લઘુ ગુરુ ઉચ્ચારણો, એનાં સ્વર વ્યંજનોનાં ઉચ્ચારણો, શબ્દનું સ્પરિતત્ત્વ અને પ્રયત્ન એ સઘળી નાદ વિશેષતાને સ્પષ્ટ રીતે બરોબર ખીલવીને અને ગળું લરીને ઉચ્ચારવામાં આવે અને

૧. ભર્મિ : સ્મૃતિ અંક : પૃ. ૪૨.

૨. લોમસાહિત્ય પુસ્તક પહેલું . પૃ. ૯૨.

આવા શબ્દો વાક્યમાં ગોઠવાતાં એ નાદ સમુચ્ચયનો એક સ્વાભાવિક પ્રવાહ કે ઢાળ બંધાય, ત્યારે લોકસંગીત ઉદ્ભવે છે.

લોકવાર્તા જે બોલીને શયન વચ્ચે ગદ્યમાં દેવામાં આવે છે તેમાં આ શબ્દની નાદ સમૃદ્ધિ, વાક્યની નાદ સમૃદ્ધિ અને નાટ્યાત્મક ઉચ્ચારણના લક્ષણો અને લઘુ પૂરેપૂરા યોજીને વાર્તાનું ચિત્રાત્મક વાતાવરણ ખડું કરવામાં આવે છે. એ સઘળા નાદ વેલવને સંગીતનો—નિયમિત આંદોલનનો પાથ આપવામાં આવે; એનો કોઈ પણ નક્કી કરી એને સ્વરપાંખે મણવવામાં આવે, અને ગદ્યની નાટ્ય છટામય વિષમગતિની લયને નિયમિત અને સુસંવાદી બનાવવામાં આવે એટલે લોકસંગીત સર્જાય છે.

આમ લોકસંગીત એ શબ્દસંગીત છે. શબ્દના સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણના સમય નાદ દેડમાંથી પ્રગટે છે. એનાથી છૂટું સંગીતનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. માટે જ આ લોકસંગીતમાં પાસે પાસેના બે ત્રણ સૂરોની જ રમત હોય છે. કેવળ વાજીંત્રમાં—વાજીંત્રની સારીગમમાં એને ઉતારવામાં આવે તો આવા પાસે પાસેના સ્વરોનું એકધારાપણું કદાચ કંટાળો પણ આપે. શાસ્ત્રીય સંગીતના જેવા સાતેય સ્વરોમાં રમતા આરોહ અવરોહ આ લોકસંગીતમાં હોતા નથી. શાસ્ત્રીય સંગીત એ ત્યારે પદના કોઈ શબ્દ આગળ અટકીને, કે શબ્દને તોડીને માત્ર સુરાવટની તાન છેડી શકે છે. લોકસંગીતમાં એવી સ્વતંત્ર કેવળ સુરાવટની તાનને અવકાશ નથી...

આવું (વાક્ય સાથે જ સંગીત વાક્યના દેડમાં જ માત્ર રમતું હોવાથી લોકગીતકાર જે ગીતનું વેણ બૂલી જાય તો ઢાળ પણ બૂલી જાય છે) ઢાળને ગળામાં ગૂંજતો કરવા માટે શબ્દ કે વેણને યાદ કરવા પડે છે. સ્વતંત્ર ઉત્પાદનિકા-છંદ માટે જેમ યોગ્યતા હોઈએ છીએ તેમ અહીં યોગ્ય શક્તિ નથી. આમ લોકસંગીતમાં ગાયન અને પદ બન્ને એક જ હોય છે, આવી એકતા લોકો ભૂલી ન જાય તેટલા માટે કદાચ સજ્ઞાનતાથી મેઘાણી શબ્દ કરતાં શબ્દના નાદને, અર્થ કરતાં ગીતના ઢાળ અને ઉલકને વધારે લાડ લગાવતા.

“સંગીત રતનાકર”માં સંગીતના માર્ગો અને દેશી એવા બે ભેદ પાડ્યા છે...વાગ્ગેયકારોએ લક્ષણયુક્ત જનરંજન કરનારું જે ગાન રચ્યું તે દેશી સંગીત : ૨

૧. સાહિત્ય એન્ડ મિનીંગ ઈન ઇન્ડિયા પોએટ્રી : કેશરાધન એમ. પિલ્લન

૨. આપણી લોકસંસ્કૃતિ પૃ : ૨૨૪.

“યત્તુ વાગ્મેયકારિણ રચિતં લક્ષણાન્યિતમ્:

દેશિ રાગાદિષુ પ્રોક્તં તદ્દગ્ધનં જન રંજનમ્.”

આમ કેથેરાઈન વિલ્સનની જેમ જ ભારતીય સંગીતના શાસ્ત્રીય મંથમાં દેશીસંગીત-લોકસંગીતને વાગ્મેયતા ગણી છે. ‘માનવને’ લગવાને આપેલા કંઠમાં અ, આ; ઇ, ઊ; એ, ઝો, ઓ ઐ...વગેરે સ્વરો; ક, ઘ, ત, ટ, પ વગેરે વ્યંજનો—વગેરેને લીધે સંગીતના સૂરોથી અતિરિક્ત અને નિરાળો ઠાઈ સંવાદ સર્જી શકાય એવી સામગ્રી રહેલી છે. સૌરાષ્ટ્રના ચારણો વાર્તા કરતી ‘કરી વખતે, ગીત ગાતી વખતે ગળું ફૂલાવી ફૂલાવીને—કદાચ અતિશયોક્તિ કરીને દરેક શબ્દનો આ નાદ સારી રીતે ઉપસાવે છે. ‘શબ્દના આ વિવિધ નાદનો સંવાદમાંથી જ એક પ્રકારનો સંવાદ અને ‘સંગાત નીપજે છે. લોકગીતનું આ સંગીત સંગીતના સૂરોનું નહીં, પણ શબ્દના નાદ અંશોનું ‘ગનેલું’ હોય છે. સંગીતરત્નાકરે આ સંગીતને જનમનરંજક કહ્યું છે કારણ કે લોકો એને સરળતાથી ઝીલી શકે છે. લોકોની વાણીની જ એ નીપજ છે. એને માટે તાલીમ અને સાધનાની જરૂર નથી પડતી.

લોકોની વાણીની આ નીપજ—લોકોની બોલીની જેમ બાર ગાઉએ બદલાય છે. જુદા જુદા દેશવિશેષના લોકસંગીતની તરત જ પરખાઈ જાય તેવી વિશિષ્ટ હલક હોય છે. શાસ્ત્રીય સંગીત કરતાં આ લોકસંગીત દેશી દેશે જુદું પડે છે; એટલું જ નહીં, ગાવાની પદ્ધતિ અને હલકના સહેજ ફેરફારથી, કામે કામે સહેજ જુદું પડે છે. કામ કામની ખાસિયત, જીવન-લાવના, અને રહેણીનું પ્રતિબિંબ જાણે કે આ લોકગીતોની ગાવાની હલકમાં પણ પડે છે. જયમલ પરમાર લખે છે કે: “એકના એક રાસડા જુદી જુદી કામમાં જુદા જુદા ઢાળથી ગવાય છે. ક્યારેક એના શબ્દોમાં પણ ફેર હોય છે. ખેડુ કામના રાસડા ભરતીઓટ જેવા, એકસરખા નીચેથી ઊંચા સિલોળ લેતા, વેગલયાં હોય છે. એ રાસડાનું સંગીત આદિવાસીઓના સંગીતને મળતું હોય છે. જ્યારે નાવિકોના રાસડામાં ગરતી અને કડુણતા વિશેષ હોય છે. કાંટિયા વરણુની કામોના રાસડા વિશેષ હલકદાર, સ્વસ્થ, ખુમારીલયાં અને રસમસ્તીનાં એકધારાં આંદોલન ઉઠાવે છે.”^૧ મેઘાણીની સ્લૂમ સંવેદનો ઝીલનારી શ્રવણેન્દ્રિયે પણ જુદી જુદી કામનાં લગ્નગીતોમાં, એના સ્વરોમાં જાતિગત સંસ્કારોની અનુભૂતિ

૧. આપણી લોકસંસ્કૃતિ : પૃ. ૯૧.

૨. લોકસાહિત્ય ૧ : પૃ. ૧૨૩.

પોતાને થઈ તે આ રીતે તારવે છે : ૨" જેમ શબ્દોમાં એ 'જાતિગત સંસ્કારો' તેમ જ સ્વરોમાં : એટલે કે ગાવાની શૈલીમાં. આઠણુ વૈદ્યની સ્ત્રીઓને ગાતાં સાંભળો, તો સાદા સીધા, કંઈ ખાસ ભિન્ન ન જગાડનારા, સુરો કાને પડશે. કણ્ઠપ્રજ્વળે ગાતી હોય ત્યારે એમના વ્યવસાયની, રીતભાતોની ને સંસ્કારોની સ્વચ્છતા, કંઈકે ભારવાડી ગાણુને સ્મરાવે તેવા ત્વરિત આરોહ અવરોહમાં અને સાંકડા પહોળા ઉચ્ચારોની ધમધમતી ઉતાવળમાં પ્રગટ થાય છે. પરંતુ હવે સંભારો : કાંઈ વેલડામાં ભેઠેલી પાંચ કાઠિયાણીઓને, ચારણીઓને અથવા ખવાસણોને ગાતી સંભારો : ધીરે ધીરે, સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાથી શરૂ થતા, જલ્દી અંતઃકાળ સુધી પૂરા નહિ જ ચાલે તેવા અખંડિત આદોલનની ધારા રચીને ચાલુ રહેતા, અને કશી ચે ત્વરા ન હોય તેવી ખામોશથી, સંધ્યાના આરા તરફ વળતાં સૂર્ય-કિરણોની માફક ધીરે ધીરે મધુર સમાપ્તિમાં વિલીન થતા એ સુરોને સંભારો :

“ તરવાર રસીખી જીજળી રે ઢોલો !

તરવાર ભેટચમાં ખિરાળે રે વાલીડા વીરને ! ”

અથવા પેલા, ચાર પાંચ ગાઉના સીમાકાને હલોહલ ભરી દેતા પ્રશાંત જળજરમાન, ઓજમ્ભલ્યાં “ મોર જળે ઉગમણે દેશ...” એ સ્વરોને યાદ કરો... અંતઃકરણની સ્વસ્થતા વીરજાતિનું પ્રશાન્ત ગૌરવ, જળજરમાન વ્યક્તિત્વ અને વિશાળ સીમાપ્રદેશ પર રાજ કરવાની અભિલાષા : એ સંસ્કારોમાંથી આવું સ્વસ્થતાભર્યું સંગીત જન્મે છે. ”

આવી કામ કામની ખાસિયતો સુરોમાં-ગાવાની હલકમાં પ્રગટ થતી હોય તેવી આપણને લાગણી થાય છે. તેમ દેશ દેશની હલકમાં એ દેશની ભૂમિ, વાતાવરણ, પ્રજાની ખાસિયતો પ્રગટ થતી હોય તેવું અનુભવાય છે રેડિયોના કાર્યક્રમમાં તામીલ પ્રદેશનું, જંગાળનું; પહાડી ઉત્તર પ્રદેશનું રજપૂતાનાનું... લોકસંગીત આપી સમજાવી ન શકાય છતાં અનુભવી શકાય તેવી તે તે ભૂમિની જલ્દી કે વિસિષ્ટતા પ્રગટ કરે છે. “આવા તાલબદ્ધ અને લયબદ્ધ લોકસંગીતના પ્રદેશ પ્રદેશ કંઈ કંઈ પ્રકારો સર્જ્યા છે. જંગાળે બાઉલ, લટિયાલી, ઝુમુર અને કીર્તન આખ્યાં છે; તો પંજાબે મહિયા, હીર ધોરી અને ગીદા આખ્યાં, ત્યારે મહારાષ્ટ્રે પોવાડા, અલંગ, લાવણી અને પદ આખ્યાં. ઉત્તર હિંદના દિલ્હીથી બનારસ વચ્ચેના પૂરણ વિસ્તારે કજરી ને શેરી આખ્યાં, ઝુદા, સોદર ને સાવન આખ્યાં, નોટંકી ચોકલિયા અને સાકા આખ્યાં સિધે કાશી ને મુશ્કી

સંગીત આપ્યું, સરહદે નીમકાઈ, લોલા અને 'સંદરાના પ્રકાર આપ્યાં. એ જ રીતે તામીલ તેલુગુ અને કર્ણાટક વિસ્તારે પણ વિવિધ લોકસંગીત સંબંધી છે. બ્યારે પહોડો અને જંગલોમાં વસતી અનેક ચલણુ આદિ જાતિઓએ હવે તત્કાલ સંગીત આપીને પોતાની વિશિષ્ટતા નોંધાવી છે.”^૧

સંગીત શાસ્ત્રમાં 'ભાવ પ્રમાણે રાગ નહીં, પણ સમય અને સમયના વાતાવરણ પ્રમાણે રાગની યોજના થઈ છે. સવારે, બપોરે, સાંજે, મધરાતે, નિવૃત્ત કરેલા રાગ જ ગવાય. સંગીતમાં સ્વરોનું પ્રાધાન્ય હોવાથી વિશ્વનાં કોઈ સૂક્ષ્મ અંગોચર વાતાવરણ સાથે બંધાયેલે તેવી વાદ્ય પ્રતિવાદી, કોમળ, તીવ્ર આદિ સ્વરયોજના કરીને રાગને રજૂ કરવામાં આવે છે. ભાવ ગમે તે હોય-હર્ષ કે શોકનો-એ આ વિશ્વસર સાથે સંવાદી બનીને જ પ્રગટી શકે. દેશ-સંગીત કે લોકસંગીતમાં સ્વરોનું સ્થાન શબ્દોએ લીધું છે. અને તેથી વાતાવરણ સાથે સંવાદિતા જળવીને ભાવની અભિવ્યક્તિ કરવાનો માર્ગ પોતાની આંતરિક સૂઝથી લોકસંગીતે જુદો જ લીધો. સમય પ્રમાણે નહીં, પણ દેશ પ્રમાણે ગાવાની લઢણ કે ઢાળની યોજના કરી છે.

મેઘાળીએ આ દેશ ને વાતાવરણ સાથે સંવાદિતા સાધે તેવી ગાવાની પદ્ધતિને જરોખર ઝીલી લીધી. દુહા, લગ્નગીત, લગ્નન, મરશિયા...વગેરે જુદું વાતાવરણ ભાવદષ્ટિએ સર્જે છે, છતાં એ ગાવાની ઢલકમાં સૌરાષ્ટ્રનું વાતાવરણ સૂચવાય-એવી એ વાતાવરણ સાથે સંવાદિતા પ્રગટ થવી જોઈએ. સૌરાષ્ટ્રની લોકસંગીતની ગાયન પદ્ધતિનું આ તત્ત્વ એ સંગીત સાથે તત્કાલ થવાથી અને સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાથી મેઘાળી મેળવી શક્યા.

લોકસંગીતમાં શબ્દોએ અને શબ્દના નાદપ્રવાહે સંગીતના સૂરોનું સ્થાન લીધું હોવાથી એ શબ્દોના નાદના સૂક્ષ્મ મરોડ, ઊટા; એના ઉચ્ચારણમાં અવાજના કદ-વોલ્યુમની-વધધટ-અવાજ ઘટ અને મોટો ક્યારે કરવો અને અવાજ ધીમે અને ઝીળો ક્યારે કરવો તેની સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થા, અને ભાવ પ્રમાણે, ચિત્ર પ્રમાણે, ઉપસ્થિત થતી ભાવ કે ચિત્રની ગતિ પ્રમાણે લયનું ઊલ્લસ, મરોડ, એની કૃત કે વિલંબિત ગતિ, એના સ્પંદનો અને મુગ્ધરી...વગેરેની યોજના...એવા એવા શબ્દ અને વાક્યના સ્વાભાવિક નાદનાં તત્ત્વો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આ રીતે જોમ સંગીતમાં રાગરાગિણી તેમ લોકસંગીતમાં આવા જુદાં જુદાં નાદતત્ત્વોને આધારે થતી ઢાળવિશેષની રચના

કાષ્ટ સૂક્ષ્મ અને સ્પષ્ટ ન કરી શકાય તેવા આંતરિક જોવા પોતાના શાસ્ત્રને અનુસરે છે.

(લોકસાહિત્યના સંશોધન કાળે ઝવેરચંદ મેઘાણીએ અતિથય જગવાયેલી શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા આ સૂક્ષ્મ સમજ ધરવનારા લોકસંગીતને ધ્યાનપૂર્વક ગ્રીસ્થું, એની વિશેષતા અને ખૂબીઓને બરોબર માર્મિકતાથી પકડી-અને એ સઘળા લહેકા, ખૂબીઓ, ગાવાનું વૈશિષ્ટ્ય...પોતાના કંઠમાં ઉતાર્યું) સંગીતની જેમ એને નોંટશન દ્વારા-લિપિબદ્ધ કરીને દર્શાવી શકાય નહીં, હંદ શાસ્ત્રની જેમ લઘુચરુ આદિની યોજનાને જુદી તારવીને જેની ઉત્થાપનિકા આપી શકાય નહીં-તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, સંગીતના સૂરોમાં લોકસંગીતને પકડવામાં આવે અને સખાકલ, ત્રિકલ, પટ્ટકલ, એવી માત્રાની બાંધણી કરી તેના લયની અને તાલની ઉત્થાપનિકા આપવામાં આવે, તોપણ લોકસંગીતનું અખૂંડ સ્વરૂપ પકડ્યું પકડાતું નથી. આવા સંગીતને-એના અનેક જાતના ઢાળ, ગાવાની છટા, વિશિષ્ટ લહેકા, અને ગ્રીષ્ણી ગ્રીષ્ણી ખૂબીઓને સંલગ્નતાં વેત પોતાના કંઠમાં ઉતારી લેવી, પોતાની સ્મૃતિમાં સંઘરી રાખવી અને પોતાને ગાવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે આ બધી ખૂબીઓને-શ્રોતાઓનું એ ખૂબીઓ પ્રત્યે ધ્યાન જાય તે રીતે ગાઈને તેનું પ્રદર્શન કરવું-આ સાધના અસાધારણ છે. લોકગાયક કદાચ સોરઠનો ઢાળ યથાતથ ગાઈ સંલગ્નાવે, ભાવ સાથે તન્મય બની કદાચ ભાવની સમાધિમાં શ્રોતાને ડોલાવે, પણ ચિત્રની નાદ દ્વારા રજુઆત, ભાવની ગતિની શબ્દની ઠલક દ્વારા અભિવ્યક્તિ વગેરે ખૂબીઓનું શ્રોતા રક્તદર્શન કરી શકે શ્રોતાના ધ્યાન પર એ વાત આવે એવી રીતે ગીતના નાદદેહ સાથે તન્મયતા અને રજુઆત તો મેઘાણીની જ વિશેષતા ગણાય.

લોકગીતોના ગાયકો

મેઘ જેવા ગંભીર ધેરા અવાજે ગાતા કોઈ ચારણ કવિ, પોતાના ધેરા, જીવંદ, ઊંચા લલકારના લંબાયેલા સ્વરની હલકે ગીતને રમાડનાર ગઢવી મેરુલા, આદ્રી, ધેરા, ભારે અને બેકા લલકારના ગંભીર અવાજે શ્રોતાઓને ખેંચી જાય તેવો ભાવનો પ્રવાહ રેલાવતાં ગીત ગાનારા, કવિ દુલાભાઈ દાગ, ભજનનું ભક્તિમય વાતાવરણ ઉપજાવનાર યશવંત લદ-વગેરે રેડિયો કલાકારો અને જીવંદ સૂરનો કાનમાં રણકા મૂકી જનાર હેમુ ગઢવી...એ બધા ગાયકો કરતાં મેઘાણીમાં આ વિશેષતા સ્પષ્ટપણે તરી આવતી. (ભાવ તો હીક...પણ પકિતએ પકિતએ જે ચિત્ર ઉપસતા આવે છે તે નાદમાં

કઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે તેને રસિક, કલામર્મી પારખુની અદાથી-સાલિનય મેઘાણી રજૂ કરતા)

મેઘાણી આ ચારણ કવિઓની જેમ લોકઢાળના સ્વરૂપને ખરોખર સાચવતા ખરા, ભાવ વૈશિષ્ટ્ય દર્શાવવા માટે કે રાગની ખૂબીઓ પ્રગટ કરવા, માટે નાટકીય રીતે એ ઢાળનું સંવાદિત્વ તૂટી ગયું તે રીતે અલગત તેઓ ગાતા નહોતે કેટલાક લોકગીતના પ્રચારક હોશીલા લોકગાયકો મુલદંદ સૂર એજ જાણે લોકગીતોની વિશેષતા હોય તેમ ગાય છે. ભાર દઈ દઈને જુલસો દર્શાવીને ગાવું, કે ગળગળા થઈ સ્વરભંગ કરીને ગાવું, નાટકીય અભિનય-પાત્ર દારા-વાચિક કે નાદનો અભિનય તો તેમના કંઠે પારખીને ઝીલ્યો નથી હોતો—એટલે શરીરના ને મુખના હાવભાવથી અભિનય કરી કૃત્રિમ રીતે ગાવું.. ગાતાં ગાતાં તાલ કે લયનો ભંગ કરી ભાવ વિશેષતા પ્રગટ કરવા માટે વચ્ચે વચ્ચે પંક્તિનું ધીમી લયમાં ઉચ્ચારણ કરવું, શબ્દોનું અધિશુદ્ધ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કાનને વાગે તે રીતે કરવું, રખેને સંગીતની હલકમાં શબ્દાર્થની સમજ લોકોને નહીં પડે એમ માનીને સંગીતની લયમાં શબ્દને વહેવડાવવાને બદલે ભાર આપી આપી કે ચીપી ચીપીને શબ્દ ઉચ્ચારવો...એથી પણ આગળ જઈને સંગીત અટકાવી સમજાવવા બેસવું. આવું આવું વિષયગામી લોકસંગીતનું પીરસણ આવા હોશીલા રસિક લોકગાયકો કરે છે. ઝવેરચંદ મેઘાણીને લોકગીતની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હેંશ હતી, એના માન ભાવ જ નહીં, એનું કાનપત્ત જ નહીં, પણ એનું સંગીતત્વ પણ કેવું ખૂબીવાળું છે તે દર્શાવવું હતું—આમ લોકગીતના તન્મય કવિ-ગાયક તરીકે નહીં; પણ રસદર્શી વિવેચકની અદાથી તેમને લોકગીતો રજૂ કરવાના હતા, છતાં ઉપર કહી તેવી કૃત્રિમતા તેમણે લોકગીતોની રજુઆતમાં ક્યારેય પ્રવેશવા દીધી નહીં

ચારણ કે મેઘાણીને જે પેલો સાદ સંભળામો હતો—કોઈ અદૃશ્ય ગોવાળનો—તેની પ્રેરણાથી મેઘાણીએ લોકગીતોની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું કામ પોતાનું જીવનકાર્ય ગણ્યું. લોકગીતને લોકકંઠમાં નહીં, તો છેવટે મોઢિના રસદર્શી શ્રવણ પર નાખી લોકોના મનમાં તેની મહત્તા, ખૂબી અને ગૌરવ પ્રગટ કરવાનું કામ તેમણે શ્રદ્ધા-પૂર્વક ઉપાડી લીધું. મેઘાણી નામની વ્યક્તિ નહીં. મેઘાણી નામનો સામાન્ય લોકથી જુદો કોઈ ગાયક નહીં, પણ લોકગીત અને તેની આપમેળાએ પ્રગટતી ખૂબીઓની જ પ્રતિષ્ઠા કરવાનો તેમને આદેશ મળ્યો હતો. લોકગીત લોક-સંગીત, લોકસંસ્કૃતિ પ્રત્યેના અપાર આદર અને ભક્તિને લીધે, મેઘાણીએ પોતાના વ્યક્તિત્વનું આત્મવિલોપન કરી દીધું હતું. ગોવાળના સાદને બધું

સમર્પણ ન કરીએ પણ આત્મલાન કે અહંકારનું વિલોપન ન કરીએ એવું બને જ નહીં. ગોવાળ એ સાંખે નહીં. એટલે ગીતની રજુઆત વખતે લોકગીતનો સ્વાભાવિક જે ઢાળ છે તે જાળવીને, લોકગીત સાથે સંપૂર્ણપણે તન્મય રહીને લોકગીતની જે કંઈ ખૂબીઓ હતી; જે કંઈ એના લહેકામાં વ્યંજના છૂપાયેલી હતી તેને ઢેંપાના હુલાવ આપી, બહુલાવી તેજેમય બનાવવાનું જ કાર્ય મેઘાણીએ કર્યું.

અન્ય લોકગાયકો—પોતે અસ્મિતાથી—વિવેચકની અદાથી ગીત ગાતા હોય તો મેઘાણી અલગત ગીતની ખૂબીઓના મર્મવિદ્ તો છે—પણ તે મર્મવિદ્પણું લોકગીત પ્રત્યેની લક્ષિતાથી, અનુભૂતિ રૂપનું હોવાથી, લોકગીતની ખૂબીઓ દર્શાવતી વખતે પણ આત્મવિલોપન સાધી શકતા...મેઘાણી નામની વ્યક્તિ અદસ્ય થતી અને સૌરાષ્ટ્રનું લોકગીત દેહધારીને આપણી સમક્ષ નર્તન કરી રહ્યું હોય તેવું લોકોત્તર વાતાવરણ સર્જતું.

“લોકસંગીતની હલક અને લહેકા અન્ય તમામ સંગીત પદ્ધતિઓ કરતાં વધુ લાલસામય હોય છે. આ હલકમાં ગાતા અને લહેકા લેતા જતા જનસમુદાયના કંઈ એક સ્વરથી ખીજ સ્વર પર જતાં વચલા સ્વરોને મૃદુતાથી સ્પર્શ કરતા જાય છે. એમ કરીને વચલા સ્વરોનું આગલું લાલિત્ય ઉમેરતા જાય છે...આવા લાલિત્યમય લહેકાને શાસ્ત્રીય સંગીતકારો કાકુસ્વરસ્પર્શિત સંગીત કહે છે. પ્રખર પ્રયાસથી જ જેના પર પ્રભુત્વ મેળવી શકાય છે એવા કાકુસ્વરસ્પર્શને લોકકંઠમાં આડલી સ્વાભાવિકતાથી રમતું જેઈ તેઓ તાજુની અનુભવે છે.”^૧ જયમલ પરમારે જે લાલિત્યમય લહેકાનો અહીં ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે તે જે સ્વરોની વચ્ચેની શ્રુતિની પકડનો છે. પંડિત ઓમકારનાથ કાકુરે કોઈ ઉચિત પાસેથી સાંભળેલી પંક્તિ : “કોના છેડુ ને કોના વાછડુ કોના મા ને બાપજી...”એમાં છેલ્લે ‘છું’ જે સ્વરમાં ગાવામાં આવે છે, તે સારંગ રાગના શાસ્ત્રીય ગાયનમાં સેવામાં આવતો નથી—જતાં ત્યાં એવું લાલિત્ય પંડિત ઓમકારનાથને સ્પર્શી ગયું.

વાચિક અલિનય

પરંતુ આ ‘કાકુસ્વરસ્પર્શિત’ રાગ, ખીજ ‘કાકુ’ તરફ-ઉચ્ચારણની લોપમય પદ્ધતિથી સ્વરમાં—ઉચ્ચારણમાં કંપ, સ્વરિતતા વગેરે વાચિક અલિનયનાં લક્ષણો તરફ—આપણું ધ્યાન દોરે છે. લોકગીત એ સંગીત છે :

નાટક નથી. એમ છતાં સંગીતના અખંડ પ્રવાહને - વહેતો - રાખ્યા છતાં ભાવમય ઉદ્ગારનું નાટકમય સ્વયન થઈ શકે છે. વાચિક અભિનય મુખ્યત્વે નાટ્યમાં નટ તન્મય બને ત્યારે સાત્ત્વિક અભિનય રૂપે પ્રગટે છે. શિશિર શાદુદી વિશે એમ ત્યાં બંગાળમાં એમનો અભિનય જોઈ આવેલા કહે છે કે, ‘રામના પાત્ર તરીકે ‘હા ! સીતે !’ આ એક જ ઉદ્ગારમાં દદ્યને હલાવી નાખે તેવા વાચિક અભિનય તેઓ રજૂ કરતા ને કટલાક રસિયાઓ માત્ર એ અવાજ અને માત્ર એ ક્ષણનો રસ માણુવા માટે જ ફરીથી નાટક જોવા આવતા ને પાકીનું જોવા વગર પ્રસન્ન થઈને જતા રહેતા. એ. સી બ્રેડલીએ કોંગ લિયર પાંચ વાર જે નેવર નેવર નેવર... જોલે છે તેમાં અભિનયકારની, વાચિક અને સાત્ત્વિક અભિનયની શક્તિની પરખ થઈ જાય એવી, ઉચ્ચારણમાં ભાવ લહરીઓને સમાવવાની કેવી શક્તિ છે તે દર્શાવ્યું છે.

અનુપ્રાસ, યમક, રવાનુકારી શબ્દો વગેરેથી કૃત્રિમપણે નહીં પણ સ્વતંત્ર રીતે નૈસર્ગિક રીતે શબ્દો આવી ચડ્યા હોય તે જાતની અર્થાનુસારી શબ્દરચના કાવ્યમાં મળે છે ત્યારે આપણે ખુશી થઈએ છીએ. અર્થાનુસારી આવી શબ્દરચના મુખ્યત્વે શબ્દના નાદરેહ પરસ્પર સંકળાઈને જે સંવાદિતા પ્રગટાવે તેમાંથી સૂચવાય છે. અર્વાચીન કાવ્યપ્રવાહનાં વહેણોનું અવલોકન કરતાં રામનારાયણ પાઠક પ્રશંસાપૂર્વક જાહેની પંક્તિ કે અર્ધ પંક્તિમાં જે નાટ્ય છટા જીતે છે તેની નોંધ લે છે. ઉમાશંકર જોષીનું કાવ્ય “રચો રચો અંબર ચૂખી મંદિરો” માં કોઈ “હા, રચો રાખો, રચો રાખો !” એમ કટાક્ષમાં કહેતું હોય તેવી વાકજીટા રામનારાયણ પાઠકે અનુભવી છે ને પ્રશંસી છે. જાહેમાં એ જાહે રહ્યા છતાં સચિત વાકજીટાઓ વચ્ચે વચ્ચે આવી શકે છે. તે જ રીતે લોકગીતના ઢાળોમાં એ ઢાળ રહ્યા છતાં વિશિષ્ટ છટા અને મરોડ સૂચવતા લહેકાઓ આવી શકે છે.

લોકગીતની ગાયકી ઉપરના સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ વગર ગીતના ઢાળને જાળવવો અને છતાં એની આવી છટાઓને આગળ કરી દર્શાવવી એ શક્ય ખનતું નથી. એ લહેકાઓ સાંભળવાથી જે અનુભૂતિ થાય છે—ચિત્તમાં જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે નવાં શબ્દના પઠનમાં શક્ય નથી. જોત્તી કવિતાનો અર્થ જેમ કવિતાની અંદર જ રહ્યો છે—તેના ગદ્યમય રૂપાંતર કે વિવરણમાં નહીં. કાવ્યનો અર્થ ધ્વનિત થાય છે, સૂચવાય છે, અને ધ્વનિ પેદા કરનાર કારણોમાં “ઠાડું”ને પણ એક કારણ કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ લેખ્યું છે. આ ઠાડુને લીધે ઉચ્ચારણ-વિશેષ-લહેકાને લીધે લોકસંગીતમાં સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત ન થયાં

હોય તેવા અનેક અર્થ પ્રગટ થાય છે.

“છાપેલા શબ્દોની પાછળ અકળ અખંડ મધુર -અને નિર્મલ સ્વરો રહ્યા છે તેની એને કલ્પના પણ નથી આવતી. લોકગીતના પ્રચલિત ઢાંગોને કાંઈ સ્ત્રીકંઠેથી ન સાંભળનારને મન તો : “આલમાં ઝીણી અખૂંડે વીજળી રે”... એ કેવળ સાદા શુદ્ધ-Prosaic-શબ્દો જ માત્ર છે-સ્વરોનો અગમ્ય રસિક એમાં શબ્દાલંકારનાં કે અર્થાલંકારનાં દર્શન ક્યાંયે પામતો નથી. આ સાદી પંક્તિના અતરમાથી કાંઈ લાવધ્વનિ એના કાનમાં ગૂંજી જાયતો નથી.”^૧ મેઘાણીએ આ ગીતમાં “અસખ્ય વિયોગ-ભીરુ પ્રેમિકાઓના મર્મવેધી વિયોગ સ્વરો” કંઈ રીતે નિહાળ્યા હશે તે એમની ગાવાની પદ્ધતિમાં પ્રત્યક્ષ થતું. આ રાસમાં પહેલી પંક્તિનો અવાજ દોડતો દોડતો કાને અથડાતો હોય તેમ મોટા અવાજે-મોટા વોલ્યુમથી ગવાય છે અને એ હકીકતનું-આલમાં અખૂંડતી વીજળીનું દર્શન ક્યાં પછી...ઝરમર ઝરમર ઝીણા મેઘની અનુભૂતિ કેવી હૃદય-બેદક છે તે જાણે કે અવાજ દૂર દૂરથી આવતો હોય તેવા ધીમા વોલ્યુમથી-ઝીણા મંદ અવાજથી ગવાય છે. અને તેમાંયે છેલ્લી પંક્તિએ

તમને બહાલી રાખજીની ચાકરી રે !

અમને બહાલો તમારલો પ્રાણ, ગુલાબી !

નહીં જવા દઉં ચાકરી રે... !

ગવાય છે ત્યારે જોરથી ઉચ્ચારાતી પંક્તિ બોલતાં બોલતાં કપકાનો-મેયુનો ફેંવેર જાણે કે તીવ્ર બનતાં બનતાં લાંબી જાય છે. કુશળતા, ગજગજા સાદે અટકી અટકીને ‘જે વાત અમારે પ્રગટ કરવા જેવી ન હતી, અમારે માટે પરમ ‘ગોપનીય રહસ્ય હતું’ તે પ્રગટ કરવું પડે છે’-તેના દર્દ સાથે, ‘અમને બહાલો તમારલો પ્રાણ’ એ પંક્તિ ગવાય છે. સૈણ લહેકો અમ્મ મને, વહાલો ત...મા રે લો.....એટલું વાક્ય-જે બોલે છે તે મર્મવેધક બની જાય છે. ‘તમારા ક્ષરતાં અમારામાં આ વિશેષતા છે’. માટે લાડલરી રીતે પોતાને માટે બહુવચન ‘વાપરે-છે. અને અટકતાં અટકતાં ગુલાબીની હૃદયવૃત્તિ સાથે પોતાની વૃત્તિ સંસ્ખોવવા જતાં પોતાને શુ બહાલું છે...તે એકદમ ‘પ્રાણ’ શબ્દને આરોહ અવરોહમાં ઝડપથી-બોલી નાખે છે...અને ૧૪ી ‘ગુલાબી’ ને સંબોધન કરી એ અધિકાર બળે આડા હાથ દર્દ રોકવાનો કોમળ છતાં દૃઢ એવો કુકમ કરતાં એકે એક શબ્દ નિશ્ચયના જળ સાથે ઉચ્ચારાય છે : “નહીં જવા દઉં ચાકરી

રે..." આવી અર્થોની અનુભૂત ગીતની હલક અને ગાવાની છટા જિભી કરે છે. અને એવી અનુભૂતિની હાવલાવની ચિત્રપરપરા રજૂ થતાં થતાં સમગ્રતા પ્રેમભીની નારીના હૃદયનું આસ્વાદ્ય અનાદૃત રૂપ મનમાં રમવા લાગે છે... સૌરાષ્ટ્રીય નારીનું વ્યક્તિત્વ ચાકરીએ જતા કંથના ચિત્તમાં દબાણ કરતું રમી રહે છે :

ઘોડું બોલે ને થરહરે, મરકીને હાઢે વેણ
એને હાંટે કદી મ વાગલે મર હોય ખારકાં શોણ."

એવો જ ચાકરીનો સંદેશો આવનાં આમ 'ઘોડું' બોલે ને થરહરે"... એવી પ્રેમભીની વાણીનો પરિચય "જિભી જિભી જિગમણે દરબાર રે કાગળિયાં બાવ્યાં રાજનાં રે લોલ" એ ગીતમાં થાય છે. જોર શોરથી ચાકરીએ સસરાજીને, નેજીને દીધરને... મોકલો એમ કહી કહી ધુમ્મરીલયાં કંઠે મંદ સ્વરોમાં "અલબેલો નહોં જાય ચાકરી રે લોલ" એમ એ નારી ઉચ્ચાર્યા કરે છે. છેવટે ઘોડાની લગામ પકડીને જિભી રહે છે : "અલબેલો ક્યારે આવશો રે લોલ ?" આ વખતે પુરુષ પ્રકૃતિનો — નારીના હેતથી હલી જીકેલા હૃદયનો સંયમિત સ્વર સહગાય છે; જાણે કે હસીને ધીરજ બંધાવતો હોય તે રીતે— "છોડો ગારી, આવડલો શો હેડો ? રે નયણે રે આસુ કા ઝરે રે લોલ."

(લોકગીતોના શબ્દના નાદમાં રહેલી ચિત્ર ઉપજવવાની શક્તિને મેધાણી પૂરેપૂરી ખીલવીને પ્રગટ કરી શકતા.) "સામા ઝોરડિયામાં નાગજી પોઢયા નાગણી ઢોળે વાય મારા વ્હાલા" એ ગીતની હલકમાં નિરાંતજીવે સુખાળવી સાલખી ભોગવતા નાગજીનું ચિત્ર લખાયેલા 'આ' થી અને "પોઢયા"ના ઓકારાન્ત પછીના 'ઢ' ના ઢળકતા ઉચ્ચારણથી ઉપજતી, વીંઝણા વાતી, ડોલતી નાગણીનું ચિત્ર ખીજી પંક્તિમાં ઉપસાવે છે.

"બહાર પધારો સોરંગ મુંદરી...
આંગણે અલબેલો જિભો રિયો..."

આ લગ્ન ખીતમાં 'બહાર'નો છેલ્લો ર લંબાવી લેવા સ્વર 'આરાહ' આપી 'પધારો' બોલવામાં આવે ને તેના 'રિ'ને ટીક ટીક લંબાવવામાં આવે, 'બહાર' કરતાં પ અ, ધા આ, રેઓ એમ બળ્લે માત્રા સુધી એક એકાવ્યક્ષર 'પધારો' શબ્દને હીલોળવામાં આવે, પ ના ઉચ્ચારણ વખતે હોઠ ખીડાય ને ખુલે અને ધા ના જોશીલા ઉચ્ચારણમાં 'જેની જેતા વાટ' એ મુંદરીનો

આગમનથી વાતાવરણમાં અદ્ભુત જાણે કે પ્રસરી જાય છે. આ સમય પંક્તિના ઉચ્ચારણમાં આમ બહાર પધારવા માટે કોઈ રાજસાધીને આદર ને અદ્ભુતી વિનંતી થતી હોય તેવી વિનંતી છે; ધીરે ધીરે ડગલાં ભરતી સુંદરીની ગતિ છે; સુંદરીના આગમને વાતાવરણમાં છવાતી અદ્ભુત અને સ્તબ્ધતા છે, અને કોડલરી કન્યાના નિર્ભય પવિત્ર અને તેજસર્વાં રૂપનું દેવાંગી ચિત્ર છે. ખીજ પંક્તિમાં આંગણે જિભેલા જાંફી છટાવાળા જિંચા પડજંદ વરરાગનું મંડપને ખેતાની શોભાથી ભરી દેતું...સ્વરૂપ સ્વરોની હલકમાં આલેખાઈ જાય છે. ‘અલ ખેલો’નું ઉચ્ચારણ જ એવું થાય છે કે, આંગણમાં, જિભેલા, આવકારની રાહ જોતા વરના રૂપને અંજલિ જતી આંખ નીચેથી તે ઉપર સુધી જોતી જાય છે ને માપતી જાય છે. વરરાગનો ટંદાર જિંચો દેહ, જાણે કે મંડપની પશુ બહાર જિંચે સાક્ષાત્ ઓગળે—કે આગળનું હીરાજડિત પીછું અગહળતું હોય, તેવો આભાસ જાણે કે આ હલકના નાદ દ્વારા પ્રત્યક્ષ થાય છે.

જીવાણ કાકોરને ગોરવભરી તીખાશથી સંભળાવતી મોરખીની વાણિયણી “રહેવા દે જીવાણ કાકોર, રહેવા દે મોરખીના રાગ, નથી કરવાં મૂલ” એ જીવા, “તેમ તારી ગોરાં દે કરમાય...” એ પંક્તિમાં કરમાતા જતાં જૂઠાં ફૂલનું ચિત્ર, “જાંખા દીસે અંજર કેરા રોહર...સંતો લાઈ રે જાંખા દીસે અંજર કેરા સહેર...” એ આરાધી લજનની વાણીમાં ચિત્રમાં કન્યતાની—જાંખપની ઉદારીની જિભી થતી લાગણી...આ બધું ગાવાની હલક દ્વારા પ્રત્યક્ષ થતું.

પરિચિત ગીતની ગાવાની હલકમાં એ શબ્દ સંજીતની જ મદદથી જો વિશેષ ચમત્કારિક ભાવ પેદા થતો હોય—ખાસ સ્પષ્ટરૂપ ચિત્ર જિપસી આવતું હોય તો મેઘાણી તે તરત જ ઝડપી લેતા. એટલા એક લોકગીતની જુદી જુદી હલક જુદી જુદી અનુશ્રુતિ સર્જાવે છે તે મેઘાણીની રસમાહક અંતઃમથાને સહેજે કળાતું હતું. મંજરાના ગણકાર સાથે પૌરુષભર્યા કંઠો દૂયકદમ કરતા હોય તે જાતનું પ્રાણવાન બળન—“હાલોને અંજર મૂંજ બેલીડા”—તેમજે સાંભળેલું...બજનોમાંના દોલક મંજરાના રણકાર અને ચાર પાંચ કંઠોના નર્તનતા, જીજગતા નાદ પ્રવાહો તેમને ખૂચ ગમતા. જનાં ધીમે ધીમે હલેસાંનાં હેલાં દેવાતાં હોય, મંચર ગતિએ ચૂલતી ચૂલતી દોડી જતી હોય તેવા સ્વરોમાં ગવાતું બજન તેમજે સાંભળ્યું કે તરત જ એ ખૂમી પકડી પાડી. “આ ગીત, વાઈ! તમે ઠાની પામેથી સાંભળેલું? આમાં તો સામર યાત્રાનો આબેહુલ ચિતાર છે!” એમ પ્રશંસા કરતાં કરતાં એ ગીતને એ ખીજ રીતે ત-મય

બનીને ગાવા લાગતા.

મીરાંબાઈનું સત્યભામાનું રૂસણું સામાન્ય રીતે ઓધવજી સંદેશો કહેને શ્યામને—એ દાળમાં ગવાય છે. છતાં કોઈ ખેડૂત એને જુદું જ નર્તન આપી, વચ્ચે હે મૂકી જાયે સ્વરે “નદવા”ને સંબોધન કરી ગાય ત્યારે કોઈ સીરાખૂની ધીંગી નારનો બોલાવાંબોલો હાથ સોડમાંથી લંબાઈ “હવે નપયું નપયું” તમારું હેત !” એમ દર્શાવતી મુદ્રા કરતો હોય તેમ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. નપયું નપયું—એ એકસરખી રીતે બળ્લે વખત જ ઉપર ભાર મૂકી બોલાયા પછી, ‘હેત’ની મસ્કરી થતી હોય તે રીતે હે અને ત ઉપર સરખો ભાર મૂકી, ત ને પથ દીર્ઘ બનાવવામાં આવે છે. અને પછી ‘તમારું’ પછી ‘એ’ ના ટેકણે આરોહ લઈને ‘નદવા રે ભોલ’...ગાવામાં આવે ત્યાં તો ચૂહીઓ ખળકાવતો ધીંગો હાથ લંબાયેલો પ્રત્યક્ષ ચર્ચ જાય છે !

શ્રવણગોચર કલા દ્વારા ચક્ષુગોચર અનુભૂતિ પ્રગટાવતી તે વિરલ કલા છે. સંગીતકારોમાં જેને સ્વર ઉપર પૂર્ણ પ્રભુત્વ આવ્યું છે તેવા સંગીતસમ્રાટો જ આ સિદ્ધિ હાખવી શકે છે પંડિત ઓમકારનાથ હાકુરે ભવભૂતિના ઉત્તર રામ-ચરિતમાંથી પતિભક્તિથી છલોછલ દ્વયવાળાં સીતાજી ‘અયિ કંઠાર’...કહી ટોલો મારે છે, તે ચિત્તને એક વખત માત્ર સ્વર દ્વારા ઉપજાવ્યું હતું.’ દરબારી કાનકાની દરબાર જેવી ગૌરવભરી ચાલ અને છટા ઉપજાવ્યા પછી સ્વરના આરોહ અવરોહ દ્વાર ઈંચુ છટાને ઉતારી સ્ત્રીમૂર્તિ પ્રત્યક્ષ કરી હતી. નહાનાંધાલના ‘વિરાટનો હીડાળો આક્રમણ’ એ ગીતમાંનું ‘હીડાળાનું જૂલન-ચગનું ચગનું’ તેનું વિરાટ ફગોળાનું રૂપ ધરે છે તે તેમણે પ્રત્યક્ષ કયું હતું. સ્વામી વલ્લભદાસે કેદાર રાગની જુદી જુદી તાનમાં ભક્ત હાથીઓની વખતીકાને પ્રત્યક્ષ કરી હતી. ..

એટલું જ નહીં પણ એક જ શબ્દને જુદા જુદા આરોહ અવરોહમય સ્વરનાં આંદોલનો આપીને ખાં સાહેબ અબ્દુલ કરીમખાં ગાય કે “સોચ સમજ નાદાન”...ત્યારે તીખાશથી દાંત બારીકીને નાદાનને ઠપકા અપાતો હોય ત્યાંથી માંડીને તદ્દન સાચારીમાં આખરે હારીને હાથ હેઠા નાખીને કહેવાતું હોય ત્યાં સુધીના ભાવની એક આખી લહરી નાદાન ચબ્દના સ્વરોચ્ચારણમાં રજૂ કરે છે. એ જ રીતે પંડિત ઓમકારનાથ ‘ગીતવા ગીતવા’ કહી નીલાંબરીના ગીતમાં આદ્રીભક્ત કે પ્રણયીના ભાવની એક એક લાંબી હારમાળા વિસ્તારે છે. ખાં સાહેબ રૈયાઝખાન એ જ રીતે ભક્તિના વિવિધ શાંત ભક્તિમાથી, જહો તીવ

આરતભર્યા પુકાર સુધીના સૂરોને 'વંદે નંદકુમારમ' એ કાફી રાગના 'નંદકુમારમ' શબ્દના સ્વરમંડળમાં ગૂંથે છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતમાં આવા સમર્થ સંગીતશાસ્ત્રીઓએ પોતાના સ્વર પરના પ્રભુત્વને લીધે જ આવી એક જ શબ્દમાં જુદા જુદા લાવને ભરવાની, કે ચિત્ર રજૂ કરવાની, નાટ્ય છટા પ્રગટાવવાની શક્તિ દાખવી. લોકગીતમાં સ્વરતું સ્થાન શબ્દના નાદે લીધું છે. તેા એ શબ્દના નાદ પરના પ્રભુત્વને પ્રતાપે મેઘાણી શબ્દને અનેક જાતના લાડ લડાવી શકતા. ઉપાદાન ઉપરતું પ્રભુત્વ એ કલાકારની સિદ્ધિ છે. લોકગીતનું ઉપાદાન શબ્દ અને અર્થ છે, અને તેમાં યે ખાસ કરીને શબ્દનો નાદ, ઢાળ અને લય છે. એ નાદ ઢાળ અને લયમાંથી અર્થ વ્યંજિત થાય છે, અનેક પ્રકારની અનુભૂતિઓ સચવાય છે. મેઘાણીએ આવું પ્રભુત્વ સિદ્ધ કર્યું હતું.

બુલંદ કંઠ

જેમ સંગીતકાર માત્ર હા...એમ પડજ ઉચ્ચારી રાગતુ રૂપ બાંધનારા જે ચાર સૂરો ને માત્ર આંદોલન આપે કે હવાના ધરેધરને કુળવતા એ સૂરો વાતાવરણ બાંધી દે છે, તે રીતે શબ્દના નાદવેલવ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રભુત્વને લીધે. મેઘાણી જ્યારે સરવા સાદે અને મોકળા કંઠે એકાદ જે શબ્દ બોલે કે અંતના રે કે લોલ શબ્દ પર સ્થિર થાય કે તરત જ તેતું જ હવાના ધરેધરને આંદોલન આપતું, શ્રાવના હૃદયમાં અને રક્તમાં લય આંદોલનના ધગકારને ભરતું વાતાવરણ જમાવતા.

હવાના ધરેધરને કુળવવાની આ શક્તિ માત્ર તાત્પ્રીને મોટી ગણી જોવા જે માને જોયા સ્વરે ગાવાથી નથી આવતી. પણ શાસ્ત્રીય સંગીતમાં સ્વરને ધૂંટી ધૂંટી તેના પર પ્રભુત્વ મેળવવાથી આવે છે, અને લોકસંગીતમાં શબ્દના નાદને ધૂંટી ધૂંટીને ઉચ્ચારણ સિદ્ધ કર્યા પછી પ્રભુત્વ મેળવવાથી આવે છે. મેઘાણીનું ગણું ભરીને ગવાતું માને આમ સૂરને રમાડનાર કાંઈ સંગીતશાસ્ત્રીના ગાનની કક્ષાનું હતું. આથી જ મેઘાણીના ચતુ પ્રમંજે રવિચંદર મહેતાએ જે સંદેશ મોકલ્યો તે મુચક છે. "દિલ્હીમાં જે અનુભવો એવા મળ્યા છે કે ત્યારે તદ્દન સામાન્ય માણસના કરતાં પણ વધુ પ્રમાણમાં સ્વસ્થતા ગુમાવી બેઠો છું. અને દિવસો સુધી તે ફરી મેળવી શક્યો નથી - એક ખાં સાદેજ અબ્દુલ

કરીમખાંતુ અવસાન અને ખીજુ મેઘાણીભાઈનું.” આ વાક્ય શાસ્ત્રીય સંગીતકારની જોડાજોડ લોકસંગીતના ગાયકને મૂકીને રસિકોનો અનુભવ જ રવિશંકર મહેતાએ પ્રગટ કર્યો છે.

મેઘાણીના બુલંદ અવાજમા ભર્યા ભર્યા સરવા સાદનું નૈસર્ગિક માધુર્ય હતું. ખરજીનો એકો અવાજ પણ બુલંદ ખની રહેતો હવાના ઠણેકણુમા એ અવાજ જાણે કે આદોષનો જગાવતો. કલાકારના નાદપ્રભુત્વમાથી, આત્મ-વિશ્વાસમાથી નાદના લીલામય ખેલન કરાવવાની કલાકારની સહજ વૃત્તિમાથી આ બુલંદતા જીંઠી હતી. એ અવાજ જાણે કે ગાનારના હૃદયમાથી—આત્માના હોડાણુમાથી આવતો હોય તેવો ગભીર અને ભર્યો ભર્યો લાગતો. “બુલંદ અવાજ, બુલંદ લાવના અને બુલંદ પ્રવૃત્તિ તે ઝવેરચંદ મેઘાણી વહુએ વગોવ્યા મોટા ખોરડા રે”—વાળી લોકકથા જ્યારે પોતાની મેઘગભીર વાળીથી તેઓ ગાતા, અને વચમા વચમા વિવેચનપૂર્વક સમજાવતા ત્યારે તો મધ્યયુગનો જમાનો નજર આગળ જીવતો થતો.”^૧ કાકા કાલેલકરની જેમ સેવાવ્રતધારી કિશોરલાલ મશરૂવાળા અને રવિશંકર મહારાજે પણ મેઘાણીના બુલંદ કંઠમા રહેલી હલકની પ્રશંસા કરી છે ‘એમના કાવ્યો તો કાનમા જેટલીવાર સાંભળીએ તેટલીવાર પહેલીવાર સાંભળીએ તેવા જ મીઠા અને ફરીવાર સાંભળવા જેવા લાગે છે એમનો ઘેરો બુલંદ અવાજ વર્ષો પહેલાં સાંભળ્યો હતો, પણ આજે એ બુલાય નહીં એવો કાન પર ચોટસો છે કાણે કાણે યજ્ઞવલ્ક્યમુપૈતિ તદેવ રૂપ રમંગીયતાયા—એ એમની કૃતિ વિશે કહી શકાય એમ છે”^૨ (મશરૂવાળા). “ગામડાના લોકો એમના ગીતો સાંભળીને ગાડા ખનતા. એમનો અવાજ ખુમારીથી ભરેલો હતો અને તેઓ જ્યારે જ્યારે ગીતો ગાતા ત્યારે તે જૂના હતા તોયે નવા જેવા લાગતા હતા એકવા ગામડાના લોકો નહિ પણ શહેરના લોકો પણ એમના ગીતો એમને મોઢેથી સાંભળીને ગાડા ખનતા એક મોટા દાકતરે પણ મને કહ્યું હતું કે, “આ તો કોઈ મોટો જનદુગર છે આપણને રડાવે છે, આખમા પાણી લાવી દે છે, અને પછી તરત જ હસાવી દે છે”^૩

એકે એક શબ્દનું મોઢળા મને હિચ્ચારણુ તો ખડુ, પણ એકે એક શબ્દના એ હિચ્ચારણુની નાદશક્તિનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ પણ મેઘાણીને ખરો ગાતી વખતે ગીતના ભાવ સાથે તન્મય થઈ એ ગીત જે નાદ સ્વનિતતા રચે, જે હાજી પર

૧. ડૉ. રમૃતિ આ.ક. ૧૮૪૭ પૃ. ૨૫-૨૬

૨. એન. પૃ. ૬, ૩૨

૩. એન. પૃ. ૩૭

આરોહ અવરોહ પામે તેના પર પોતાના કંઠને—ખીજાણુદાર મરમીની ચીવટથી લઈ જઈ ઢાળ અને શબ્દની નાદશક્તિને પૂરેપૂરી ખીલવતા. અને તેથી મેઘાણીનો બુલંદ કંઠ—મદ્દ શી અસર કરતો. ઊર્મિથી સામે બેઠેલાનાં હૃદયોને હલાવતો હૃદના ઉદ્ગાર દર્શાવતો, આંખમાંથી આંસુ સરાવતો, શૌર્યના સાદે રોમ રોમને પ્રુલકિત કરતો, આંખમાં રતાસ પૂરતો...અન્ય સત્યામહી કરતાં આ સિંધુડો લલકારનાર ગાયક અંગ્રેજ સરકારને લાપાનક લાગતો.

એટલું જ નહીં, વરસો સુધી મેઘાણીએ ગાયેલા ગીતના લજ્જકારા આપણને સંભળાયા કરે એવા સ્મૃતિના ઊંડા પડમાં એ ગીતનાં આંદોલન પહોંચી જતાં. આપણને ગાતાં આવડતું હોય કે ન હોય, તોપણ એ ગીતની સુરાવટ, એ લહર્ય ને હલક આપણા કાનમાં—અને ત્યાંથી આપણા પોતાના કંઠમાં બરોબર બેસી જાય. આપણને ગાતાં ન આવડતું હોય તોપણ ત્યાર પછી અન્ય કોઈ એ ગીત ગાતું હોય તો એ ગીતની હલકના સૂક્ષ્મ દોષો તરત જ પારખી જઈએ. એટલી બધી એ મૂળ ગીતની પકડ આપણને આવી જાય...અને આપણે ગાવા લાગીએ ત્યારે મેઘાણીના કંઠની હલક લજ્જકારની જેમ આપણા ગળાને દોરતી હોય તેમ આપણે અનુભવીએ...

મેઘાણીની આ શક્તિને કિશોરલાલ મશરવાળાએ “ધેરે બુલંદ અવાજ... જૂલાય નહીં એવો કાન પર ચોંટેલો છે.” એ શબ્દોમાં સંભારી, તો ધૂમકેતુએ એ શક્તિ વિશે આ પ્રમાણે લખે છે. “તે દિવસે એમણે જે ગાયેલું—રેલા ચારણતું, ઝગુઝગુના આનંદમાં મૂલ્ય પામેલ જુવાન પુત્રના સંસ્મરણો જગવનું ગીત—એ કડુચુતમ ધ્વનિ તો આજ પછી મેઘાણીના કંઠમાંથી વહી રહ્યો છે અને હું સાંભળી રહ્યો છું. મેઘાણીના કંઠમાં આવી લજ્જકારા જગવનારી વિરલ શક્તિ હતી. મેઘાણી ગવેલા ન હતા—પણ દિવ્ય ગાયક હતા.”^૧

પ્રેમની ઉગ્માને લઈને આપણી સાથે અંગત સંબંધમાં આવેલી વ્યક્તિના કંઠની હલક, ખોલવાની છટા આપણને યાદ રહી જાય છે. મેઘાણી પણ એવા જ પ્રેમી હતા. જે જનમેદની સમક્ષ એ ગીત લલકારતા એના તરફ એમને પ્રેમ હતો જે ગીત તેઓ રજૂ કરતા એ ગીતના લાવ અને શબ્દશબ્દ પ્રત્યે તેમને અપાર મમતા હતી...એ ગીતો જે લોકસાહિત્યનાં સંઘળવનની ઊર્મિને વાણી આપતાં હતાં—એ સંઘળવનના વ્યક્તિત્વમાં મેઘાણીએ પોતાના

વ્યક્તિત્વનું વિસર્જન ક્યું હતું. પરિણામે લોકજીવનનું-સંઘજીવનનું ઉલ્લાસશર વ્યક્તિત્વ મેઘાણીનાં ગીતદ્વારા આપણી આગળ તરવરી રહેતું. એ વ્યક્તિત્વ પોતે જ બૂલ્યું બૂલાય નહીં, તો પણ એના ગાનની હલક તો કેમ બૂલાય ? માટે જ મેઘાણીના ગીતો કદાચ આ જાતના લાણુકાર જગવવાનું—‘ચિત્તમાં ચોંટી રહ્યાનું’ સામર્થ્ય ધરાવતાં હતાં.

લોકોત્તર જ્યોતનું સંરક્ષણ

શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પણ રાગની તાલીમ અને યૂરની સાધના ઉપરાંત ગીત સાથે તન્મયતા અને હૃદયના કોઈ ભાવમાંથી સુરાવટ અને તાન વગેરેનું પ્રગટીકરણ આવશ્યક છે તો જ એ ગીત હૃદય સુધી પહોંચે અને હૃદયમાં ભણુકાર જગાવે. તે જ રીતે લોકગીતમાં પણ લોકદાળ અને શબ્દસંગીત પર તાલીમ દ્વારા, રસદર્શન દ્વારા, માર્મિક રીતે ખૂબીએને પકડવાની ને પકડીને કંઠમાં ઉતારવાની સાધના સાથે એ ગીત અને ગીતના ભાવ સાથેની તન્મયતા હોવી જોઈએ. મેઘાણી જેવા “મમતાના વસમા માર”થી ધાયલ લોકગાયકના કંઠમાં એ મમતા ને તન્મયતા હોય જ... પણ એક પ્રકારનું દર્દ અને આપણા પ્રાણને પરવશ બનાવનારી છટા હતી...રહી રહીને આત્મામાં કંઈક અજાણે પેદા કરે, અંખના જગાવે, આતુર બનાવે તેવી (Wistful) આરત હતી; માંગડાવાળાના દુહાઓમાં જેમ ‘પાને પાને પરજળતી’ વડલાની વરાળનું અપાર્થિવ વાતાવરણ બંધાય છે તેવું વાતાવરણ-ધરતીનું ધોળું છતાં લોકોત્તર વાદળિયું તરતું વાતાવરણ સર્જવાની શક્તિ હતી.

આવી આ કંઠની સિદ્ધિ હતી. ધૂમકેતુએ મેઘાણીની ગાયકાની આવી સૂક્ષ્મ અનુભૂતિ તરફ ધ્યાન દોર્યું છે : “એમના કંઠની આ મોહિની એ જો કેવળ નૈસર્ગિક મળેલા રાગની કેળવણી હોત, તો આજે એનો સ્વર હજારોના હૃદયમાં ભણુકારની પેઠે બેસી બેસે છે, એ એમ ન બેસત. એ કંઠને નેટલો પોતાનો મિજબ હોતો એટલી તાલીમ ન હતી. એટલે એ કંઠની હલક હમેશાં અદ્વિતીય જ રહેવાની.—એમનો કંઠ એ એમના હૃદયમાં જીડતા જિર્મિસાગરની એક નાની સરખી પ્રગટેલી દિવ્યબોલત જેવો હતો. એ એક ચરણને પોતાની મનોઝાલુના અલંકારથી શણગારે—અને તરત તમારા અંતરમાં કોઈ મહાન સાગરની જિર્મિઓની થર ધરાવે પડશે પડતો—એમ શા માટે થતું ? કારણ કે મેઘાણી લોકગીતોના કેવળ ગાયક ન હતા; લોકગીતોના હરેકે હરેક શબ્દથી જેમની હૃદયોર્મિ નિરંતર જાગત રહેતી, એવા એ દરકેમિજળ ભાવક પણ હતા.

કવિતા અને કંઠનો એવો વિરલ મેળ કુદરત ક્યારેક જ મેળવે છે; અથવા કહો કે મેળવી શકે છે. અતિશય સમૃદ્ધ અને ભરી ભરી જણાતી કુદરત પાસે પણ આવા અધ્યુમેલ જવાહીરાની તો ટાંચ હોય છે. એમની પાસે કંઠ હતો, કવિતા હતી, અને વિશેષ તો આ કે ખુવારીના પંથે લઈ જનારી- એક પ્રકારની ખુમારી હતી. ”

અવેરચંદ મેઘાણીને સંશોધકોમાં જે જૂનું બહુ શોધવાની, સંઘરવાની તાલાવેલી હોય છે તે કરતાં કોઈક વિશેષ તત્ત્વને મેળવવાની, સંઘરવાની અને રજૂ કરવાની તાલાવેલી હતી. પોતાના ગોવાળનો જે સાદ મેઘાણીને સંભળાશે હતો : એ સૌરાષ્ટ્રનો હોય, સાહિત્યનો હોય, સમગ્રદીન જીવનનો હોય, મધ્યદાસિન જીવનનો હોય, લોકસંસ્કૃતિનો હોય, માણસાઈનો હોય.....એવા એવા હળાર જાતના પ્રયત્નનો હોય...એ પ્રયત્ને પ્રયત્ને મેઘાણી એ સાદની સન્મુખ-નજીક જવા પ્રયત્ન કરી રહેલા દેખાય છે. લોકગીતોના સંશોધનમાં ને તેની રજુઆતમાં ગીતનું—લોકસંગીતનું પશુ સંશોધન અને રજુઆત મેઘાણીએ કર્યાં—તેની પાછળ પણ કોઈક એવું પરમતત્ત્વ દાઈ દિવ્ય સાદ મેઘાણીને ઊંડી રહ્યો હતો. માટે તો મેઘાણી લોકગીતો વળગાડ વળગ્યો હોય તેવી રીતે ગાતા; માટે તો એમણે લોકગીતોનો ઢાલ પીટયા કર્યો, માટે તો એમણે લોકગીતોની પ્રતિષ્ઠા શિષ્ટ સમાજમાં થાય તે રીતે સાલિનય, નિખાલસતાથી અને શુદ્ધ રીતે ગીતો ગાયાં...

લોકસંગીતની રજુઆત દ્વારા મેઘાણીએ એ સંગીતનું સાહિત્ય, અર્થમયતા, હિદાત આદર્શ ને લાવનામયતા, રંજકતા એને સમજાવવાનું, અને લોકમાનને-સમૂહમાં સંઘમાં એકત્રિત થયેલા લોકને-સમાન બિરાદરીથી પ્રેમ-તંત્રથી સાંકળી તાલે તાલે તાલ આપવા પ્રેરે, લયના ડોલનમાં એકી સાથે ડોલાવે, અને સાદી સુરાવટને કંઠમાં બેસારી એકી સાથે સમૂહગત કંઠોને નિખાલસતાથી ગાતાં કરે એવી એવી કોઈ મુક્ત લાવનાઓને પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું ધ્યેય રાખ્યું હશે માટે જ કોઈ કલાકાર પોતાની કલા પ્રત્યે જેટલો આદર રાખે તેવો ને તેટલો આદર મેઘાણી આ લોકસંગીત પ્રત્યે પણ રાખતા ઢોલ પીટવાનું કાર્ય કર્યું : છતાં એ ઢોલ બેતાલો પીટ્યો નથી. લોકસંગીતનું રૂપ ને એની પાછળનાં ગંભીર જીવનતત્ત્વોને જાંખા પડે તેવી માત્ર સસ્તી લોકરંજકતા અને પ્રચારકતામાં તેઓ ક્યારેય સરી જડ્યા નથી.

ધૂમકેતુ મેઘાણીના જીવનમાંથી એક દાખલો ટાંકે છે "કોઈ મોટા

સદ્ગૃહસ્થ આગળ ગાવાનો પ્રસ્તાવ અમૃતલાલ શેકે મૂક્યો, ‘પણ મેઘાણી માત્ર લોકગીતો ગાનાર જ ન હતા એ લોકગીતોની જીર્મિએ જીર્મિમાં રમી રહેલી અનુપમ જ્યોતના જાણે કે સંરક્ષક પણ હતા. એમણે વિનયથી પણ મંકમતાથી કહ્યું : ‘ભાઈ ! આ વસ્તુ તમે કહી, પણ આ વસ્તુએ એવી રીતે પ્રગટ કરવા માટે કે પ્રદર્શનની ખનાવવા માટે છે જ નહિ...એવી રીતે તો આપણે આ વિષયને ભારે અન્યાય કરીએ છીએ’.. ત્યારે જ ખબર પડી કે આપણે માનીએ છીએ તેમ જી મેઘાણી માત્ર લોકગીતોને સંપ્રદીને પોતાના કંઠ દ્વારા એમને પ્રગટ કરનાર લોકગાયક ન હતા પણ એ લોકગીતમાં જોડી વણાઈ ગયેલી લોકસંસ્કારિતાની કુમારના સંરક્ષક અને પરીક્ષક પણ હતા. અને એમને મન—આ લોકગીતો એ આનંદ, વિનોદ, પ્રમોદ કે પ્રદર્શનનો નહિ, એક સંસ્કાર જ્યોતિ જલતી રાખવાના જીવન કર્તવ્યનો મહા અધ્યુભાસો પ્રસંગ હતો”... “જેમણે મેઘાણીની આ તમજાને આવી રીતે નીરખી નથી એ ઘણાખરાએ એમને અન્યાય કર્યો છે.”^૨

“૧૬૨૧ ની એ પ્રેરણા પછી હું પઢાડી સાહિત્ય અને તવારીખ શોધી રહ્યો છું. જૂના યુગને પાછો આવતો જોવાની નાદાન અને વિનાશક ખવાયેશ નહિ-જરી કે નહિ-પણ જૂના સોરઠી કાળને પ્રેમપૂર્વક તપાસવા તથા ઓળખવાની પ્યાસ મને છેલ્લાં નવેક વર્ષથી સતાવી રહી છે.. હું હજુ એ એથી લજવાતો નથી...એના મોર્મો લાણી લાણી જોડેલવા મથું છું. એમાં લયંકર મીઠાશ અનુભવું છું. જૂદા જીવનસંજોગોમાં જન્મીવાન પડેલ આ દેહને છોડી મારી કલ્પના મમતાબેર કેં કેં ખાળીએ ને કયાએ, કુંગરમાળા ને કુહા-સોરઠાએ શોધે છે.” (મેઘાણી).^૩

“અમારું સર્વનું આદિપ્રેરક તો અમારી જમિ પ્રત્યેનું આત્મીયત્વ હતું. ધરતીનો તેહ અમને ધરતીની માટી તરફ—એ માટીની સુગંધ તરફ લાઈ ગયો. અમે પહેલી જ દૃષ્ટિએ એનો સાહિત્ય લેખે સ્વીકાર કરીને આગળ આત્મા. પુરાતત્વનો રસ તો પાછળથી પેદા થયો. માટીમા મળી ગયેલી કાંઈક જુલકાલીન માનવ પ્રજાની સામાજિક અવસ્થાના, આચારવિચારના, રીતરિવાજના, અનુભવો સંવેદનોના ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરવાની દૃષ્ટિ અમારામાંથી ફેટલાઈતી હશે.

૧. જીર્મિ : સ્મૃતિ અંક ૧૯૪૭ : પૃ. ૪૨

૨. એજન પૃ. ૪૩

૩ ધરતીનું ધાવણ ૨ : પૃ. ૨૬

પણ ધણામરોના હૃદય પર તો એનું શુદ્ધ સાહિત્ય-રસ લેખનું જ વધીકરણ હતું. અમે એને દાર્ઢ મૃતઃપ્રાય કે મરી ચૂકેલી પ્રજાના દસ્તાવેજ ગણીને નહિ પણ મમારી જીવતી પ્રાણ ધનકતી જ્ઞાતિનું સંસ્કારોચ્ચારણ અને સવેદન યુક્ત જીર્મિહચ્ચારણ ગણી સરઆત કરી.”

લોકગીતો પ્રત્યે આમ બાળપણથી પ્રગટેલી દાર્ઢ સંતના હૃદયમાં હોય તેવી લક્ષિત મેઘાળીના હૃદયમાં હતી એથી એમને સંત, મુદી, જેમ પોતાના પ્રેમપાત્રને ઈન્દ્રેવ અને તેની આધેના પોતાના સંબંધને ગૂઢ રાખે, શુભ રાખે, જીવન કરી જાળવે...અને ક્યાંકથી જરાક ધસાતું સંજાળાતા એનાં આજ્ઞા હૃદયને ઓછું આવી જાય તેવું મેઘાળીને અનેકવાર થતું હતું. ખુમારી યુક્ત કસાકારને પોતાની કલા માત્ર નહિ વિદ્યોત્તરી રંજકક્ષામાં ઉતારીને લોકો સ્વીકારે તે દુઃખ થાય. મેઘાળીને પણ લોકસાહિત્યનો દોલ પીટતાં પીટતાં—પણ આ શંકા અને ભય રહ્યાં કરતાં હતાં...

પરંતુ લોકોનો ડર તો મેઘાળીને શા હોય ? લોકો પાસેથી મળેલુ લોકો સમક્ષ ગાવમાં—અને તેથી લોકો માત્ર મનોરંજન મેળવે તો તેમાં મેઘાળીને એટલું ઓછું આવવાનું દાર્ઢ કારણ ન હતું લોકગીત અને લોકસાહિત્યને જીવન તરીકે, જીવન રસાયન તરીકે, એક ઉદાત્ત ભાવના તરીકે લોકો કલમ મ સ્વીકારે તરત જ, તોપણ ધીરજથી કુનેહથી, આવડતથી...એ ઉત્તમ તરવને લોકહૃદયમાં સમર્થ રીતે સંક્રાન્ત કરવા માટેની મેઘાળીની પૂરેપૂરી સાતના હતી અને સિદ્ધિ હતી પણ એમને ડર હતો દોરંગા, દંભી, લોકમંસ્ફુતિયાલ એવા સખં સમાજના ભદ્ર લોકોનો. એમનુ બધુનર અને જીવતર સંકુલ...એ ઉન્નમ્બ બનીને લોકગીતોને ક્યારેય ગ્રીલે નહીં...એવાની આગળ એમના આજ્ઞા હૃદયને લાગ્યા કરતું કે, લોકસાહિત્ય ઓશિયાળું બની મનોરંજનની પ્રદર્શન-યોગ્ય બીજ બની જશે...કે શું ?...

અને બીજો ભય હતો સાહિત્યકારો, વિવેચકો, શાસ્ત્રીઓ, પડિતો, સંશોધક...વગેરેનો. પ્રેમ અને મમતાથી કેવળ અતઃસ્કુરણ પ્રમાણે લોકગીતોને સંધરીને પ્રચાર કરનાર મેઘાળીને યવા કરતું કે, આ પડિતો આ પ્રેમને નહીં સમજી શકે, મને જીર્મિલ કહી વગોવશે. લોકસંનીતમાં હું જે અનુભવું છું ને એ અનુભવને પ્રગટ કરું છું તે એમના વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશની સમક્ષ હાંસીપાત્ર થશે. આ ગીતમાંથી ગીતને, ભાવને, અર્થને, સજ્જને, અલંકારને...નોખાં નોખાં

પાડી—જેને મેં એકરૂપ જોયાં છે—તેનું પૃથક્કરણ કરશે...અને પછી કહેશે કે એ તો મેઘાણીના યુલંદ કહેનો માત્ર બદ્ધ હતો...જાણી એ લોકગીતોનાં ભાવમાં સંસ્કારમાં.....કોઈ પ્રકારની હિચ્ચતા નહોતી..... આવી આવી કોઈ પ્રકારની લાગણીઓ મેઘાણીના હૃદયને સંક્રાંતિયાવતી હશે.

રસિકલાસ છો. પરીખ “એક અસંતોષ,” મેઘાણી “હેવટનાં વર્ષોમાં”. મળતા ત્યારે વારંવાર વ્યક્ત કરતા”...એનો ઉલ્લેખ કરે છે. મેઘાણી લોકપ્રિય છે એ જેમ આપણે જાણીએ છીએ તેમ તે પણ જાણતા. લોકપ્રિય થવું એ એમને અપ્રિય ન હતું—કારણ કે તે લોકને ચાહતા હતાં. લોકજીવનમાંથી ભાવ લઈ તેનો તે રસ જનાવતા! અને એ રસ પી લોકો પાનારને ચાહે તો જ્ઞાને ન ગમે? પણ લોકપ્રિયતાનો સ્વાદ જેતાં સેતાં તેમને શંકા થઈ જતી કે, “લોકો મને જનાવતા તો નથી ને? હું મારા વેગમાં તથાઈ નાઉં છું”-લલકારું છું! ગાઉં છું! અભિનય કરું છું. આ તમારો જોવા મળે છે એની લોક વાહ વાહ કરે છે?” પણ લોક ખુશ થાય એનો એમને વાંધો ન હતો, એથી તો સંતોષ પામતા, પણ એ દારૂ જે ભાવના એમને મથતી હતી તે ભાવના પ્રહાર કરવાની કોઈ તસ્દી લેવું હશે?—તેની તેમને શંકા રહેતી...આ શંકાથી તે વ્યથ થતા. ‘મારે હવે ભાવણો નથી આપવાં, મારે સ્વસ્થતાએ સંશોધન કરવું છે. એકેડેમિક કામ કરવું છે.’ તેમના હેવટના મેઘાણીમાં મેઘાણી વારંવાર એકેડેમિક કામ ઉપર—એકેડેમિક દૃષ્ટિ ઉપર એકેડેમિક વાતાવરણ ઉપર બહુ બાર મૂકતા’

લોકસાહિત્યનું સંશોધન, રજુઆત અને તેની પ્રતિષ્ઠા એક સર્ગકર્તા અદાથી અંતઃસ્ફુરણ પ્રમાણે કરનાર મેઘાણીના હૃદયમાં એકેડેમિક થવાની અપૂર્ણા જાગી શકે નહીં. એ પાંડિત્ય પર ભાર તો કદાચ એટલા માટે મૂકતા હશે, કે સાક્ષરો અને નગરવાસીઓમાં તો લોકસાહિત્યની પ્રાતઃશરૂ થઈ હવે પડિના અને એકેડેમિશિયન આગળ પ્રતિષ્ઠા માટે એમના જ હથિયાર હોય તો હીક...પછી એવા માત્ર તરંગ જ તેમના મનમાં જીલ્તો હશે જાણી જાનગુમાનની ગાંસડી ફેંકાને લોકસાહિત્યના તુલસીકારે ભક્ત જની કીલો પેટાવવા જમાર લોકસાહિત્યપ્રેમી મેઘાણીને સંશોધનનું દૂંપણું તો તુલ્ય જ લાગતું હશે

વસ્તુભનગરમાં સંશોધક-અધ્યાપક પદર અંગેનું નિમંત્રણ આવ્યું, ત્યારે મેઘાણીએ પોતાના હૃદયને પૂછીને એ પદ અને કાર્યનો સ્વીકાર નહોતો કર્યો :

“મારા હૃદયમાં અધ્યાપક જનવાની હિમેદ તો હમેશાંને માટે જાગત પડી રહી છે. પણ એ કામ માટે મારું માનસ બંધબેસતું દહેવાય નહિ. યુનિવર્સિટિ શિક્ષણક્રમના ચોક્કસમાં જરૂર પડે, વિષય લખાવવાના કાર્ય માટે માણસને રૂઠ અર્થમાં ‘પંડિત’ બનવું પડે, એમાં મૌલિકતાનો અવકાશ આછો. હું તો રહ્યો આત્મસ્ફુરણનો જાગત.” “જૂનાં સ્મરણોની મારી મુલાકાતોની નેધી સાચા સંશોધકને શોભે તેવી નહિ, પણ સાહિત્યકારના જરૂરી છે.”

કાઠી કેમના સંશોધન અંગે એક પત્રમાં લખે છે : “ઇતિહાસનું સંશોધન કપરું છે એ માટે ઇતિહાસનાં મૂળ તત્ત્વોનાં શાસ્ત્રીય અભ્યાસની, ખીજા દેશો, પ્રાંતો વગેરેના ઇતિહાસ જાણવાની, અને આપને હું ન સમજાવી શકું તેવી ખીજા કેટલીક વિદ્યાઓના અન્વેષણની જરૂર છે. હું એ કામ માટે લાયક ન ગણાઉં...મારો એ વિષય નથી. હું તો ચાકી જ જાઉં. ફરિયા ડાળવો પડે. મારી હિંમત નથી. ઇતિહાસના મહારથાને જ હાથે એ મરુ ધટે.”

મેઘાણીની આ અંગેના વેદનાનું સૂચન તો ઉમાશંકર જોષી પરના એક પત્રમાંથી આપણને મળે : “તમે ઇસાસા કરેલ ‘લોકગીતો’ લોક-સાહિત્યના વિષય પર આવું, પણ મને સૂઝતું નથી હું શું કરું ? તમે કહો છો, પણ હું તો મારા કંઠમાં પાંચસો ગીતો પકડીને બેઠો છું. એ ચાલ્યાં જતાંને મેં હજુ ય આગમાંથી ઉગારી પકડી રાખેલ છે. પણ હું કરું શું ? કાની પાસે જાઉં ? મારે એક મોટું વૈલ્કલ્ય ગીતોનું બંધાવવું છે.....મારે પણ ખીજા કાર્ષ પ્રતિષ્ઠા જોઈતી નથી, લોકસાહિત્યની એક જ કલગી બસ છે... હું એકરો કેટલુંક કરી શકું ? રિવાઈવલ માટે મેં રસમાર્ગ લીધો, તો વિદ્વાનો કહેશે, કે આમાં શાસ્ત્રીયતા નથી અને લાઈ, શાસ્ત્રીયતા તો યુનિવર્સિટિની કિમી લઈ આવનાર સેંકડો જતાવે છે. મારો છોકરો ય કાલે જતાવશે, પણ પાંચસો ગીતો ને પાંચસો દુહા, આટલાં લખેના ને આટલાં ચારણી લખેના ને એનામાં રસ મૂકતી ખીજા યોગ્ય પ્રસાદીઓનો બોજ ખેંચનારને અશાસ્ત્રીય કહીને કાઢી નાખ્યે શો લાભ છે ? ને એમ હું ગણાઈને ઇતિહાસમાંથી કાંકરા કસ્ટાર જેવા નીકળી જાઉં તો મેં શો અફસોસ છે ? પણ હું મારી પાસે જીવનતત્ત્વ છે તેને ક્યાં લઈ જાઉં તે કાર્ષ કહેશે ?”

આ પત્રમાં સંશોધક તરીકે-કંઠમાં આટલાં લખેના દુહાઓ, ગીતો,

ચારણી કાઢ્યો વગેરે પોતે સાચવ્યું—ત્રેમથી સાચવ્યું ને ત્રેમથી પીરસ્યું—જતાં કોઈકે કદાચ મેઘાણીને માત્ર લોકગાયક ગણી કાઢશે, માત્ર ભગવાને આપેલા કંઠની જ પ્રશંસા કરશે અને લોકસાહિત્યનું જે જીવનતત્ત્વ... જે ભાવના, જે રસાયણ જેના દ્વારા મેઘાણી એ સાહિત્યનું પુનર્જીવન વાંછે છે, તેની ઉપેક્ષા કરશે તો ? આ ભવ મેઘાણીને અકળાવે છે.

નરસિંહ મહેતાને જાતજાતના મોટા સાધુઓ, મહાત્માઓ, આચાર્યો પ્રમુખ પૂછી પૂછીને પજવે છે. અરે અમે આટલાંટણું ક્યું ને અમને સાક્ષાત્કાર તો શું પણ ઝાંખી પણ નથી થઈ ત્યાં તને તાલકુટિયાને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ક્યાંથી થાય ?... આમ બોલી બોલી ઠેકઠી કરે છે. ત્યારે અકળાઈ ઊડેલો નરસિંહ શું બોલે ?... રામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસે જ્ઞાનોસમાજના પંડિતો ચર્ચા કરવા આવવાના હતા, ત્યારે અકળાઈને માતા સમક્ષ રામકૃષ્ણ ધા નાખે છે... કે આ પંડિતો મારી પરીક્ષા કરવા આવ્યા છે એને હું કેમ સમજાવું .. ?

(આવી જ રીતે મેઘાણીએ પેલા ગોવાળના દુર્નિવાર સાદને વચ થઈ જીવનની બ્યાવહારિક જાણતું જાણિદાન આપ્યું અને આ લોકસાહિત્યના સંપાદન અને પીરસણમાં મગ્ન રહ્યા. એને પોતાની મમતાથી, હૃદયથી, નિઃઠાથી, ભક્તિથી રસદર્શી બનાવી અનેક સ્થળે અનેક લોકોને મનમુગ્ધ કરી ગાયા ક્યું બસ. એ જ એમનું જીવનકાર્ય હતું. શુદ્ધ પૃથક્કરણ પ્રધાન ટાડુતંબોળ સંશોધન નહીં ! એ તો કોઈ પણ ડિમીધારી કરી શકે છે. શુદ્ધ છપાયેલાં લોકસાહિત્યનાં સંપાદિત પુસ્તકો રચવાનું તો મેઘાણીનું કાર્ય જ નહોતું. એને કંઠસ્થ કરી એ જીવંત લોકસાહિત્યની સરવાણીને નવવિદ્યાએ વિશેષ રસિક નવા લોકોના હૃદય મુઘી લઈ જવાનું કાર્ય કરવાનું હતું. સંશોધકમાં જે નથી...તે સર્જનાત્મક કલાકારની પ્રતિભા, અતરંગ સંલગ્નતા કોઈ સાદ, લોકગીતો પ્રત્યે નિષ્ઠા, ભક્તિ ને ભક્તી, અને સહુથી વિશેષ સંગીતકારની સમક્ષ એવી લોકસંગીતકારની શક્તિ—એ દુર્લભ ચીજો મેઘાણી પાસે હતી.)

સંશોધન નહીં પણ સંજીવન

લોકસાહિત્ય અને લોકગીતો—જેની મેઘાણી પ્રતિષ્ઠા કરવા માગતા હતા તે કંઈ ખૂણે ખાચરે દૃઢચેતુ સાહિત્ય નહોતું .. એ સંશોધન દ્વારા પ્રગળી કોઈ સામાજિક વિશેષતાઓ, કોઈ ઇતિહાસ, કોઈ મનોવૈજ્ઞાનિક સાંસ્કૃતિકતાઓ દર્શાવવાની તેમને ઇચ્છા ન હતી... એમને તો જાણપણમાં જે પેનલગ ઝાંખે

સમય વાતાવરણ સાથે જે સોરઠી દુહાઓ, સ્ત્રીઓના અને પુરુષોના રાસ-રાસડાઓ, લગનગીતો, લગ્નને વજેરે ગીતો સાંભળ્યાં...તેની કંઈક સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ 'પણ છતાં તીવ્ર એવી જે અનુભૂતિ થઈ હતી... તે હવે સાંભરી આવતાં એ ગીતો પ્રત્યેની કાંઈ અદ્ભુત મમતા એમને ગીતના 'સૌન્દર્યનું', 'રસનું', એ ગીતની ભાવનાઓનું અને જીવનદર્શનનું સંશોધન કરવા તેમને પ્રેરી રહે છે.

લોકવાણીમાં મારો પ્રધાન રસ ઉન્નાસમક્ષી છે. હું 'તેમાંથી શોધન કરું છું રસોદ્ભાસક સૌન્દર્યનું...સાહિત્યના સંશોધન, સંપાદન અને વિવેચનની સંધીપરિ ફરજ સપાટી પરના બનાવટી ડુચિમેદાનું' પણ તોડીને એમ ખતાવવાની છે, કે માનવીને સર્વ સ્થિતિ તેમજ સંયોગોમાં પ્રત્યેક દાયકા અને મુગમાં જીવનનું 'સૌન્દર્ય' સાદ કરી રહ્યું હતું. અને એ સાદ સાંભળતો માનવી પોતાની આસપાસની સૃષ્ટિને ઉત્કટપણે અનુભવમાં મઠવા તથા અનુભવી અનુભવીને શક્ય તેટલા સરસ સ્વરૂપે વ્યક્ત કરવા મથતો હતો. બેઠે એક જ છે, કે લોકસાહિત્યનો માનવી શ્રમ ઉઠાવતો ઉઠાવતો, કામ કરતો કરતો, આસ્વાદતો હતાં, સાહિત્ય એના સકળ વ્યવસાયોની સાથે એની મહેનત, ઉછેર, રમતો, પર્વો, લગ્ન અને મરણની સાથે વાણીતાણીની જેમ 'વણાઈ' ગયું હતું; "He signs to embellish his labour and enhance his repose."

પ્રગતના સામાન્ય વ્યવહારમાં પ્રયોજતાં આ લોકગીતોમાં કાવ્યરસ છે, સૌન્દર્ય છે, ઉદાત્ત જીવનભાવના છે...અનેરો રસ છે.....એવું આજાણ સામાન્યતા: રસિકાને રહ્યું નહોતું^૧ રાજ્યપરોજ નગરે ચડતી વસ્તુને જેમ આપણી ઇન્દ્રિયો મઠણ કરતી નથી, તેમ આ લોકગીતોની ઉચ્ચ રસિકતાને આપણે ચિત્ત મઠણ કરવું જ નહોતું. એટલે જ સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મ અને ઉછેર હોવા છતાં વિજયરાય વેઘને સિંધુડા^૨ શબ્દના અર્થ આદિ વિષે વિસ્મય થયું; 'વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટને 'કસુંબજ રંગ'^૩ વિષે પ્રશ્ન થયો, અને 'જાડુ નાનપણથી'^૪ પોતાના જીવનમાં "લોકસાહિત્યના જિંડા સંસ્કારો પડેલા છે" એવું જાહેર કરનાર રામનારાયણ પાઠકને પણ "વહુએ વગોળ્યાં મોટાં જોરડાં" એ જાણીતું ગીત^૫ પણ પોતે પહેલું સાંભળ્યું મેઘાણીના

૧. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન. પૃ. ૧૯૦

૨. ગૂંઈ અને કેવડી : પૃ. ૧૨૯.

૩. નિકમ રેખા : પૃ. ૨૧૪.

૪. ગર્મિ, સ્મૃતિ અને ૧૯૪૦ : પૃ. ૨૯

કંઠે એનો એકરાર કરે છે. આટલું બધું એ સાહિત્ય રાજ સંભળાવું
છતાં કોઈ હૃદયમાં કંઈ નહોતું.

(મેઘાણીએ આવા ચિર પરિચિત ગીતોને કંઠે આપીને, પોતાની મમતાના
લાક સડાવીને નવો-મેપશાળી બનાવી દીધાં. અસાધારણને સાધારણ કલ્પનાગમ્ય
બનાવવાનું કાર્ય તો કલાકાર કરે, પણ સાધારણને અસાધારણની આભાથી
ચાંદની મઠયુ બનાવવું એ કલાકારનું એથી પણ વિશેષ મહત્ત્વનું કાર્ય છે
મેઘાણીએ એ કાર્ય પ્રતિભાશાળી સમર્થ કલાકારની નવનવો-મેપ શાલિની પ્રગાથી,
અને કંઠની અનંત સહરમા ઊઠતી ઊવડથી બળવ્યું) કિશોરલાલ મશહવાળાએ
ક્ષણે ક્ષણે નવતા ધરતી રમણીયતાનો જીલ્લેખ કર્યો છે; અને રવિશંકર મહારાજે
પણ “તેઓ જ્યારે જ્યારે ગીતો ગાતા ત્યારે તે જૂનાં હતાં તોયે નવાં જેવાં
લાગતાં હતા”...એવો અનુભવ નોધ્યો છે. જિતુભાઈ મહેતા : “મેંડલુ,
ધંદાણી, ચૂદડી, વેણી, ઝાઝર-આ જૂની મનાતી વસ્તુને મેઘાણીભાઈ એ ઝલક
આપી, ઝલેમર આપ્યો.”^૧ એ વાત નોધીને એવો જ એક એક ગીતને ઝલેમર
આપ્યાનો અનુભવ નોધે છે : “તાજી ગાર લીંપનારી, ધ નો કોઈ પુરુષ ગાર
ઉપર પગત્રાં પાડે તો ત્રાકુકતી, પણ એ જ બી ઝંખતી હતી બાળકને. એ
ગાતી’તી : “પગલીનો પાડનાર ઘોને રખાદે” લીલી ગાર ઉપર બાળક દોડી
જાય અને એ બાળકને પકડી લાવવું પડે એ દી’ જોવાની એને હોય હતી.
એ ગૃહસક્તીએ ઘોયો ધોડેલો સાડલો પહેર્યો હતો. એ સાડલો એને સાલતો
હતો. કારણ કે સાડલાને થોડો મેલો કરનાર એનો ખોજો ખૂદનાર ક્યા હતો ?
આવું દર્દીબધું સસારી ગીત, સોરઠી આઓના ગળામાં રમતું મેઘાણીભાઈએ
એ ગીતને ગળામાંથી બહાર આવ્યું ..ગુજરાતની આખ સામે મુક્યું.
ઝવેરચંદલાઈ નયાર શાસ્ત્રી બન્યા હોત અને એ રીતે જ સંશોધન કરી કરી
એમણે ઠાઠિયાવાડને રજૂ કર્યો હોત તો એમાં આવી બાલી ન આવત-એમનાથી
એ બને જ કેમ ?”

આમ લોકગીતોને લાલી આપી, ઝલેમર આપી, તેજોમય બનાવી, નવી
આભા આપી પીરસાવાનું કાર્ય એ મેઘાણીના સંશોધન કાર્યનું નુપુર, અને
અંતરાનના પેલા ગોવાળે ઝેરેલું કદાચ એટલું જ સાનું કાર્ય હતું. + એ કાર્ય
કરવા માટે જોઈતું સર્વ સવેદનશીલ હૃદય, આત્મવિલેપન સાધી શકે તેવું
વ્યક્તિત્વ, મધુર શુભંદ અને શાબ્દની નાદ્યમિત્ર પર પૂરતું પ્રભુત્વ, ધર વનોર-

કંઠ, એ લોકગીતો પાછળનું ધેલાપણું...વગેરે અસાધારણ, વિરલ અને ઉમદ લક્ષણો મેઘાણી ધરાવતા હતા.

[૧] મહાત્મા ગાંધીજી આ લોકગાયક મેઘાણીને સાચા લોકનેતા રૂપે ઓળખાવે છે. “એ સાહિત્યની શોધખોળ પાછળ મેઘાણી ગાંઠા હતા. ફાયરૂરા પણ તેમાંના ખરા પણ મેઘાણીની તમન્ના જુદી જ હતી. જ્યારે આજુ ડહોળાયેલું વાતાવરણ હોય ત્યારે મેઘાણી જેવા લોકસાહિત્યકારો અને એ પ્રદેશોમાં હોય તો આજુ વાતાવરણ પળવારમાં પલટાવી નાખે. એ તો જેમ કૃષ્ણની બંસરીની સેવા અદ્વિત છે અને કૃષ્ણ કરતાં એ બંસરીના નાદે ગાયોતું રાણું કે ગોપીઓતું રાણું કૃષ્ણની પાછળ જ હોય તેમ સાહિત્યની બાળતમાં છે. પરંતુ હર્મભાગ્યે આવા સાહિત્યકારની કિંમત અંકાતી જ નથી. ઓપણે તેમને સમજ જ નથી શકતા. પરિણામે તેઓની જે અંખના હોય છે તે અધૂરી જ રહી જાય છે અને અંકાળે આ દુનિયામાંથી અલોપ થઈ જાય છે”

આટલાં બધાં ગીતોના ઢાળને તેની ખૂબીઓને પોતાના કંઠમાં સંઘરી કંઈક ન સમજતી શકાય એવું તત્ત્વ રજૂ કરવા માટેની તમન્ના સાથે એ ગીતોને મસ્ત બનીને ગાઈ ગાઈને, જનમેદનીના મનના હોંડા અજોચર ખૂણામાં —એને ખબર પણ ન પડે તે રીતે પોતાની એ ગીત પરત્વેની અણકથી ભાવનાને સંક્રાન્ત કરનાર મેઘાણી સંમાહક, સંશોધક, રસિક, વિવેચક, ભાષ્યકાર, ગાયક...વગેરે કરતાં ઘણા મહાન હતા. એ મહત્તામાંથી —અનાહત નાદ સમો આ લોકગીતોના પીરસણનો, સંશોધન-રજુઆત-વિવેચનનો સૂર પ્રગટતો હતો. “ગાંધીજીએ મેઘાણીની “કૃષ્ણની બંસરીની સેવા”ની વાત કરી છે. તેનો ભવિષ્યની પેઢીએ શી રીતે ખ્યાલ આવશે? મેઘાણી જે મહાનનોની ખમીરથી પ્રજાઓ ધડાય છે તેમાના એક હતા એનો એને શી રીતે અંદાજ આવશે?” (ઉમાશંકર)

મેઘાણીની આવી કૃષ્ણજંસી જેવી અપાર્થિવ અલૌકિક મહત્તાના સ્વર્ગે લોકગીતોમાં નવું તેજ પુરાતું હતું. મેઘાણીની આ ગીત ગાવાની ભાવનાને ડમળના વગર, ઝીંઘા વગર, અને મેઘાણીના કંઠના પ્રત્યક્ષ અનુભવ વગર મેઘાણી એ ગીતોમાં જે ‘દિવ્ય’ — ‘લોકાવર’ — કે ગ્રંથ જે તત્ત્વ મૂકતા...તેને તર્ક સમજ થકે તેમ નથી. સંતના શબ્દો તેજ એની પ્રત્યક્ષ વાણીમાં જ

૧. મનુજડેન ગાંધીની કાચરીમાંથી મેઘાણી સ્મૃતિ ત્રય : પૃ. ૧૨

૨. મેઘાણી સ્મૃતિત્રય : પૃ. ૨૨

સાપડે છે કાવકમે સંતના શબ્દમાથી એ મૂળ તેજ ચાલ્યુ જાય છે ને અનુસરનારાઓ એક વિધિએ એ વેળુનુ પોપટિયા હિચારણુ કરી સાચવી રાખે છે તે જ રીતે લોકગીતોની સાચી ખોટી દીક્ષા લઈને કે દીક્ષા લીધા વિના ને “લોક” જની શય નથી રહી શક્યા નથી, તેવા લોકો કેર કેર સલાઓમા, રેડિયોમા આવા ગીતો ગાવા નીકળી પડે છે “લોકગીતોને નામે ગમે તે ગીત ગઈને, વગાડીને, વિકૃત હ વસાવ” કરીને લોકોને રીઝવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે પરિણામે પ્રેક્ષકો પણ લોકસંગીત અને લોકસાહિત્યને દિવસે દિવસે મનો જનનુ જ એક સાધન માનતા થયા છે આ લોકગીતો અને દુહાઓની એવી તો વિચિત્ર રજુઆત કરવામા આવે છે કે, લોકસાહિત્યની સરકારી ભાન જ ન જોડે પરિણામે લોકસાહિત્ય એટલે માત્ર— ગામડિયુ, અસરકારી, રોનખી અપરા તો નવરાશા સમયે લહેર કરવા જેવુ, એવી એક અમર શિષ્ટ ગણાતા સમાજ સુધી પહોચી ગઈ છે ”

રાજકોટ સાહિત્ય પરિષદ સમયે સચાલકોને સૌરાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ દર્શાવવાની બહુ હોશ હતી, એટલે એમનુ મન ભાગ્યુ નહીં પણ રજન અને અને લોકગીત વચ્ચેના વિવેક અગે તેમણે ટકાર તો કરેલી “ જે જાયા સાહિત્યની વસ્તુ છે તેને રજન નામના જુદા વિભાગમા અન્ય રમતો સાથે બેસાડવાનુ પણ ગમતુ નથી ” અને જ્યારે કુસકા ભરતા ભરતા કૃત્રિમ રીતે “ ભાદરમા ધૂએ છુગડા ભાણી ” એ ઇન્દુલાલ ગાધીના ગીતને લોકસાહિત્ય રૂપે રજૂ થયેલું જોયુ, ખીજ એવા લોકગાયકોને સાલળ્યા જુદી જુદી ભજન મંડળીઓ ખુદી કરામતો કરનારાઓ વગેરેનો એક સામરો સમારભ ત્યા થયો તે જોયુ ત્યારે મેઘાણીને ખુમ રજ થયેલો સંગીતકારોને જેમ રાગભગ કરનારો સહેજ નાનકડો ખોટો સૂર પણ અસહ્ય લાગે છે—આખની કણ્ઠની જેમ ખટકે છે તેવુ જ મેઘાણીને પણ થતુ વિકૃત હિચારો, વિકૃત ઢાળો, ખોટી હલક તેમને પીડા પહોચાડતી

આથી જ જ્યારે લોકગીતના મર્મને સમજ્યા વગર કોઈ જગાળી ઢાળોમા રહેલા માધુર્યને કે એક જ ઢાળમાના આરોહ અવરોહમા વિવિધતાને જે અવકાશ મળે છે તેનો નિર્દેશ થી એ પરબોમના ઢાળોની મહત્તાનુ ગાન ગાતા ત્યારે પણ મેઘાણી વિચલિત થઈ જતા એક પછી એક ગીતો ગાઈ તેમા રહેલી ભાવની વિવિધ ગતિને સમગ્ર ગીતના માધુર્યને તે રજૂ કરવા મંડી પડતા

—એજ રીતે કદશાસ્ત્રના માત્રામેળ આદિના પાયા પર લોકકલા ગણિતિક

રચના તારવી લોકગીતોનું આગયું 'છંદશાસ્ત્ર' થઈ શકે છે તે વાત એમને જો
 બિતરતી ન હતી... એક જ તાલ કે લયને લઈને એકસરખી માત્રાના કે
 માત્રાના ત્રિકૃત, સપ્તક્રલ આદિની યોજનામાં ગોઠવાતાં અનેક ગીતો છે. એ ગીતો
 છતાં જુદા જુદા "ઢાળ"ના છે. એનું સંગીત જુદું છે માટે રચના પણ
 જુદી જ છે. આથી લોકગીતોને આની કોઈ ઉત્થાપનિકા આપી ગણિતિક
 દષ્ટિએ, સમગ્રવવાનો વિચાર મેઘાળી જેવા આજીવન લોકગીતમર્મપારખ
 પાસે રજૂ કર્યો હોય તો એ વિચારને હમી કાઢી જરૂર પોતાના કંઠમાંથી
 ભાત ભાતની હલકવાળા ઢાળ રજૂ કરી આપણને પકકાર દેંકત...

આમ લોકગીતની કોઈ અંતરગત પકડને લીધે, લોકગીતમાં પોતે
 અનુભવેથી, માણેથી, કોઈ અનિર્વચનીય સક્ષમ સૂઝને કે અંતરના સાદને વફાદાર
 રહ્યા. પરિણામે શાસ્ત્રીય સંશોધનની દષ્ટિ-એમણે સ્વીકારી જ નહીં, અંતરના
 સાદને ભજતા સતો જે રીતે પ્રચલિત ધર્મકર્મના માર્ગનો તિરસ્કાર કરે છે,
 તત્ત્વનાં દૂરપણને તુચ્છ ગણે છે, તેમ કદાચ મેઘાણીએ શાસ્ત્રીય સંશોધનની
 રીત રસમ અને તેની પ્રાપ્તિને તુચ્છ ગણ્યા. માટે જ મેઘાણી ઉમાશંકર જોષી
 ઉપર લખેલા પત્રમાં અકળામણના બોલ ઉચ્ચારે છે.

આ જે ચિરપરિચિત છતાં લોકોમાં જેની સામાન્ય રીતે ઉપેક્ષા થાય
 છે અથવા જેના ઊંચેરા તત્ત્વની લોકોને જાણ ન હોવાથી માત્ર વિધિનિભાવ
 ખાતર જે ગીતો જીવી રહ્યાં છે, એ બધા ગીતોનું પુનર્જીવન કરવાની તેમને
 ઝખના હતી અને બને તો પ્રાચીનતા અને મધ્યકાળના જીવનમાં જ, પૂરાઈ
 રહેલી આ કાવ્યસરવાણી નવઉત્થાસે વહેતી થયેલી જોવાની પણ તેમને
 ઝખનો હતી.

“એક વાર જગસરામા લોકગીત ગાયેલાં ત્યારે બહેનો ઓસરી અને ઘરમાં
 ભેડી મીઠી કરતી હતી : ‘હવે આવાં તો અમે ઘણાંય સાંભળ્યાં છે નવું કંઈક
 ગવરાયો,’ મેઘાણીને નવાં ગાવામાં કોઈ સેવા જરૂર પડે એ, નહીં પણ
 જોમનાથી કહેવાઈ ગયું : ‘તમને આજ નહિ સમજાય,’ પણ હવે પછીની
 પેઢીને-વિક્ષિતોને આ મધુ’ ગમી જવાનું છે.. ઘોડી રાહ વુઝો.” અને
 મેઘાણીએ પોતાના કંઠ દ્વારા એ ગીતમાં કંઈક એવું મૂક્યું-કે ચિરપરિચિત
 જાણીતા એ ગીતો.. હૃદયસ્પર્શી ભાવ અને કાવ્યસ્વરૂપના તરફીરઠીને વળગી

આવી વૌદાર્થ વળે એવી ગળચેટી સંગીત હલકવી ગુજરાતમાં પુનર્જીવન પામ્યાં-
Revive થયાં."

શાસ્ત્ર નહીં પણ મૂલ

(સંશોધકનું, પંડિતનું, વિવેચકનું...શુદ્ધિની પ્રખરતાએ અણિયાળું અને તીણું બનેલું વ્યક્તિત્વ મેઘાણીને આ દાર્થ માટે જરૂરનું ન હોયું... એટલું જ નહીં વિધાતક હોયું.....શાસ્ત્ર નહીં પણ જ્ઞાન દ્વારા જ લોકસાહિત્યના મર્મને પામી શકાય છે એવો પોતાનો અનુભવ હતો) "આ સંધેડહિતાર કે આકેડહિતાર^૧ ઘાટને પારખવાના કોઈ, કલાના નિયમોવાળું વિવેચન કોઈ રસશાસ્ત્ર લોકસાહિત્યને માટે નથી. એવી તો જ્ઞાન જ હતી જનતાના અંતર્યામી રસાત્માને આનંદલક્ષિતાનો સુવર્ણ કાંટો તો માણસની અંદર હતો: કુદરતે દીધેલો ને સ્વાનુભવે સફળતાએ પહોંચાડેલો કાંટો: "લોકસમૂહનું પ્રતિનિધિત્વ કરવું એ કોઈ પણ એકાદ બે ચાર પ્રતિભાસંપન્ન કવિવ્યક્તિઓનું કામ નથી. એ કવિઓ કે સર્જકો પૈકી જેલોક લોકભાગ્ય બને તેવું થેટલુંક સર્જન બલે કદાચ કરી શકતા હેલ્ય, છતાં લોકકલ્પના પ્રતિબિંબકનું કર્તવ્ય તો લોકસાહિત્ય જ કરી શકે છે."^૨ આમ લોકસાહિત્યનું અને લોકગીતોનું સાચું સંશોધન અને સાચું પીરમણ પણ લોકગાયક જ કરી શકે છે: લોકમાં રહી લોક બનેલો ગાયક: સંશોધક નહીં, પંડિત નહીં, વિવેચક નહીં, રિવાવલિસ્ટ (Revivalist) પણ નહીં... 'વ્યક્તિ પ્રતિભાનો સર્વથા અભાવ એ જ લોકસાહિત્યનો મોટો ગુણ છે.' વ્યક્તિત્વના સંપૂર્ણ વિલોપન વગર અને લોકજીવનમા લોક બનીને રૂનારૂમ રહ્યા વગર મેઘાણી જેવા લોકગાયક થઈ શકાતું નથી અને આવા વ્યક્તિત્વ વિલોપન માટે અહંકાર, કુદત કોઈપણ જાનની પ્રશંસા કે શ્રદ્ધા વિધાતક છે. ~~અમરિંદ્રની~~ જ એ ઉત્પત્તિ ને સંપત્તિ છે અને એનું સર્વોચ્ચ સામર્થ્ય તો એની અન્યતા છે. સાચા અર્થમાં-એ વાદ્ય છે વાણી એ મુખ્યત્વે શ્રુતનો વિષય છે. નાદને આપણે શ્રવ્ય કહીએ છીએ. લોકસાહિત્યનો વાદક એ નાદ છે: કાગળ પર થીજતા દીઠાખેળ-અક્ષરો નહિ..."

[મેઘાણી આમ શાસ્ત્રીય સંશોધક નથી બન્યા તો લોકકલ્પના લોક બનીને નેતા-ગાધીજીએ રહ્યું છે તેમ જરૂર બન્યા છે] અનેક લોકગાયકો,

૧. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન પૃ. ૨૫૫

— ૨. એજન. ૨૫૭

ચારણો, ગીત ગાનારાઓના એ નેતા બન્યા; અનેક રસિકોને લોકસાહિત્યભિમુખ
 કર્યા; પ્રજાના હૃદયને વશ કર્યું...આમ સંત, નેતા, દોરનાર કે શુરની પ્રતિભા-
 અને પ્રતિભામાં પાંડિત્ય, નહિ, તર્ક વિવેક વગેરે કરતાં કંઈક ખીજું એ
 સર્વના રસાયણ ઉપરાંત જોઈએ છે, તે મેઘાણીમાં હતું. આથી મેઘાણી-જ્યારે
 ન્હાનાલાલ પોતાની મર્મ દષ્ટિએ પોતાનાં ગીતો વિષે “ટકનો” ઉમંગ ઉછાળતો
 ઉપાડ” પોતે લાવી શક્યા નથી એવો એકરાર કરે તો વિવેચકો એ વાત
 સ્વીકારીને ન્હાનાલાલ લોકગીતોના જેવી રચના કરી શક્યા નથી વગેરે વેણો
 ઉચ્ચારતા હતા...ત્યારે ફરી ફરીને મેઘાણીએ કહ્યું. “લોકગીતો સાથેના મારા
 એક દાયકાના જિર્નિરંજ્યા તેમજ તુલનાત્મક સંપર્ક પછી ય પશુ : એનું એ જ
 મંતવ્ય ઉચ્ચારું છું કે ન્હાનાલાલે રચ્યા છે તે રાસ ખરેખર લોકરાસ છે,”
 એમ અંતરની સાત તેમને લોકગીતો ક્યા કહેવાય તેની પરખ અને તુલના
 શકિત આપે છે તેમને તેઓ સમજવી શકતા નથી. આવી સાનને લીધે
 ગીતની રજુઆત વખતે કોઈ નવી જ હલક ઉપાડે, ગીતને બહુલાવે તેથી તેમનું
 ગાન લોકસંગીત મઠી જતું ન હતું. રામનારાયણ પાઠક જરા હરકતું મચન કર્યું
 છે કે, “મેઘાણી જે ગાતા તે ‘અદલોઅદલ’ લોકઢાળો નહોતા...”^૧ “મેઘાણીને
 પોતાનો અવાજ શુલ્ક અને મીઠો હતો અને તેમણે સંગ્રહિત કરેલું
 ધણું સાહિત્ય ને સાહિત્યકારો આગળ તેમજ સમસ્ત જનતા આગળ
 ગાર્હ યતાવતા અને એ બહુ જ લોકપ્રિય થતું લોકસાહિત્ય તેઓ ગાતા તે
 બધા ઢાળો મૂળનું અદલોઅદલ અનુકરણ નહિ હોય-નહોતું. પણ તેમની
 હલક મીઠી હતી, અને તેને લીધે નવી પેઢીએ તેમની લલચ પકડી અને
 અત્યારે તેમની શૈલીમા જ ધણા લાઈ-બહેનો ગાય છે.”

મેઘાણી લોકગીતોની લલચ ને તેના હાઈને પકડી શક્યા હતા અને
 તેનું કોઈ વિશિષ્ટ સૌન્દર્ય દર્શાવવા ધ્યાન જોડવા-અનુકરણ પ્રાચીન બનતું
 કરવાને બદલે એનું જ શુદ્ધ રૂપ વ્યક્ત કરતા હતા. ખાસ કરીને ચારણોના
 હૃદોની શૈલીનાં ગીતો, એકી સામટા અનેક કંઠ લલકારે છે તેવાં જાજનો,
 ઉછળતા ઉલ્લાસ ને નર્તનમાં ઉતારનાર જોમણ્યાં તાલના રાસ અને ઠાકી
 ચારણ્ય વગેરેના “લંબાયેલા સ્વરમધુર”નાં લગ્નગીતો.. વગેરેના ઢાળ તેમને
 ધણા પ્રિય હતા, એટલે એની હલકની ઝાંખવાળાં ગીતો તેઓ ગાતા.
 ગાતી વખતે તે તે ગીતની હવા બાંધવા માટે સ્વરોને એવો હિલોળ
 આપેતા કે ગીત પાછળ ઉત્સાહી તાળીના ટપાકા, નર્તન અને મસ્તી

વધારે પ્રત્યક્ષ થતાં, કવચિત્ લજ્જનના મંજિરાના રણુકાર, દોલકનો તાલ અને રામસાગરનો રણુઝણાટ પ્રત્યક્ષ કરવા શબ્દોને અને ઢાળને એવો પલટો આપીને ગાતા, કવચિત્ શરણાઈના લંબાએલા સરવા વહેતા સૂરાવટની ઠવા બાંધવા ગીતને ખૂબ લંબાવી લંબાવીને ગાતા, કવચિત્ રાવણુહથ્થાના અવાજને પ્રત્યક્ષ કરાવતા.....આમ કોઈ પાવરધો ઘોડેસવાર પોતે ઘોડાને બેલાવે ...તેમ લોકગીતોના અસલ ઢાળને બેસવવા માટે જરા આડો અવગો પલોટતા. જતાં લોકગીતોના ઢાળ પરનો તેમનો એવો કાબૂ હતો કે, એ ઢાળ ક્યારેય લોકગીતનો ઢાળ...સૌરાષ્ટ્રનો ઢાળ રહેવાને બદલે અન્ય જાતના ઢાળની ઠવા ક્યારેય ઉપજાવતો નહોતો.

આમ મેઘાણીએ લોકસાહિત્યના સંશોધનમાં-લોકગીતોનો મર્મ પોતાની કોઈક આંતરિક દષ્ટિથી પારખી-લોકજીવનનું ને લોકસાહિત્ય સંશોધનનું પ્રથમ અને મુખ્ય દ્વાર લોકસંગીત છે, એ સ્વીકારી એ ગીતો દ્વારા લોકસંસ્કૃતિ પારખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને એ ગીતોને પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરી ગીતોની ખૂબીઓ પ્રત્યક્ષ કરી, આ “કૃષ્ણજંસીની સેવા” કરતાં કરતાં લોકગીતોમાં પોતાના વ્યક્તિત્વનું વિલોપન કર્યું અને સંશોધક કે પડિત કૃતાં ઘણું મોટું- ને આંતરિક પ્રશ્નોને કોઈના સાદના દોરવાયા દોરવાતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું “મરમી”નું વ્યક્તિત્વ મેળવ્યું...પ્રજા-હૃદયના સાચા નેતા બન્યા.

“ મરમીની સાન ”

“ હું ભગિયો લાયાણી, સાળે સાયર ઊતર્યા
કયાંય મર્મી મેધાણી, કાગે ન દીઠો દાળાઉત !

બાળપણમાં લોકસાહિત્ય અને ફુલાઓએ કૃષ્ણની બસીની જેમ મેધાણીને મુગ્ધ કર્યા હતા. એ મુગ્ધતા માત્ર કૌતુક પેદા કરી ચમત્કારની કે અહોભાવની સાગણી પેદા કરીને અટકવું નહીં. એણે મેધાણીના હૃદયમાં એ જનતાનાં ગીતો પ્રત્યે અકારણ સાગે તેવો “ મમતાનો માર ” માર્યો. મેધાણીના બાળહૃદયને ધાયલ કંઈ. યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ અધ્યયન કરવાથી પશ્ચિમના સાહિત્યની પ્રેરણાથી, કે એવી કોઈ બહારની પ્રેરણાથી મેધાગી લોકસાહિત્યના સંશોધન માટે પ્રવૃત્ત થયા નહોતા. લોકસાહિત્યનો પ્રેમ તેમના હૃદયમાં વહેતો હતો એ ગુપ્ત સરવાળીનો સાદ ત્યાં કલકતામાં સંભળાયો. અને એ ગુપ્ત ઝરથુને પારખનાર પાણીકઠો દરબાર શ્રી વાજસુરવાળા બન્યા ...

આમ લોકસાહિત્ય સંશોધનની પ્રવૃત્તિ આપમેળાએ પ્રેમના મારથી તેમનામાં પેદા થયેલી હૃદયની વૃત્તિ હતી, તેણે તેમને જે રીતે દોર્યા તે રીતે તેઓ દોરાયા. “ આ સથેડાઉતાર કે આકડાઉતાર ઘાટને પારખવાના કોઈ કદાના નિયમોવાળું વિવેચન, કોઈ રસસાજ લોકસાહિત્યને માટે નથી. એની તો સાન જ હતી જનતાના અંતર્યામી રસાતમાને.” મેધાણીએ જનતાનાં હૃદયને પોતાનું કરી એ હૃદયનો અંતર્યામી રસાતમા જે સાન કરે, ઇસારો કરે, સૂચવે તે પ્રમાણે મેધાણીએ લોકસાહિત્યનું સંશોધન, સંપાદન, વિવરણ કંઈ. આ માટે આપણે આગળ જોયું તેમ કોઈ સમાન, ઘડાયેલું, માર્ગે ચડેલું, કોઈ અન્ય અનુસાસનમાં પસોટાયેલું મન કામ નથી આવતું. લોકહૃદયને પામવા માટે તો લોકહૃદયનું સંપાદન કરવું પડે. અને ઘડાયેલું પસોટાયેલું વ્યક્તિત્વ એમ સહેજે આત્મવિલોપન સાધી શકતું નથી.....

આથી સંશોધનનો માર્ગ મેધાણીએ અપનાવ્યો તે અંતઃસ્ફુરણનો, સાનનો, પોતાના હૃદયમાંથી દિશાદાર મેળવતો માર્ગ હતો. પદ્ધતિની તાલીમ લઈને સંશોધન થઈ શકે છે. સાચું, નક્કર ચોક્કસાઈપૂર્ણ અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન થઈ શકે છે. પણ પ્રેમપ્રેરણ, સાવનાસભર, ઉલ્લાસશ્રવણી સંશોધન

અને વિવરણ કરવું હોય—અને તે પણ જીવન્ત લોકસાહિત્યના કદાચ અરખાટ અચોક્કસ અને છતાં સાચા હાથે તેવા હાર્દ મુઘી પહોંચવું હોય તો મેઘાણીએ લોધો તે જ માર્ગ સ્વીકારવો પડશે જાની અને પ્રેમી વચ્ચે જે મોટો ભેદ છે તેવો અહીં પણ છે. જાની ચોક્કસ જ્ઞાન આપી શકે. ચારે તરફથી પોતાના વિષયને જોઈને, તેનું જીણું પૃથક્કરણ કરીને એ જ્ઞાનને સુખદ્વરમાં તે રજૂ કરી શકે પણ પ્રેમી સક્ષ્મતા વારવવા, પૃથક્કરણ કરવા રોકાતો જ નથી; રોકાઈ ગયે જ નહીં. તે અંતઃકરણની દિગ્ધિ દ્વારા, અનાપ્રજ્ઞા દ્વારા વસ્તુના મર્મને વધારે સાચી રીતે પકડી શકે છે (મેઘાણી એવા લોકસાહિત્યના મર્મી છે; જાની નહીં; લોકસાહિત્યના પ્રેમી છે વિજાની નહીં).

મેઘાણીના લોકસાહિત્ય તરફના ઉત્કટ પ્રેમે અને લોકહૃદયમાં તેમજે હરેલા પોતાના વ્યક્તિત્વના વિસર્જનને મેઘાણીને માત્ર લોકસાહિત્યના ચાતા નહીં પણ મર્મી બનાવ્યા; માત્ર લોકસાહિત્યના સંશોધક નહીં—પણ લોકસાહિત્યને રસધાર રૂપે વહેતી કરનાર કીમિયાગર બનાવ્યા આ પ્રેમે અને વ્યક્તિત્વવિલોપને મેઘાણીના માનસને વિરલ બહુમૂલ્ય શક્તિઓ આપી. લોકોમાં રહેલી સાદી સમજ જેવી ધીંગી સમજ મળી; લોકોના હૃદયમાં રહેલી કોઈ અંતરિક્ષ મુઝ જેવી સાન સાંપડી, લોકોના હૃદયમાં સમગ્ર સર્જનના અર્થ રૂપનું જે જ્ઞાન અમળું અમળું પહોંચી ગયું છે તેવું કોરમવતું જ્ઞાન અંતઃકરણમાં અગમ્યું, લોકોના હૃદયમાં વસેલી કલ્પનાશક્તિ અને તેનાં ઉત્થાન, ઉત્કલ્પન આદિની ગતિ વિધિ જેવી ફરદોશી અને ચુદ્ધમદર્શી કલ્પનાશક્તિનો હૃદયમાં સળગળાટ થયા હાગ્યો. લોકોમાં જે સામાન્ય રીતે માણસાઈને અવલંબીને જે નગદ સોના જેવી નીતિ અંગેનો સાત્ત્વિક મનોભાવ હોય છે તેવો સાત્ત્વિક ભાવનો ઉદ્ગ્રેહ અને માણસાઈનો દિશ્મોજ્યા મુસાફર ન થવા દે તેવો પ્રકાશ તેમને મળ્યો. લોકોના હૃદયમાં રહેલી નિખાલસ બિર્મિના જે ઘેરા જુવાળ ચઢે છે, લોકોના હૃદયમાં જે સઘસવેદનશીલતા હોય છે અને લોકોના હૃદયમાં જે અસંખ્ય બિર્મિઓનું ધમસાણ મચી રહ્યું હોય છે તેવું ભાવનું નિખાલસ બિટક રૂપે બિજગળું સ્વરૂપ, તેવી ભાવની ઉત્કટ સવેદનશીલતા અને તેવું ભાવનું શબ્દસ્તવ વગેરે મેઘાણીને અનાવાસે મળી ગયાં... આ બધી ગુણસંપત્તિને મેઘાણીના મહત્ત્વે, હૃદયસલક્ષી રચિકતાએ, અને સર્જકની દલાકારની પ્રતિભાએ એવી તો વિકસાવી, ખોરાવી ને મધમધની બનાવી કે મેઘાણી જેવી મામિકતા—કોઈ પણ પ્રયત્નોથી—સાધનાથી પ્રાપ્ત ન થાય એવું આપણે કબૂલ કરવું પડે.

મેઘાણીની આ માર્મિકતાનું સરસ દૃષ્ટાંત દુલા ભગતે રજૂ કર્યું છે :
 “રસધાર લખાતી હતી. પેરસાવાળાના દુહા થોડાક વધારે મળે તો ફીક, એમ
 એમણે મને કહેલું. હું મારા દીર્ઘસૂત્રી સ્વભાવ પ્રમાણે જૂલી ગયેલો. ઉપરાઉપર
 ત્રણ પતાં આપ્યાં, એટલે સાત દુહા ધરના જ બનાવી મોકલી દીધા અને
 લખ્યું કે, આટલા મળ્યા છે. વળતાં એમને કાગળ આવ્યો : ‘દુલાભાઈ! આ
 દુહા જે તમારા લખેલા હોય, તો થોડાક વધારે લખી નાખો ને!’ કાગળ
 વાંચી હું તો ઠરી ગયો કે, વાહ મેઘાણી! ક્યા પુણ્યથી પ્રભુ માણસને આવી
 અક્કલ આપતો હશે!...પછી તો આગળના અને મારા રચેલાં નવા દુહા ઘણા
 મિત્રોને મોકલ્યા કે આમાંથી નવા દુહા શોધી કાઢો. પણ એક મેઘાણી સિવાય
 કોઈથી એ બની શક્યું નથી.”^૧ એવું જ ખીજું દૃષ્ટાંત : “જોગડાની વાતના
 દુહા—જૂના છે એવો ખ્યાલ દુલા ભગતને હતો. મેઘાણીને એ રચાણ લાગ્યા...
 અને એ વાત સાચી નીકળી. ‘હજુ સુધી એ સમજાતું નથી કે, એ દુહા
 પાછળથી રચાણ એમ એમણે શા પરથી કહ્યું હશે?’”^૨

કવિના પ્રતિભા નેત્ર જેવું ત્રીજું જ નેત્ર સંશોધક પાસે હોય તો
 મેઘાણીએ કર્યું તેવું લોકસાહિત્યનું માર્મિક આકલન, વિવેચન, પરખ થઈ શકે.
 “ચારણી સાહિત્યમાં છેલ્લાં પાંચસો વર્ષના ઇતિહાસમાં કોઈ અન્ય કવિ, પંડિત
 કે લેખકનો પગપેસારો થયો જ નથી, એવું એ સાહિત્ય છે. વેદાના સંસ્કૃતર્થ
 વ્યાકરણ જેમ ખીળ સંસ્કૃતથી જુદું છે તેમ ચારણી સાહિત્યના મર્મો માપ,
 જંદા, ગીતો, પિંગળ અને શબ્દ, જોડણી સાવ જુદાં જ ગણાય...ચારણી સોરઠો,
 દુહા સપાંખરાં અને સાવજડાં ગીતો ખીળ કોઈ કવિએ હજુ સુધી લખી શક્યા
 નથી એ જાતને સાચો કે ખોટો પણ ચારણ કવિઓને એક પ્રકારનો ગર્વ છે.”
 દુલા ભગતે ગાંધીજી વિષે ગાંધીજીરૂપી તળાવના પાણીને રોકવા જલ રૂપી
 પાળ બાંધી છે, છતાં સરવાણુ તો વહા જ કરે છે એવા લાવાર્થની બુજગી
 જંદની પંક્તિ લખેલી...પણ લીટી બરાબર આવતી નહોતી. મેઘાણીએ હોઠા
 પીતાં પીતાં એ લીટી પૂરી કરી :

“મહાશક્તિનો થોડો તું બંધ જાડા
 તને રોકવા દોખીએ બાંધ્ય આડા;
 ગારી ત્યાંય પાપાજી સરવાંજી જેતાં,
 નરો દિંદના પાટવી સંત નેયા.”

“ચારણી કાવ્યધારાને દીપાવે એવા ભાવવાળી આ કડી એમની રચેલ છે. ખીન્ન એમનાં ગીતો ‘વીર બંદો’, ‘રામ ઘંટા ચાર વાગે’, અને ‘શિવાજીનું હાલરકું’ ચારણી, હાજ-માપનાં અને ચારણી શબ્દોના પ્રયોગથી રચાયેલાં છે. ‘શિવાજીનાં હાલરકું’માં ‘તે હી તારે શિર ઓશીકાં ખેલાશે તીર બંધૂકાં,’ પૂરેપૂરે ચારણી પ્રયોગ છે.”

આમ ચારણી સાહિત્યનું આંતરિક દૃષ્ટિએ આકલન કરતાં કરતાં નવી રચના કરવા નેટલી સિદ્ધિ તેમને મળી હતી. મેઘાણીની આ આંતરિક પકડની શક્તિ-જેવી ઝવેરી હીરાની પરખ કરે તેવી. કેવી વિકસી હતી તેનું એક ‘ખીજું’ હૃદાંત દુલા ભગતે નોંધ્યું છે : “એ ઘણી વખત કલા કરતા કે હું હજારો માણસો વચ્ચેથી ચારણને ઓળખી કાઢું. દરબારોનાં ઉતાર કપડાંને પહેરનારો નહિ, રાજ્યના રોટલામાં વિકૃત થયેલો નહિ, પણ માલધારી, ધરકમાણીવાળો, નેસડાનો અસલી ચારણ હોય, એને હું ઓળખી લઉં...” પોણોસોઠ માણસ વચ્ચે ત્રણ અળપ્યા ચારણ જુવાનોને મકરાણીના લીલા સાક્ષ બંધાવી અને ખેસારી દીધા... અને કહ્યું : “આમાંથી ચારણને ઓળખી કાઢો.”^૧ બધા સામ્ર જોઈ એક પછી એક ત્રણેનાં કાંડાં ઝાલી એમણે જિભા કપા. એ કહેતા કે, “સાચા ચારણનો અવાજ અને એની મીઠી ખમીરભરી ધરાણેલ મીઠી આંખનું હું ઓળખી લઉં છું.”

આપણે આગળ જોયું તેમ મેઘાણી દ્વાર્ધ સંતની જેમ સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિને દર્શકથી પ્રેમથી ભજવતા હતા. એનો માર્ગ આમ પ્રેમનો હતો અને તેથી એ સંસ્કૃતિ સાથે તન્મય થઈ શક્યા હતા. મેઘાણી “થોડા સમયમાં જ સૌરાષ્ટ્રના પ્રતીક બની રહ્યા.... મેઘાણી એટલે સાક્ષાત્ સૌરાષ્ટ્ર. પચાસ વરસ સૌરાષ્ટ્રની ધરતી મેઘાણીના દેહરૂપે સૌની વચ્ચે વિહરીને પોતાના કેવા કેવા હૈયાધન્યકાર રેલાવી ગઈ. એ જૂથિની સૈકાઓની સચિત થયેલી વેદનાઓ અને ચાતનાઓ, એના લાભજ આંસુ, એની મૂળી વીરતા, એનાં ઉન્મેષ બસિદાને, એના કાલાધેલા આતમબોલ—બધું મેઘાણીની વાણીના સ્પર્શથી સજીવન થઈને ગુજરાતી ભાષામાં અસર પડેને પ્રાપ્ત.”^૨ હિસાશંકર જોષીએ આ રીતે મેઘાણીને સૌરાષ્ટ્રનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ કહ્યું કારણ કે મેઘાણીની સંશોધન પ્રવૃત્તિ પ્રેમપરિચયની, તન્મયતાની, મર્મ પ્રાપ્તિની પ્રવૃત્તિ હતી.

ગાંધીજીએ પણ એવી સહજશક્તિને મેઘાણીમાં જોયેલી “કાર્તિયાવાડને

ઓળખવામાં કુનેહ જોઈએ. કહેવત છે કે જેટલા ફેંટાના આંટા કાઢ્યાવાડીઓમાં હોય છે, એટલી જ આંટીઘૂંટી કાઢ્યાવાડીઓમાં હોય છે. કાઢ્યાવાડમાં ઇતિહાસ પૂજો છે. નૂર પકચું છે. ગામડાંઓમાં ગુણ, ભક્તિ અને નેકદિલી છે. પ્રજા ભોળા છે, શહેરનો પવન ત્યાં ઘૂસ્યો છે, છતાં ય આ અગ્નિ પ્રજામાં કળા, સૌન્દર્ય વગેરે ધણું ભણ્યું છે. રાજકીયતામાં પણ તેઓ ખડુ કુશળ છે...એ સાહિત્યની શોધખોળ પાછળ મેઘાણી ગાંડા હતા..." આમ પ્રજાને ઓળખવાની કુનેહ—એની આંટીઘૂંટીને મેહોને એમાંથી પ્રાપ્ત કરવાનું, ભોળપણ, કળા, સૌન્દર્ય નૂર...એ ત્રિવ આંતરિક, સમગ્ર શક્તિ—અથવા તમના- અથવા 'ગાંડપણ' માગી લે છે.

વીર બહારવટિયાની વાર્તા વખતે બહારવટિયા સાથે તન્મય થાય, પ્રેમના ઉછળાટ કે દર્દના દુહાઓ સાંભળતાં પ્રેમી સાથે તન્મય બને, મરસિયા કે કરુણ રાસડા સાંભળતાં અંતરમાંથી હલી જીડી આંખમાંથી આસુ સારે, લગ્નગીતો સાંભળતાં લગ્નનું પ્રેમમય મંગલ વાતાવરણ વર-કન્યા બનીને જાણે કે પીએ, બાળકાનાં ગીતોમાં બાલસહજ મસ્તી અને કૌતુક અનુભવે અને લગ્ન સાંભળતી વખતે સંત જેવા અલગારી બની જાય...આવી આવી વ્યક્તિત્વ વિલોપનની અને ઈષ્ટ અધ્યયન સાથેની તદુપતા એ જ મેઘાણીની સંશોધક તરીકેની શક્તિશક્તિ અને સામનું ઉગમ સ્થાન છે. મેઘાણીનું ઉવટનું કાર્ય લગ્નનેનું સંશોધન અને સંપાદન હતું. એ વિષે દુલા લગત લખે છે કે : "લગ્ન એ જ એમના જીવનનો છેલ્લો વિષય બની ગયો હતો. એ લગ્નના આજ દિવસ સુધી સાધુસંતાએ અર્થ નહોતા ક્યાં, એવા સાચા અર્થો એમનાં કાવ્યમાંથી અને ડુંવાડે ડુંવાડેથી નીતરવા લાગેલા. મને તો થોડા મહિનાઓમાં એ સાવ અવધૂત મસ્ત થોગી જેવા જ લાગવા માડેલા."

સમગ્ર લોકસંસ્કારનો આત્મા

"લોકસાહિત્યનાં અગમ્ય અને દુર્ભોવ બનેલાં ઉપાન્તરોનો સાચો પંક એક એસારાય નહિ ત્યાં સુધી. લોકસાહિત્યના સર્જકોના જીવનકાળની તેમજ તત્કાલીન સંસ્કારોની પાર્શ્વબૂ પકડાય નહિ ત્યાં સુધી, તેમજ લોકસાહિત્યને ચકાસવા માટે આપણી પાસે એને લગતું ભાષાગ્નાન ન હોય ત્યાં સુધી વિદ્યુત પોકો રસની તેમજ અન્વેષણની બેઠી દષ્ટિએ આધારરૂપ ગણવાલાયક નાહ." એવી રીતે હાલરમાં વ્યક્ત થતાં લોકસંસ્કારથી માંડીને મરસિયા સુધીના,

વીરતાભર્યા જીવનના ઉભ આવેશશીલ ક્ષાત્રસંસ્કારોથી માંડીને કમળપૂજા કરનારા, જીવતા સમાધિ ઢેનારા ત્યાગી સતોના સંસ્કારોમાં આસાનીથી અને રમતાં રમતાં સંશોધક જ્યાં સુધી વિચરી શકે નહીં ત્યાં સુધી લોકસાહિત્યને સાચો પાઠ તેને પ્રાપ્ત ન થાય, એના અર્થ અને રહસ્યનું આકલન તે ન કરી શકે, એમાં રહેલી ભાવના અને જીવનદષ્ટિને તે પામી શકે નહીં અને રસદષ્ટિએ સાચો રસ અને ઉત્સાસ પણ એ લોકજીતોનો માણી શકે નહીં.

મેઘાણીએ એથી લોકસાહિત્યનાં સઘળાં ક્ષેત્રોને પોતાના સંશોધનક્ષેત્ર તરીકે એકી સાથે પસંદ કર્યાં. “એમ ટીપે ટીપે? દુકડે દુકડે, સમસ્ત જીવન, ભાષા, વાણી, કવિતા, રીતરસમો, પશુઓ, પરંપરાઓ, પહેરવેશો, સંસ્કારો, ભૌગોલિક અવસ્થા-તરો ઇત્યાદિનું સમગ્રતાએ ખેડાણુ કરતો કરતો હું લોકસાહિત્યમાં પલોટાયો છું...અને લોકસાહિત્ય કે અન્ય સાહિત્ય—સર્વ કાર્ષ સાહિત્યમાં પલોટાવાની રીત એ એક જ છે : બિન્દુએ બિન્દુએ મધુસંઘ્ય વગર અને પોતાની અંદરના રસ વડે એ વનમધુનું નૂતન રસાયન નિપજાવ્યા વગર મધપુડો બનતો નથી :” “દિશા? ખોવાઈ જત જો લોકસાહિત્યના એકાદ કાર્ષ પ્રદેશને નિરાળો રાખીને લખ્યા કર્યું હોત તો એક શાખાને પહેલાં પતાવી દઈ એ પછી જ બીજીને પકડશું એવું વલણુ સાહિત્યના સેવનમાં સલામત નથી. સાહિત્યની શાખા પ્રશાખાઓ એ તો માળાની સેર્યો છે, ચોટલાની લટા છે, પટફળના વાણુતાણુ છે, એ તો છે શાળવીના જેવું-કળીચિયાના જેવું કામ : માનસપટનો વણાટ એ સર્વ ધાગાઓની સ મટી ચાલ ઉપર જ અવલંબે છે.” “પણુ સોરઠી મધ્યયુગના અવશેષરૂપ આ પ્રસંગવીરો (પરિપૂર્ણ વીરો નહિ)ને વીરાંગનાઓની બલક મેં મારા કંપના ધાળમાં ઝીંટ્યા કરી હોત તો એ સંશોધન પક્ષાધાતે પીડાયેલું રહેત...”

આમ લોકસંસ્કૃતિના અણુએ અણુ તરફ એકીસામટી ગતિ કરીને મેઘાણીએ સોરઠી લોકસંસ્કૃતિના અનિર્વચનીય છતાં પરમ સ્વચરૂપે પ્રતીત થઈ શકે તેવા આત્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો પછી કાર્ષ શબ્દનો અર્થ મેળવવો હોય, કાર્ષ પાઠશુદ્ધિ માટે સાચો શબ્દ શોધવો હોય, કાર્ષ લોકસંસ્કૃતિને અનુકૂળ નહિ તેવું વ્યક્તિએ કરેલું ભાવ પ્રદર્શન પકડી પાડ્યુ હોય કે લોકગીતની ઉપમાની, વાણીના મરોડની, શબ્દ પસંદગીની ભાવના વિકાસ અને રજુઆતની ખૂબી

૧. પરકરમા : પૃ. ૨૫

૨. પરકરમા : પૃ : ૭૮

૩. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન : પૃ. ૧૩૬

આદરી હોય તો મેઘાગી સહેલાઈથી એ બધું કરી શકતા ઇતિહાસના અંગ્રાહક ન મળતા હોય તો આ લોકસાહિત્યના આત્માના સાક્ષાત્કારે એ ઇતિહાસને પણ રચી આપવાની અનેગી મુઝ મેઘાણીને પ્રાપ્ત થઈ શકી સગીતમારને નૃમાયા પોતાના સઘળા મુઝે પ્રગટે છે એ પોતાનો આ મેળવી લેવાની જરૂર છે. એ સર મેળવીને આવના રાગના વાદી અને પ્રતિવાદી, ક્રમગ અને ત્રીત્ર મૂરને નિર્વાગીને ધીમે ધીમે ઘૂટી લઈ રાગનું સ્વરૂપ બાધી લે તેનું વાતાવરણ પોતાના મનમાં અને સુરાવત દ્વારા બહાર રચી દે પગી અને તેવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રમારના તાન પલ્લવો તે લઈ શકે છે મુખ્ય અને તે વિહંગીને તે પોતાના લાવ વૃત્તિને અનુકૂળ સગીત સર્જી શકે છે તેનું જ આ લોકગીતોના સંશોધન પરત્વે છે એક વખત એ સંસ્કૃતિમાં પસોટાયા મનમાં અને બહાર એનું વાતાવરણ બાધી દોધું પછી મુખ્ય અને તમે કોઈ પણ એ પ્રાગુત્તુ તમારી મનોવૃત્તિને અનુકૂળ તેનું સંશોધન અને રજુઆત કરી શકો છો

મેઘાણીનું વલણ મારજોએ રજૂ કરેલા લોકગીતો તરફ વિશેષ ઉત્તુ, કાગી, મિયાણા વગેરેના વીરજીવનના આવેશશીલ લાવે અને જીવનગીતિ તરફ વિશેષ ઝોક હોય તેથી તેવા દુહાઓ, લગ્નગીતો, તેવા ગાસણો અને ગીતોને તેમણે વિશેષ રસપૂર્વક રજૂ કર્યા છે એવા ગીતોની ખૂબીઓ તેઓ એકદમ પકડી પાડે છે પકાડી પ્રેમની મુખ્ય મનની મસ્તી દિવાવર નરકાર તરીકે જાતિઓના લોકોના મિશ્રણમાંથી, હિંદુ મુસલમાન સર્વથા હરિજન વગેરેના મેદને બુલાવનારી નિરાદરી વગેરેને પ્રગટ કરનારા ગીતોને તેમણે હૈયાના ફલાવ આપી સારી રીતે રજૂ કર્યા છે, લજનોમાં પણ સતવાણીમાં આવી ચી પ્રેમની મસ્તી, નારી સન્માન નારી હૃદયનો માનવનો સાદ અને વીરતા ભર્યા ઉદ્ગારો તેમણે વિશેષ ગાયા ■ પ્રસ્તાવનાઓ અને વિવરણોમાં એવા ગીતોનું સ્વરૂપ અને સૌન્દર્ય તેમણે ઉત્તમસપૂર્વક રજૂ કર્યું છે હાલગા અને બાલગીતોમાં પણ તોફાન મસ્તી અને નિર્દોષતાભરી બાલવાણી તેમને મસ્ત બનાવે છે પરિણામે શક્તિના શાત પદો, ઘોળ, જીજિયાત ગણાતા વર્ગના લોકોના લગ્ન ગીતો જીવનોમાંના અધ્યાત્મવૃદ્ધ, દુહાઓમાંના મુલાવિતો અને ખીમ શાત લાવનાર દુહાઓ વગેરે તેમણે “હેવાના ફલાવ આપી” મૂત વા નથી આમ સર્વાંગી લોકગીતોનું સંશોધન અને સર્વતોમુખી રમોડ્યાસપૂર્વક તેનું પીરમણ તેઓ કરી શક્યા નથી એમ જાણે તેમણે જ ગીતો રજૂ કર્યા, વિવેચન મ્યું, ખૂબીઓ તારવી એ ગીતો સમગ્ર લોકસાહિત્યના આત્માના અશ્વ ઉપે ને પૂર્ણતા અશ પણ પૂર્ણ જ હોય તે ન્યાયે સમગ્ર લોકસાહિત્યની જાપ ઉપજાવે છે,

અને તો પણ વીસેક વરસનો ગાળામાં લોકસાહિત્યના પ્રદેશો પ્રદેશો ધૂમી વળવોનો તેમણે સમર્થ અને કદાચ અસાધારણ ટંકી સકાય તેટલો અને તેવો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પરખી પરખીને રસ પીધો :

“ધરતીનો નેહ અમને ધરતીની માટી તરફ-એ માટીની સુગંધા તરફ લઈ ગયો. અમે પહેલી જ દૃષ્ટિએ એનો સાહિત્ય લેખે સ્વીકાર કરીને આગળ ચાલ્યા. પુરાતત્ત્વનો ને વિવેચનનો રસ તો આપણથી પેદા થયો. ધણીખનાં હૃદય પર તો એ એક શુદ્ધ સાહિત્ય રસ લેખનું જ વધીકરણ હતું. અમે એને કોઈ મૂલપ્રાપ્ય કે મરી ચૂકેલી પ્રજાના દસ્તાવેજ ગણીને નહિ, પણ અમારી જીવની, પ્રાણ, ધમકતી, જાતિનું સંસ્કારોચ્ચારણ અને સવેદનયુક્ત, જિભિ ઉચ્ચારણ ગણી-શરઆત કરી.” અવેરચંદ મેઘાણીનું આ પ્રકારનું પુનઃ પુનઃ કંથન એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે, આ લોકસાહિત્યમાં કંઈક અણુ-અણુ મક્કતો ઇક્કતો જીભરાતો, હૃદયમાં ન સમાતો રસોદ્દાસ મેઘાણીએ અનુભવ્યો, એની રસહ્રદાય ખાજ આગળ કરવાની પ્રજાના ઇચ્છા તેમને થઈ અને એ માટે દુહા, હાલરડાં, સ્તવ ગીતો, રાસગા, મરશિયા, ખારવાનાં ગીતો.. વગેરે એકત્રિત કર્યાં, એ ગીતોનાં સંઘેડોહિતારે રસાત્મક ઘાંટ સંશોધીને પ્રગટ કરેલા મધી રહે છે. ગીતની ખૂબીઓ વિષે, રહસ્ય વિષે, આનંદોદ્દાસ વિષે પોતાની મનમાં કોઈ દિંધો નથી. “પણ પંડિતો, ચોખલિયાં દત્તિર્વાજા, લેણીલોચી, લેદ સંસ્કૃતિના નાગરિકો તેની ઉપેક્ષા કરતા હતાં ને ધીમે ધીમે એ લોકસાહિત્યની આખી સરવાણી છુપત થઈ કે શું તેથી સંકા જતાં પોંઝાર રૂપે, ઢોંસે પોટી પોટીને આક્રમણ રૂપે, તેમણે આ સાહિત્યનું સંશોધન, વિવેચન હાથ ધર્યું.” “આપણા લોકસાહિત્ય તરફ આપણે જે માટે ‘માડી તે’ મુખ્યત્વે ‘મરશિયા’ સુગરંગો સાથેના આપણા સંપર્કને આભારી ન કરી સકાય, નર્મદ યુનિવર્સિટીને સંસ્કારયુત અને પણ સરતી નાગરાણીઓનાં અરખા નેમ જ સ્તવગીતો પ્રત્યે એનો રસ પુરાષી Folklore ની આજ્ઞાઓમાંથી પ્રકટ થયો. તો, હોતો, આ ગીતોએ, એને કહેલું- આકર્ષણ સ્વતંત્ર, શુદ્ધ, આત્મરસ પ્રેરિત, હિતુરૂં જ ક. કંઈકરે એ આકર્ષણ યુનિવર્સિટીને ખોળેથી નહિ, પણ અક્ષય ધોળાણને ખોળેથી મેળવ્યું હતું.”.....આમ લોકસાહિત્ય સંશોધનની ખાલીઓનાં દર્શિલાસમાંથી મેઘાણી આ નિર્ણય પ્રત્યે આવ્યા છે.

છતાં ચે અંતરમાં થાય છે કે, ક્યાંક જાણે ક્યાંક આવાં યુગલો આપણે
રોકરખીએ, કાલિદાસ અથવા હરી-દ્રતાય ચંદોપધ્યાયની રસ-સૃષ્ટિઓમાં
વિહરતાં સામાં મળ્યા હોયની ! ”

મેઘાણી આમ તુલના કરવા જાય છે. લોકોત્તર સાહિત્યની રસવૃત્તિ ઊંચી
એમ માનીને, અથવા એવી રસવૃત્તિ ધગવનારને એ સંભારી આપીએ તો જ
તેની તુલનામાં લોકસાહિત્ય ખરેખર જીતરતાં તેઓ લોકસાહિત્યનું સન્માન કરશે...
પરંતુ ઉપર જે સંતાડકડીની રમત કે વનની ચકલી ઝાડ પાંદ ધર્ષને પ્રેમી
સાથે ફરવા-રહેવાની પાત આ રીતે તો લોકગીતોમાં જ વધારે સારી રીતે
અને ચોટદારપણે કહેવાઈ છે. નિર્બ્યાજ બોળા હૃદયની નારીને જ આવી
હકિતઓ સૂઝે... “તુલના કરવાનું પ્રયોજન નથી પરંતુ લોકસાહિત્યના પ્રવાહનું
રસપાન કરવામાં આવાં સ્મરણો અતિ મોટી સહાય કરે છે એમાં સંદેહ નથી.
ભાષા અને ભાવપ્રયોગનાં જે ડોળાણુ આપણી દૃષ્ટિને લોકગીતોમાં દેખાતાં
હોય, તે ડોળાણુ આ રીતે આજરી જાય છે. અલગત એ નીર તો ધરનાં
ગોળાનાં નથી, ટાંકાનાં ચે નથી. એ તો વીરડાનાં નીર છે. એ નીર પીવાની
મીઠાશ તો જીવનની વનવાસી દશામાં-વરેમાર્ગ દશામાં જ અનુભવાય છે એ
નીરની નિર્મળતા પામવાનાં ધોરણુ ન્યારાં જ છે એ ગીતોને લોકોત્તર સાહિત્યને
ધોરણુ શીદ કરીએ ? ”

લોકસાહિત્યનું મૂલ તો એની આંતરિક તાકાત, એની સરળતા, સાધવ,
તિર્મ્યાજતા કારમી મોહકતા, નિખાલમતા, બિર્મિ-હિજાળ, કંપના-લીલા,
સંમીતમયતા.. સુસ્વનતા વગેરે અતર્ગત અંગોને આધારે જ થવું જોઈએ.
જતા ચરૂઆતના સંશોધન કાળમાં મેઘાણી એવી આંતરિક તાકાત પર મુસ્તાફે
રહી લોકગીતોને મર્મ, મૌન-દર્શ ને-મૂલ્ય દર્શાવી શકે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા.
લોકોત્તર સાહિત્યની લાભક સામે જોતા પોતાની વહાલી-માતૃવાણીની કવિતા
ગરીબઠી ઓશિયાળા, મેલી મેલી લાગે છે જના પ્રેમનું બળ એ લોકસાહિત્યનું
નિરાણું આગળ, જતા એવું જ જિંચું સૌન્દર્યબળ ધીમે ધીમે લોકોત્તર
સાહિત્યનું યથાસ્થાન સ્થાપી આપી, લોકસાહિત્યનું સાચું ધીમું, તાકાતવાળું
દર્શન કરાવી, લોકસાહિત્યપ્રેમમાં મર્મોની ખુમારી મેળવી આપે છે. લખુતા મર્યા
હટી જાય છે અને પોતાના સાચા ગુણ પારખી લોકસાહિત્ય સર્વતોમુખી
સમુદ્દાસ સાથે નાચી રહે છે લોકગીતોની કાવ્યવિભાવના, એની દૃષ્ટિ,

રજુઆતની રીત. વગેરે સાંવ સ્વતંત્ર છે. એ સ્વતંત્ર અને સજીવન સ્રોત છે. સંધા માધવ બંને બંને એકરૂપ બની નંદતણે દાર ઊભા છે. “પરખી પરખી ધરો માણેકડાં ખેલ હાથ” એક સંઘજીવનની ધરતીનું ધાવણ પીને ઊછરેલી સ્વયંબુ કાવ્યશક્તિ છે. ખીજી વ્યક્તિની વિશેષતામાંથી પ્રગટતી લાવનાશીલતા, કલ્પના, સૂક્ષ્મતા આદિએ મઠારેલી સંસ્કારી કાવ્યસૃષ્ટિ છે.

કાઉંટેસ માર્ટિનિગા કેસેરાસ્કો નામની યુરોપના લોકગીતોની એક સ્ત્રી વિવેચક...ને મેધાણી ટાંક છે : ‘પ્રત્યેક સાચો કવિ પોતાની પ્રજાને સાચો પ્રતિનિધિ હોતો એ વાત અમુક અર્થમાં સાચી છે, તેમ છતાં પ્રતિભાસપન્ન વ્યક્તિ તો જોને સ્પર્શ કરે છે તેને લાવનારૂપ આપે. મહાન કવિ પોતાના પ્રજાસમૂહનું પ્રતિબિંબ નથી ઝીલતો પણ તેની પ્રતિભામૂર્તિ બની ઊભો રહે છે અને એ જ્યારે જનતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો હોય છે ત્યારે પણ કીર્તિના સલાહમાં ઊભો ઊભો પ્રતાપભરપૂર પાદચારી અદાથી ઠરે છે.’ જનતા તો એ સલાહનાં બારણું બહાર ખદબદતી ખડી હોય છે એ જનતાને જો આપણે એની સર્વસામાન્ય સ્ફુરણાઓ અને મનોભાવોની ચોગ્ય તુલના કરવાને અર્થે આરસીમાં નિહાળવી હોય તો વધુ સલામત અને ચોક્કસ ઇલાજ એનાં અમરનામી કવિઓની ‘મહાન કૃતિ’ કરતા એનાં પોતાનાં જ સ્વયંસ્ફુરિત અને અણુશીખર્યાં ગીતોને ‘શોધવાનો છે’.

કવિતાનું વલણ સાધારણીકરણનો માર્ગ લજી વૈયક્તિક આત્મલક્ષી સૂક્ષ્મતા અને વૈચિત્ર્ય તરફ વધતું ગયું. આવી કઈક વાત સમજાવી હર્ષદ રીડ એના ફેઝીઝ ઓફ ઈંગ્લીશ પોએટ્રીમાં કહે છે, કે હવે વૈયક્તિકતાની ચરમ સીમાએ કવિતા પહોંચી ગઈ છે. એક વર્ણન પૂરું થયું છે ફરીથી કવિતાએ જન જનના હૃદય સુધી પહોંચવું હોય તો તેણે શબ્દ સાંભળતાં જ આપમેળાએ લય સાંધે શોતાનું ‘અંગે’ અંગે લયનર્તન કરી રહે, હાથ પગ તાલના મરોડે હલી જોડે તેવું રૂપ ‘ધરવું’ જોઈએ. કવિતાની હોય એવી હોવી ‘જોઈએ,’ એનું શબ્દ સંખીત એવું હોવું ‘જોઈએ,’ એટલે જ આનો અર્થ થતો નથી. લોકઝીલાતી કવિતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સંઘજીવનની ઊર્મિ, તલસાટ અને પ્રાણધનકાર કવિતાએ અનુભવવો જોઈએ.” સઘ એટલે નહું” ટાણું નહિ. ટાણું મૃત્યુ કરી શકે નહિ, ટાણાના બોલ ફક્ત Fable-ગોટલો જ રમે. ‘સંધ’ શબ્દની અંદર તો સુવ્યવસ્થાનો, સંવાદનો, એકરૂપતાનો તેમ જ પેલા, ‘Elan-vital’નો

આમ છતાં, લોકસાહિત્ય સિવાયના શિષ્ટ સાહિત્યનો જુદા જુદા પ્રાંતના લોકસાહિત્યનો, પશ્ચિમનો સ્ટ્રાટલેન્ડ, આયરલેન્ડ આદિના સાહિત્યનો, નવી જન્યૂત થતી પુરુષાર્થ કરતી રશિયન પ્રજાના સાહિત્યનો, બંગાળના દ્વિત્વેન્દ્રનાથ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં સાહિત્યનાં... રસાસ્વાદ માણતા માણતા લોકસાહિત્યનું એવું કંઈક તેમને સાંભરી આવે અને રહી રહીને જહાજનું પંખા જહાજ પર આવીને બેસે તેમ તેમની દૃઢ ધ્યેયી ડુગિ તેમને લોકસાહિત્યમાં જ પૂર્ણ રસવૃત્તિ સંપાદવતી... એથી લોકસાહિત્યની રસલ્હાણું કરતી વખતે મેઘાણી કાલિદાસની ‘ધન્યાસ્તદંગ રજસા મલિની ભવન્તિ’ એ પંક્તિને ‘ધાયો ધાયો મારો સાડલો, બોળાનો ખૂદનાર ઘો ને રન્ના દે’ એ પંક્તિ સાથે મૂકે છે. શેલીની સ્કાયવાર્ડના ગીત વિષેની ઉપમા પરંપરાઓ જેવી ઉપમા પરંપરા ‘રૂખડ બાવા’ના ગીતમાં જુએ છે... લોકસાહિત્ય પ્રત્યેની તેમની મમતાનો રસ આવી તુલનાથી દ્વિગુણિત થાય છે. ધીમે ધીમે લોકસાહિત્યની આખી અખંડ સરવાણી સારી દુનિયામાં વ્યાપેલી અનુભવાય છે. શુભરાત સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતો જેવા લાવ અને રજુઆત રાજપૂતના, મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ, બંગાળ..... નાં ગીતોમાં પણ તેમને મળે છે...

આમ તુલનાના કાંઠે લોકસાહિત્યને તોળતા જાય છે અને પોતે ઉપાસ્ય છે, તે લોકસાહિત્યનું પક્ષુ નમતું જ નિહાળ્યા કરી ખુશ થાય છે.... લોકસાહિત્યના રસને ચખાડવા માટે અર્વાચીનો સમક્ષ અર્વાચીન વિવેચનની રીતિ સ્વીકારવી પડે, અર્વાચીન રસવૃત્તિને પંપાળવી પડે, તેને ગમતાં શિષ્ટ સાહિત્યનાં ઉદાહરણો સામ્ય માટે ટાંકવા જોઈએ, અને સહુથી વિશેષ અર્વાચીન રસવૃત્તિ, પશ્ચિમની કેળવણીએ ઘડી છે, એટલે પશ્ચિમના લોકસાહિત્ય અને લોકવિદ્યાના વિવેચકોએ જે ચર્ચા કરી છે તેનો અહેવાલ પણ આપવો જોઈએ...

આમ મૂળ તો નિબનદે સ્વયંજૂ જાગેલી લોકસાહિત્ય સંશોધનની વૃત્તિ અને મુઝ તેમને લોકસાહિત્ય સંશોધનના વૈજ્ઞાનિક માર્ગે પણ લઈ જાય છે. એમ છતાં તેમના આત્માને પરમ વૃત્તિ તો સ્વયંજૂ સાન કે અતઃસ્ફુરણા પ્રમાણે સંશોધન અને રસલ્હાણું કરવામાં જ મળે છે. મેઘાણીની પ્રેરણા જ જુદી છે..... સંશોધકની, વૈજ્ઞાનિકની, પંક્તિની, લોકવિદ્યાની, શાસ્ત્રની નહીં : “ગોરજ ટાણે ગોવાળના સાદ” ની તેમને દુર્નિવાર પ્રેરણા મળ્યા કરે છે. એટલે લોકસાહિત્ય સંશોધનની, વિવેચનની, રજુઆતની તેમની ડેડી જ આગવી... છે.

‘ ઘાથો ધકાથો મારો સાલશે... જોળાનો ખૂંદનાર ઘોરે રન્ના દે ’— ૧. ૯

શાકુન્તલની વાત્સલ્ય ઉકિત સાથે અવરણી ઝીતની ઉકિત—સરખામણી કોણે સંજાડી ? છેલ્લશંકરે વ્યાસે... પ્રસંગ કંઈ દેખાય છે તેવો નાનો નહોતો. એક કાળના એ સમભાવી સમસવેદનશીલ રનેહીએ આ નાના શા પ્રસંગને મારા મનમાં લોકસાહિત્ય તથા લોકોત્તર સાહિત્યની વચ્ચે મુવર્ણની કડી બેઠી આપી. રેડિયમની કણિકા જેવી આવી કોઈ કોઈ સૂચન કણીઓ અણુ બોલવાઈ ઝગ્યા કરે છે. ભળતા માણસને ચોક્કસ એક પથ પર ચડાવી આપે છે. “ પોતાને જે પ્રિય લોકસાહિત્યનું સૌન્દર્ય મનમાં વસ્યું હતું તેને મળતું શિષ્ટ સાહિત્યમાંથી કંઈક સાંપડતા મેઘાણી કૌતુકરંગી પ્રસન્નતા અનુભવે છે “ વિશ્વસાહિત્યના ન્યારે વિહારીઓ આ લોકમુખના નમ્ર ઉદ્ગારની અંદર ક્યાય ક્યાય અવ્ય કદપનાં ઓના અથવા શિષ્ટ સાહિત્યનાં ભાવનાઓના પડછાયા ભાળે છે, ત્યારે એ સામ્યનાં દર્શનમાંથી રસારુવાદની નવી શક્તિ જન્મે છે કોઈ પ્રિયતમ પોતાની પ્રિયતમા મુખને મળતી રેખા જેમ કોઈ જંગલવાસી રમણીના વદન પર નિહાળી મીઠાં સ્મરણો અનુભવે, અથવા તો કોઈ ગંઢ પિતા જેમ પોતાના બાળકની સુખાકૃતિ એકાદ રાજકુવરના મો ઉપર રમતી ભાળી સુખ આનંદ પામે, તેવી રીતે શિષ્ટ કવિતા અને લોકસમુદાયની રેખાઓમાં દેખાતું દૂર દૂરનું નાનું શું સામ્ય, પણ લોકસમુદાયની અંદર અચાત અને અણુવિકસ્યા મરી ગયેલા કોંઈ શેલી અને કલિદાસોનું સુખદ સ્મરણ કરાવે છે.”^૧ આમ તુલનાથી સૌન્દર્યનું મર્મનું ઉદ્ઘાટન થાય છે. રસારુવાદ દ્વિચ્છિત બને છે : “ સૌંદરવાસમાં આવેલા ભાઈને મળી ન શકનાર બહેન ભાઈની વિદાય પછી મોડી મોડી બાણુવા પામે છે, અને વગડામાં ચાલ્યા જતા વીરાની પાછળ દેડિંગી પુકારે છે :

જો રે સરંજ હોત અરકલી વીરને ભાલે બેઠી જાત જો
જો રે સરંજ હોત વાદળડી વીરને છાંયો કરતો જાત. જો...

એવી કદપનામાં લોકોત્તરતાની રેખા અકાચેલી દોસે છે. અથવા તો

રામ તમારે બોલડીએ હું જળમાં માછલી થઇશ જો.
તમે થરો જો જળમાં માછલી હું માછીડો થઇશ જો.

...એ પ્રણવી યુગલની સતાકુકડી આપણને શિષ્ટ સાહિત્યના રનેહ-વિનોદનું સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ સ્મરણ કરાવે છે. ચોક્કસ પકિતઓ ન સાંભરે

/ પવનિ છે.” “આત્મરક્ષાને કારણે માનવી સંધ જીવનમાં
હતો. દેહ શું દેહ લીડીને ખીચેખીચ જીવતો હતો. જાણે
પ્રાણ-પુણ્યના એકસમાન હતા. સુખદુઃખ એનાં સહિવારો હતાં જૂથમાં જ
શ્વાસ લઈ એને જીવવાનું યા મરવાનું હતું. હર્ષશોકના અવસરો એક, ઉત્સવો
ને પર્વો એક, નિર્ભય પ્રત્યેની દાંષ્ટ એક, રસ એક, રંગ એક, માટે જ
જિમિઓના આંચકા એક સમાન. ફ્રેંચ ભાષામાં જે જીવનતત્ત્વને *Ennui*-*વાદ*-
Vital urge એવા પ્રયોગ વડે ઉચ્ચારવામાં આવેલ છે, તે જીવનતત્ત્વની એકતા;
લાગણીના અંકારની તલસાટની, તાલાવેલીની એકતા. એ હતું સંધ જીવનનું
પરમ કૌવત.”

સોહસાહિત્યનું પણ પરમ કૌવત, એના શ્રોતાઓનો માયલો ધનંગનીને
માહેથી હોકારો લાગે તેવા પ્રાણવાન ભાવ અને ભાવની અભિવ્યક્તિમાં રહેલું
છે. એને પોતાના જીવન માટે, પ્રસાર માટે, રસદર્શન માટે વિવેચક, સંશોધક,
પકિતની જરૂર નથી પડતી. શિષ્ટ સાહિત્ય સાથે તેની તુલના લેશે યાચ પણ
એનો માર્ગ અને આત્મિક તાકાત જુદી જ છે એ જિમિ ઉછાળે છે ને સોફોના
પ્રાણ ધમકવા લાગે છે, એ કદપના વીનાને ખેંચે છે ને સોફોનું હૃદય મુગ્ધ
જની એ કદપના લીલાના ઘેનમાં ચકચૂર ખની નાચે છે, એ વાર્તા મારી
છે એને સોફોના હૈયા હર્ષશોકના હીડાળે ખૂલવા લાગે છે.]

પ્રોફેસર ડબ્લ્યુ. પી. કેર એલાઈ વિષે જે ઉચ્ચારણ કરે છે, તે ધણ
ખરા શિષ્ટ સાહિત્યના રસિકોનું જ ઉચ્ચારણ ખની રહે છે.^૨

સોફોનીતોની મોહિની અસાધારણ છે. શિષ્ટ કોઈ કવિને તે સાધ્ય નથી
થઈ. આ અમાન ભાવપૂર્ણ કૃષ્ટ કાવ્યપ્રેરણાના પ્રવાહથી વેગળું રહે છે.
કાવ્યસાહિત્યના વિઠાસ અને ધતિહાસ સાથે તેને સખધ નથી. મિલ્ટન કે
પોપ પ્રાસેથી કંઈ શીખવું નથી, પણ પોતાનું સ્વતંત્ર જીવન...કોઈ દરના
જૂતકાળમાંથી પ્રેરણા લઈ જીવે, કલાત્મી કોઈ જુદી જ પર પરાને અનુસરે છે.
સાહેબ્યુદ્યોનું જ્યાં ધમસાણ મચી રહે છે, એક કવિ જ્યાં બીજાને હેરાની
અર્પે છે, કે એક સાહિત્યવલ્લભની પ્રતિક્રિયા થતા, જુદો જ વ્યક્તિ તરફ
સાહેબ-ધતિહાસનો હોંચો ઓલો લે છે...એવા સાહિત્યપ્રવાહોથી અભિપ્ત

કોઈ સનાતન રૂપશ્રીનું જ પ્રાકૃત્ય—લોકસાહિત્યમાં થાય છે. આત્મ છે માટે એની શિષ્ટ સાહિત્ય સાથેની તુલના વિશેષ ફળદાયી નીવડતી નથી...એક પ્રકારની આત્મદુખળી દીનદશા પરાણે પરાણે બચાવ કરી કરી એ લોકસાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા કરવા તત્પર બનતી હોય તેવી લાગણી થયા કરે છે.] ૬૧. ૨૨૧.

મેઘાણીના હૃદયમાં તો લોકસાહિત્યની મમતાનો માર વસમો લાગેલો જ હતો જગતના શિષ્ટ સાહિત્યનો આસ્વાદ તો લીધો...લોકસાહિત્ય સાથે તેની તુલના પણ કરી...ક્યાંક શિષ્ટ સાહિત્ય તરફ તો ક્યાંક લોકસાહિત્ય તરફ એ 'પલ્લુ' ઝૂકે છે. પણ માનવમાનના હૃદયમાં રહેલો 'સંઘજીવનનો માનવી' એને લોકગીતોથી વિમુખ થવા દેતો નથી, તેમ શિષ્ટ સાહિત્યની સંસ્કારસમૃદ્ધિએ વૈભવવન્તો બનેલો રસિક જીવ એ સાહિત્યરસ પણ ત્યજી શકતો નથી. બન્નેનાં ક્ષેત્ર નિરાળાં છે. પણ બન્ને એક જ માનવવ્યક્તિમાં રહી પ્રવૃત્ત થાય છે. બંને તેથી બન્ને વચ્ચે જેમ અભિમાનપણે સંસ્કારની આપણે થાય છે તેમ તેની સરખામણી પણ ક્યારેક હૃદય કરી લે છે. આવી સરખામણી દ્વારા, બંને શિષ્ટ સાહિત્યને રસજ્વરિએ સંસ્કારાએલા હૃદય દ્વારા—શાન ગુમાનની ગાંસડી ફેંકી ઉન્નમ્ય હૃદયે, સુગાયા વગર લોકસાહિત્યનું પણ અધ્યયન કરી તેને વિવેચનારૂઠ કરવામાં આવે તો લોકસાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા થશે, એટલું જ નહીં, પણ શિષ્ટ સાહિત્યકારોને પણ તેમાંથી અનંત ઉન્નમેષોની પ્રેરણા આપે તેવી શક્તિશાળીઓ પણ લાભશે.

મેઘાણી તુલના કરી લોકસાહિત્યને વિવેચનારૂઠ કરી શક્યા નથી. એ તુલના તો માત્ર રસજ્વરિને દિગ્વિજિત કરવા આપોઆપ થઈ જાય છે માટે જ કરે છે.

એમાં નરી મુગ્ધતા, આશ્ચર્ય અને આત્મતૃપ્તિનું સમર્થન પામતાં લાઘવે તેની પ્રસન્નતાની લાગણી વરતાય છે. સામ્ય વિરોધને સ્પષ્ટ કરી લોકસાહિત્યની અને સાહિત્યની કાવ્યપ્રયોજનની દૃષ્ટિએ, કાવ્યહેતુની દૃષ્ટિએ, કાવ્યના પ્રાણી ધબકારતી દૃષ્ટિએ તેમણે કમળદ્વ માડણી કરીને ચર્ચા કરી નથી.

“ ધણી ! તારો પાર ન પા...યો ન પાયો ફે
પ્રથમીના મલિક તમે તારો હો.....જી ! ”

—જન સામાન્યના પ્રતિનિધિ અને જનતાનાને ખોળે સંસારનાં સુખ-

દુષ્ટ, વ્યવહાર લઈને બેઠેલ દેવાયત પડિત નામના એ આહીરે કે રૂચારીએ ઉપનું સ્તોત્ર ગાયુ અને 'અખડ ધણી'ને ઝોગખા થો. ઉપનિષદે કહ્યું 'યતો વાયો નિવર્તન્તે લોખસતે એ ઝી યુ 'ધની તાગે પાર ન પાયો' બન્ને એ ગીતાએ કહ્યું બિર્ધ મૂલ મધશાખ લોકસતે પડયો દીધો

“જર્મી આનમાન બાવે મૂળ વિણ રોખ્યાં હો ॥

થ ભ વિણ આભ ઠેરાબ્યા એ વારી । વારી । વારી । ”

આમ છૂક ઉદ્ગારો કાઈ કાઈ ખૂબીઓને પ્રત્યક્ષ કરતા આવી ચડે છે પણ રીતસરની તુલનાની કમખદ માડગી નથી યઈ કમમદ પગથિયા નથી રચાયા કારણ કે લોકગીતોના પ્રેમરસના લોગી મેઘાળીને એવું તત્ત્વદ્વં પછુ તુચ્છ લાગે છે, લોકગીતોને લગી રચના એકત્રિત કરવા, એના શુદ્ધ પારોને આતર કસોટીએ ઠંસી-ઢેરવવા, સંગોષિત કરી તેનું સપદન કરવું તેનું માન લલગરી તેની પ્રતિષ્ઠા કરવી, વગેરે કામના ભારણભાથી એવી માડગી માટેની તેમને નવચથ પચુ નહોતી ઉપરના ભજનના અવતરણમા પચુ—ગદ્યમા લખેલા પ્રવેશકમા પચુ મેઘાળી જાણે કે ગાવા લાગી જાય છે લોકવાગીના મુરમા-સંગીતમા મસ્ત બની જાય છે “વારી । વારી । વારી । એમ લખ્યા કરે છે “વિવેચનને બદલે મસ્તી તાનમા ધૂનમા રત બની ગાયા કરવું એ મેઘાણીની એક ખાસિયત હતી એમાથી રહસ્ય મર્મ સંવેદન, સૌ દર્શન સ્વારૂપ લાધતું સૌરાષ્ટ્રના ભજનો “કેવળ પરાનુભવ અથવા પરમવેદના નથી” પણ “સ્વકીય ગર્ભધારણની સૂક્ષ્મ મર્મગમિતા” તેમા લાગે છે તે દર્શાવવા તેઓ સૌરાષ્ટ્રીય સંગીત, ભજનના દાંળ અને હવકને અચૂક સાગિતી તરીકે રજૂ કરે છે ગુજરાતની ભજનવાણીમા આત્મવિદ્યાનું સ્વાનુભવયુક્ત મર્મસંવેદન જિનાયુ છે એવો મારો દાવો વિશેષ તો પુષ્ટ ત્યારે બને છે કે જ્યારે એ વાણીના પદમધી બ્રોહ્મ મારે અણે સંગીત સ્વરૂપે પડે છે શબ્દ કાવ્ય અને સંગીતનું ‘એ એકાકાર અને અર્થોનુગામી સ્વરૂપ માટે માસની ખીજની રાત્રિની ગમની વેળાએ જેમણે જોયું હશે તેમને વધુ સાગિતી નહિ આપવી પડે કે એ વાણી તળપદી ગુજરાતી ॥

“મહિના મહિનાની અજવાળી ખીજની રાત્રિએ કાઠિયાવાડના કાંઈ પણ ગામમા સૂતા હો, ગઢરી, નીલ્કમાથી જમી જઓ તો સાબળી શકો ‘વારે લાખ લારી, ભજનના વારે લાખ લારી’ હોજી / શબ્દ-સ્વરોના ભગદા વારે છે સામગ સરો યએન હવાના સ્વામનાગર પર લહેરિયા લે છે એ સંમુદ-સ્વરો લગવના ને સુમેળવતા હોય છે તેવક અથવા ટાકડ તલ પૂરી

રહે છે. મંજુરનો મંજુલ રવ એ સમૂહ સૂરોને મળમલે મઠે છે, ને એ સર્વની પાછળ નેપથ્યમાંથી ટપકતો હોય તેવો એક અવિરત નાદ પીઠિકા રચતો હોય છે, એ છે એકતારાનો નાદ. લજનિકો એને લાગે છે રામસાગર. કંઠ છે પુરુષવદનો—વચ્ચે કાઈ કાઈ વાર નારી કંઠની નાજુક મુરાવળ ટીપને તીણું કંઠે સિંચાય છે...તમારા દિલમાં સાચે જ લડાકા થાય છે—‘વાગે લડાકા ભારી લજનના વાગે લડાકા ભારી રે હો...જી.’”

આમ લોકગાયક મેઘાણી અને લોકસંગીતના મસ્ત અને મસ્ત ગાયક મેઘાણી તુલના હાથ પર લે છે; લે છે ને મૂકી દે છે. છતાં ‘એકોમિક’ બનવાનો અવસર મળ્યો, ત્યારે યુનિવર્સિટિનાં વ્યાખ્યાનોમાં, મુજરાત વિદ્યાપીઠના વ્યાખ્યાનમાં અને એવા ખીજા અવસરે તેમણે તુલનાને આધારે શાસ્ત્ર રચી શકાય તેવી ભેદદર્શી અને અભેદદર્શી તુલના અવગ્રહ કરી છે.

આવી તુલનામાંથી લોકગીતના નિર્જીવ નિખાલસ ઉન્નમુક્ત ભાવ તરફ આપણું ધ્યાન તેમણે પ્રેર્યું : “દેહનમ્નતા સમી સુડોળ ભિમ્નમ્નતા”નું કારમું આકર્ષણ—સ્વાસ્થ્યમય જ્ઞેનનવતો માનવી અનુભવે જ. માત્ર સમ્યક્તાના, કાવ્ય વિલાસનાના લજ્જા સંકેત જેવાં આવરણો જ ભેદવાના રહે છે. ‘આળાઈ’ અને ઓખલિયા નીતિવાદથી મુક્ત એવા આ કથવાણીના વિશ્વમાં કોઈપણ સ્વાભાવિક માનવસહજ મનોભાવ જો એ માંદલો, રોગીઅલ નહિ પણ નીરોગી અને લાલીભર્યો હોય તો તે નિષેધને હવાલે થયો નથી. જે સાહિત્યવાણી સમસ્ત વિરાટ સંધની વાણી છે, તેમાં તો નરી અનકુલા ને ગતિય કુલા (food & sex)વાળા આદિમાનવો પણ પોતાની આ પ્રાથમિક ભિમ્નિઓને કાન્યાકિત કરતા હોય છે અને પરમ તત્ત્વને શોધતા સંતો સ્ફરસને પણ કાવ્યમાં ગાતા હોય ■ જેલ છેડા વચ્ચે જીવનતત્ત્વ જો સુવર્ણસમુ સૌન્દર્યમય હોય તો તે આપણે સ્વીકારવું જ રહે છે.”

નગ્નતા ખરી પણ સુડોળ, સ્વાભાવિક અને સુરચિત્રેરક એટલે નરસિંહ મહેતા કે ઓખાઉરજુના પ્રેમાન દે આલેખેલા ચિત્રો જેવા ચિત્રો લોકગીતમાં નહીં મળે : “વાસ્તવની સાથે આટલી બધી છટ લેવાયેલી લોકસાહિત્યમાં અને ક્યાંયે સાંપડી નથી. કારણ કે એ ગંધ સાહિત્ય છે એટલે ઉપભોગની

નાહ પણ પ્રકટપણે સમૂહ વચ્ચે માણવાની સામગ્રી છે. એથી કરીને એની અંદર સહનજીતાતું અંગ સમવાઈ રહે છે.”^૧ રમસાગરની પાળ પુણ્યથી જીંધાયેલી જ હોય છે કારણ કે એ રસનો સાગર છે. અધૂરું આળોચિયું નથી. એ નગ્ન ભાવને પણ પ્રતીકમાં, અલંકારમાં, ગોળ ગોળ વક્ર કથનમાં મૂકીને મૂકે છે : શૃંગારનાં એમાં વર્ણનો આવાં હોય :

પહોણે પહોણે રેનરે, દીવડા આકમજોળ,
પિયુ કંઠાળો કેવડો ધણુય કંકુની લોળય.
બીજો પહોણે રેનરે, વાંધયા નેહ સનેહ,
ધણુય ત્યાં ધરતી હો રહી પિયુ અવાડો મેદ...
ત્રીજો પહોણે રેનરે દીવડા સાખ ભરે,
ધણુય છતી પિયુ હારિયો રાખ્યો હાર કંરે.
ચોથો પહોણે રેનરે બાહ્યા કુકડ ડાગ,
ધણુય સંભાળે કંચલો પિયુ સંભાળે પાધ.
...આઠમો પહોણે દિવસરે ચડી દીવડલે વાટ
ધણુ મરકે ને પિયુ હસે ફેર જિછાવે ખાદ...

—x—

માફ સૂતી અટારીએ રતડો પલંગ જિછાય
તારા તરવરિયું કરે ચન્દ્ર રિયો લલચાય.
હડય લળકે કોહાં હળે, લળકે લાલ દખાન
દોહા! થડયની દોહીએ માફ નાની મ લળ

—x—

“લોહવાળીમાં જે અકેક પાળીદાર મોતી જેવા ફુટાઓ છે તે પદોષીને^૨ ગ્રેમ, સોર્ધ, મોઠ, વેર, મૃત્યુ, છત્યાદિ અનેક ભાવોને વિલસાવતી ઠપાઓ રચાઈ છે. અને એ ગોવાળો, કાથીઆ, પાળોતીઆ વગેરે અમણીઓ કાળી મજરી કરતાં કંઠસ્થ રાખી લવડારે છે”...આવા અમણુ-ધરતી સાથે જીંધાયેલાના ભાવ આવેશમય હિન્મુખ પ્રમથ સંકટપ શક્તિવાળા હોય છે. પણ ભાવની મીઠપ પણ તેઓ માણે છે ને તેથી જાણે છે કે, કાવ્યમાં ભાવ નિખાલસ ખરા, આવેશમય પણ ખરા, પણ એની એક અજલખી મર્યાદા પણ મીઠપ

૧. લોકસાહિત્યનું સમાગ્રાચન : ૫. ૨૫

૨. લોકસાહિત્યનું સમાગ્રાચન : ૫. ૨૫

માણવી હોય તો પાળવી પડે...“જોખનવંતી પ્રિયતમાના ઉરતું” આ રીતે વર્ણન થયું છે :

ખજે જીભનાં ઉર, હાલે ને વળી હલખલે
જાતી આકમચૂર હોય કાંટાળી કુંવરની...

આદિવાસીઓનાં ગીતોમાં છે તેવું આલિંગન, સુખન વગેરેનું ઉધાકું વર્ણન સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતોમાં નથી. એણે અભિવ્યક્તિની ખંઠિમ વિલક્ષણતા સાધી છે. એટલે અંશે એ સંસ્કારી ને શિષ્ટ ઠક્ષાના સાહિત્ય તરફ જૂંકેલું છે. છતાં ત્યાં પણ લોકકવિ તો “અણખોટયું અનુકરણ મુક્ત સાહિત્ય ખેડનારો છે.”^૧

“નળીયું હતીયું ન કોર (સ દિ) બોલાવતો ખરડાના ધણી
હવે જાગે જાંબ્યા જોર જાતાં કીધાં જેઠવા.

“ઈશ્કમસ્તીનાં ગીતોમાં પણ વરણાગી જીવનનાં ચિત્રો ઘણાં છે. જોખાનયા માટેનો ફાટ ફાટ પ્રેમ ગવાયો છે, તેનાથી મોં મચકાડવાં જરૂર નથી. ઠડવલીનાં કુચરિતનાં ગીતો... એ ગીતોમાં આલેખાયેલ જીવન ભલે આપણાં સ્વીકૃત નીતિધોરણોની ઠસોટીએ અનૈતિક હશે, પણ ગીતો નીતિહીન નથી, નૈતિક કે અનૈતિક ખેમંથા એક્ય નથી; હોય તોપણ તેને સંતાડવા જેવી ઠાઈ શરમિંદી સ્થિતિમાં આપણે મુકાતાં નથી. એ જેવાં હશે તેવાં જવાબ દેશે.”^૨
“રણમાં રોળી રે કણુળણુ ઠડવલી રે”^૩ એ ગીતત્રયી વિષે મેઘાણી લખે છે : “પોતાના ખેડુ પતિ સાથેની સરળ જીવનવાત્રામાંથી ‘ઠડવલી’ ને ઠાઈ લખેટ પ્રેમિક આકર્ષી લઈ વિલાસી જીવનના ફાંસલા નાખ્યા, ખાવાની વાંસળી પર મોઢ પામનાર ઠડવલીએ પોતાના સ્વામીને ઝેર પાડ્યું. પોતે નવા પ્રેમિકની સાથે નાસી ગઈ લોકગીતોના રચનારે આ બધી પતન-ઘટનાને ખે ત્રણ ગીતોમાં વર્ણવી. એ વર્ણન શું ઠડવલીની ‘દિમત’ને વંદન કરે છે? એ શું વિલાસના આવા દારુણ સ્વરૂપ પર કાવ્યનાં પુષ્પો ચડાવે છે? અથવા કંઈ નહિ તો શું એ ‘ઠડવલી’ના પરજન સાથેના પલાયનને વિનોદ સ્વરે ગઈ અભ્ય જનતાને લહેર ચડાવે છે? ના. ઠડવલીનાં ગીતો—ત્રણ ગીતો એ ભોળી ગામડિયણુ યુવતીના અધઃપાતને આલેખી તે જીવન-વિનાશ પર ટપકાવેલ ત્રણ આંસુ સરખાં છે”

૧. લોકસાહિત્યનું સમાયોચન : પૃ. ૧૧૧.

૨. રઢિયાળી રાત : ૪. પ્રવેશક : પૃ. ૩૮.

૩. રઢિયાળી રાત : ૩. પ્રવેશક : પૃ. ૮.

પરદેશીઓની હવસ જાળમાં ફસાઈ પડ્યાના ઠરુણ કિસ્સાઓને લોકગીતમાં લલકારાય છે—ત્યારે તેમાં ‘મચીન ગમ્મતવુ’^૧ કે સામાજિક કટાક્ષર્ષ નહિ પણ અસહાયતાની આહ દર્શાવતુ “દુદન ગીત” મેઘાણી દેખે છે.

પીથલ પરનો પાવો રે માલિયા ! પીથલ પરનો પાવો
તારા પાવાને રાગે હાલી આવુ રે, મારી’ હેડી !
તારા અંગનો રે રૂમાલ માલિયા, તારા અંગનો રે રૂમાલ
તારા રૂમાલિયા દેખી રૂંગા આવે રે મારી હેડી
હાથમાં છે ખોટી રે માલિયા, હાથમાં છે ખોટી
હવે તારી દાનત થઈ છે ખોટી રે મારી હેડી

—X—

અથવા

તારા તે હાથમાં છતરી, માયાણુ રે !
તારા હાથમાં છતરી
તારી છતરી દેખી ને વાત પતણી રે માયાણુ

“આ ગીતો મરુકરીના નથી, ‘ધંધિલ’ના નથી. સ્ત્રી-હૃદયના બુક્કા થતા ને અવાજ જોડે છે તે અવાજ આ ગીતોનો છે.”

આમ ગીતની કોઈ આતરિક તાકાતને અંદરથી મેઘાણી પકડે છે અને એ સૌન્દર્ય અને રહસ્યમાં ચક્રચૂર બને છે. આથી ગીતો કોઈ અવનવી રોજા ધારે છે. સરખામણીની વાત જૂલાઈ જાય છે. આપણા ગમે તેવા સિદ્ધ સાહિત્યરસિકના હૃદયમાં પણ રહેલો પેલો લોકમાનવ આવા ગીતોથી પણ હરગાય છે લોકગીતના વિનમ્ર સર્જક લેકિને સિદ્ધ સાહિત્યની કોઈ છાયા નથી, ઠરીકાઈ નથી, તુલનાનો ખ્યાલ પણ નથી એ તો પોતાની અતર્ગત લોકદેવાને હિલોળવાની તાકાતમાં મસ્ત છે.

મેઘાણીના હૃદયમાં રહેલી આન, લોકગીતની ખૂબીને આ તુલનાને માટે કેવી સરસ ગીતે ને હાડા જીનગીને પકડે છે તે—

નદી રે નાળાં તે માડી જોઈ જાયો રે
નવ દીઠી પાતળી પરમાઈ રે તરેણ મા
મેઘાણુ માં દીવો રાગ ખજે રે

આ ગીતમાં જોવા મળે છે અદ્વિતીયતા જીવાનની દર્દીબર
 ને અદ્વિતીયતા એના સૂરમાં-ગાવાની હલકમાં મેઘાણી પ્રગટ
 એથી એ વિશેષ આવાં વિવરણમાં એ ગીતનું જોડેનું રૂપદર્શન મેઘાણી કરાવે
 છે : “વધાના સંધ્યાકાલીન ક્ષિતિજ પર અંકાર અંકાર વિલય પામતાં, ગૂળી
 જતાં, ઓગળી જતાં, પુનઃ પુનઃ નવીન મિલાવટ સાધી સાધી વ્યોમની સીમાની
 -રેખ પર સ્વરનો સર્જવતાં એ કલ્પનાચિત્રણ લોકવાણીમાં નાહ જડે.
 ત્યાં તો બાર બાર વરસે ઘેર આવેલો દીકરો, હચિયાર પથ્ર હેઠાં મૂક્યા વગર
 મહેલમાં જોતે જોતે છે તેને રક્ત ‘પાતળી પરમાર્થ’ જ કહે છે. પથ્ર એ
 ‘પાતળી પરમાર્થ’નું રૂપ માર્દવ, શીલ, મોહકતા મસ્તાની વગેરે બધાંનું
 કલ્પનોદ્દીપન કરાવવાની કશમત જ જુદી છે. સ્વામી ધરમા પ્રવેશીને ખીજું
 કાંઈ કરવું સૂઝે તે પૂર્વે ‘ક્યાં ગઈ? ક્યાં ગઈ? કેમ નથી? કેમ ક્યાં ને
 દીડી પાતળી પરમાર્થ?’ એવું પૂછતો, ધાવા ગઈ કહે છે તો નદીએ દોડતો,
 પાણી ગઈ કહે છે તો ફૂલે ફૂલે ખોળતો, ઘણા ખાંડવા ગઈ કહે છે તો ઘેર
 ઘેરની ઘંટીએ ને ખાંડણીએ ફરતો જે ઉત્સુકતાની પરાકાષ્ટા દાખવે છે, તેના
 વર્ણનના સંદર્ભમાં ‘પાતળી પરમાર્થ’નું મુખ્ય સૂચિત થાય છે.”

આમ તુલના કરી કરીને અંતે-એ બનેનેનો અસ્વાદ લઈ શકાય છે.
 સ્વતંત્ર રીતે અને સરખામણી કરીને એવા તારતમ્ય પર મેઘાણી આવે છે.
 “શિષ્ટ વ્યક્તિસરજ્યું સાહિત્ય આપણને જે મુકામે લઈ જાય છે તે જ,
 મુકામ પર લોકસાહિત્યનું પણ મહાપ્રયાણ છે. શિષ્ટ સાહિત્યનું ઉત્પાદક બળ
 જે સંસ્કારિતા છે તો લોકસાહિત્યની રોપણ ક્યારી પણ તળપદી, રૂપાળી,
 નિરાળી લોકસંસ્કારિતા જ છે.”

વિદ્યની લોકવાણી :

“લોકવાણીનો પ્રવાહ ગુર્જર સાહિત્યના ધંતર પ્રવાહોથી તદ્દન અનોખો,
 લોકભોજ્ય ઠવિ પ્રેમાનંદ શરમળ વગેરેની સુદીર્ઘ પરંપરાથી પણ સાવ નિરાંતો
 ને સ્વતંત્ર અને એમ સ્વતંત્રપણું માયવીને એક પછી એક સર્વ ગુર્જર
 સાહિત્યકુળોની સોંસરો સદાય વહેતો રહેલો સજીવન સ્રોત છે. આ લોકવાણીનો
 સજીવન સ્રોત વધુ સામ્ય તો ધંતર પ્રાંતીય લોકવાણી સાથે જ ધરાવે છે
 આપણા વ્યક્તિપ્રધાન ઠવિઓની વાણી સાથે નહિ. પ્રત્યેક બિંધાટ સરખાવો,

પ્રત્યેક કથન પ્રકાર સરખાવો, પ્રત્યેક કથનામૂર્તિ સરખાવો, મળતાપણું તો પ્રાંતપ્રાંતના લોકસાહિત્યની વચ્ચે છે... વધુ આગળ જઈ એ તો એ મળતાપણું પરરાષ્ટ્રો પર પ્રજાઓના લોકસાહિત્યની સાથે વધુ નિકટવર્તી માતૃમ પડે છે.”

નિર્ણય

આ રીતે પરરાષ્ટ્રના કે પરપ્રાંતના લોકગીતો વિષે સમાન ભાવ, ભાવની સમાન રીત, વચ્ચેનું દર્શન થતા લોકસાહિત્ય એ વિવિધ રંગછટાવાળું, છતાં તરવતઃ સમાન માનવીય હૃદયભોમકામાથી ઉદ્ભવેલો એક રમણીય છોડ છે. એનું મેઘાણીને ખૂબ પ્રસન્ન કરનારું ગાન થાય છે. એની પ્રસન્નતાના ઉમ્મગ્ન મેઘાણીને આવ્યા જ કરે છે.

“અત્યારે તો લોકસાહિત્યની કથન વાણીએ આપણા સમૃદ્ધ-હૃદયના ખૂંટ ખૂંટ પાડી નાખનાર જીતિને ભાંગવા માંડ્યું છે ગિરિમાળાના શિખર શિખરે બેઠેલા મોરલાની માફક આપણા પ્રાંતે પ્રાંતના લોકગીતો સામમામ સમરૂપતાના, સામ્યના, સહાનુભૂતિના ટુકડા આપી રહ્યા છે.

કુમાઉ મઠવાસની ઠોકરી ગાય છે : “ધિયર થાદ આવે છે ઠારણ કે ગાયની ગમાણુમાં જગદના ગજાની ઠોકરી બને છે. બારે માસ મને માની માયા લાગે છે. રોજ રોજ મને દેડકા આવે છે.”^૧ નેપાળી પ્રેમિકા નાહોલિયાને કહે છે.. હે નાવલિયા! હૃદયને રંગી લે, રંગી લે; જ્વનનને ગાર્ડ ખાંધીને શુ કરવું છે?”^૨ મહાગાંધૂની લોકકવિતાની નાનકડી બબ્બે પદ્ધતિઓની^૩ ઓવીમાં હું ફરુ છું અને માતાનું વાતસલ્ય ગાન સાલજું છું.. ‘સળિયા લેલે લેળી, આપુલે હારદોરે આપણુ દાખવુ આપુલે બાળ ગોરે’^૪ કે તત્કાળ મને ઓળખ પડે છે કે, આ તો એજ જનેના જેણે ગુજરાતના બાળને પોદાકતા ગાયું : “તમે મારું નમદ નાવું છો, તમે મારું ફૂલ વસાવું છો, આવ્યા ત્યારે અમર થૈ ને રો”^૫ “સોરઠી સાહિત્યમા અણુગમતા વરને પરણવું પડતા પ્રેમિકા મૂળ પ્રેમીને કહે છે :

“દોળામાંથી તારવ્યે જેમ દિયે દોર

ધિતડું સમણું ચોર, દોરી દીધું દેવરા.

૧. લોકસાહિત્યનું સમાયોચન પૃ. ૧૩

૨. લોકસાહિત્યનું સમાયોચન પૃ. ૧૬

૩. એજન - પૃ. ૧૮

એજ લોકપરિચિત ઉપમા...મહારાષ્ટ્રની ઝોરીમાં—‘ઠાળી ઠપિંધો’ ગાયને પોતાના ધ્યુથી વિખૂટી પાડી નાખે તેમ માએ મને પારકે હોરે નાખી... પારખે છે.’

તેજમલ ઠાકર અને રાજસ્થાનનું સજનનાનું ગીત,^૧ ‘નાગર જિજ્ઞા રા રંગરસિયા’, એ ગીતના ‘દરજી વીરા ને વિનતિ’ જેવા બોલ બોલતું ‘યુક્ત’ પ્રાંતનું ગીત ‘ઉઠતે બોલે ચારિ ચિરૈયા, બંદકે કુદકે દુધ મોં રે જી’...એ ગીત પંજાબી, મારવાડી, સોરઠી વગેરેનાં લગ્નગીતા...અરે સ્પેન અને પોલોડનાં લગ્નગીતા...આ-બધામાં સામ્ય લાખું કે, મેઘાણીએ જુઓ આ ! અને જુઓ, આ ! કહી કહી જુદા જુદા પ્રવેશકોમાં પીરસ્યા ક્યું છે. કવચિત્ત બેમાં સુંદર ફેને કહીએ એવી રસિક મૂંઝવણ પણ અનુભવી હોય તેમ લાગે છે :

આપણું સુપ્રસિદ્ધ મસ્ત વિનોદ ગીત ‘મેંદી રંગ લાગ્યો રે...’ અને રાજસ્થાનનું મહેંદી બન્ને વચ્ચે કથાનું તેમ જ સપ્તદાનું રહસ્ય હોવા છતાં તેમાં ગુજરાતી ગીતોની જે મામિકતા ‘તારી માનેતીની જિડી આંખ’-વાળા સંદેશમાં છે તે રાજસ્થાનીમાં નથી.. છેલ્લું બહાતું : ચારી નાર મૂંઝ ધર આપ” એમ કહાવ્યું છે એમાં ખૂબી નથી. ખૂબી તે ગુજરાતે જ બતાવી : ‘તારી માનેતીની જિડી આંખ’ એમ કહીને...પણ એથી જિલકું રાજસ્થાની પાઠમાં જે મામિકતા છે તે ગુજરાતી પાઠમાં નથી...પોતાની ગોરીને ઇલ કરી બોલાવવા માટે ટકાર કરે છે ત્યારે સી મીડી લાગ કાઢે છે :

‘આર દકરી ચાંરી નોકરી
લાખ બોહર હી ખહારી રાત
સોદાગર ખેંદી રાધણી
નેરેખી કર હ્યો રાજન આકરી
સાંજ પડયાં ઘર આપ.....સોદાગર...’

‘અહીં પરાકાષ્ટા આવે છે. આપણે સંવૃત્ત બનીએ છીએ. આપું ગીતર મધુર ‘વનિ ધારણ કરીને આગોદ ઉપજાવે છે..નથી કહી શકાતું’ કે ગુજરાતી મેંદી ગીત ચડિયાતું’ કે રાજસ્થાની ‘કોઈને ગુજરાતી ધરના માંહેનો અણુજીવડયો બેદ ગમશે ને માનેતીની આંખનો દુઃખાવો માનેતીના મોત કરતાં વધુ ચમત્કૃતિમય લાગશે.’ મેઘાણીને એ જ ચમત્કૃતિમય લાગતું હશે—

૧. ધરતીનું ધાવણ-૨ : પૃ. ૨૦૨

૨. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન : પૃ. ૨૫૫

લાગે છે ન, છતાં 'પરિપૂર્ણ' સ્વતંત્ર ઘાટ તો બેઉમાં દેખાશે—" એમ કહે છે ત્યારે આ દેશવિદેશના લોકસાહિત્યનો પરિચય તુલના કરી પારખવા માટે નહીં...પણ માત્ર નવા સામ્યના નિરીક્ષણથી થતો આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે મેધાથી દરી રહ્યા છે એવું આપણને લાગે છે.

લોકગીતોની બાંધણીનું શાસ્ત્ર :

કેવળ મમતાથી પ્રેરાઈને સાન દ્વારા જુદાં જુદાં લોકગીતોની હવા લીધા પછી, 'એવું હાઈ મર્મ માપ્યા પછી એના વિષે બ્યારે કંઈક કહેવાનું' પ્રાપ્ત થયું ત્યારે મેધાથીએ પોતાના મંતવ્યોના માત્ર સમર્થન માટે નહીં, પણ પોતાનું મંતવ્ય એ વિવેચકોને આધારે જ તેમણે રજૂ કર્યું. એ રીતે રઠિયાળી રાતના પ્રવેશકોમાં પશ્ચિમી એલાડનાં લક્ષણોને આધારે રાસડાની ચર્ચા કરી, હાલરડાં અને મરશિયાંની પણ પશ્ચિમી ચર્ચાને આધારે ચર્ચા કરી.

લોકસાહિત્ય અંગેની અનેક અટકોના અણકેદરથી ટાળી વિષેનાં અવતરણો આપવાનું કારણ મેધાથીએ આપે છે કે, "તેઓએ તમામે પોતાનાં લોકગીતોને They are genuine poetry, peculiar poetry and sincere poetry" રૂપે સ્વીકારીને તે પર ગંભીર લક્ષ્ય આપ્યું છે,"^૧ માત્ર સમાનંધર્મીની દૃષ્ટિ ને સહવાસ સાંપડે છે. માટે એ જુદા જુદા અભ્યાસકેષો અને તેનાં અવતરણોને મેધાની સ્વીકારે છે એ લોકોએ તારવેલાં લક્ષણો આપણાં લોકગીતોમાં એવાનો પ્રવચન કરે છે લોકગીતોની બાંધણીમાં તેનો અપ્તરથી આરભ, ધસમસનો વેગ કરુણ પરિવર્તનો, ઘટનાઓ, એનામાં વીર-કાવ્ય જાણે કે પદોમાં વિમલ ચર્ચાઓ હોય તેવી ત્રિજીવનની ભાવનાઓ એ બધાં લક્ષણો આપણાં લોકગીતોમાં પણ સાંપડે છે તેની ઉત્સાહભરી રીતે ચર્ચા કરે છે.

આમ જુદા જુદા દેશનાં લોકગીતોની તુલના, એ લોકગીતોની બાંધણી અંગે દેશપરદેશના વિવેચકોએ જે વિવેચના કરી છે તે, એ લોકગીતોની રજૂઆત..એ બધાને એકત્રિત કરી પોતાના લોકગીતોના સમહોના પ્રવેશક રૂપે મૂકવાને હેતુ તો મેધાથીનો એક જ લાગે છે કે, નવી વિદ્યા શીખવા ભદ્રસમાજના નાગરિકો આ વિસરાતા જતાં—આ હીન ગણાઈ ચૂકેલાં સાહિત્ય તરફ પોતાની રસદષ્ટિને વાળે. એમને એમ વાળવા હોય તો અર્વાચીન કવિતાની

ને વિવેચનની પરિણામમાં વાત કરવી જોઈએ; અગ્રેજ સાહિત્યથી એમની આંખ અંજલેલી છે તો એ પરદેશી લોકસાહિત્યના દૃષ્ટાંત રજૂ કરવાં જોઈએ. અને તેથી એ વિશેષ તેમની રસદષ્ટિને અગ્રેજ વિવેચન દારી રહે છે. એ દષ્ટિએ જુદા જુદા પ્રશ્નો પર ગ્રાખ્ય એવા સઘળા વિવેચકોના અભિપ્રાયો ટાંકી એમણે રચેલા નિયમો આપેલા. “લોકસાહિત્યને કઈ રીતે બધેએ સતા છે તે દર્શાવવું... આ દષ્ટિ જ લોકસાહિત્યના પ્રવેશકો પાછળ કામ કરતી હોય છે. શ્રુત્યનાં વિચાર ગીતો ગાવા માટે યુરોપમાં રાજીઆ ગવરાવનારી ધંધાર્થી કામો હેતી. એ હકીકત મેળવી લઈ “ફા-સની સ્ત્રીઓ ફૂટતી ફૂટતી તાલબંધ ગાતી તેનું ધ્રુવ પદ ૧ Ah! Ah! Ah! Ah! praube! Ah praube! Monn dieu! Monn dieu! Monn dieu! ...એવું હતું” તો અહીં હિન્દુ નારી ‘હાય હાડકા હાય હાય રે’ એ ધ્રુવપદ બોલતી બોલતી મંરનારને વિશેષણે વધાવે છે ‘-આમ સામ્ય રજૂ કરે છે “અહીં હિંદમાં આવી આપણી સ્ત્રીઓને એક ચોટે શ્રુત્ય પાછળ રહતી ફૂટતી દેખી છટ્ટા કરનારા તેમજ. હિંદ પ્રત્યે ધૂણા સેવનારા વિદેશીઓને તથા ખુદ શિષ્ટ હિંદીઓને કહી લેવાં જોવી આ વાત છે કે, આ અનુભવજનનાં સામૂહિક આક્રંદા અને છાતી ફૂટણાં અમારાં શાસ્ત્રોક્ત નથી. એ પ્રધાની સગી બહેનો તો યુરોપના દેશદેશોના ઇતિહાસમંથા શોધાઈ છે.”

એજ રીતે જ “હાં હાં હાલાં” ના ધ્રુવપદવાળી ‘રસ’ખ્યાબંધ દુકો માતા ગાય છે. જે હોંચોળવાની ક્રિયા સાથે લય લેતું હોય, કે બાળકના સૌન્દર્યનું વર્ણન, બાળકની ખુશામત બાળકની આડોડાઈ, બાળકને ડરામણી વગેરે યુરોપીય હાસ્યરસમાં પણ છે તેની મેઘાણી ઉલ્લાસપૂર્વક નોંધ લે છે.

આમ વિશ્વગ્રન્થનું ધરતી સાથે જડાયેલું જીવન, એમનો ‘જીવનની ભાવનાઓ, એ ભાવનાઓની લોકગીતોમાં અભિવ્યક્તિ અને એ અભિવ્યક્તિની પદ્ધતિ એ બધું એકસરખું છે, સમાન છે, એમાં ‘માનવ જીવન’ જે ‘વ્યક્ત થાય છે’ તેની મેઘાણીના અંતરાત્માને પરિવૃત્તિ થાય છે. ત્યાં રચાયેલું બોધણી અંગેનું શાસ્ત્ર આપણા લોકગીતોને પણ બધેએ સતું થાય છે ‘એવા એવા માત્રથી મેઘાણી ઉલ્લાસિત બની જાય છે અને પોતે બિડીને જુદા જુદાં લોકગીતના કાવ્યપ્રકારોની વ્યાખ્યા, વિવેચના, રચના પદ્ધતિ વગેરેનું વિવરણ કરી નિયમ તારવવાનો પ્રયત્ન કરના નથી..

બાળપણની મમતાથી જે તત્ત્વ જોયું છે...જેનો સાદ પોતાને સંભળાયો છે તેને આમે શિષ્ટ સાહિત્યની તુલના દ્વારા, વિશ્વના લોકસાહિત્યના સમાન તંત્રોની રજૂઆત દ્વારા, અને નાના મોટા દેશપરદેશના લોકસાહિત્ય સરોધો અને વિવેચકોના મંતવ્યો દ્વારા...આમ વિવિધ સામગ્રીથી અર્થવાંનું કાર્ય મેધાથીએ કયું છે...મેધાથીનું વિનમ્ર માનસ...પોતાની ડુમ્મિ અને મંતવ્યનું વલણ સ્થિર અને યોગ્ય દિશામાં રાખ્યા છતાં ઉદાર બની સહુ કાંઈ પાસેથી બાજે કે શીખવા તત્પર બને છે. જેમ ક્યા વેષમાં પ્રભુ આવશે તેની કોઈ નિશ્ચિતતા ન હોવાથી માનવ માત્રમાં ગોપાલને નિરખીને ભક્ત તેને આદર કરે છે, તેમ મેધાથી ભારતના તેમજ દેશપરદેશના લોકસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યના અભ્યાસીઓ અને તેમનાં મંતવ્યોના આદર કરે છે. એ બહાને લોકમાનસ સાથેની પોતાની ત-મયતા દબાર થતી બધ છે. જુદા જુદા દેશના લોકસાહિત્યના પરિચયથી અને એના શાસ્ત્રીઓના વિવરણથી પોતાને જે-કે-કે છે-ધરતીના ધાવણોના, લોકસાહિત્યનો, અને લોકમાનસનો પરિચય... બંધારે પ્રગટ બને છે.....

આથી કવચિત્ જેમ રજપૂતાનાનાં ગીતોની અભિવ્યક્તિની ખૂબીઓ તેઓ સ્વતંત્ર રીતે પારખે છે, મહારાષ્ટ્રની એથીઓમાંનું સૌન્દર્ય ને મર્મ પોતાની રીતે અતગત કરે છે, તેમ ગુજરાતના સોરઠેતર પ્રાંતની લોકભાષી અને લોકસાહિત્ય તરફ એથી મર્મદર્શી દૃષ્ટિએ તેઓ પહોંચી શકે છે. સૂરતના ખાયણીઓ વિષે તેઓ તેથી જ સૂરતવાગી લોકમર્મોની અદાથી તેઓ ખૂબીઓનું આકુ દર્શન કરાવી શક્યા છે : “પરંતુ આ ખાયણી-સમઠનો પ્રધાન સૂર તો વિવાહિત જીવનનાં દુઃખો પ્રત્યે કટાક્ષયુક્ત, વેદનાયુક્ત આકંઠ ગાવાનો જ છે. એ આકંઠને ખાયણી કોઈ વિલક્ષણ રીતે કડુશુદ્ધ મીઠાશથી વ્યક્ત કરી શકે છે. ઘણાં એકે તો સ્ત્રી-હૃદયનાં અકેકે આંસુ સમાન છે.”^૧ “ખાયણીનો ખુદ ઢાળ જ કડુણતાથી ભરેલો છે. પ્રકૃતિની કે વિનોદની જર્મિઓનું વહન કરવા જેવું એનું બંધારણ જ નથી.”^૨ “ખાયણી એટલે ધાન ખાંવાડના ખારણિયા ઉપર બેસીને ગાવાનાં ત્રણ ત્રણ નાનુક પક્તિઓનાં નેડકણાં, અથવા બળ્બે જ પક્તિઓ કહીએ તો ચણ માલે.....કંકણ વડે રાગઝણુતા બે સુકાયલ હાથ ખાડે છે અને ખાંડતા ખાંડતાં મુખ ગાય છે :

૧. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન : પૃ. ૩૦૬

૨. એકાંત : પૃ ૨૬૬

૩. એકાંત : પૃ ૨૬૨

“ખાંડણિયાં, ખાંડું ને પ્રખરે હાથનાં કાંકણ,
‘મોટાં’ ઘરનાં કાંકણ કે.....પહેન સાસરે.”

“સાંભેલાના ધળકાં! સંભારો : કાઈ સૂરતી બહેનના મંચુ^૧ કંઠમાંથી
ખાયણું મવાતાં સંભારો : ધળકારે ધળકારે ખાયણુંના તાલ મળે છે, તાલે
તાલે સાંભેલાને જોર ચડે છે. ખાંડનાંરી એ તાલબંધ નાંતું ગીત ગાતી ગાતી
અંતઃકરણનો બોલો ઉતારે છે. હૃદયની વેદનાઓ રડી કાઢે છે, દબાવેલા
વિનોદો મોકળા મૂકે છે.....સૂરતની વિશિષ્ટતા બરફી ન હોય, આક્રષણ
હોય. ખાયણું જેવી કૃતિ કદપરી તેમ જ સર્જણી એ કદાચ ગુજરાતને જે
સગ્રી શક્ય છે.” “દેહો એટલે જેમ અકકેક જોમિંગીત, તેમ જ ખાયણું
પણ પોતાની ત્રણ ત્રણ પંક્તિમાં અકકેક જોમિંગીત વસાવવાની સરસતા
પૂરી પાડે છે. એમાં સંકલનાના જરૂર નથી. સંબંધતા ન હોય તો પણ ચાલે.
વેગવંત હળી પંત્ર (કમેરા) જેવું સગવડ પડતું એ કાવ્ય સાધન છે.”^૨
અને મેઘાળીએ જેમ લગ્ન પ્રસંગના, લાઈબ્રેરેનનાં હેતના, દાંપત્યનાં, માયાપ ને
પિયર વિષેના સ્તોત્રવનનાં, લાવો સુસંસ્કારોને—જિલ્લે કે લોકજીવન અને
સ્તોત્રવનના હૃદયમાં પેસીને જોયા છે તેમ અહીં પણ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો
છે અને—

“ઓ ચેલી ઓ ચેલી કયા ગામની દેકરી,
પાણી ભરે કૂવે એકલી કે કઈ બેન સાસરે.”

—x—

“આવતાં દેખું પુરીજનને ડગલે વીર માડીને પગલે
રે લાઈને એળખ્યા.”

ની વિશિષ્ટતાને બરાબર પ્રકાશ કરે છે. ૧ ૫

દક્ષિણ ગુજરાતનાં લોકગીતો મધુભાઈ પટેલ અને તેમના મોંના
ભાઈએ સંલગ્નતા.....તો એ લોકગીતો સાથે પણ સોરઠી સાહિત્યના આ
સંશોધક તન્મય થઈ શક્યા. “એમની દરિયા કાંઠાની સૂરતી જન્મભોમનાં જે
લોકગીતો સંલગ્નતા તોળે અંતર લાંબવી આપ્યું.” “આ બે ભાઈઓએ
જે ગાથાં તે ગીતોને યાદ કરી કરી, મારા ઘરના શિયાળુ માટીના માટલામાં

૧. લોકસાહિત્યનું સમાયોચન : ૫. ૨૮૩

૨. એજન : ૫. ૨૬૪

૩. ગુજરાતનાં લોકગીતો : મધુભાઈ પટેલ : ગાંધીવર્ષ : ૫૨૬

ને માટીની સુમેઘે માહેલું પાણી પીઈ છું ને ધરવ મતો નથી તેના જોડે લાગ્યા કરે છે.”

બાર ને બરસે રે...એ એ...તારો નાવસિયો આઈવો,
ગોરી રે...એ...એ તમારાં મનડાં દાંઈ જાંખા રે.....

એ ઝીઝો ગવરાવે ને બીજી દસવીસ ઝીસે. પ્રલમ્બિત સારંગ સુરાવળ : ઉપર ને પ્રમાણે ટુકડા પાડ્યા છે એ પ્રમાણે તોડીને ગાય. ગદ્યને બાજુ કે રાગે નખાય છે. કામિલ છે, અતિ કામિલ છે આ સ્વરાવલિ.....

મિલન થવા છતાં મનડાં જાંખાં ? કીમતી આભરણો આપ્યા તથાપિ હાં ન રીઝ્યાં ? અરેરે કલ્પના તો કરો આ નાવિક પતિના જીવન-મરણનાં મામલાની ?

“ગોરી તમનાં મનડાં જાંખાં રે,
“કરિયામાં જઈ જોલા મેં ખાધા રે !
“તોયે તમારાં મનડાં જાંખાં કેમ ગોરી ?”

“નારીજીંદ નરની જે વેદનાને અહીં શબ્દ આપે છે, તે ઉપર જીર્મિકાવ્યનો નમૂનો પૂરો પાડે છે” આજ રીતે “ફૂલ ફૂંકું” ને આધાર આકરી હો માણ. “સોપારી .. સરખી રે હું તો ઠીંગણી”.... “એક ઝીણી રે પછેડીની ઝોઢણી.” વગેરે ગીતોની વિશેષતાઓ ઉમંગકારી દર્શાવે છે. “આ ગમા અંતે” અણગમા, આ પ્રણય અને અતિવૃત્તિ, આ ઉરઉજાળા અને નિર્વેદ, એકબીજાથી છેક જ નજીક છે જીવનમા ..વચ્ચે એક “ઝીણી પછેડી” જેટલું જ વ્યવધાન છે :—

એક-ઝીણી રે પછેડીની ઝોઢણી,
એને ખસી જતાં નવ લાગી વાર રે,
અવસર આવો ફરી રે નહિ મળે...”^૧

—ઈંદ્રિયના અદ્યક્ષાળ-ટકનારી રસોદ્યાસની મોસમને રંગે ડાઘ ચૂંટા જતાં, એ માનવીઓ ! આ કેવડો આગળ જતા નહિ મળે. આ ઝીણી પછેડીની

ઝાઢણીને ખસી જતાં વાર નહિ લાગે. આ મોગરે મહેકતી ફૂલદાની' ક્ષણ પછી તો ખાટી બહેકેલી વાસ કાઢવા લાગશે :

એક મોગરિયાળી ડાળ રે પાતળી,

એને બહેકી જતાં નવ લાગી વાર રે.....

એક વિશિષ્ટ દેશના ખાસ આગવા લોકસાહિત્યને ગ્રસ્ત હોય તેમ આરાધનાર વિવેચક-સંશોધકની મર્મદષ્ટિનો આ અન્ય લોકગીતો સાથે તન્મય થઈ શકે તેવો વિસ્તાર સાંપડવો દુર્લભ છે. 'લોકસાહિત્ય' પુસ્તક પહેલામાં 'પ્રાંતપ્રાંતના લોકમુરો' 'વિશ્વમુરો' નામના બે નિબંધોમાં સ્વતઃ લોકકાવ્યનું સૌન્દર્ય, મર્મ, જીવનદષ્ટિ પ્રત્યક્ષ થાય તે રીતે લોકગીતોની રત્નકણિકાઓ વીણી વીણીને ઉત્સાહભરે મેઘાણીએ ધરી દીધી છે. "લોકકવિતા ઉપમાઓ શોધવા માટે પોતાના જીવનપ્રદેશની બહાર જતી નથી, એટલે વલ્લભધારિણી તાપસ-કન્યા સમી એ વાણી અધિક શોભે છે.^૧ આ રહી એની ઉપમા : "બાપને યાદ કરવાથી વાસી ભાત પણ તાજે બની જાય છે ગંગા સમી માને યાદ કરતાં માડું મેયું થએલું માયું પણ સ્વસ્થ બની જાય છે..... પરંતુ હું તમને સાહિત્યમાં બીજે ક્યાં વે ન જાતાવી શકું એવી માતૃસ્નેહની કલ્પના તો આ રહી એ કનડી લોકવાણીમાં : 'અમે બધી બહેનવાણીઓ પાણી ભરવા દૂધે જઈએ છીએ. માતાની વાતો થાય છે : અને ફૂવાનું જળ જીએ ચડતું હોય તેવો ભાસ થાય છે...'

મુમેશભર્યા સંકલનમાં સાક્ષાત્કાર :

લોકગીતોના મર્મ અને સૌન્દર્યને પ્રગટ કરવાની મેઘાણીની વિશિષ્ટ રીતિ છે. લોકગીતોમાં એક આખી કથાને સુસંકલિત ગોઠવે છે; રઢિયાળી રાતનાં ગીતોમાં ગામની સીમથી માંડીને લોકજીવનનાં સ્થાને સ્થાને સંકળાયેલી કવિતા દ્વારા લોકસૃષ્ટિની દેરમ મહેકાવે છે; દુહાઓને સંકલનમાં બંધમેસતાં કરી અર્થ તારવે છે. દાંપત્યજીવનનાં, ગદ્યજીવનનાં, બાલમરેતની રેત્રપ્રીતનાં ગીતોનાં બાવઉદ્ગારોનો ગુચ્છ તૈયાર કરે છે...ત્યારે સમય અને અખંડ લોકસાહિત્યના આત્માનો આદાતકાર થાય છે. એવું બને છે. ત્યારે પછી છટકે 'દાઈ ગીનની આગવી વિશેષતાનું, તેનાં રહસ્યનું, તેની ઉપમા-વગેરે અભિવ્યક્તિની ખૂબીઓનું' રસદર્શન આપોઆપ થઈ જાય છે. "પતિની સાથે

સહચરી બની રહેલી, પતિના બોલ ઝીવતી, કદી કદી વળી. મસ્તીએ ચડીને સ્વામીને જવાબ દેતી. પતિને વચ્ચેનાં બોજન-ભાત-લપ્તને ગામમાંથી આવતી, આચારાંગને માટે કદી સોટા ખાતી, રડતી રડતી ઘેર જતી, ચિંતાન રાધીને પાછી પતિને રીઝવવા આવતી, રીઝાએલા પતિને મારીને મીઠું વેર વાળતી, અથવા માર ખાઈને મહિયરના માર્ગે વિચરતી એક પત્નીનાં દર્શન થતાં”

“શિશુને પોઢાડતાં પોઢાડતાં એની માવાણુ જનેતા યાદતી નથી... ‘હાલ્ય વાલ્ય ને હામી લાડવા લાવજે લાઈની માગી, .’”^૧ હતાદિ સો પચાસ અર્થશૂન્ય નેડકણાં સીધતાથી નેડયે જ જાય છે પરંતુ એ દેખીતી અર્થશૂન્યતામાં લાલનપાલનનો અત્યંત મૃદુ રેશમી દોરો પગલાતો જ આવે છે. બાળકને મારવા સામે તો લોકહૃદયમાંથી સાદામાં સાદી ગીતે મર્મવેધી મ-કાર થયો છે કે, ‘બાળકકું નવ મારીએ રે હંબરાનો રખેવાળ મારા વા’લા ..’

“ગુર્જર નારીએ કટોકટી ગાયુ છે ! એણે તો મીમન્તનાં ઝીનેથી શરૂ કરીને ગર્ભમાં બેઠેલા બાળકને રસ પીવાજો છે.... આખર એના મૃત્યુ ઉપર માતાએ જે રુદન કર્યું છે તેમાંયે એણે વિશ્વાપતું મર્મવેધક ગીત મૂક્યું છે.”^૨

“ઝીએનાં હૈયામાં બ્યારે સુખ-દુઃખ, આશા-નિગાસા, હમંગ કે આઘાત જેવી કોઈ પણ બળવાન જિર્મિ રવાઈને રૂપે ધૂમ્મા માંડી ત્યારે તેમાંથી આ રાસડા નીકળ્યા ..નજીવા દે મહત્વના, નેટલાં મનોભાવો નારીકર્ણે અનુભવ્યા હશે, તેમાંનો એકેય મનોભાવ ગીતમાં જિતવા વિનાનો નથી રહ્યો ! કેમ રહી જાય ? નિખાલસપણાના એ દિવસો હતા, હૈયું દબાવીને દંભ કરતાં આવડતો નહોતો...શરયારે ધરની નારી સાથે રિસામણાં લીધાં હોય, મેણાં માર્યાં હોય, અખોલડા આદર્શો હોય એ વાતનું મહત્ત્વ દેખતી જીવનમાં કોઈ જોતું તેવું નહોતું ..એની બધી ક્ષમતા કવિતામાં જિનરતાં મહાન બની ગઈ. કોરેતા બધી દુરુણ રસમાં લોગઈને પ્રવાહી બની ગઈ. એવું સામર્થ્ય આ સ્ત્રીએના કવિત્વમાં દેખાય છે.”^૩

૧. લોકસાહિત્ય પુ. ૧ : ૫ ૪૪

૨. એન. પૃ ૩

૩. લોકસાહિત્યનું સમાયોજન પૃ ૩

‘વહુએ વગોવ્યા મોટા ધોરડા રે લોન’— એ પદિતને ટેક પદિત તરીકે પસંદ કરવામાં લોકાવએ ત્રીન વેદના ભરપૂર કળાશ્લની અવધિ આપી છે કહેનાતી નીનતાના જીલમની દારણતા પૂગ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરેલી છે ટેકની પસંદગીમાં દાખલેલુ આ જિહાજ આવા અનેક ગીતોમાં દષ્ટિએ પડે છે “ ‘કાસ નેઈ નેઈને હારી ગયેલા એ યુવાન પુરુષે અફીણ ધોળુ પોતાની ન પત્નીની વચ્ચે જલકતી વાટકી ધરી જડ્યા આવીને પાઈ કા ન દીધુ ?’ પછાડીને જાતીએ દા ન નડી મેરો ? ગળુ દાખી દેતા ન આવડ્યુ ? ના, ના, એ તો સમજૂખી હતો, દેલ્ય નહોતો ‘પીવો ગોરી નીંદર પી જાઉં જો’ અને એવુ ડરેનાર ભરથારની ‘ગોરી’ કેટલી વાર લગાડે ? શી દલીલ, શી આજીજી કરવા બેઝે ? સાગળીઓના બળવાન પડ્યા પડ્યા ‘ધટક દધને ગોરાદે પી ગયા રે લોલ’ અને લગન વખતનુ ધરબોળ લઈને ગોરીએ સોડય દાસી ભરતા ભરતા એ પરણતી ગઇ. એના મૌનમાં જ રાસડાની રચનારીએ ઊંડા કાવો રેડી દીધા છે”

કમળસ ચૂંદડીની સુવાસ મહેકાવતી લગનજીવનની ચૂંદડી-લોડાના લગનગીતોના સમગ્ર ઝૂમમાં કપે રજૂ કરી મેઘાડી તેમણી બે આત્માના મિલનને લોકસાહિત્ય કેવી કુમાર, સાવધાની અને પ્રેતસાહનથી ચોળે છે તે દર્શાવે છે “કેટકેટલી આજપ પાળ અતે બે પખીના પ્રાણમાં પ્રેમ પ્રગટે છે ! કેટકેટલી કુસમઓ અને ભીતિઓ ટળી ગયા પછી જ મેં દોર પશુ પરસ્પર હેનાયા બને છે ! માનવી તો એ સહુથી વધુ ગૂંચવેલો ભરેલો જીવ એને તો મિન બનતા પહેલા પશુ કેટલી અપ્રાપ્ય, ચિંતા ને ધાસ્તીમાંથી વટાવવું પડે છે ! એથી, એ સહુથી વધુ વિષ્ટ મનસ યોગ તો નર અને નારીના બે પ્રાણ-પખીના સમજવા”

એક યુગલના સ્નેહલગનની કલ્પના કરી, લગનગીતોમાં એક સળગ વાર્તા વર્ણવાતી જોઈ મેઘાડીએ ગીતોના મર્મના ઉજ્જવળ ચિત્રો રજૂ કર્યા છે. ‘જટાજવાયા જુદી જુદી વિધિઓ વખતે ગવાતા એ ગીતો મોટે ભાગે તો ખુદ વિધી કા અર્થવાહકતા ઉઘાડી કરવાને જલે જળે કે જાનામાના વરવધૂના જ પ્રેમાલાપની અથવા સદેશની, સાત્વનની અથવા સમુદનાસની વાણી ઉચ્ચારે છે જાણે કે કવિતા પોતે કાઈ પ્રેમસખીને પાંકે ભજવી, છૂપી છૂપી, અન્ય પ્રસંગોની એથે રસીને વરવહુના મનમેળના પ્રયાસો આદરે છે”

“પરણતાં પરખતાં એ પંદરવીસ દિવસો દરમિયાન સ્નેહલક્ષ્મીની સંવનનની, કારુણ્યની, કુટુંબજન્યની, વાતસલ્યની—એવી એવી જેટલી બની શકે તેટલી ભૂમિકામાંથી માનસિક રીતે પસાર કરાવી લેવાં જોઈએ, કે જેને પરિણામે વાસ્તવિક રીતે તો પોતાની સંમતિ વિના કૃવળ વડીલોના નિર્ણયને અધીન બનીને જોડાતાં છતાં, એ યુગલ એ પંદરવીસ દિવસની લગ્નચુલ્હિમાંથી મીઠા શંસોન્નવાસ લઈને મનોરાલ્યની અંદર તો એ ગીતોની જ ઉન્નુક્ત જર્મિઓનો અનુભવ કરી કાઢે અને પરસ્પર મોહિત બનીને જ મુક્ત મને પરણતાં હોય તેવો આંતરિક મીઠો ઉમંગકો માણી શકે. પરિણામે શું થાયે? મળે?” મનના સંકોચ, અ-ચેતનના અગળપણના હિમાદ્ર, સામસામા અણુગમાના સંશયો, પારકાના નિષ્પ્રયત્ન દળાણુ ઇત્યાદિ બોજ અંતઃકરણ પરથી સરી પડે, કાચ્યદેવી જાણે કાઈ શ્રવંત પ્રેમસખીનો પાદ ભજવતી પરસ્પર બે અભણ્યાં હૈયાના મેળાપ કગલે, નેત્રોમાં અમૃત આંસુ, હૃદયમાં મોહિની છાંટે, રામેશમમાં પ્રીતિનો આવેશ પ્રજ્વલવલાવે, ને છતાં મરળદ, મંગલતાં, વિશુદ્ધિ, દેવસાક્ષી, ધર્મ વગેરે ન ચૂકવા દે, દિવસરાત્રિનું નિઃશબ્દ સુંદર સંમિલન નીપજાવે. એવો કંઈક હેતુ હશે...”

પોતાની મીઠપબરી ચિત્રાત્મક અને ભાવના દળાણુથી પ્રવાહી બની ડોલનમય ગતિએ વહેતી વાણીમાં મેઘાણીએ આવા આવાં તો ફેટલાંચે સંકલ્પે ગોઠવ્યાં છે; તેને આધારે સમગ્ર લોકસૃષ્ટિ ખડી કરી છે, લોકજીવનના પૂર્ણ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે; તેને આધારે કાવ્યોનાં સૌન્દર્યસ્થાનોને આંતરણી જૂતાવી માત્ર અધિવાનુ જ કાર્ય કર્યું છે અને સ્વતઃ-એ રસધારા—આપણને અત્યાર સુધી પરિચિત હતી છતાં ધ્યાન નહોતું ગયું તે મિષ્ટ મિષ્ટ લાગવા મઠે છે.

રસિકની સંસ્કારાએલી દષ્ટિ:

મેઘાણીએ લોકસાહત્ય અંગેનાં મત્યાં તેટલાં, પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યું છે. મળા તેટલી ‘એકેડેમિક’ પદ્ધતિએને અનુસરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે; વિવેચન પરત્વે લોકોત્તર ક્ષત્ર્યનાં મર્મો પારંખવા જેવી તીવ્રી દષ્ટિ પણ તેમજે પ્રાપ્ત કરી છે; સંશોધન અને સંકલ્પન સપાદનના દેડાઓ આંક્યા છે, જૂંસ્યા છે ને શક્ય તેટલાં સ્ત્રોત્યંવેષો રહ્યાને પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ છતાં- મેઘાણીના આ બધા રઢિયાળી રાતના, ચૂંદડીનાં, સંતવાપ્તીનાં, ગીતકથાઓનાં, ઋતુગીતોનાં,

લોકગીતોના સમ્રાજ્ય અને પ્રવેશકો, સરોધક મેઘાણી, પડિત મેઘાણી, વિવેચક મેઘાણી, વિવેચક મેઘાણીની છાપ ઉપસાવવાને જદલે જાણે કોઈ મમતાનું વાતસયક્ષરી જનની રસથાળ પીરસતી હોય તેના જેવા રસદર્શી મેઘાણીની છાપ વિશેષ ઉપજાવે છે મેઘાણીએ પોતાના વ્યક્તિત્વનું લોકજીવનમાં વિસર્જન કર્યું, અભિયાળાપણા ને વિશિષ્ટતાઓને ઝોગાળી નાખી, રસધારને મહત્ત્વ આપી તત્ત્વના દ્રૂપણને તુચ્છ ગણ્યું એ જાણુ ખરું પણ આવી અનાયાસ સાહજિક સાગતી રસિકતા અને પીરસણુક્તા છેતરનારી છે મેઘાણીનું બહુશ્રુતત્વ, એમનો અભ્યાસ, એ પાછળનો શ્રમ, વગેરે કંઈ જાણ્યું છે. જેમ નિસાધન સાધના કરનાર લોકોની એ “નિસાધનતા”ની વાન છેતરામણી સાગે છે, ખરેખર તો મનની ખૂબ તીનતમ ગતિવાળી સાધના ભક્તના હૃદયમાં આલતી હોય છે, તેમ અતરકુરણુથી, ઉલ્લાસલક્ષી સશોધન, સપાદન અને વિવરણની આ રીત પણ ખૂબ ઉત્કર્ષ અભ્યાસને રૂપાવી ગયે છે

સમર્થ તત્ત્વજ્ઞો, પડિતો, પ્રતિભાશાળીઓ જ્ઞાનને રમતા રમતા વહે છે જ્ઞાનને ભાર પ્રગટ થતો નથી તેવું જ મેઘાણી જાગતમાં જાન્યું છે સશોધનના ત્રિન આશ્રા તપ, વાચન, અધ્યયન વગેરેને હૃદયમાં ધોળી, સતાડી તેના મથનમાંથી સુપાવ્ય સાર રૂપે જે જાણતો પ્રકટ કરવા જેવી લાગી તેવી ને તેટલી જ તેમણે પ્રગટ કરી છે જેમ લોકવાર્તાઓમાં “આલ ભાઈ ફળફળતા ઝોખા ખાવા!” એમ માન મળાવીને એ શબ્દ ઉચ્ચારતા જાણે અદ્ભુત કોઈ વાનગી પીરસાતી હોય તેવો ભાવ વાર્તાગર જીભો કરે છે

અથવા

“પાપડ મોટીશ રૂ વીરા પૂનમ કેરો અહ રૂ
પૂનમ કેરો અહ રૂ ઉપર આદુ ને ગરમર આપણું”.

એ પદ્ધતિમાં સામાન્ય પાપડ જેમ કોઈ જીવનસમૃદ્ધિનું પ્રતીક હોય તેમ આલેખીને મૂકવામાં આવ્યું છે તે રીતે માત્ર ગાઈને, માત્ર લહેકો કરીને, માત્ર શબ્દને મમળાવીને, માત્ર એ ભાવનું ભાવમય વિસ્તરણ અને વિવરણ કરીને મેઘાણીએ લોકસાહિત્યની સમૃદ્ધિ જીજ્ઞાસી રીતે રજ કરી છે

“હું મને પોતાને ધરતીનું ધાવણુ ધાવેલો તેમ જ યુનિવર્સિટિના, જોળામાં જીજ્ઞાસી મોટા થયેલો માનુ છું કેમકે લોકસાહિત્ય પ્રત્યે મને અભિમુખ કરી લોકસાહિત્યના મૃત્યાન્ન શીખવનાર પણ મને યુનિવર્સિટિમાંથી મળેલી જ્ઞાવણી છે એ ખરી માન્યતા છે તુલનાત્મક અભ્યાસદૃષ્ટિ અને સત્યાન્વેષણની

સાન આપણને વિદ્યાલયોમાંથી મળે છે. આપણી જીર્મિ અને આસક્તિ બંને જન્મગત હોય, જીર્મિ અને આસક્તિ એકલાં નકમમાં છે. એની વિદ્યુત્ત ચેતનાને જે વિદ્યાપીઠે દીધેલી વિવેકશુદ્ધિ સાથે જોડીએ તો જ સત્યની યાત્રા કરી શકાય છે.”^૧ મેઘાણીએ આ જ્ઞાતની સત્યની યાત્રા કરી છે : સમર્થ રીતે કરી છે. અને છતાં જીર્મિ અને આસક્તિને જ સર્વોપરિ ગાખી વિવેક, અભ્યાસ, સંશોધન, પાંડિત્ય આદિને હુંપડનો હુંકાર કરવા દીધો નથી...

મેઘાણીનું લોકસાહિત્યનું રસદર્શન અનુભૂતિના સ્પષ્ટ ઉત્સાહી રશ્મિકાથી ગાજી રહ્યું છે. મમત્વના મીઠા મારની લઠરીએ ચડેલું છે; તેથી જ ફરી ફરીને એ સંશોધન આદિના પંડિતના માર્ગને ત્યજી રસિકના, પ્રેમીના માર્ગને વળગી રહે છે. “મીઠામાં મીઠી તો સાકર જ મનાય છે છતાં ઘણા વાર ગોળની મીઠાશ ક્યાં વધુ ગમે છે? ને તેથી ચે ચઢિયાતાં સ્વાદ શેરડીનો ક્યાં લાગે? કારણ કે ગળપણનું સ્વાભાવિક ને શુદ્ધ સ્વરૂપ તો એ શેરડીમાં જ રહ્યું છે. એનાં છોતરાં પણ આપણને ચૂસના ગમે છે. ચૂસ્યા જ કરીએ છતાં વધિ થતી નથી. કંટાળો આવતો નથી. નરી સાકરના ગાંઝા કરતાં દૂધવાળી શેરડીનો રસ જેમ અધિક પ્રિય લાગે છે : તેમ જ સિદ્ધ સાહિત્ય કરતાં લોકસાહિત્ય ઘણી વાર મધુર લાગે છે : રસ કરતાં છોતરાંનું પ્રમાણ એમાં વિશેષ હોવા છતાં ય...”^૨ આમ મનમાં અનુભવાતી મીઠાશને જ મેઘાણી નિખાલસતાથી અને નિષ્ઠાથી વળગી રહે છે. સંશોધનની પદ્ધતિઓ, સંશોધન અને વિવેચન તારવેલા નિયમો વગેરેને જરૂર લાગે ત્યારે અનુભાદન માટે સ્વીકારે છે ચારણો અને ચારણી સાહિત્યમાં લોકસાહિત્યના શુજરાતમાં થયેલા સંશોધન, સંપાદન, વિવેચનના કડીબદ્ધ ઇતિહાસમાં, સ્પેન, રશિયા, ઝેકાસ્લોવાકિયા, ફિનલેન્ડ, આફ્રિકા વગેરેના લોકસાહિત્યનાં પ્રકાશનોમાંથી રજૂ કરેલા ઉતારાઓ; પાઠ નિર્ણય માટે દાખવેલી સાવધાની, સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસના જુદી જુદી જાતિઓના ઇતિહાસના લખાવેલાં પુસ્તકોમાંથી ટાંચણ...એ બધું મેઘાણીએ શું શું જાણે કે આ આસાનીથી રજૂ કરવામાં આવેલી રસધારાઓની પાછળ છૂપાવી દીધું છે, તેની એક ઝલક આપે છે. બાકી મેઘાણી દૃષ્ટિ અને પદ્ધતિ તો ધરતીના ધાવણે પુષ્ટ થયેલી લોકદૃષ્ટિ જ રહે છે “મારા વિષયના સેવનમાંથી મને જે જે સ્ફુરતું ગયું તે તે હું મૂળ સાહિત્યબળને સુસ્પષ્ટ અને રસપુષ્ટ બનાવવા ખાતર લખતો ગયો છું.

પદાવેલ વાણીનો ભોગ નથી બન્યો તે પણ પ્રજાનો પાડ થયો છે વિષય જે અર્થમાં 'ધરતીનું' ધાવણું છે તે અર્થમાં વિવેચનાઓ પણ મને તો ધાવણુંરૂપે જ સાંપડી છે. વાચકો પણ એ જ રૂપે એનું સેવન કરે."¹

લોકજીવનના આદર્શ ચારણ :

ખરી રીતે બાળપણમાં અને પછી જેની પાસેથી મેઘાણીએ લોકસાહિત્યની દીક્ષા લીધી હતી તે વાતઝાઝાઓ અને ચારણોની પદ્ધતિ જ મેઘાણીએ આ સંશોધનની પદ્ધતિમાં સ્વીકારી છે. કાકા કાલેલકરે તો લખ્યું છે કે : "સ્વભાવમાં અને જીવનમાં તેઓ આદર્શ ચારણ હતા. ચારણ એટલે બધો એકનિષ્ઠ હોય છે કે, એને પોતાની દૃષ્ટિ અને પોતાનું જીવન એકાંગી થાય તો એની એને જરા ય પડી નથી હોતી. એકાગ્રતા એ જ એનો કુળધર્મ. ચારણોને નિષ્ઠા ફેરવવાની છટ હોય છે પણ ઉત્કટતામાં તેઓ યત્નિચિત પણ મોળા નહિ પડે..."

"ચારણી સાહિત્યમાં પાંચસો વર્ષના ઇતિહાસમાં કોઈ અન્ય કવિ, પંડિત કે લેખકનો પગપેસારો થયો જ નથી.. એ સાહિત્ય સંપાદન કરવું એટલે તો લ'કાથી હેમ લાવવા જેવું દૃષ્ટ છે એવા દોયલા કામને શ્રી મેઘાણીએ સોયણું કેમ કરેણું ? દિવસોના દિવસો, રાતોની રાત ચારણો સાથે એ વસેલા. આગલાની જ રીતભાતથી રહેલા ધીરે ધીરે વાતો ચાલે, વળી બધ પડે, ક્યારેક તો વાર્તાકાર શંકાશીલ બને. કે આપણું જૂનું બધું આ ક્યાંક લઈ જશે ! એમને બોલાવવાના રસ્તા શોધવા એ દૃઢ્યમાં કઠણ કામ એમનાં બધાનાં અંતરમાં વમી જઈને એમણે એવું કામણું કરેણું. કે પછી તો એને જોઈને કોઈ ચારણ, બારોટ કે વાર્તાકાર મેહને જોઈ મોરસો ઢરખે તેમ ઢરખી જિહ્વા બાવડાં ઝાલી ઝાલી જૂની નવી બધી વાતો, ગીતો એમની આગળ મોઢ્યે મોંએ ઠાલવતા. એકની એક વાત પચીસ ગીતે રજૂ થાતી. એકનાં એક ગીત દોઢા વિધવિધ રીતે રજૂ થાતાં. એ બધા ખાતરના ધૂળના ઉકરડામાંથી મોનું શોધી કાઢવાનો સચો કુદરતે એમના હૈયામાં ગોઠ્યો હતો."² "રસધારની વાતો એ તો ચારણોની વાર્તાનો ફોટો છે. વેવલાં લખાણુ નથી. સાધેત્સાધ ચારણો પેલા યઈ સાંભળે એવી એ વાર્તા માંડી શકતા હતા. હજુ મુધી ચારણી વાર્તા અન્ય કવિઓ માંડી શકતા નથી. એક ચારણ બેઠો હોય તો પણ વાત

૧. ધરતીનું ધાવણું-ખંડ ૨ : પ. ૬

૨. ભક્તિ : સ્મૃતિ અંક ૧૯૪૭ : પ. ૯૮

દરવાનો અન્ય માણસોને સ કાય થાય... એને બદલે એવા બે દળર ચારણ ત્યાં (અખિત્ર દિંદ ચારણ સંમેલન ગાજમટમાં) મળ્યા હતા અને એમાં પણ તો કવિરાગે દત્તા. એમની વચ્ચે બધાના આગ્રહથી એ વામન પણ વૈરાટ સભા માંચડા પર બેઠો થયો. એની દરુબર, તુમ અને રિધીવત્ર દરેની શરૂ જેવી આંખ સભાને ખૂણે ખૂણે આડીઅવળી ફેરવી અને મારવાડી ગીતથી શરૂ કર્યું. મોરલા આમા હોંકારા દેવા માંજા... લોખંડી કવિરાજશ્રી શંકરદાનજી તો બિજા ધર્ષ બેઠી પણા છે..." કળગુગ આવ્યો લાગે છે : એ સિવાય કંઈ વાણિયો ગાય અને બે દળર ચારણો ચૂપચાપ ઘેરાં જેમ સાંભળે એ બને ખડું ?"

ચારણો મૌખિક પરંપરાના વાહક છે એના કંઈમાં અને લોકગીતો રમતાં હોય છે. વાનગણાપણું એમને વારસામાં મળેલું હોય છે. કેટકેટલાય કિસ્સાઓ, વાર્તાઓ, ઇતિહાસ દંતકથાઓ, એના દુહા અને ગીત સમેત એમને સ્મૃતિભંડારમાં જીવંતરૂપે સળવળતા હોય છે. પોતે નવું ન સર્જે તો પણ આ સ્મૃતિભંડારમાં સંધારાયેલી વાતો ને કાવ્યો એ મૌખિક રીતે વાતાવરણ બાંધીને નવસર્જન કર્યા કરે છે મૌખિક કલાના કલાકારો જ્યારે જ્યારે વાત મડિ, ગીત ગાય, પ્રવચન કરે...ત્યારે ત્યારે સર્જન જ કરતા હોય છે. સંશોધન સંપાદન નહીં. લોકગીત અને લોકસાહિત્યના વહેતિયાણુ પ્રવાહમાંથી પ્રસંગને અનુકૂળ કંઈ સાંભરી આવે તો સ્વતંત્ર સર્જક ચારણ એને પોતાની વણીમાં અવતાર્યા વગર રહેતો નથી... કેટલાક વર્ણનના તૈયાર પરંપરાપ્રાપ્ત નમૂનાઓ કોઈ તાત્ત્વિક વિધિવિધાનના નિભાવ ખાતર પણ જતનથી જળવી રાખી, ઠાનામાત્રના ફેર વગર ચારણો બોલ્યા કરે છે. આવાં વર્ણનો ચવાઈને ચવાઈને કૂચા નથી બનતાં. પણ ચારણ વાર્તા માંડીને વચ્ચે બોલે ત્યારે વાતાવરણ જમાવે એવું નવસર્જન જ બની રહે. જેમ ખ્યાત વસ્તુની કયામાં કયાકારની કથન પદ્ધતિને ક્ષીણે તેમાં કાવ્યાત્મા-રસ પ્રગટ થાય છે, અને તેથી તે કથા કવિનું-કથાકારનું સર્જન ગણાય છે...તેવું જ આ ચારણોના પ્રયત્નોમાં પરંપરા-પ્રાપ્ત વર્ણન, લઢણ, દુહા વગેરે નવસર્જન જ લેખનું જોઈએ.

"સદ્લાગ્ય કહો કે દુર્લાગ્ય, પણ આના આ જ વર્ણનો હજુ સુધી અકળપ કઠેપકંઠ ચાલ્યા આવે છે. વિવાહ વરધોડામાં ચાલતી અમુક શોભાઓની જેમ આ ને આ જ વર્ણનો પ્રત્યેક વારતામાં ભગતા પ્રસંગોને રજ-ટરવામાં ખપ લાગતાં હોય છે. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે, વર્ણનોના અવનવા પ્રકારો જ નહોતા; નહિ, પ્રકારે ઘણા હતા." પૂનાવમાં

ચિત્રાંકન કરતે કરતે વર્ણવાતી ઘટનાને ભિન્નિર્મિત કરવા - સારુ વાર્તાકાર જે દુહા, ગીત, છંદ છત્યાદિ કોઈ પણ પદ્ય દુકડો ગદ્ય દોરામાં પ્રવેશવો જાય છે, તે પદ્ય દુકડાને એ પોતાની પાસેના વિપુલ કંઠ ભંડારમાંથી તત્કાલ ઉઠાવી લે છે. કથાઈ રહેલા પ્રસંગની અને પેલો પદ્ય ખંડ જુમાંથી લેવાયો હોય તે પ્રસંગની વચ્ચે લાલે બહુ મેળ ન હોય...પદ્ય લાગે ધોડાતું દાન વાતી વેળાની અથ પ્રચલિત હોય, અને વારતા પ્રસંગ લાલે અશ્વારોહણનો, પ્રેમમાયાનો અથવા યુદ્ધપ્રયાણનો હોય તેમ છતાં તે બેઢિને સાંકળી લેવાય.”

મેઘાણીએ પણ લોકસાહિત્યના સંશોધન ને રજૂઆતમાં આમ એકસરખા ભાવ, પ્રસંગો, વર્ણનોને સાંકળીને એક લોકસૃષ્ટિ બની કરવાનો, વાતાવરણ જમાવવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે. એના વિવેચનનો માર્ગ પણ એ જ રીતે એક વાતના સમર્થનમાં તેના જેવી બીજી વાત રજૂ કરી દેવી અને એમ રસદ્વિગુણિત બનાવવો, રસદર્શનને ધેરુ બનાવવું અને મર્મનું એ રીતે ઉદ્ઘાટન કરવું તે પ્રકારનો હતો.

“ખરું છે કે ચારણ એક વારતામાંથી અનેક ફણસવાં કુટાવીને સમાપ્તિકાળ લખાવે, પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે, એ કોઈ ઘટનાના ચિત્રાંકન કે વિવેચન પાછળ કાળક્ષેપ કરતો. હાથ પરની ઘટનાને તો એ જાતકંત ધોડીને વેગે આગળ લઈ જતો.” મેઘાણી પણ એ રીતે દેશપરદેશની સમાન સાહિત્યસૃષ્ટિ, સંશોધનો, વિવેચનાઓને રજૂ કરતા જાય અને એમ કરતાં પોતાનું ધ્યેય—જે તુચ્છ ગૃથક્ષરણ નથી પણ મમતાપૂર્વક લોકસૃષ્ટિનું ઉદ્ઘાટન છે, રસધારણું વહેન છે તે જલતા નથી.”

“વારતા કરતી વેળા ચારણ કેવળ કથનકાર જ નહોતો પણ અભિનયકારની, વારતાના પાત્રે પાત્રની, વિદ્વેષકની, વિવેચકની અને જીવનના ફિલસૂફની, બધી જ ભૂમિકાઓ પોતે એકલે હાથે લાજવતો. એના કંઠમાંથી ટપકતાં કાવ્યાવતરણો વારતાના પ્રસંગની વિવેચનિકાઓ બની જતા. વારતામાં વીર યુગાર ને ઠરુણથી લઈ વેવલાઈ, ટોંગાઈ, મુરખાઈનો રસ પણ પોતે લાજવતો જતો. પોતે પોતાના કથનના પ્રત્યેક રસમાં મોજથી નહોતો ખરો, છતાં કોઈ પણ ભિન્ન પ્રવાહમાં પોતે અસહાય બની ધમકાઈ નહોતો જતો. ઉદ્દેશિત રહેતો, ઉત્તેજિત નહોતો બનતો. શ્રોતાજનો આવિર્ભૂત બની રોમાંચ અનુભવશે, દુઃખ

કરવા લાગશે, નિઃશ્વાસ નાખશે પણ વારતાકાર તો નિયતિની માફક નિર્લેપ જ રહેવાનો.”

આમ મેઘાણીનું સંશોધન, સંપાદન, વિવેચન, વિવરણ વગેરે આ ચારણ વારતાકારના જેવાં શ્રોતાઓને હવાવવાના ઉદ્દેશથી-વૈજ્ઞાનિક તપાસના રસથી નહીં-ચપેલા પ્રયત્નો છે. “ચારણ વાણીને સાચવી છે. ઇતિહાસને રક્ષ્યો છે. જિમ્મિઓના બહુવિધ પ્રદેશોને લાડ લડાવ્યા છે. પ્રકૃતિને, પ્રભુને, સ્વધર્મને, ભક્તિ-ઉત્થાનને અને જન્મભૂમિને પોતાની અનોખી છટા વડે આરાધેલ છે.”^૧ મેઘાણીએ પણ એ જ કાર્ય કર્યું છે. “ચારણમાં શું શું નહોતું તેવા નકારાત્મક વલણથી નહિ પણ પોતાના પરિમિત સંયોગો વચ્ચે એણે કેટકેટલી વિશિષ્ટ અને વિલક્ષણ સંસ્કૃતિ-સેવા ઉઠાવી છે તેવી હકારાત્મક તુલાએ તોળ્યું તો એ આપણને નિરાશ નહિ કરે ”...

મેઘાણીએ પણ લોકસાહિત્યની વચ્ચે આરને વહેતી રાખી છે. “શતકોના સૂર જગી જગી આથમી ગયા ત્યાં સુધી ચારણ સંસ્કૃતિની મશાલ ધરી રાખી જીવો રહ્યો. એટલો કાળ ટકી રહેવું એ તાકાતને સાબિત કરે છે. આ તાકાતનો પ્રદીપ ચારણે પણ એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિના પરમોજ્જ્વળ દીપકમાંથી ચેતાઓ હોતો. એ ધન પરાયું નહોતું, આપણું જ હતું. નિજત્વના આપણા ગૌરવને ચારણે પણ અનોખી રીતે ઉજાડ્યું છે. આપણું કર્તવ્ય એનું કન્યું જીવ્યું આજનાં આપણાં ખાવા પાતાં ખંડિયેરોમાંથી ખોદી ખોદીને ન્યાં હોય ત્યાંથી ખોજવાનું છે.”

ચારણે ઉપાસેલું જીવન—

મેઘાણીએ સંપાદિત કરેલાં લોકગીતોમાં રઢિયાળ રાતના ગરબા, રાસ, રાસડાઓ; ચૂંદડીનાં લગ્નગીતો, હાલરડા અને એ સઘળું મેઘાણીને પાછળથી ખાસ કરીને બહેનો પાસેથી સાંપડ્યું છે. લોકસંસ્કૃતિની એ મંગલ વાણી ગૃહજીવનના લાવેથી આપે છે. બીજા પ્રકારનું લોકસાહિત્ય દુહાઓનું, પ્રેમકથાઓનું, પ્રહારવટિયાની ગિરદાવલિઓ અને રાસડાનું સાહિત્ય મુખ્યત્વે ચારણો અને ક્ષાત્રજીવનપ્રેમી નાયનાવા, ગીર ભરવાડાવગેરે પાસેથી સાંપડ્યું છે. લોકગીતોનું સાહિત્ય સંધર્મિઓને રમ્યાડનારું છે અને લોકવૃદ્ધમાં એક સાથે અનેક કંઠોએ લલકારેલું છે. એક જણ ગવડાવતું હોય તો અન્ય ઝીલે તે-પ્રકારનું છે.

વાર્તાઓ, દુહાઓ, રાવપુદ્ગલા સાથેની ગિરદાવણીઓ વગેરે સાહિત્ય પશુ લોકજીવનના હૃદયને ઝોટી સામટા હલાવનારું-લાવ, લાવના ને વાર્તારસ ઝીલાવનારું સાહિત્ય છે છતાં એને કથનાર વિશિષ્ટ વ્યક્તિ હોય છે. હાથમાં એ પોતાની વાર્તા માટે છે ને લલકારે છે. બાળપણમાં મેઘાશ્રુતે જો લોક-સાહિત્યની દીક્ષા મળેલી તે આ જાતની હતી અને સાહિત્યના અધ્યયન પછી સૌરાષ્ટ્રના સાદ સાંભળી તેઓ કસકતાથી પાછા આવ્યા ત્યારે પશુ જે લોકસાહિત્ય તેમની આગળ મુખ્યત્વે પીરસાયું તે દરબારશ્રી વાજસુરવાળાને ત્યાં આવતા જુદા જુદા ચારણ મિત્રો દ્વારા પીરસાયું તે—

“જીવનનાં જોશીલાં અંજોનું આ વાર્તારૂપે સંશોધન નવ વર્ષ સુધી વહેતા રહેલા પાંચ રસધાર ખડો, ત્રણ બહારવટિયા ખડો અને સોરઠી ગીતકથાઓ દ્વારા બહાર આવ્યું.”^૧

“મધ્યયુગના અવશેષો રૂપ આ પ્રસંગ વીરો—(પરિપૂર્ણ વીરો નાંહ) ને વીરાંગનાઓની લલક મેં મારા કંપના યાજ્ઞમાં ઝીલ્યા કરી હોત તો એ સંશોધન પક્ષાધાતે પીડાયેલું રહેત”.....સર્વાંત્રી સંપર્ક શરૂ કર્યા.....અને સ્ત્રીઓનાં ગવાતાં ગીતો.. સંપાદિત કર્યા.....એ ગીતો પશુ સૌરાષ્ટ્રના જ ગીતો એટલે એમાં ક્ષાત્રસંસ્કૃતિની જીવનભાવનાઓ હોવાની જ. એમ છતાં મેઘાશ્રુ ભલે અહીં મધ્યયુગના અવશેષરૂપ એ રસધારબહારવટિયાના વીરો ને પ્રસંગ વીર ગણે પશુ એ જીવનની મેઘાશ્રુના સાહિત્ય પર અને લોકસાહિત્યના સંશોધન પર પ્રબળ અસર પડી છે. આખરે મેઘાશ્રુને લોકસાહિત્યસર્જક બનીને ચારણ બનીને રસમય રીતે પીરસવાનું મન એટલા માટે થાય છે કે એ લોકસાહિત્યે સાચવેલા કિસ્સાઓ અને લોકસાહિત્યમાં ભક્ત મળેલું માનવ જીવન રંગ આપવા જેવી માણસાઈથી સજાર ભર્યું છે લોકસાહિત્યનું સાહિત્ય આકાર તરીકે કંઈ મહત્ત્વ નથી. એ દ્વારા એ મનમાં જે હિમદા જીવનભાવનાઓ ભરે છે તે મહત્ત્વનું છે

દાંપત્યનો ઉત્કટ રસભર્યો સ્નેહ, ભર્યા ભર્યા ધરતું સુખાનંદનું, નિરામય, અન્યને હિપદય ન કરનારું, ઘણા સાથે સામાજિક સંબંધો વિસ્તારતું, આત્મિક, ધન, પશુપ્રેમ...એમ સ્નેહ સંબંધો વિસ્તારતું જીવન લોકસંસ્કૃતિએ રચનાવિક જીવન ગણ્યું છે. માનવ માનવ વચ્ચેના આ હૃદયના સંબંધો છે મારે ત્યાં આવેશ, હિતાવળ, અવેશ કામ ન આવે જળજીવી જળજીવીને પ્રેમપ્રીતને

પ્રસરાવવી અને નિભાવવી પડે છે. ડહાપણ અને સમજનું ઠરેલપણું, ઉદારતાથી “હશે એ” એવું કહેવા જેવી વૃત્તિ આવતી કાલના જીવનને ગર્ભ દાણનું જીવન બૂલીને માણી લેવાની તત્પરતા...એ આ નિરામય સંગ સામાન્ય ગૃહજીવનની લોકભાવનાનું પ્રધાન અંગ છે. કુટુંબક વાતોને સંભારી સંભારી “વધુ કરે છે આપણા ઘરની વાત જો”—એમ ટક ટક કર્યા કરવાથી સમગ્ર જીવન ઝેર જેવું બની જાય છે.

જતાં આ ગૃહજીવન જીવનમાં સતેજ માણસાર્ધ નથી હોતી ત્યાં સુધી ઉજમાળું બનતું નથી. જીવન જીતી ગયા...માન જીતી ગયા એમાં શી મજ છે? કંઈક ભવિષ્યમાં લોકો સંભારી રાખે, એ પાંચ લોકોમાં રંગ અપાય તેવું જીવન જીવવામાં મગ્ન છે, પરિણામે વીરના, ઉમદા જીવનના, ખડું રૂપ માણસનું માણસ તરીકે ઝગકે તેવા ઇચ્છાશક્તિએ પ્રેરણા ખુમારી ભર્યા જીવનમાં લોકોને વિશેષ રસ છે. લોકોમાં જ રહ્યા રહ્યા લોકગીતકાર બનીને ચારણે આવા જીવનોની દયાઓ ગાઈ લલકારીને, એને લાડ લડાવી, મહાલાવી કૂદાવીને રજૂ કરી હોવાને લીધે ચારણોની જીવનભાવનાઓ લોકજીવનમાં પણ વ્યાપી ગઈ....

મિતર કિજે મંગણા અવરાં આળપ'યાળ
જીવતડાં જસ આવશે મૂવાં લાડાવણુહાર...

જસ વિનાનું જીવન એ જીવન નથી, અને યશનો વિસ્તાર કોઈ પ્રશંસક નહીં—પણ લોકજીવનનો બોલ ઉચ્ચારતો—પાંચ દશ માણસોનાં દેયાનું મુખ બની બોલ બોલતો ચારણ જ સાચો યશ બદાવનાર તીવડે છે. સંસ્કૃતિના સંરક્ષક આ લોકગીતના ગાયક અને ઇતિહાસના કિસ્સાઓની વાત માંડનાર ચારણ પાસે જ યશદાયક કૃત્ય કથું અને સામાન્ય કૃત્ય કથું તે પારખવાની સૂક્ષ્મ સાન અને સમજ હોય છે. એટલે ચારણોએ અથવા લોકસાહિત્યે જેને યશોભવ જીવન ગણ્યું છે, તેનું જ રસાત્મક રીતે પ્રગનના હૃદયમાં સંક્રાન્ત કરવાનું કાર્ય આ લોકસાહિત્યે કયું છે

ઈશ્વર પાસે પોતાની બોળી જતાં પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિને બજે નિખાલન-પણે ચારણની જેમ આ જાતનું જીવન જીવનારા માગતા કે :

“ભડે ઊઝા ભાણુ! ભાણુ વૃહારાં ભામણાં!
મરણુ જીવણુ લગ માણુ રાખો કશ્યપ રા ઉત!

અને સામાન્ય એકધારા જીવનમા તે શી માન આજરની ઠસોટી થવાની હતી ?
કપરા સંનેગોમાં જીવતરનો ઘોડો ઝીંકીને ધૂમવામાં જ જીવનની લડાણ છે :

‘હલ ઘોડા, વલ વંકડા હલ ખાંધવાં હાથિયાર
ઝાંઝાં ઘોડામાં ઝીંકવાં મરતું એક જ વાર.’^૧
આમ સામા હલ આક્રમે,^૧ લાંગે કેનારા હાથ
તણુ ટાણે કશ્યપ તણા ! સૂરજ રાખો શરમ...

ચૈતન્યથી જીભરાતું જીવન આમ સામેથી જીવનયુદ્ધ માગી લે છે. ઠસોટી
કાગે જ રંગ આપવાનું મન થાય તેવું જીવન ખેલી બન્ય છે. તેવા જીવનમાં
મજ છે. લોકસાહિત્યે આવા જીવનને ઉપાસ્યું છે. રસાળ કરી શ્રોતાઓના
હૃદયમાં સ્પીસ્યું છે. પ્રેમ અને શૌર્ય વગરનું, સાહસ અને રસભૂંડ વિનાનું
જીવન ફિક્કું લાગે છે.

તીખા તુરી ન માણિયા ગોરી ગળે ન લગા
જનમ અકારણુ હી ગયોભડ સિર ખડું ન લગા.

“તુરંગ ખરા પશુ તીખા ! વિકટતા, વિષમતા, ઝંઝાવેગ, એ વગરનું જીવન લૂખું
ગણ્યું. માણવી તો તો મુસીગતો, પોચટ જીવન પંથમાં શી લજગત છે ! અને એવા
તીખા તુરંગની સ્વારી કરીને માનવીને, ખેત્રાથી એક જ માર્ગે જવાનું હોય...ઠાં
ગોરીને ગળે લગાડવા, ને ઠાં ચતુને—પશુ ભડવીર ચતુને—શિરે સમશેર ઝાટકેવા.
પ્રેમ અને સંગ્રામ બેઉ જોડે જ ગણાય, બેને જુદાં પાડી ન શકાય. એક જ
મગની બે ફાડ. બેઉ રહી માણવાની વાતો. એ વગર તો જનમ નિરર્થક ગયો
સમગ્રય. પશુ ભડવીર ચતુને શિરે શું ફોગટ ફોગટ સમશેર લાંગવી ?
નહિ રે નાહ...

ધમ ભતાં, ઘર પલટતાં, ત્રિયાં પડન્તે તાવ
એ તીવું દિન મરણુરા કોણુ રક કોણુ રાવ...

ધર્મ, દેશ, સ્ત્રી પર અકળાવનારી તવાઈ આવે ત્યારે ગણતરી કરવા
કઈ રીતે રોકાઈ ગકાય ? આવેશશીલ આ ભાવનાઓ નથી માણસ અકળાય;
અકળાય ને ખીન્ને માર્ગ ન મળતાં જીવનના આક્રમ પ્રયોની ગાંઠને હુકેલવાને
બદલે છેદી નાખે છે એની પાછળ ભાવનાભક્તિ નિઃઠા, એકાગ્રતા અને પ્રણય
સંકલ્પશક્તિ જેવા માનવજીવનનાં ઉત્તમ અંગો જ કાર્ય કરતાં હોય છે. ---

“માનવી તો તે સમયનો પણ જીવનને મીઠું ગણતો, શોખને ખાતર એ કંઈ ઓછો જ કટકા થઈ જવા નીકળતો ? ધર્માધતા અગર રૂઢ સામાજિક માન્યતા પર એ હારાકીરી નહોતો કરતો, પણ જીવનની મીઠપને બેસ્વાદ બનાવી મૂકે તેવું, કંઈ થતું ત્યારે પછી, મૃત્યુથી ચાતરીને હુખખા ફિક્કા જીવતરને વળગતું એને, નિરર્થક લાગતું. જીવનની પાસેથી તો એ માનવી પણ ચારે હાથે મોજ, અને મીઠાશ માગતો ”૧,

આવા મરણને મીઠું ગણનાર જીવનને જ સાચું જીવન કોખી શકાય. એ જ સાચી માણસાઈ છે. જિમ્મિ જગવાનો પ્રસંગ આવે ને જિમ્મિ જાગે મહી; અન્યાયને જાળીને આંખ રાતી ન થાય. અત્યાચારનો અતિરેક થતાં કાં મરવું કાં મારવું એવો નિશ્ચય જે ન કરી શકે તેને માણસ કેમ કહેવાય ? એ તો મગતરું. “ઘરધણી માણસની કંડી તાકાત અને મરદાઈ એ કથાઓમાંથી પ્રધાન ધ્વનિ. ચમરબંધીની સામે પણ સામા સામાન્ય આમજનતાનો પ્રતિનિધિ અન્યાયનો પ્રતિકાર કરતો જોઈ રહે અને અન્ય સેંકડો, મગતરાં માનવીઓની માણસાઈને જાગ્રત કરે ”૨... ‘રસધાર’ લાગ પાંચમાની આહિર બીમે ગરજીયોની વાત...આ માણસાઈનું તજ્જવ સચોટતાથી પ્રગટ કરે છે.

જીવનની મીઠપ :—

ખીજને દાખી, ડારી, કચડી વિજયીના હુંકારથી જીવન જોગવવાની વૃત્તિ કરતાં અહીં જીવનના ઉલ્લાસનો કોઈ વિનમ્ર ગરવો મધુર સૂર સંભળાય છે. ધરતીના ધાવણે પોપાયેલા, લોકજીવનને રંગ આપી બિરદાવેલા આ ઉલ્લાસમાં ઉલ્લાસનો ભાવ ઉત્કટ છતાં ધરતીના જેવી ધીંગી સમજ, સાગર જેવી આપમેળે સર્જાયેલી માઝા હોય છે. છતાં પ્રકૃતિના સર્વ જેવો અદ્ભુત, ઉન્મુક્ત, ચક્ર્યૂર બનાવે તેવો ઉલ્લાસ જીવનને મીઠપથી આણી લેવા પ્રેરે છે એ ખરું.

સમ્ય સંસ્કૃતિના વાતાવરણમાં માણસને જાણે ડારો બનાવી કહેવામાં આવે, છે “લાવ છુપાવ, લાવ છુપાવ.” જિમ્મિ, ધ્રુજાને સંક્રાંતી, મરડવી, દાળવી, ઠીંગરાવવી અને એવી એવી જાતના હજાર જાતના અત્યાચાર સામાજિક જીવનમાં થાય છે. લોકજીવને એ જિમ્મિને-એમાં શ્રદ્ધા મૂકી આવકારી છે. સરળ

હૃદયના માનવીના લાવ છાંડા હોય છે, સાચા હોય છે, માજાથી મહિમાવંત હોય છે, સોહજીવનની સાદી સમજથી વાજેલા અને સંયમિત હોય છે. ચારણો અને સોહજવિદ્યાએ આ ધરતીના જાણ અને સંસ્કૃતિના સંકુલ વાયરાઓથી અસ્પૃશ્ય રહેલા માનવના દિલમાં જે સહજ લાવ-છિછળાટ આવે છે તેવાં સાક્ષાત્ જીવનનો, જીવનની પ્રાણમયતાનો, જીવનની વાસ્તવિક પકડ અને ધોળી સમજનો સાહજિક આવિર્ભાવ થતો હોવાથી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. એમાં માણસાઈના સળંગ અંશે જોવા છે. વીરજીવનની ઉચ્ચ આવેશશીલ ભૂમિ "મરણ ૨૧ દિન"ને ગંભીર રીતે સ્વીકારી લે છે, તેમ હૃદયમાંથી જાગતી પ્રેમ, જીવનના ઉદ્ધાસની, જીવનની મીઠપ માણી લેવાની એવી જ આવેશશીલ ભૂમિને ગંભીર રીતે સ્વીકારીને ચાલે છે. વીરની શહીદીમાં, વીરત્વમાં જે માણસાઈ છે, તે પ્રેમીના પ્રેમમાં પણ માણસાઈ છે.

વીર જીવનની રંગ આપવા યોગ્ય મુખ્ય પ્રવૃત્તિ એ : શૌર્ય અને પ્રેમ.

“ભાં ભીની ઘોડા ભડા, ડાખા ઉપડિયા
કાં પડ્યા નેણી માણસા કાં ખત વાવા ખડિયા.”

“મોત વિહોણી, સઘપ્રાપ્ય મુલમ સસ્તી ગોરીને ગળે લગાડવામાં ચારણી સાહિત્યના આદર્શને મળ નથી. એ સમજે છે કે ક્યા આલિંગનમાં સાચો આનંદ છે. એને હૃદયના છે કે ક્યા પુરુષને ગળે ‘ગોરી’ જુલ-હાર પ્રહારે છે.”^૧ તરવાર સરીખી ભિજળી, તજ સરીખી તીખી, સોપારી સખી વાંકડી જાજરમાન નારીતું અનેાધું કારમું રૂપ પરાક્રમ વગર પ્રેમની ઉત્કટતા અને સમ્યક્ વગર માણી શકાતું નથી..” “મુશળધાર મેઘ ત્રાટકી પડયા હોય, મારગ-કેડા જળજળિયો હોય,^૨ નદીઓમાં પ્રલયપૂર ધૂલવતાં હોય, એમાં થઈને જે નર તીખો તુરંગ રમાડતો અને કાળ સાથે ગેલતો પોતાને મળવા આવે તેને જ ગોરી સ્વીકારે.”

“આજ ધરા દિન ઉમટયો, ગોરી છાંટા મેઢ
ભોજ પાઘ પધારસ્યો જહ બાણું લી નેહ.”

“ગોરીને અર્ધ જ એ કે હું તો કવેળાએ રેવત ખેલવનારા નિર્ભય નરની જ નારી છું : “અસુરો રેવત ખેલવે વોઈ પુરુષ ધરનાર.” આમ

જીવનની સુખાળવી સુવાળી અને જીવનની કરડી કપરી સાધના એ બન્નેનો કસ્ટંબલ રંગ જે ઘંટી ઘંટીને પીએ તેને જ કવિતા લાડ લડાવે, તેને જ આવી નારી પ્રેમ આપે...

“જે મુખ અમલ ન આખિયો પુરી ન એવ્યા તંગ
કદં! અલૂણા સાયબા આપુ’ તો કી અંગ ?

આવી સગળ જીવનલાવના સાથે ભ્યાં ભ્યાં હેતપ્રીતથી ઉજળતા-ખૂબ મહેત્વાકાંક્ષી ને વિલાસી નહીં પણ સામાન્ય બધાં જીવે છે તેવું દાળરોટીથી ‘મળી રહે તેવું’ મુખી ગૃહજીવન અંખી રહે છે : એ ગૃહજીવનના દાંપત્યપ્રેમને, એનાં રીસામણાં મનામણાં આદિને, નાનામોટા કલેશને અને એ કલેશને ધીમી સખજથી ઠાવકાઈથી, કુનેહથી અને સર્વોપરિ પ્રેમથી ઉજલનારની વૃત્તિને; આતિથ્યને, દાનાપ્રવ્રતાને, પવિત્રતાને શીલને, ચારિત્ર્યની ઉચ્ચતાને વગેરેને ‘ચારણોએ અને લોકસાહિત્યે મહલાવી મહલાવીને આરાધે છે.

સાહી ચાવલ, ભેંસ દૂધ, ઘર શિલ્પવંતી નાર
ચોથી પીઠ પુરંગરી સુરંગ-નિસાણી ચાર.
તન ચોખા, મન ઊજળાં, બીતર રાખે લાવ !
કિનકા પુરા ન ચિંતવે તાક રંગ ચડાવ...

આમ જેને મેઘાણી વારંવાર ‘માણસાઈ’ કહે છે અને લોકસાહિત્યે તેો જેને એક પ્રકારનું સાધારણ મનુષ્ય જીવનથી ઊંચેરું અસાધારણ જીવન ગણી રંગ આપવા પ્રેરાય છે તેથી જેને ‘દેવાગી’, ‘દેવાંશી’, જીવન ગણે છે તે પ્રકારનું જીવન લોકસાહિત્યે ઉપાસ્થું છે. એનો પ્રભાવ એ જાતનો પડે છે. પ્રેમમત્ત પ્રણયવીરો, અન્યાય સામે આયકનારા બહારવટિયાઓ, શીલવંતી સંતીઓ, વીરો, દાનવીરો, સેવા કરનારાઓ, મોટા વડલા જેવું ગંભીર ગૃહસ્થ જીવન જીવી જનાર દાદાઓ દાદીઓ... આ બધામાં દેવી તત્ત્વ માનવ કરતાં ઠંઈ ઊંચેરું સત્ત્વ લોકસાહિત્યે જોયું છે. એને આદરથી, ભક્તિથી, શ્રદ્ધાથી ઉત્સાહી વાણીમાં ગાયું છે, પ્રશસ્ત્યું છે, એમના દિસ્સાઓને મુખોમુખ આપતા આપતા પરંપરાથી સાચવ્યા છે... એમની ખાબીઓ, પાળિયાઓ પૂજાવ્યા છે... તેની માનતાઓ પણ મનાય તેવી પરિસ્થિતિ સર્જી છે...

મેઘાણી આ પરંપરામાં તન્મય બની એ ચારણની રીતે જ એ દિસ્સાઓ વગેરેને ઠંઈ ડાપરામાં બેસાડે કરવાને બદલે ભણેલા વર્ગ આગળ

મંથર થઈને મૂકે છે. ચારણ કરતા તેમાં વિશેષતા એ છે કે, જે વાતોના કિસ્સાઓને, વાણીને આગાડવાની કે રાજદગ્ગારના ચાકડા સમુદાયની વાતો ગણી ઉપેક્ષા કરવામાં આવી હતી તેને બહારના લાભેના લોકો સમજી શકે, માણી શકે તે રીતે અજવાળાને મૂકનાર કામ મેઘાણીએ કર્યું છે “રસધારની વાતો એ તો ચાત્રોની વાતોના ટોટા છે, વેવડા વખાણ નથી.”^૧ “અમે ચારણો પર શ્રી મેઘાણીનો અનંત ઉપકાર છે. ચારણ કાણે કેવો હોય, એની સાચી જીવનની ટેક, અને જીવંત કેવો હોય એની સાચી જીમી એણે ખેંચી શહેર અને પાટણે, જગલે અને ઝૂપડે, દેશ અને દેશાવરમાં રસધાર-બહારવટિયા અને ચારણી સાહિત્યની ચોપડીઓ દ્વારા એ જીમી રજૂ કરી.”^૨ દુલાભાઈ કાગના આ વચન પ્રમાણે મેઘાણી—વાણિયા મેઘાણી બણે કે ચારણ પરપરાના છેલ્લા ચારણ બની રહે છે આવા રસધાર બહારવટિયા આદિના સંપાદન ઉપરાંત ચારણી જેમજ મેઘાણી વીરત્વને ગિરદાવવા, લોકોના હૈયામાં હાથ પૂરવા સિંધુડો લવકારે છે, કોઈ ચારણમાળાના સાવજ સાથેના મુકને શીઘ્ર ચારણી પદ્ધતિના કાવ્યથી ગિરદાવે છે, લોકનેતા ગાંધીજીના અંતરમાં પેસી તેમની વેદનાને વાચા આપે છે નવલકથાઓમાં જીવનમાંથી વીણેના કિસ્સાઓને ગોઠવી કોઈ લખમણ ભગત, કોઈ મીપારણ, કોઈ ટખડ શેઠ, કોઈ દરબાર સુરેન્દ્રસિંહજી, કોઈ લાવર જીવાન અને ગુલેખા ને ચારણની ગીતે જ જીવંત રાખે છે ને રંગ આપે છે. રવિશંકર મહારાજની મુખેથી વાતો સાલગી મહાકાહાના માયુસાઈના દીવાઓ તરફ સહુનું ધ્યાન દોરે છે.

રસધાર અને બહારવટિયા :—

“અત્યાર સુધીની કથાઓ લખવામાં માત્ર મુખ્ય નિશાન દુહાને સાહિત્યરસ રસાવવાનું નહોતું એમાં તો ઘટનાના પ્રસંગોના પાણીદાર તરવો હુ ભેગા ડરતો હતો એ પહોડવાસીઓના જૂના જીવનમાં વેર અને પ્રેમની, બહુતા અને ધિક્કારની દગ્ગા અને દિલાવરીની, પુદ્ધ અને હોસ્તીની જે દારણ કુટુંબ લીપણ અને કોમળ મસ્તીઓ બિનાઈ છે, તેને હું મારા હૈયાના હુલાવ આપી, લાડ લડાવી, માગ નિરીક્ષણોની રંગપૂરણી પૂરી દગ્ગા જીવન આલેખવા મથતો હતો.”^૩

મેઘાણીના આ રસધાર અને બહારવટિયાના કિસ્સાઓના સંપાદન પાછળ આવા પાણીદાર તરવો એકંજિત કરવાની, એમાં રહેલા સત્વશાળી

૧ ડાંભિ રમુતિ આ ક ૧૯૪૭ દુલા કાગ ૧૦૦, ૮૮

૨ ધરતીનું ધાવણ ૨ ૫ ૨૦

પ્રાણમય જીવનથી આકર્ષાઈ, તેને રસમય રીતે રજૂ કરવા—હૈયાના હુલાવ આપી લાડ લડાવી, રજૂ કરવા મેઘાણી તત્ત્વર બને છે. “જીવતડાં જશ ગાવથી મુઆ લડાવણુ હાર” એવા ચારણનું કાર્ય જાણે કે મેઘાણી કરે છે. બહારવટિયાની ‘ધગધગતી ધરા’ અને પહાડી દુનિયાની ‘અંગારલરી પ્રેમસુષ્ટિ’ પ્રત્યે કંઈક અંતરમાંથી પ્રગટતું—શ્રુદ્ધિ, વિવેક, સમજની પારથી આવતું તત્ત્વ તેમને ખેંચી રાખે છે. એ જીવનભાવનાઓ તેમને આ લખાણ વખતે તો ધ્રુવ અને પ્રિય જ છે “જૂના સોરઠી કાળને પ્રેમપૂર્વક તપાસવાની તથા ઓળખવાની પ્યાસ મને છેલ્લાં નવેક વર્ષથી સતાવી રહી છે. હું ઉંચુ ચે લજવાતો નથી...એના મોઝો લણી લણી ઊઠેલવા મથું છું. એમાં લયંકર મીઠાશ અનુભવું છું. જૂદેરા જીવન સંલેગોમાં બંદીવાન પડેલ આ દેહને છોડી મારી કલ્પના મમતાબેર કેં કેં ખાંભીઓ ને કથાઓ, કુંગરમાળો ને દુહા સોરઠાઓ શોધે છે।”

“પણ શા માટે હું આ કાળ-મર્તમાં ક્યારના ચે ગારદ થઈ ગયેલાઓનું પુનઃ પુનઃ ગાન ગાયા કરું છું? એમનો બચાવ કરવાથી શો ફાયદો છે? એમને પીરસવામાં જ સાર નથી?” ૨ —એ વાતનો જવાબ મારી પાસે નથી. કાણુ જાણે કેમ પણ એ બધાં મારા પૂરતાં તો મરી નથી ગયાં. મર્યા હોય તો પણ મારાં સ્વજનો જેવાં બની ગયાં છે. સ્વજનો સાંભળ્યાં જ કરે છે.” આ યુગમાં ય જોધાની સ્વપ્નમૂર્તિ રચવામાં મને લવલેય શરમ નથી... કે આયરૂલેન્ડનો સ્વપ્નવિહારી કવિ એ. ઈ. આ. બાબતમાં મેઘાણીને સમાનધર્મી લાગે છે : “સત્ય એ આજની કે આવતી કાલની પલટાતી વસ્તુ નથી. સૌન્દર્ય, વીરતા અને આત્મધર્મ—એ કંઈ રોજ સવારે પલટાતી રહેતો નથી. એમાંથી તો એક અપરિવર્તનશીલ પ્રાણુ અગારા કરે છે.” મેઘાણી એક પત્રમાં પોતાની પણ આ જ દૃષ્ટિ છે એવો એકરાર કરે છે “હું તો જૂના વિચાર નવા વિચાર વચ્ચેનો વિવેક જ સમજી શકતો નથી. એક જમગે એટાજો જૂના નવાને નામે ચાલી રહ્યો છે।” ૪

એ. ઈ. લખે છે : “આ સ્વપ્નો, આ પુરાતનો, આ પરંપરાઓ, એકદા વાસ્તવિક હતાં, સજીવન હતાં, ઐતિહાસિક હતાં. આજે એ ઇન્દ્રિયગમ્ય

૧. ધરતીનું ધાતુ : પ. ૨૪

૨. સૌરાષ્ટ્રનાં ખડેદામાં : પ. ૧૨

૩. એજન : પ. ૧૧.

૪. રમેદાધીન મેયાબી : પ. ૯૩

જગતમાયો નીકળી સ્મૃતિ અને મનોભાવની સૃષ્ટિમાં સઘરાયા છે કાળ એમની શક્તિને ખૂંચવી શક્યો નથી કાળે એમને આપણી મમતાના પ્રદેશમાંથી છેડા નથી કાઢી મૂક્યા, પણ એથી જિલ્દ, તેમને ધરતી પરથી ખેંચવી અમરસોકમાં ચડાવી વિશુદ્ધ જનાવ્યા છે આજે એ ચમુઓને જોવાની અને કાનને સાલજવાની વસ્તુઓ મટી જઈ હૃદયને ચિંતન કરવાની વસ્તુઓ બનેલ છે આજે એ તેટલા પ્રમાણમાં આપણી નિકટમાં આવ્યા છે, આપણા પરિચિતો બન્યા છે” ૧

મેઘાણીની પણ આ આચરીશ કવિ જેવી જ ઝખનાલરી દૃષ્ટિ છે. આ બહારવગ્યાઓની પાણીદાર જીવનધર્મનાઓમાં કોઈ મહાકાવ્યના, વીરકાવ્યના, કરુણિકાના પ્રસંગો જેવું ઉદાત્ત જિવિતું જીવનતરવ તેમણે જોયું છે એ જીવનને ફરીથી તો શું જીવી શકાય? પણ એ ઉમદા આદર્શો, એ ખાનદાની, એ પ્રાણુવાન ભાવો એ પ્રજાગ સંકલ્પો, એ સામાન્યને અકળાવે તેવી ખામોશ, ધૈર્ય, ઉદારતા, અને ક્ષમા, એ માઝા મૂકીને જીજ્ઞાસી રહે ત્યારે તેના પ્રચડ પરાક્રમે ફૂરતા, રૌદ્રતાડવ એ પ્રસંગોની મૃત્યુ અને કરુણિકા તરફ ધસતી વેગીની ગતિ આ બધું જીવનમાં કાવ્યરૂપે માણવા જેવું, લાવના રૂપે આરાધવા જેવું, આદર્શ રૂપે નજર સામે રાખવા જેવું તો છે જૂતકાળના એ પ્રસંગોને કહેવાથી, સાલજવાથી એક પ્રકારની સંસ્કૃતિ રક્ષા અને સંસ્કૃતિ પૂર્ણ પણ થાય છે પિતૃઓની સાચી લલિત ધાય છે

કનરે રિસામણે ગયેલા મહિયાઓ માન રહે સાર્ધ જયા તેના પાણિયાને જીવારવા આવેલા તેના કુટુંબીજનની એ ખાલીને સિંદૂર ચડાવતા ચળકતી મોટી આંખો ભીની બને છે એના હૃદયનો તાર એ ગત વીર મર્દો સાથે સધાઈ જાય છે એ રીતે મેઘાણીએ આ વાતો રજૂ કરી છે મહિયાઓનો વશજ ને રીતે પાણિયા પૂરે છે તે આખ ભીની કરે છે તેમ મેઘાણી પણ જાણે કે આ વીર નરોની વાડમચી ખાલીને મમતા અને લાવના સિંદૂર ચર્ચે છે પોતાની ચળકતી આખમાંથી આસુ પાડે છે અને એ આંસુ વાયકની આખમાંથી પણ પડાવી શકે છે ‘આવા આવા ઘેલુડા એ જુગના માનવી હતા ભાઈ’ મોતને ભારી મીઠું કરી જાણના અમે તો ભાઈ અભણ માણસ, અમારા ઘરની વાતો અમે કરા જઈ આવેખીએ? ક્યા જઈ વાચીએ? એટલે કાળજની ફાર ઉપર અતરીને રાખીએ છીએ, હાકરાઓને અને બાધુને શીખવીએ છીએ ને તમ જેવા કોઈ ખાનદાન આવે તો એને

અતર ખોલીને સલળાવીએ છીએ. બાકી તો આજ આ વાતોને માનવા જે કાણુ બેઠું છે ? અને સહુને કાઈ પેટ થોડું દેવાય છે ? આજે તો ચોથ ફરતો દા' બજે છે.”

“રાગની આસપાસ વિક્રમ અને વૈભવનું, અપિની આસપાસ તપોવનની વિશુદ્ધ શાતેનું, વિદ્યાનની આસપાસ રસિક વિદ્વાનું, એમ છૂટા છૂટા વાતાવરણો ગયાય છે. પણ બહારવટિયાની આસપાસ તો લિખુકતાની સાથે રાજત્વ, ઘાતકીપણા સાથે કડુણા, લૂટારુપણાની સાથે ઔદાર્ય, સક્રોતની સાથે સાથે ખુશાલી, અને છળકપટની સાથે નિર્ભય ખાતદાની એવા દ્વંદ્વો લાગી પડેલા છે. ઘણી વાર તો પ્રગ્ન કાઈ જગદિજ્જેતાનાં મહાન પરાક્રમે ક્રૂતા બહારવટિયાના નાના નાનક વીરત્વમા વડુ રસ લે છે એની મોજની પ્રકૃતિના પ્રસંગો પર હાસ્ય વરસાવે છે. એના ઘાતકી કૃત્યો સાલળીને પોતાના કાષ્ઠ માનીતા આત્મજને જૂલો કરી હોય એવે ભાવે ગાય અને ઉત્તાપ અનુભવે છે. એની તપશ્ચર્યા ઉપર વારી જાય છે, એની વિપદની વાત આવતા દયા પાત્ર છે, એના દોષોને વિસરી જઈ એના પરમાણું જેવડા શુભોને પણ પર્વત જેવડા કરી માને છે ” ૧

આવી પ્રગ્નની મનોવૃત્તિને હલાવવાની અને આવું વિગેધી બગોનું મતિ ખૂઝાય તેનું સંસ્કારિતાનું, માણુસાઈનું—અસાધારણ દેવાગી માણુસાઈનું વાતાવરણ મેઘાની બાધી શક્યા છે. એ એમનું સંપાદન નથી; સંશોધન નથી; પણ કાનમય સર્જન છે. એ એમનું ચારણકૃત્ય છે

આ બહારવટિયાઓની, કાટિયા વર્ણના લોકોની કથાઓમા સાદાર્થ, સરળતા, સામાન્યતા અને લોકજોગ્યતા વચ્ચે રહેલી ઉદાત્તતા, ભીંસલતા સત્તાશુભનો ઉદ્દેશ, માણુસાઈનો દૈયુ દનનવાવે તેવો પ્રવાહ વગેરે મેઘા પીએ પોતાના દેશને હુલાવ આપી પ્રગટ કર્યું કાઠિયાવાડની એ વાર્તાઓ તો કિસ્સાઓ રૂપે કહેવાતી હતી, ચારણો એ વાતો માડીને કહેતા કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ રૂપે ક્યાક તે મથરસ પણ થઈ હતી, અને ક્યાક ઇતિહાસાદિમા પણ નોંધાઈ હતી છતાં રસાત્મક કથાનક રૂપે, ઉદાત્ત અને માણુસાઈનો ઉત્કર્ષ દાખવનાર પાત્ર રૂપે, જીવનની આગધવા જેવી ગુણના રૂપે, સાહિત્યિક સ્વરૂપે એનો મેઘા પીએ યોગ્ય છે તેમલો ઉત્કર્ષ બીજો ક્યાવ નથી થયો. ડાન્ડેએ જેમ વીણી તી પીને, શન્દો જલો કે ચાખી ચાખીને એક સિદ્ધમાન્ય બોવી માહિય

માટે થોજી, તેમ મેઘાણીએ વાતાવરણ જમાવનારી અર્થગર્ભ શબ્દોથી ઉખાવત લોકમાયામાંથી ચૂંટણી કરી સિદ્ધમાન્ય લોકમોક્ષીમાં આ કથાઓ દહી; એ કથાનકના પ્રસંગોમાં, એ પ્રસંગોની રજૂઆતમાં એવી દલાકારની તિરસ્કાર પુરસ્કારની કલાસૂત્ર દાખવી.

ગદ્યરચના આદિના હિંસાત્મક કૃત્યો કરતાં એની ખાનગી, દાનાર્થ, એના જાતિ જેવી વ્રતનિષ્ઠા દેખાય છે તેવા પ્રસંગોના આલેખનમાં હિંદુ-મુસલમાનની ગિરાદરીના પ્રસંગોમાં, જેને મેઘાણીએ દિલાવર સંસ્કાર કલા છે તેવા જુદી વૃદ્ધી જાતિઓના લોહીમિશ્રણ દાખવતા પ્રેમલગ્નોના પ્રસંગોમાં, નારીના જાજરમાન વ્યક્તિત્વના તેજસ્વી અને આકર્ષક પગલાંઓમાં... ગરીબ-તવગર, ઉચ્ચવર્ણ-નીચવર્ણ વચ્ચેના ભેદ લોપતી જીવનચર્યા અને ભાવનાઓના ચિત્રોમાં મેઘાણીનો પોતાની મનોવૃત્તિનો ઝુકાવ હોવાથી વિશેષ હુલાવ આપીને આલેખન કયું છે.

કહેવાતી કથા :

આ કથાઓની વાક્યરચનાઓ, વાર્તાલાપના લહેકાઓ, ગામડી છતાં ભાવસભર અર્થગર્ભ બોલકા શબ્દો, સચોટતાથી ચિત્ર ખડું કરે તેવી ઉપમાઓ, વાક્યરચનામાં નાદનો આરોહ અવરોહાત્મક મંદ દ્રુત, પોરો અને પ્રવાહ (Pause & Movement) વગેરે બરોબર પ્રગટ થાય તે જાતની યોજના... આ બધામાં મેઘાણીએ એક ચારણોની વાર્તાકથનની-પદ્ધતિને સંસ્કારીને શિષ્ટ બનાવેલું પ્રસન્ન, મધુર, ચિત્રાત્મક અને કોલનમય ગંભીર ગદ્ય ધડયું છે. એમાં ગીત જેવી જ સુરવનના છે, નાદમાંથી જ અર્થ પ્રગટ કરવાનો કસબ છે, ચિત્તને નાદ દેહથી જ પ્રગટ કરવાની તાકાત છે, પાત્રના વ્યક્તિત્વને રૂપ આપી પ્રત્યક્ષ કરવાનું સામર્થ્ય છે લખાયેલી, છપાયેલી વાક્યરચનામાંથી એ ગદ્યની સુરવનના, સંગીત જાણે કે આપમેળાએ બોલવા લાગે છે અને હૃદયમાં એ બોલના ગદ્યની હૃદય વિંધતી ગ્રાટ બરોબર લાગી જાય છે...

બારોડની વાર્તાઓ :-

લોકસાહિત્યના આ ભાવમય પ્રદેશમાંથી નીકળી મેઘાણી નવરાશની પૂલે તરંગવૃત્તિને તોષ આપવા માટે ચતુરાઈની અને સમસ્યા પ્રધાન જે વાર્તાઓ બારોડે, દહે છે. મનસાગર પ્રધાનને પરદુઃખભંજન ચિકિત્સા વગેરેની, અને જેનો વિષે પશ્ચિમના લોકસાહિત્યના સંશોધકોએ લોકવિદ્યાનું મોહું ચાલુ રચ્યું

છે, વાર્તાના બીજાની ચર્ચા કરી છે તે રંગ છે બારોટ; અને દાદાજીની, ડોશીમાની વાર્તાઓમાં સંગ્રહિત કરી છે. લોકવિદ્યાના ક્ષેત્રનું ઉદ્ધાટન કરનારી વ્રતકથાઓને દંઠાવટીમાં સંગ્રહી છે...

મેઘાણીને લોકવિદ્યાના શાસ્ત્રમાં રસ નહોતો. અલબત્ત તેમણે અધ્યયન કર્યું; ચર્ચા કરી અને આ ક્ષેત્રમાં આવા ત્રણેક સંગ્રહો આપ્યા—પણ એમનું મુખ્ય ધ્યાન તો ગત સૌરાષ્ટ્રની સરકાર સમૃદ્ધિ ને, જીવનની કલાને લોકસાહિત્યે સાચવી છે તેને રસાત્મકરૂપે કહી કહીને, ઢોલ પીટી પીટીને; રીથી ભાવનારૂપે પ્રજાના હૃદયમાં સંક્રાંત કરવી; આ કાર્ય મેઘાણી ચારણ બનીને સિદ્ધ કરી શક્યા.

વાત કહેનારાનાં વ્યક્તિત્વ :—

લોકસાહિત્ય એ છે તો સંઘે રચેલું અપૌરુષેય સાહિત્ય હંતાં, વાર્તા માંડનાર ચારણ, ગીત દુહા લલકારનાર આચર મેઘલ કંઠે ઉલકથી ગીત ગાનાર સ્ત્રીઓના વ્યક્તિત્વથી બિન્ન મેઘાણી બાણે કે લોકસાહિત્યને જોઈ શકતા નથી. પરંતુ આપના આખા પુસ્તકમાં એ જુદા જુદા લોકવાર્તા ને લોકગીત આપનારા ચારણોને અને બીજાઓને મેઘાણીએ ઉમળકાભેર સંભાર્યા છે. ઉસમુખા ચહેરાવાળા અગમનિગમની અડબંગ વાણું કરનાર જીજી બારોટ, રાજપરાની ખળાવાડનો ઉવાલદાર, અંત્યજ નથુ તુરી, ગુલાબના ગોટા જેવો ગુલામ મહમદ જમાદાર, રાણા આલા મલેક, બોળ વાલજીભાઈ ઠક્કર, ગઢવી પાલરવ, દાદાભાઈ ગઢવી, ગઢવી ગણુભાઈ નીલા...વગેરે અનેકને મેઘાણી સંભારે છે. લોકસાહિત્ય એ “લોકસાહિત્ય” બને છે કારણ કે એ આવનાર મુખે કહેવાયું છે એવી છાપ આપણા મન પર પડે છે. વજા જતા જમાનાના એ જીવંત પ્રતિનિધિ બાણે કે બની રહે છે. અને મેઘાણીની સંવેદનશીલ તીવ્ર દ્રષ્ટિ એ સફુના વ્યક્તિત્વને જીવંત બનાવે છે, એના કંઠની ઉબા લઈ લઈને લોકસાહિત્ય પ્રગટ્યું હોય બાણે કે તેવી છાપ ભભી કરે છે.

સંશોધક તરીકે મેઘાણીની આ વિશેષતા છે. કેવા વાતાવરણમાં કોની પાસેથી પોતાને ગીત સાપડ્યું તેનું અખંડ ચિત્ર બાણે કે મેઘાણીએ પોતાના અંતરમાં કંડારી રાખ્યું “હડાળાના રૂપાળા દરબારગઢના એકખાનામાં કંધે ઠેકાણે સૂરા બારોટ બેઠા હતા, ગળામાં કેવા રંગના પારાની માળા હતી (કાળા), અવાજ કેવા હતો તે બધું અદાર વર્ષો ગયાં છતાં યાદ છે”

“ધર રહસી રહસી ધરમ...”^૧ એ શબ્દો જ્યારે ગણુભાઈ નીલાના કંઠેથી પ્રથમ વાર ઊઠ્યા ત્યાર વેળાનું તેમનું મોં અત્યારે પણ નજરે તરવરે છે. એ મોં પર આ દુહો બોલતાં બોલતાં ખાનખાનાનું આત્મસંવેદન ઝલક મારતું હતું. મોં પર પસીનાનાં ટીપાં ગાઝતાં સુંદર ગુલાબી ઝીણી કિનારીવાળા દુપટાનો છેડો લઈને પોતે મોં લૂછતા, હાથના પંજનો ઝટકો મારીને કહેતાં : ‘ખપ જાસી ખુરસાણુ’ ‘ધર રહસી’—બોલને ધરણીના પરમસ્થઈતું મહા-સ્વરૂપ હાથની સ્થંભમુદ્રાએ ખડું કરતા અને આકાશ સામે આંગળી ચિંધાડીને માનવના તૂટતા મહાસામર્થ્યને ટેકવી લેતા હોય તેમ બોલતા : ‘અમર ! વિશંભર જીપરે રામ નહચો રાણુ !’ આશા અને આશ્વાના, શા એ બોલ હતા ! થોડાક જ બોલ, પણ ચારણના બોલ : વસોવાઈ જતા એક મુસ્લિમના હૈયા બોલ : ‘ધર રહસી રહસી ધરમ.’

એજ રીત “પાસાખંધી કેડિયાની ચૂડીદાર બાંધોમાં અપોચપ પાતળિયા હાથે અલિનય કરતે કરતે ધંધરને સાક્ષાત લાડ લડાવતા હોય તેવી એજા કરતે કરતે, અને પોતે જ બોલી રહેલ છે તે તે શંકારહિત ત્રિકાલાબાધિત પાકું પ્રમાણી જોએણું સત્ત્વ હોય એવી ખાતરીના તોરમાં” હાથમાંથી લોઢાની સડીને આજુબાજુ ધુમાવતાં—શામળાના દુહા ગાનાર ગઢવી પાલરવ; સોરઠના સાગર કિનારે ભીંત પર દીપજીની અલિનય કરી કડુણુ વેધક હૈયાવસોવણુ ગીતો ગાતી ખારવણો, માસીજી સાંકળીખાઈના યૌવનકાળનું સંધરેણુ ગીત :

“કાઝળિયા આબ્યા રાજને રે લોલ;
મંદ મંદ મલકતાં જય, ધરમાં ધૂમતાં
જય ને ગીતો સંલજાવતાં જય તે મોંધીયા”...

આમ લોકસાહિત્યને એને જાળવનારાના વ્યક્તિત્વ સમેત—એ જાણે કે એની સાથે અવિલાંબ્ય રૂપે એક હોય તે રીતે મેઘાણીએ પોતાના હૃદયમાં અને કંઠમાં સંઘર્યું.

લોકસાહિત્યના સંશોધનકારને કેવી કેવી મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થવું પડે છે, આ સઘળા ભાતભાતના ફટલ પિયાલાના તોરી અને મનસ્વી કલાકારો પાસે કઈ રીતે આ સમૃદ્ધિ મેળવવી પડે છે, એનો ખ્યાલ સંશોધનશાસ્ત્રના પારંગતોને આવવો મુશ્કેલ છે.

“રાજદરબારી કચેરીઓ ગજવતું ગલોફાંફાડ ચારણી સાહિત્ય..... આવડે ન આવડે, સમજ પડે કે ન પડે છતાં ટપકાવી લો.” પાશુદિની પરવા કર્યા વગર સાંભળે જ જવું પડે. ટપકાવે જ જવું પડે. અક્કલને બે ધડી દાબડીમાં પૂરી દેવી પડે. છુદ્ધિની બતી જરીક વધુ તેજ કરે એટલે હાંઉં! વરમીને બિભો રહે!...”^૧

“પૂછશે કદાચ કે આવું આવું તને શા ખપમાં આવ્યું?”^૨ કશા જ નહિ. છતાં હું ટપકાવતો ગયો. લોકવિદ્યાના બાણકારને સંશોધકે કદી બોલતો રોકવો નહિ; એને બોલ્યે જ જવા દેવો-એનું બોલ્યું જીયક્યે જવું એ બધું એનું સેટિંગ છે એને જે કંઈ કંઈસ્થ છે તે સમગ્રપણે એક અને અવિભાજ્ય વસ્તુ છે. એનું કથન તે તો આનંદનો ઝરો છે. ઝરાને ઝરવા જ દેજો. એના એકનો જ નહિ, તમારો-સંશોધકનો પણ એ એકનો પ્રશ્ન છે. એના સમગ્ર કથનમાં ઝગદાળાયા વગર સંશોધકના મગજનું વાતાવરણ બંધાશે નહિ. જે મનઃસૃષ્ટિમાં-કદપના સૃષ્ટિમાં એ વાર્તાકાર તમારી નાવને હંકારી નાખે ત્યાં તમે એને ડોંચ્યા કે ડોંક્યા વગર જવા દેજો. તમારી જાતને એના વાણી તરંગો પર વહેતી મૂકશો...જેઠા રાવળનું વાણી વહેન સાલંત અપુરુંધું રાખું તેને પ્રતાપે જ એને હું સમગ્રતાએ પાળી ચક્રો. આજે આટલે વર્ષે પણ અમુક કથયિતાઓ સાથે મારો કદપના સંપર્ક જીવંત છે. એ મૂએલા છતાં એમના જગતમાં હું શ્વાસ લઈ રહ્યો હોઉં તેટલો આતપ્રેક્ષ હું. તેનું કારણ એ કે મેં તેમને સમગ્રપણે સ્વીકાર્યા હતા.”

મમતાનો માર :-

પોતાની ટેવો અને ખામિયતો જૂલી, મુંવાળપ ત્વજી, બ્યક્તિત્વનું અધિયાળાપણું ત્વજી લોહિ સાથે એકરસ થયથી-તેમની રહેબીકરણીએ રહેવાથી લોહિ પોતાની “દેશની વાતડી”-આ ગુપ્ત ધન આપણી આગળ ખુલ્લું કરે છે. એને પોરસ ચક્રવર્તો પડે છે સંભારી આપવા માટે-એને દેરે અને લોહિ વાન આવે તે માટે વાનાવરણ બાંધવું પડે છે...આ દુઃખની સાથે સંશોધકનો આ યતિધર્મ મેઘાળી જેવા કુટુંબવત્સલ પ્રેમીને એ બિગતી જુવાનીના કાળમાં દેવે આક્રોશ લાગ્યો હતો...તેની તો માત્ર આપણે કદપના જ દરતી રહી... આવાં મૃચનો પરથી...

“ ગાડી આવી ઘેરથી પાછળ...દોડતી આવી : “આ હ્યો ધડિયાળ મૂવીને આવ્યા છો। પૂછ્યું, ‘અરે! આ લયાનક અધકારમાં તું છેક ઘેરથી આવી શી રીતે? કહે : ‘ચાલતી દોડતી’...રાણપુરનો ઘરથી સ્ટેશન સુધીનો મારગ તે ઘેળાએ તો આજે છે તેથી ય ભેંકાર હતો. ફાળ ખાતો ગાડીએ ચડ્યો હતો તાજી પરણેતર મુંબઈ શહેરની સુકુમારી, એક બાળક : બન્નેને ફરડતાં મૂકીને નિરસ ધડિયા વાતાવરણમાં ધકેલી દઈને દૂર અઠવાડિયે ચાલી નીકળતો.”

લોકસાહિત્યના ગ્રાણને પામવા, પામીને પ્રચાર કરવા સદસંવેદનશીલ આખા દૃશ્યના મેઘાણીએ શું શું ત્યજ્યું હશે? કેવું કેવું વેડ્યું હશે? અંગત જીવનનાં અરમાનોને કઈ રીતે ક્યડ્યાં હશે? જ્યાં લોકવિદ્યાનું ચાલુ તો ઠીક પણ સાચું શુદ્ધ પ્રેમપૂર્વકનું સંપાદન પણ નહોતું થયું ત્યાં જાજગિયાત વર્ણના, લણેલા આ વાણિયા યુવાનને કેટકેટલું આયડ્યું પડ્યું હશે? આ બધા લોકસાહિત્યને રજૂ કરનારની વાકવલલણો, કથાનકો, દિસ્સાઓ, એમની મુખમુગ અને લાક્ષણિકતાઓ, એમણે ગાયેલાં ગીતો ને ગીતોનાં દાગો...આ બધું ફેવળ ટાંચણપોથીમાં ઘોઠું સમાઈ શકે તેમ હતું?—તો એને કયા પ્રેમના—ભક્તિના ઉમંગકાથી મેઘાણી હિંચામાં સંઘરી ચક્યા હશે?

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મેઘાણીનું આ લોકસાહિત્ય સંશોધન, સંપાદન, વિવરણ, પીરસણ...અસાધારણ, અપૂર્વ અને અદિતીય છે. સંશોધકો, સંપાદકો, માર્મિક વિવેચકો...ધરો પણ એ વિવેચન, સંશોધન, સંપાદનને સર્જક કલાકારની પ્રતિભાના રૂપરેખા રસી દેનાર, મમત્વના ભારથી ધાવત્ત લોકસાહિત્ય ભક્ત તો હવે જીતે મેઘાણી યાચ ત્યારે ખરો.

“બાણ તો લાખ્યાં જેને, જા મહાં વીધાણાં એનાં

નેજાંમાં ધુરે રે નિશાણ..."

જેને લાખ્યાં રે શબડુંનાં બાણ.”

સાપ્તાહિકમાં પ્રકટ થતાં જ એના બહોળા વાચક સમૂહમાં એક ઝલક પાયરી...
ને તે પછી દરબારશ્રીએ હડાળાની દર ખેપે વધુ લાવું જાણવવા માંડયું. પછી
તો ચારણો, વાર્તાકારો પણ રાણપુરને ગોતતા આવ્યા.”^૧

ક્લકત્તામાં સંલગ્નાયેલા ગોવાળના અગ્રમ્ય સાદને મેઘાણી સાહિત્ય
જીવનનો સાદ એ વખતે લેખતા હતા. પોતે જે પ્રકારનું સાહિત્યજીવન-લોક-
સાહિત્યમાં રંગાવાનું-છૂંચતા હતા તેને માટે “સૌરાષ્ટ્ર”ના પત્રે તેમને
અનુકૂળતા કરી આપી. એ પત્રકારત્વ દ્વારા પોતે જેને ‘સાહિત્યરંગી તોર’ કહે છે
તે લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોનો પ્રચાર કરવાનું તેમને સુગમ ધર્મ
પડ્યું. એમ છતાં આ નિગૂઢ સાદના દોરવાયા તે પત્રકારી જીવનમાં પડે છે,—
ગોવાળનો સાદ ત્યાંથી આવતો હશે તેમ માનીને એટલે અસ્મિતાપૂર્વક,
સલામતાથી, પોતાનું નિશ્ચિત અને ઘડાયેલું ધ્યેય લઈને તેઓ પત્રકારી જીવનની
દીક્ષા નથી લેતા. પત્રકારી જીવનમાં પણ નિગૂઢ લાવિ જ તેમને દોરી રહે છે.
ત્યાં પણ એ સમિત્યાણિ બનીને, શીખવા માટે દીક્ષિત બનીને જ જાય છે.
અને લોકસાહિત્યની વાર્તાઓ લખતાં એને જે આવકાર મળે છે, સમાન-
ધર્મીઓના બહોળા સમુદાય એમને જે પ્રોત્સાહન આપે છે, બધી બાબતની
અનુકૂળતા કરી આવતા જાત જાતના અગ્રપ્રયા માનવીઓ એમને લોકસાહિત્યના
સંપાદન, અધ્યયન અને વિવેચન માટે અઢળક સામગ્રી સામે ચાલીને આવવા
આપે છે, તેથી મેઘાણીને દિશાસ્ત્ર જીવનને દિશા સંપડ્યાની કૃતકૃત્યતાની
લાગણી થાય છે.

“ચોરાનો પોકાર”^૨ નવ માસ પહેલાં નીકળેલા ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પર મોકલવાનું
કઈ ઘડીએ સૂઝ્યું...એ ઘડીએ મેઘાણીનો જીવનક્રમ આંકી દીધો. તંત્રી
અમૃતલાલ શેઠને પત્ર આવ્યો. મેઘાણીને મળવા તેડયા. મળ્યા, ને માસિક ૭૫
રૂપિયાના પગારે સૌરાષ્ટ્રના તંત્રીમંડળમાં દાખલ થયા.”

‘સૌરાષ્ટ્ર’ના એક અમૃતલાલ આ પ્રસંગને આ રીતે સંભારીને ખેં
છે: “મારી અને એમની પહેલી ઓળખાણ એક લેખદ્વારા થઈ હતી.
‘સૌરાષ્ટ્ર’ માટે એમણે એક લેખ લખી મોકલ્યો હતો. ‘ચોરાનો પોકાર’ એ
એ લેખનું ચિર્ણ. મેં એ લેખ વાંચ્યો અને હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ચોરા
એ જાણે કાઈ જીવન જીવન માનવી દોષ અને ધૂસ્કે ધૂસ્કે રાતું પોકાર

૧. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન : પૃ. ૧૩૭

૨. મેઘાણી સ્મૃતિ અંક : ૬માઈ ૧૯૨ : પૃ. ૧૨

કરતું હોય એવું ચિત્ર એ લેખે જાણે ખડું ક્યું હતું ! એવું જીવંત લખાણ મેં કદી નોંધેલું કે વાંચેલું નહિ. મેં એમને તરત જ તાર ક્યો અને મળવા બોલાવ્યા. ” “ મને જ્યારે એ પહેલા મળ્યા ત્યારે તેમણે મને કહેલું કે હડાળાના દરબાર શ્રી વાજસુરવાળા એમને પોતાની પાસે રાખવા માગે છે, અને ખીજી બાજુ લાવનગરની સનાતન હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકેની જગ્યા તેમને આપવાની માગણી થઈ છે. અને પોતાને શિક્ષકને ધધી વધારે પસંદ પડશે એમ પણ તેમણે જણાવ્યું...પણ હું તો તેમના લેખ ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયો હતો, એટલે વર્તમાનપત્રોની વિશાળ શાળામાં શિક્ષક બનવાનો મેં તેમને સાર્વજનિક આમંત્ર ક્યો. ” ૧

‘ઝોરાના પોકાર’માં મેઘાણી વેદનાસભર અવાળો પોતે જે સ્ત્રી સંલગ્ન્યો હતો કલકત્તામાં, તેનો જ પ્રતિધ્વનિ પાડે છે : “જન્મશ્રમિ આજે નાની નાની નહીંઓને કિનારે જોઈ જોઈ મારાનાં મૂંપડાંનાં પેલાં જૂથની અંદરથી ઠાકિયા કરતી કરતી પોતાના નાસેલાં સંતાનોને બોલાવે છે—એ સાદે કોઈ સંલગ્ન છે કે ? ” ૨ “ઝોરા એટલે મેઘાણીને મન જૂના સોરઠીકાળનું સમગ્ર લોકજીવન, ઝોરાની આસપાસનું “જમાનાઓનું” જૂનું લોકજીવન,” ગામનો પુરાણો જીજી રહેલો ઇતિહાસ, “કાણી સુધી ગાયો ચડાવીને” સૌર્યનાં યશોગાન ગાતો ચારણ, કસંબો લેતા ને પોતાનાં વીતકોની ધીરી ધીરી વાતો કરતા ચરવીરો, ભજનની ધૂન મચાવતા ભજનિકો, પરાણુ ભાંગતાં ધીરાં ધીરાં પદો લલકારતા કસબીઓ; પંચાયતનો ઠાકરની સામે તોળાતો નિર્ભજ ન્યાય... એમ સમગ્ર અખંડ સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિનો પોકાર આ લેખ દ્વારા મેઘાણીએ સમકાલીનોને સંભળાવ્યો. “ઝોરાનું” જીવન તો ચાલ્યું ગયું છે. લોકોનું હૈયું ધબકતું બધું પડવા લાગ્યું છે. મોસમે મોસમના તહેવારો અગાઉ આવતા તેમ જ હજુ આવે છે, અને લોકોને હાથે લગારે બાહર પાખા વિના હતાથ લઈને ચાલ્યા જાય છે. કાચરો હવે જોડી ગયો છે. ચારણનો સાદ સંભળાતો નથી. હુતાશની તો વરસોવરસ પ્રગટે છે પણ દુહાઓનો અવાજ દુર્બળ બનતો જાય છે. પૂનમની રાત તો માસે માસે પોતાનું સૌન્દર્ય લઈને આવે છે પણ પેલા ભજનિકો ક્યાં ? ” “લોકોને જૂના જીવનની કંકડીને ભૂખ લાગવી જોઈ એ ”...

૧. જમિ સ્મૃતિ અંક ૧૯૪૭ : પૃ. ૩૪

૨. મેઘાણી સ્મૃતિચંદ્ર : પૃ. ૩૨૭

૩. એજન : પૃ. ૩૨૫

પ્રકરણ ૪ થું

વેરાનમાં મીઠા બોલ

આતમની એરણુ પર તે દી અનુભવ પછડાયછ,
તે દી શબ્દ તણુખા ઝરે રગ રગ કડાકા થાય.

છ છ શબ્દતા વેપાર છ.

શબ્દની એરણુ પર પછડાતા અનુભવમાંથી જેના શબ્દ તણુખાઓ કાબ્ય રૂપે, નવલિકા-નવલ રૂપે, નિગ્રંધ-નિગ્રંધિકા રૂપે, લોકસાહિત્ય-સંશોધન-વિવેચન-પીરસણુ રૂપે, સાહિત્યપ્રશ્નોની ચર્ચા, વિવેચના અને અવલોકન રૂપે, અને પ્રાસંગિક બનાવોની માર્મિક રજૂઆત રૂપે તોંધ અને ચિંતનકણિકાઓ રૂપે રજૂ થાય છે તે મેઘાણી મુખ્યત્વે પત્રકાર છે. કલકત્તાથી સૌરાષ્ટ્રમાં, પોતાના “ગોવાળના” સાદ સાંલળીને આપ્યા, દિશાચલ્ય હતા, તે વખતે ‘ચોરાનો પોકાર’ લખ્યો અને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્રમાં તેમને સ્થાન મળ્યું...ત્યારથી તે લગભગ જીવનના અંત સુધી પત્રકારિત્વ તેમના સાહિત્ય આવિષ્કરણું અને અલિખ્યકિતિનું મુખ્ય સાધન રહ્યું છે. એમને સલળાયેલો ‘દુર્નિવાર’ સાદ અનાહત નાદ સમે એ શેનો સાદ હતો તે સ્પષ્ટ ન સમજાવી શકાય તેમ હોવા છતાં એ સાદને પ્રગટ થવાનું-પ્રગટ કરવાનું ક્ષેત્ર વર્તમાનપત્ર બની રહે છે. મેઘાણી પત્રકાર જીવનની વિરુદ્ધ અસંતોષના ઉદ્ગારો કાઢે છે, એને ‘વેરાન’ મળે છે, ક્યારેક એ જીવનમાંથી છટીને સાહિત્યજીવનને આરાધવા દોટ મારે છે, છતાં જહાજનું પંખી જીડી જીડીને જહાજના જ આશ્રયે આવે છે, તેમ મેઘાણી આટઆટલી સાહિત્ય ઉપાસના ક્યાં છતાં છેવટ સુધી પત્રકાર જ રહે છે. “ગોવાળના સાદ”માં પત્રકારત્વનો પણ મુર હતો—ને એ મુરને ગોવાળના સાદ રૂપે જ તેમણે પહેલાં ઓળખ્યો હતો માટે—પત્રકારત્વના એ સરના આશ્રયે જ પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને ચલાવે છે. જીવનની અને પત્રકારી જીવનની અનેક બમૂરી અને ખોખરી બોલતી વિસંવાદિતાઓ વચ્ચે આ ખૂન સંવેદનશીલ લાગણીપ્રધાન સાહિત્યકારે અડગ આસન જમાવ્યું. એ વિસંવાદિતામાંથી ‘મીઠા બોલી’ લાડી વાણી વહાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. “વેરાનમાં” પણ જેમ પેલા વર્ણવર્ણના દાખમાં છે તેમ મધુર નિનાદ કરતા પક્ષીની વાણી તેમણે રેલાવી. સાહિત્યકાર અને પત્રકાર વચ્ચેની આપણે માની

લીધેલી અને દદાય ચણેલી ભેદની ભીંત તેમણે નોડી નાખી. અને પત્રકારી જીવન પાછળ પશુ કોઈ પરમ તત્ત્વનો સાદ હોય છે; કાંઈક પ્રેરણા હોય છે અને એની પ્રેરણાથી ખેડાણું પત્રકારિત્વ અભિનવી આભાથી ઓપી રહે છે, તે એમણે સારી રીતે દર્શાવ્યું.

No Nightingale did ever chant
So sweetly to reposing bands
Of travellers in some shady haunt
Among Arabian sands. (Wordsworth)

સાહિત્યરંગી તોર :

પત્રકારી જીવનનો જેને નાદ લાગે છે, તેનામાં કા તો સમાજ સુધારાણું, સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટેની લડતનું...ટીકા કરી કરી વિપથગામીઓની કે સત્તાધારીની સાન હેઠાણે લાવવાનું...આણું કાંઈ ધ્યેય હોય છે એની ધગશ હોય છે. ઉત્સાહ હોય છે, ખુમારી અને કંઈક અંશે આપખડાઈનો તોરી મિળજ હોય છે...પત્રકારના વ્યવસાયમાં આવી કાંઈક ધ્યેય માટેની ધગશ સિવાય, કોઈ “ગોવાળ” બોલાવે છે માટે પત્રકારિત્વ સ્વીકાર્યું છે, એવી રહસ્યમય સાદની વાત કોઈ કરતું નથી. “હું જુદા દેશની વાણી બોલું છું. તમે એ ન પ્રશ્ન સમજ શકો.” આવી “જુદા દેશની વાણી” પત્રકારિત્વની દીક્ષા વિશે ક્યાંય કોઈએ ચોજી હોય તેવું ખ્યાલમાં આવતું નથી. મેઘાણીનો આ અસાધારણ દાવો છે.

૧૯૨૧ની એ પ્રેરણા પછી, મેઘાણી “જૂના સોરઠી કાળની”— પ્રેમપૂર્વક તપાસવા તથા ઓળખવાની—ખ્યાસમાં વૃમ્મતા રહ્યા. “ખીજી” રીતે કાઠીઆવાડમાં દિશાશૂન્ય બની ગયેલો હું આ વડીલ રાજવીના (દરબાર ધાંજ સુરવાળાનાં) સીંચ્યા સોરઠી સાહિત્ય ગિન્દુઓ વડે કાંઈક નિગૂઢ લાવીને માટે જાણે જીઝરી રલો હતો...એ લાવિ અહ્ય સમયમાંજ રાણપુરમાં સૌરાષ્ટ્ર ક્યાંલયે ઉઘાડી દીધું. સમિત્પાણિ બનીને હું ‘૨૨ના સપ્ટેમ્બરમાં એ સ્થળે જઈને જોભો રલો. સમિતિમાં હતી ત્રણ બાળતો. એક કુરખાનીની કથાએ (ટાંગોર પ્રસાદી), ખીજી ડેશીમાની વાતો (અર્ધ બગાળી ને અર્ધ સોરઠી સોહસાહિત્યની પ્રસાદી), ને ત્રીજી આ દરબારશ્રી વાજસુરવાળાએ કથેલી અને મેં કાગળ ઉપર ઉતારેલી ચાંપરાજવાળાની બોળા કતવાળની, આદિરની ફદારતાની વગેરે લોકવારતાઓ, એ વારતાઓએ તે સમયના સૌરાષ્ટ્ર

આમ જૂના જીવનની જૂખ લોકોને કંડીને લાગે તેવી પ્રતિષ્ઠા કરવાની અનુકૂળતા પત્રકારી જીવનમાં મેઘાણીને લાગી. એ બહાને ઉગરો વાચકોના હૃદય સુધી પહોંચીને લોકસંસ્કૃતિની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી સકારી, એકાદ કોઈ દરબાર વાગ્મુરવાળાના નાના ડાયરામાં થતી વાતોને, એકાદ ચારણના કાંઈ સાંભળેલા કોઈ કિસ્સા કે દુહાઓને, ખારવાઓના જીવનની કુટુંબ અને ગામંચક વાતો અને ગાણીઓને મોટાથી રીતે વહેવાનો-પ્રસરવાનો માર્ગ મળી શકશે... એની મેઘાણીને ખાતરી થઈ અને પછી જ તેમણે આ પત્રકારી જીવનની દીક્ષા લીધી.

સમાચારોની સાથે સાથે 'સૌરાષ્ટ્ર' લોકોમાં નવજીવનનો સંચાર કરે તેવી રસાળ સામગ્રી પીરસતું હતું. અમૃતલાલ શેઠના "સ્વયંસ્ફુરિત પત્રકારત્વે ગુજરાતમાં નવી ભાત પાડી નાખી હતી." ૧ મેઘાણી જેવા ગોવાળના ડ્યક્ટરાએ ચાલનારને આ 'સ્વયંસ્ફુરિત' પત્રકારત્વ જ વિશેષ કાવેને? બ્યવસ્થિત તાલીમ નહોતી પણ પ્રેરણાથી નવી કેડીએ પગલા માંડતું 'સૌરાષ્ટ્ર' પોતાને વિનમ્ર રીતે 'આત્મસ્ફુરણના જંતુ' તરીકે જાળખાવનાર મેઘાણીને પોતાનું જ પત્ર લાગેને? તેમાં વળી સમાનધર્મી સદૃશી પત્રકાર અમૃતલાલ શેઠે પૂર્ણ સમજાવથી સમસંપેદન અનુભવી મેઘાણીને પત્રકારત્વમાં જોડ્યા, દીક્ષા આપી, એટલું જ નહોતું, મેઘાણીના વિસિષ્ટ નિઃ્ માર્ગે ચાલવાની સધળી અનુકૂળતા કરી આપી. "અમારું 'સૌરાષ્ટ્ર' શુક્રવારે સવારમાં પૂરું થતું અને શુક્રવારના સવારના જ અવેરચંદભાઈની સવારી બપોરે જરૂરના હુંબરો, ગિરના નેસરા, બાપુઓના ડાયરા, અને ચારણોના વાસોમાં એ આધડતા." ૨ શુક્ર, શનિ અને રવિ એ ત્રણ દિવસ આમ સોરઠી ગીત કથાઓને ગીતવા જવાના પ્રવાસ દિવસો આ 'સૌરાષ્ટ્ર'ના પત્રકારી બ્યવસાયમાં તેમને સાંપડ્યા.

'સૌરાષ્ટ્ર' પહે આવી અનુકૂળતા આપી એટલું જ નહોતું પણ લોકોમાં સચોટ અને મધેશકિતપૂર્ણ રસાળ ભાવોની તેમને તાલીમ પણ આપી. લોકોમાંનીની શ્રીધાર અને માર્મિકના સાથે સિષ્ટ ભજુવા વર્ગની મુખ્ય ભરાના સમ-વચનો પ્રગટ તેમને સાંપડ્યાં. બોહાની બતાની મૂંઝવણ અર્થભાગિને લખાની ભાષામાં કંઈ રીતે અવનારી સકાય તેના પ્રયોગોમાં પોતાનાનો

અવસર સાંપડ્યો. એટલું જ નહીં, પણ સમગ્ર 'સૌરાષ્ટ્ર' પત્રનો ઉઠાવ, અને કસળ, એની 'નવી ભાત' પાડનારી લેખનરીતિ એ બધામાં એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ સાહિત્ય ઘડતર મેઘાણી જુએ છે. "આવી નવીનતા કલમમાં કેણે પૂરી હતી? દેશી 'રાજ્યોની આપખૂદી' જોડે બાખડનાર લઠાયક જુસ્સાએ? મહાસક્ષાની નવપ્રદીપ્ત નિર્લયતાએ — ના; અને તો લાગે છે કે, એ નવીનતા સાહિત્યસેવનમાંથી નીપજી હતી. આ સાહિત્ય ગ્રેમે જ શેઠના પત્રકારત્વને ભાષા વૈભવ, જીર્મિરંગો ને કલ્પનાયુક્ત કલાવિધાન ચડાવ્યું... હરકાઈ ક્ષેત્રના અદ્વિતીય બનાવ ઉપર સાહિત્યનો જરી કસળ કરતા... આતું' નામ પત્રકારત્વનો Literary tone-સાહિત્યરંગી તોર." ૧

તો આવી પત્રકારી પ્રવૃત્તિમાં મેઘાણીને પોતે જ્યાં વધારેમાં વધારે પેલા ગોવાળના સાદની નજીક રહે તેવું ક્ષેત્ર મળી આવ્યું... આ જાતની સાદ સાંભળીને ધત્તી વ્યવસાયની પસંદગી બહુ વિરલ હોય છે : "કાલોંઈલિનું વચન છે : 'Blessed is he who has found his work' — જેને પોતાની સ્વધર્મ મુઝી ગયો છે તે ખરેખરો સુખિયો છે" પત્રકારત્વને શેઠશો રણવાના વ્યવસાય તરીકે નહીં પણ જીવનધર્મ તરીકે સ્વીકારનારા કેટલા? અને તેમાં ગ્રે કાઈકે નિગૂઢ સાદ સાંભળીને એના દોરવાયા પત્રકારત્વની દીક્ષા લેનારા કેટલા? એ માસિક પંચોતેર રૂપિયાની આજીવિકા આપનાર વ્યવસાય માટે વધારે મોલાવાળો, સમૃદ્ધિ આપનારી, સુખાળવી નિંદગીનો પ્રસન્નતાપૂર્વક ત્યાગ કરનાર કેટલા? નર્મદની જેમ આખમા ઝળઝળિયા લાગી કલમને જોળે માથું મૂકનારા સાહિત્યકારો જ જ્યાં વિરલ હોય, ત્યાં અનેક નાનીમોટી વિદ્યાર્થીઓ-હાડમારીઓ વચ્ચે પુણ્ય કાળો મજરી માગી લેતા પત્રકારી વ્યવસાયને ઇચ્છિત વરદાન મળ્યું હોય તેવા ઉમળકાળી સ્વીકારનારા તો ક્યાંથી સાંપડે? પત્રકાર તરીકે મેઘાણીની સિદ્ધિઓ ગમે તે હો, પણ પત્રકાર મેઘાણીએ અંતરના સાદને વચ્ચે યઈને આ "ખુવારીનો માર્ગ" જે ઉમળકાળી સ્વીકાર્યો અને અસાધારણ નિષ્ઠાથી એની એકાંગી આરાધના કર્યા કરી એ હરીક્ત જ મેઘાણીને અપૂર્વ, અસાધારણ પગકાગેની પ્રથમ હરણમાં સ્થાન માટે પૂરતા અધિકારી કરાવે છે

ફે ૧૯૬૫ માં થી બચુભાઈ રાવતે સૂરતના સાહિત્ય પરિષદના ૨૩ મા અધિવેશનના મંચ પરથી આવા પત્રકાર માટે ટહેલ નાખી હતી : "શહેર-કસળાની દોલેજોની આગમ અને આમદાની ભરેલી પ્રોફેગરી તરફ વળવાતું

છેડીને, પત્રકારત્વના યચ્છાર્થમાં વરુણી ચર્વા ઇચ્છનારા લાવનાપૂત અને ધ્યેયનિષ્ઠ જુવાનો માટે મારી ટહેલ છે. “આવી ટહેલ નાખતી વખતે એમના મનમાં કદાચ મેઘાણી જેવા લાવનાપૂત અને ધ્યેયનિષ્ઠ અને આરામ અને આમદાની ભરેલી કારકિર્દી ત્યજનાર પત્રકાર રમતા હશે. મેઘાણી ‘જેવા’ શા માટે? મેઘાણી જ. એમણે આલેખેલા ચિત્ર દ્વારા જિજ્ઞાસાય છે!—“આજથી ત્રણ દાયકા પહેલાની સ્વાતંત્ર્યની લડત વખતે ખતે ખડિયો લઈને નીકળી પડતા, સ્વપ્રશીલ આંખો અને યજ્ઞચાની આભાથી ઓપતા ચહેરાવાળા યનગનતા જુવાનો આજે કેમ નજરે પડતા નથી! ...પત્રકારત્વનું ક્ષેત્ર પણ એવા યચ્છાર્થ માટે ખુલ્લું પડ્યું છે. વાચન અને વિચારના ભાયા સાથે લોકશિક્ષણનું અવિશ્રાંત વૈતરું કરવા માટે તત્પર જુવાનોને તાલુકા-પત્રોનું ક્ષેત્ર સાદ દે છે; ચિંતન અને લેખનની સ્વસ્થ પ્રોત્તી ધરાવનારાઓ અને કળવવા ઇચ્છનારાઓ માટે વિચારપત્રોનું સત્તું ક્ષેત્ર વાંટ હોય છે.”

પત્રકાર તરીકે મેઘાણીમાં એવી યજ્ઞચાની આભા, નિષ્ઠા, સ્વાર્થજ એવા યનગનાટ, એવું લોકશિક્ષણનું અવિશ્રાંત વૈતરું કરવાની તત્પરતા, ચિંતન અને લેખનની એવી સ્વસ્થ પ્રોત્તી અને ગામ-તાલુકાની પ્રજાના પ્રશ્નોને પોતાના પ્રશ્ન બનાવનારી મમતા અને ભેરુબંધી...પરતી માત્રામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શુક, સનિ ને રવિના એ ત્રણ દિવસોમાં જાણે કાઈ ઘેલું લાગ્યું હોય તે પ્રમાણે મેઘાણી નીકળી પડે. રાતના ઉજાગરા વેડે. “રેલગાડી દોડી જતી હોય, સ્વાનું ને પંથ ઝાંપવાનું એમ ‘એક પંથ દો કાજ’ પનાવતો હોઈ. ‘એવી’ અધરાતે ટ્રેનના કબજામાં ચડીને લલકાર કરતા પ્રાચ્યદોસ્તોએ મને મીઠી ‘મીઠી બીતલગિટ’માં જગાડ્યો છે...વિંખાએલા મેળામાંથી કે નવરાતની એકાદ કાઈ રાત્રિએ કાઈ ગામડાંમાં રમાએલી ભવાઈમાંથી રસતરંગોળ બનીને વગેશ ખુસાફરા ચડ્યા હોય...ફાટેલા કેડીઆના ગજવામાં સંતાડીને દબાવી ગમેલી એની લોહી સાટ રહેલી ખરચી રખેને કાઈ અંતરિયાળ કાતરી જાણી-એ બીઠે એ ઉજાગરા ખેંચે અને ટોળામાંથી સોરઠા ખેંચે...હું જાણીને બેઠો બેઠો વેળા પકડવા મથું.” “પોરસાના દુહાને! આહો! ગદગ ગામમાં ફલાણાભાઈ ને કંઈ પોરસાની વાતના પચાસ દુહા કડકડાટ મોટે છે : મંગડાના

તો નહિ નહિને સો દુહા ફલાણા તુરીને આવડે છે; ‘અરે, ઘણાનાં થડમાં ફલાણા ગામનો ફલાણો ચારણુ ગામેતી તો તમારે દુહાનો ભંડાર ! જઈને મંડો માંડવા—તમારી પાંચ ચોંપડિયું ભરાય ! આવી અનેક લાલચોથી લલચાઈ, વાહન મળે તો મેળવી, નહિ તો પગપાળો બતાવેલ ‘ગામડે પહોંચું’... જ્યાં ઢગમે ઢગલા કલપાવા હોય, ત્યાં ચપટી પણ ન જડે... શબ્દોની ઢગળગ માટીમાંથી એકાદ સરસ પંક્તિ, એકાદ સાચો બોલ નીકળી આવે ! એવા એકાદ નાનકડાં સુધારાની ચે કટલી મેળ આવે !”^૧

“આમ ‘સાહિત્યરંગી તોર’ વાળા પત્રકારી જીવનમાં ઉછળતા ઉત્સાહે પંડનાં મુખની પરવા કર્યા વગર મેઘાણી ઝંપલાવે છે. “તાજી પરજોતર : મુખઈ શહેરની સુકુમારી : એક બાળક—બન્નેને ફરડતાં મૂકીને નિઃરસ ધૂડિયા વાતાવરણમાં ધકેલી દઈને દર અડવાડિયે ચાલી નીકળતો.”^૨ મેઘાણી જેવા ‘કુટુંબપ્રેમી કેવા હિમંગથી, ઉત્સાહથી આ વાતને નોંધે છે. “આપણા ગળામાં એક રસ્સી પડી છે. રસ્સીનો એક છેડો પકડીને ચલજીવનનો મોહાસુર એકો છે. જરાક દૂર જાઓ ત્યાં રસ્સી ખેંચવા છે. “ધરજડા” વગર સાહિત્યકૃત સર્જન શું ? વાણી તેજ પકડતી નથી કારણ કે વાણીને આપણે ધરના એકાદ શીળા સુવાળા ખૂણામાં મેળ કે ગાદીને જોડે જકડી રાખી છે. શારદાનું વાહન મોર કે હંસ છે તે એક જ વાત આપણે વિસરી બેઠા”...^૩

આમ એકાંગી “સાહિત્યરંગી તોર” વાળા પત્રકારિત્વની મેઘાણીએ ‘ધરજડા’ બનીને ઉપાસના માંડી. થોડી ક્ષણને પણ અમ વિના જવા દેવી નહો. એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેમ લોકસાહિત્ય સંશોધનના પ્રવાસમાંથી સમય મળે તો દેશ દેશની પ્રજાનાં હિત દાખવતી સાહિત્યકૃતિઓના અનુવાદ, પ્રસંગો, દૂરબાંધો વીણી વીણીને સંગ્રહ કરવામાં મનને પરોવે, સોરડી પ્રજા સમજીને માણી થકે તે રીતે એ પારકા પ્રદેશોનાં વાતો અને એપણાંઓને સોરડી વાણી મરોડમાં અનુવાદિત કરે... એમ “મેઘાણી મિસર, ડારિયા, આપલેન્ડ અને હંગેરીના પ્રિરક ઇતિહાસપ્રેમી આ સમયમાં આસેખના. દેશના નરવીરોની ચરિત્રગાથા પીરસતા. જંગાળીમાંથી અનુવાદ આપતા.”^૪

૧. ધરતીનું ધાવણ - પૃ. ૩૧-૩૨

૨. પરકમા : પૃ. ૧૯૭

૩. પરકમા : પૃ.

૪. સ્મૃતિમંથ : ડાહ્યાંજર : પૃ. ૧૧

દેશપરદેશની કથાઓ :

“કુરમાનીની કથાઓ”થી શરૂ કરેલી પત્રકાર તરીકેની અનુવાદ, રૂપાંતર, સંરાનુવાદ, પરિચય, સંક્ષેપની પ્રવૃત્તિ પાછળ આ “સાહિત્યરંગી તોર” ની મનોવૃત્તિ કાર્ય કરી રહે છે. જે ઉત્સાહથી હસતા હસતા પોતાની દાંપત્ય અને વાતસલ્યની ઉત્કટ લાગણીને હૈયા પરથી ઉશેડીને લોકસાહિત્ય, લોકજીવનના કિસ્સાઓ અને લોકસંસ્કારની વાતો મેઘાણી બેગી કરવા પ્રવૃત્ત થયા ને તેથી પોતાનું જીવનક્ષેત્ર સાપડ્યાનો આનંદ અને ધનગનાટ અનુભવ્યો; તેવા જ અને કદાચ તેથી વિશેષ ઉત્સાહથી મેઘાણીએ આ દેશપરદેશની વાતોને એકત્રિત કરી અને કાઈ ને કાઈ રૂપે પત્રદ્વારા હોંશે હોંશે પીરસવાની પ્રવૃત્તિ સ્વીકારી લીધી.

લોકસાહિત્ય દ્વારા એ જૂના સોરઠીકાળનાં સંસ્કારખજોને જાવના રૂપે, રસધારા રૂપે લોકોના હૃદયમાં સ્થાપવાનો તેમનો પ્રયાસ હતો તેમ આવી વાતો રૂપાંતરો આદિદ્વારા નવી ભોક્તૃમૃતિની અને દેશ દેશની પ્રજાઓના મહાપુરુષાર્થની અને “માણુસાઈ”ની વાતોને, સમૂહના હૃદયમાં ઉત્સાહભરે સોંપવાનો તેમનો ચૈતન્ય સહાર પ્રયાસ છે.

‘માણુસાઈના દીવા’ની પ્રસ્તાવનામાં —પ્રજાના જીવનને રજૂ કરવાનું તેમનું પ્રયોજન છે. અને આજ સુધી એ જ ક્યું છે —એવું સ્પષ્ટ રીતે પોતાની સમગ્ર સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કે પત્રકારી પ્રવૃત્તિનાં ખ્યેય વિષે મેઘાણી પોતાના અંતરમાં જોઈને નિખાલસ રીતે ઉચ્ચારે છે : “હું તો લોકજીવનનો નિરીક્ષક અને ગાયક છું...તમે કહી રહ્યા છો તે કથાઓમાં પણ હું તો તમારાં હૃદયમાં માત્ર માનવીઓની જ વિવક્ષણતાઓ ને પ્રકૃતિતરંગે પર નજર રાખી રહ્યો છું.” આ રીતે “સાહિત્યરંગી તોર” એટલે માનવીઓનાં પ્રકૃતિ-તત્ત્વની વિવક્ષણતાઓની, પ્રજાના સામુદાયિક પુરુષાર્થની અને લોકજીવનની રસમય રજૂઆત. આ પ્રવૃત્તિથી પ્રેરાઈને મેઘાણીએ ‘દયાનંદ સરસ્વતી’, ‘નરવીર લાલાજી’, ‘ઉંઝેરીનો તારણદાર’, ‘સત્યવીર બદાનંદ’, ‘મિસ્તરનો મુક્તિ સંભાષ’, ‘મગજીયું આયર્લેન્ડ’, ‘એશિયાનું ક્ષદંદ’, ‘દગિવાપારના ખડારવદિયા’ વગેરે પ્રજાના નવચૈતન્યના જુવાળને દેલે ચકાવે તેવાં પુસ્તકો લખ્યા. આ અને ‘જેલ આંદોશની બાગી’, ‘પ્રતિમાઓ’, ‘પલકારા’ ‘વેસાનમાં’.. વગેરે પાછળ આ અર્થને સ્પષ્ટ ‘સાહિત્યરંગી તોર’ કાર્ય કરી રહ્યા છે. દૈનિક કે અવાડિયે અવાડિયે પાના લખીક લખીક સમાચાર વાંચનારના હૃદયને

જે ઘડી હવાવે, કદ્દપનાને ગ્રેરે, માણસાઈના ઉમદા ગુણોને ઉઠાવે, પુરુષાર્થ અને વીરત્વને સંકોરે કે છેવટે માનવની પ્રકૃતિની વિલક્ષણતાનો રસમય પરિચય મળી રહે એવા આશયથી પત્રકાર તરીકે તેમણે આ પ્રવૃત્તિ આદરી. આ સઘળા મંથોની સામગ્રીની પસંદગીમાં, તેની રજૂઆત કરવાની સિસ્ટેમાં, તેના સચોટ રસમય અને લાવ-લાવના સહર લાપા-વેલવ અને લખાવટમાં લોકસાહિત્ય રજૂ કરે છે તેવી જ લાવનાઓ આદિ તેમને ગ્રેરી રહે છે.

વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ જે સામાન્ય રીતે પત્રકારી સિસ્ટેમાં છીછરાં લખાણો તરીકે મેઘાણીની કૃતિઓને ગણાવવા ઉપરાઉપરી પ્રયાસો કરે છે. તેમણે પણ “સાહિત્ય ગુણોમાં” વિશેષ માતબર તરીકે અંડાધારી,^૧ જેલ આફિસની બારી વગેરે મંથોને ગણ્યા છે.” “તત્ત્વતઃ પત્રકારી હોવા છતાં આ લખાણો પુસ્તકાકારે ધણેલાં હોવાથી લેખકને પોતે સ્વીકારેલા વિષયમાં રહેલી વિશિષ્ટ માનવતા સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાની તક આંહી વિશેષ મળેલી છે અને તેથી ધતર પત્રકારી લખાણો કરતાં આ પુસ્તકોમાં સાહિત્યગુણોનું પ્રમાણ સ્વાભાવિક રીતે જ વિશેષ જોવામાં આવે છે.”^૨ મેઘાણી સર્વ લખાણોમાં એ “વિશિષ્ટ માનવતા સાથે” જ તાદાત્મ્ય સાધે છે. એ જ એનું ગ્રેરક બળ છે. એને જ મેઘાણી ‘સાહિત્યરંગી’ તોર, કહે છે. લોકસાહિત્યે ગ્રેરેલી “માણસાઈ”ની સતત સર્વત્ર શોધ એ મેઘાણીનું જાણે કે જીવનકાર્ય બની રહ્યું છે—કારણ કે એમને પેલો ગોવાળનો સાદ દોરી રહ્યો છે. તેથી જ આ પુસ્તકોનું લખાણ માત્ર પત્રકારી સિસ્ટેમાં,^૩ “ચાણુ પ્રસંગનો લાલ લઈ તેને અનુરૂપ પુસ્તકો દારા પોતાને ઈષ્ટ હોય એવી વિચારસરણી લણી વાચકવર્ગને”^૪ દોરનાર પત્રકારી પ્રચારકનું લખાણ નથી. વિશ્વનાથ ભટ્ટનાં વિધાનોમાં દેખીતો વિરોધભાસ છે. એક તરફથી આ પુસ્તકોને તેઓ પત્રકારી લખાણોના વર્ગમાં મૂકે છે; બીજી તરફથી તેના “માતબર સાહિત્યિક ગુણો”ને લીધે “સાહિત્યગુણોનું પ્રમાણ વિશેષ” હોવાથી તેને સાહિત્યકૃતિ તરીકે અચકાતા અચકાતાં પણ સ્વીકારે તો છે જ. ‘અંડાધારી’ ને તો “નરસિંહરાવ કૃત સ્મરણમુકુરની”^૫ પેઠે આપણા ચરિત્ર સાહિત્યમાં અભિનવ ચિત્રાત્મક સૈલિ દાખલ કરવાનો યશ” આપવા તત્પર ઘાય છે. “જેલ આફિસની બારી”માં^૬ તો લેખકની “સાહિત્ય શક્તિ

૧. નિકષેપ : પૃ. ૧૯૧

૨. દયાનંદ સરસ્વતીનું ચરિત્ર

૩. નિકષેપ : પૃ. ૧૯૧

૪. એજન : પૃ. ૧૯૧

૫. એજન : પૃ. ૧૯૨

પૂરખહારમાં ખાલી નીકળીને ઠારાવાસની દુનિયાને આપણી આગળ વિકરાળ રૂપમાં ખડી કરી દે છે” એમ અભિપ્રાય આપે છે. જંગાળી લેખક ‘જરાસંઘ’ના ‘જિજ્ઞાસા પડછાયા, કાળીબોંય’ પુસ્તકની જેમ નરી માનવતાના—માનવી નિર્દોષ કે ગુનેગાર છતાંય હૃદયમાં રહેતી શુદ્ધ માનવભાવની સરવાણીનાં થોડાંક સિકરો મેઘાણીના આ કિસ્સાઓમાં વ્યક્ત થાય છે. જેલની ઓફિસની પારી જળે આટલી બધી ‘વધીને વડ થીયું’ એવી વાતોને સંઘરી રાખવા અશક્ત હોય તેમ બોલકા બનીને વાતો કહેવા લાગે છે. નર્મી શુદ્ધ માનવ આત્માનું સહજ સંવેદન અહીં પ્રગટ થયું છે. “મૂળથી જ કમકમાટી ઉપજાવે” એવા વિષય વસ્તુને આવા નર્મી મમતાભર્યા માનવભાવ જ સાહજિક છે, એમ વિશ્વનાથ ભટ્ટ માને છે તેમ પત્રકારી અતિશયતાના ઘેરા રંગો નથી. લેખકની ઘેરા રંગ-ભરી તાદ્દશ શૈલી છે તેથી તો એ ચિત્રો અને કિસ્સાઓ હૃદયરૂપશી બન્યાં છે. જે લેખક આવા કિસ્સાઓનું કાર્ષ્ણ્ય જેલની ડાયરી જેવું, કે નયું” બ્યાન આપતું તટસ્થ કથન કરે તો પુસ્તક વિશ્વનાથ ભટ્ટ કહે છે તેમ ‘અસલ કહી શકાય તેટલું’ બધું ત્રાસદાયક અથવા માનવભાવ વિહોણું જડ શુદ્ધ બ્યાન બની રહે. પણ મેઘાણીના કામળ સંવેદનશીલ હૃદયે આ પુસ્તક આલેખ્યું છે તેથી જ તેમાં સમભાવનાં નિર્ભળાં જળ જિજ્ઞાસી રહે છે અને ત્રાસની સાથે સાથે શાંતિના, અને આત્માના મેલને ધોનારાં આંસુઓના શીતળ માનવ્ય ભાવનાં ઊંટણા વરસી રહે છે આંખમાં ચીપડા, નાકમાં લોટ—એવી મેલી-ઘેલી પોતાની છોકરીને જેલના નિયમનો લંગ કરી વાલીઓ હાથ અડકાડવા પ્રયત્ન કરે છે...આવા ચિત્ર દ્વારા ‘પ્રેમનામની પોચી માટી” આ “પાપાણી સીનાઓ” પછવાડે મેઘાણી દર્શાવે છે. કારણ બેખડો વચ્ચે કિલ્લોલતા અરણ્ય જેવું આવી જગ્યાએ, આવા સીનાની પછવાડે આ જતના ઉત્કટ, ઘેરા તીવ્રપણે સાચા એવા માનવભાવોનું દર્શન લગભગ જિમ્મિલતાની અનુભૂતિ પેદા કરે છે. “હું શું કરું? દસ વરસનો ગાળો હું ત્રણ છોકરાંને લઈને કેવી રીતે વટાવું? પેટ ગુજરાની દૃશ્ય સૂઝતી નોંતી” એમ પતિ આગળ નિખાલસપણે કહી નાખતી ઉરખા ઢોળાની પત્ની : પતિને જે આશ્વાસન આપે છે, તેનાથી તો ઉરખો ઢોળો પાર વગરનો ઉરખાઈ ગયો : તું નીકળીશ કે તરત જ હું પાછો તારી ચર્ષ જઈશ. તું મૂંઝા મા.” પોતાના પુત્રને ફાંસી મળવાની છે. મન કાંઈ કરીને લવારે ચડતી ડોશી “તવારે સાખ સવારે એનું મુકું...” જેવા શબ્દો જે રીતે બોલે છે; આવાં ચિત્રોમાં શો ત્રાસ છે? શી અતિશયોક્તિ છે? કયા પ્રકારના ઘેરા રંગો છે? એમાં તો નિખાલસ માણસાઈની નરી

કરુણા જ સહ કોઈની પાંપણ બીની કરે છે

ખાંધે ભરમે વિશ્વનાથ ભટ્ટ મેઘાણીના 'વેરાનમાં' પુસ્તકને માટે એમ કહી નાખ્યું છે કે, 'વેરાનનું' છીછરાપણું^૧ તો સ્વયં પ્રકાશ્ય છે : એ પુરવાર કરવા જતે વાંચવા ઉપરાંત ખીજા કોઈ ના પણ અભિપ્રાયના ટેકાની જરૂર નથી"... "તટસ્થ પરીક્ષકને તો તરત જ માલૂમ પડે છે કે, રા. મેઘાણી મનાવવા માગે છે તેમ એ લખાણોમાં શુદ્ધ સાહિત્યનું સોળવણું સોનું નથી. પણ પત્રકારી લખાણની હલકી ધાતુ પર સાહિત્યરંગી શૈલીનો ધૂંસ મગાવેલું રોલક ગોલક છે." મેઘાણી જે દિસ્સાએને હૃદયસ્પર્શી બનાવે છે, જે પાત્રોના વ્યક્તિત્વને અને તેમના પુરુષાર્થ આદિને ચિત્તમાં રમી રહે તે રીતે મૂકે છે, આ સઘળા વિવેચકો વારંવાર કહે છે તેમ ઉત્કટ સંવેદનશીલતાથી ભર્મિલ ખની આવેશશીલ ભાવનાની ભલકવાળાં ચિત્રો આપે છે, તે શું માત્ર પત્રકારની શૈલીનો એપ જ માત્ર હોઈ શકે? વિશ્વનાથનો સહૃદયી 'અંતરાત્મા તો' કબૂલ કરે જ છે કે, "અલબત્ત આ પ્રશ્નંગ નિરૂપણોમાં કલ્પના છે, નાટ્યદષ્ટિ છે, ચિત્રરચનાની કુશળતા પણ છે, અને ભર્મિરસે રસેલી ભાષા પણ છે."૧ પણ પછી તરત જ કોણ જાણે શા માટે એમ કહી નાખે છે : "ટૂંકામાં સુવાચ્ય રોચક શૈલી છે... એકલી શૈલીથી કહી ચિરંજીવ સાહિત્ય નીપજતું નથી. એટલે જેવા અને એ વેરાનમાંથી ઉપાડી શિષ્ટ સાહિત્યના બાગમાં મૂકવા જાઓ કે તરત જ એનું છીછરાપણું ઉઘાડું પડી જાય છે." કલ્પના, નાટ્યદષ્ટિ, ભર્મિરસે રસેલી ભાષા, ચિત્રરચનાની કુશળતા .. અને શૈલી, અને એકલી શૈલી જ, સાહિત્ય-શાસ્ત્રના કયા સિધ્ધાંતને આધારે કહી શકાય? પત્રકારે પોતાના દૈનિક કે અઠવાડિક પત્રમાં એ લખાણ લખ્યું છે માટે જ એ કેવળ શૈલીની જ કરામત?

તેમાં વિશ્વનાથ ભટ્ટ વિજયરાય વૈદને 'પત્રકાર બન્યું' ગણી 'વેરાનમાં' વિષેનું 'માનસી'નું 'પત્રકારી વિવેચન' રજૂ કરે છે : "દૈનિક જાપાની હમજમતી બાનીમાં 'માનવતા' વાળો પ્રશ્ન મુકાય, એટલા જ પરથી એ સાહિત્યરચના બને છે એવું કોણે કહ્યું? સ્થાયી સર્જન તો ધબકતા અંતઃપ્રાણ સાથે મઝેની સમતોલતા માગે છે : અકોડાબદ લખાવટ માગે છે, સળળ સમગ્ર સંસ્કાર પારનારી વિષદતા માગે છે. આ ગુણો જો કર્તા કે તેમના કોઈ પણ પક્ષકાર પુસ્તિકામાંથી બતાવી શકે તેમ હોય તો એ અગારે જોવા છે. ત્યાં લગી એ તાત્કાલિક સુહેતુ સાધી જનારું પત્રકારત્વ જ રહેવાનું એટલું સખેદ તેમજ સહર્ષ કહેવાની જરૂર જોઈ એ છીએ."

હાથવગી હોય છે, એમની સઘસવેદનશીલતા પણ એવી તો સમભાવી હોય છે કે કોઈપણ સાહિત્યકાર ને જાણે છે : સકલથી, સમસવેદનશીલ સમાનધર્મી : તે આમને સહેજે મળી આવે છે એમ છતાં બધા પત્રકારો આમ લોકસંઘના હૃદયના આંગણે પહોંચી શકતા નથી. ને લોકહૃદયની નાડ જાણે છે; ને જે મમતા અને આત્મવિલોપનથી મોતાના વિચાર, ભાવ, લાગણી, કલ્પના, લાષા વગેરેનું “સાધારણીકરણ” કર્યું છે તેને જ આ દુર્લભ લોકહૃદયના આંગણમાં ખેલવાનો અધિકાર સાંપડે છે. લોકસાહિત્યના સંશોધક અને લોકહૃદયના ચાલક મેઘાણીને એ અધિકાર તો તેમના લોકસાહિત્યના અધ્યયને આપ્યો છે. મેઘાણીને મન તો આ પત્રના વાચકોના વિચાર-લોકસમુદાય લોકરૂપે હાથરમાં તેમની સામે જ જાણે કે ખેડેલો છે. એમના સઘળાના હૃદયને હળવેથી સ્પર્શવાનો મેઘાણી પ્રયત્ન કરે છે : સીધી સોંસરી પારદર્શક સકલથી વાણી દ્વારા એ વાણી સંઘેડાઉતાર, સ્વચ્છ, વિશદ અને સચોટ બનતી હોય, ચિત્રાત્મક, પ્રાણુવાન અને જીર્ણ ધબકારે ધબકતી બનતી હોય, નાટ્યાત્મક છટાઓને કે કલ્પનાલીલાની ગતિને ઝીલતી હોય તો તેનું કારણ મેઘાણી પત્રકારી લખાણ લખતા તે નથી, પણ કલ્પના સમક્ષ લોકોના મેળાને-હાથરને અનુભવી તેની હાજરીમાં તેમના હિપર આંખ ફેરવતા ફેરવતા-તેઓના પ્રતિભાવોને તપાસતા તપાસતા જાણે કે આ લખાણો લખી રહ્યા છે તે છે.

હા, એ પત્રકારી લખાણો છે : કારણ કે એ સંઘ હૃદયને સ્પર્શવા માટે લખાયાં છે. એ લોકસાહિત્યની જેમ પહોંચનાં પ્રયત્નો છે. સઘ : ધાતું સવેદન પ્રગટાવે તેનું લખાણ લખવું એ એમનું ધ્યેય છે. જીત્યું લખાણ, ઉદાત્ત લખાણ, સૂક્ષ્મ ગતિવાળું લખાણ નહીં પણ ધીંગું, સહજ જુદિને સ્પર્શી જાય-ને સ્પર્શી ત્યારે બરોબર હેવાને હલાવે તેવી સચોટતાથી સ્પર્શી જાય-એનો એમણે સ્વીકારેલો માર્ગ છે. આવા પહોંચનાં પ્રયત્નોને પણ પોતાની ખાસ આગવી શૈલી ને સુગંધ હોય છે. ;

“ ઉજડ વગડામાં તો આવળેનાં ફૂલ પણ આર્કષક લાગે પણ તેથી કંઈ એને શિષ્ટજનોના ઉદ્યાનમાં તો થોડું જ સ્થાન અપાય ? ” આજના ધણી શિષ્ટ ઉદ્યાનપ્રેમી નાગરિકો પોતાના ઉદ્યાનમાં આવાં જંગલી આવળનાં ફૂલ જેવાં ફૂલ અને છોડને સ્થાન આપે છે.....એની નિમ્નનાથને ખબર હશે જ. મેઘાણીનું આ સાહિત્યરંગી પત્રકારત્વ—પત્રકારિત્વની સાપ્તમાં તો સોહે છે જ. આગવું રૂપ લખાણે છે, પણ આપણી પરિચિત સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં

આ એનો મત્યવાન ઉમેરો છે. ગોલા છે. આપણા સાહિત્ય જગતને આઃ
 નવકારી સાહિત્યે સરસ, સચોટ, ચિત્રાત્મક, પ્રવાહી અને પ્રાણુવાન નિબંધો
 અને પરિચ્છેદો કેમ લખાય તે શીખવ્યું; જીવનમાંથી જડેલી વાર્તાઓને લાવના,
 સંવેદનના હૈયાના હુલાસ આપી, કેમ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં વીણીને મૂકી શકાય-છે;
 તે અંગેની દષ્ટિ આપી; ચાલુ વર્તમાન યનાવોમાંથી, સીનેમાનાં ચિત્રોમાંથી,
 જુદી જુદી પ્રગ્નના પુરુષાર્થની, ઉત્થાનની, ક્રાન્તિના-ઈતિહાસમાંથી દેશવિદેશનાં
 સાહિત્યોમાંથી, દેશીવિદેશી સાહિત્યકારોના જીવનમાંથી... એમ અનેક સ્થળે
 પ્રગ્નના ઉત્કર્ષ અગિયુષ્ઠ હૃદયને પ્રેરણા આપે, રસલાવની લાગણીને પરિવૃત્ત
 કરે, મનમાં લાવનાઓ ભરે, કંઈક કરવાની હોંશ પેદા કરે, ઉત્સાહ આપે,
 પાનો ચડાવે ...તેવા તરવો કેમ ઝડપવાં, ક્ષણ એ ક્ષણમાં ઉતાવળે તેને
 આત્મસાત કરી હૃદયના સંવેદન તંત્રમાંથી કેવી રીતે પસંદ કરી તેને હુલસાવી,
 લગાવી, રસમય બનાવવા, કેમ એનાં મર્મનું આગળ તરી આવી સહુ કોઈ
 આપમેળે સમજી જી જાય તેવું ઉદ્ઘાટન કરવું; આ ગંધી પત્રકારની કલાઓ—
 જે ખરી રીતે સંઘસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યની કલાઓ છે—તેની નવી
 સરવાણી આપણા વિવેચન નિયંત્રિતને તેથી બંધિયાર બનેલા સાહિત્યમાં આવે
 તો તેથી સાહિત્યને કાયદો જ છે. સઘળા ગુલાબ આદિ ઉદ્યાનના પુષ્પો
 વચ્ચે એ જ ગંધી આવળના ફૂલ તો અનેગ દોપે છે। સાહિત્યના સકુલ,
 સૂક્ષ્મ, ગગનગામી વિચારલાવ કલ્પના કરતા ક્યારેક આપણી અંદરના
 મર્મસાધારણ માણસને—હૃદયમાં રહેલા લોકહૃદયને સ્પર્શે તેવા સચોટ-સરળ,
 ધીંગા અને સ્પષ્ટ રેખ, વાસ્તવની ધરતીતળની જમિનમાં વિચરતારા લાવ,
 કલ્પના વિચાર આદિ આપણને ખૂબ ગમી જાય છે. મેઘાણીના પત્રકારી
 સાહિત્ય લખાણો આ જાતના છે

સાહિત્યિક લખાણો કરતા પત્રકારને એના લખાણો ઝડપથી લખવાં
 પડે છે, નિરાતે બહુ મહારવા, ફગી ફરીને લખવા જોડેલો તો તેમને સમય ન
 હોય, પણ તેમના વિચાર પ્રવાહને, લાવને અને કલ્પનાને પણ ઝડપથી પ્રવૃત્ત
 થવું પડે છે. આવા અન્નેગોમાં પણ મેઘાણી લોકસાહિત્યકાર વિશે લખે છે તેમઃ
 “નિર્ઘંક અસંકાર કહેરા ક્યાં વગર, બીજી તરફથી સંકલના અક્યા વગર,
 લોચા વાળ્યા વગર, ગેંગે ફેફે ક્યાં વગર, થોથરાયા વગર, પાસાખધી ને
 મધેડાઉતાર ગુજરાતી શેવી”^૧ ધડી રહે છે...એથી વિગેય તે પોતાના મનમાં

આંખને ઠાયા ટેલા લીધા છે એની ઝોરતનો ધણી એ ઝોરત સદે દ્રામમાં ચડે છે. દ્રામ આંચકો ખાય છે. ટેલા તૂટી જાય છે. કંપનીનો ખટારો હાંકનાર ધણી ગોલી જોડે છે : “ફાઈવરને ન સતાવો. એના દલેખમાં ન માલૂમ શી શી ફિકરો ઘોળાતી હશે...” અને “મ્હોંથી શબ્દ પણ ન બોલ્યા છતાં એની આંખો પસ્તાવો પુકારતી” એવો દ્રામનો ફાઈવર-આ આખી વાર્તામાં બંને વચ્ચેના જોડી સમજાવ્યા ઉદાત્ત વર્તન અને હૃદયનો મૂંઝો વિનિમય દેવો સરસ પ્રભાવ પાડે છે ! “ગેજ સાંજે” છાપખાતા સામે આવતી, ધણી દારૂ પીવા ન જાય માટે મમતાપૂર્વક વારવા-વાળવા આવતી સ્ત્રી, લણવા ખાતર જ ૫૦૮ પુસ્તકોની ચોરી કરતો પુસ્તકચોર, મુસાફરો નીંદમાં ખસેલ ન કરનારા ‘મૃત્યુ મરી ગયું’ રે લોલ’ના ખલામીઓ, “હીનતાની તલવાર નીચે” જીવવાની ના પાડનાર પોલ રોયસન, કપાએલા હોલવાળો “હું કેણુ છું” કુખડો... આ બધા જોને મેઘાણી માનવની પ્રકૃતિ દહે છે તેવી યાદગાર ઉમદા પ્રકૃતિના સચોટ આલેખનો છે. ‘મારા પુત્રની ધ્રુજત’, ‘રંગમાં લંગ’, ‘એના પગની પાની’... વગેરે પ્રસંગોની અંકોડાળદ્દ કટાક્ષ ને કરુણા મિશ્રિત રજૂઆતમાં પણ માનવતાની જ મહેક છે. આ માણુસાઈનું ઉમદા દર્શન મેઘાણીનું સાહિત્યક હૃદય કરે છે કે, એ તદ્દન સામાન્ય નિર્જીવ કથાનક અને પાત્રને આડંબરી અને હમહમતી ભાષામાં બહેલાવીને મેઘાણી એને માનવતાનો ઝોપ આપે છે ! હૃદયને પ્રસંગનું આલેખન કરી હલાવવું — અચક્ષયા વગરની પ્રાણવાન ભાષામાં તેનું સંઘેડાઉતાર આલેખન કરવું, કલ્પના સમક્ષ સઘન ચિત્ર ઉપરિચિત થઈ જાય તેવી ભાષા યોજવી, અને વાચનમાંથી કે રસ્તે ચાલતાં સાંપડેલા આ ક્ષણજીવી... પ્રસંગોને નાટ્યમયતા, ચિત્રાત્મકતા, સંવેદનક્ષમતા, ઉમદા માણુસાઈનો સાક્ષાત્કાર વગેરે ગુણો પ્રગટે તે રીતે આલેખવું, આ બધામાં સાહિત્ય તત્ત્વ નથી તો શું છે ? ક્યો પત્રકાર કેવળ શૈલીની જ લલકથી આવું લખાણ લખી શક્યો છે ?

મેઘાણીનાં લખાણોમાં આવેશમયતા હશે, ઊર્મિલતા હશે, ભાવનાનું ખેંચાણ હશે, નેહીલી ભાષાનો ધગકાર હશે. આ બધાથી કદાચ “મઝેની સમતોલતા અને સંયમ” નહીં હોય પણ એ તો મેઘાણીના વ્યક્તિત્વના જ અંશો છે. મેઘાણી જેવી વ્યક્તિ લખે અને તે હંડગાર, મોણું સંકુલ વાક્યોમાં અટવાતું શુષ્ક લખાણ કઈ રીતે હોઈ શકે ? આ બધા “દોષ” છે તેથી જ તો મેઘાણીનું આ પત્રકારી લખાણ ‘સાહિત્યરંગી તોર’ દાખવી શકે છે. નવલિકાઓનું, કાવ્યમય સરમ ઊર્મિકોની કક્ષાનું સર્જન આ ન બની શક્યું

હોય એમ બને પણ એ પત્રકાર છે માટે તેનું લખાણ છીછરું છે, સામાન્ય છે; ઉતાવળિયું છે, ઘાટ વિલેલું છે એમ “મણમણનું કથન” શી રીતે યદી શકે ? “એક દિવસ પુસ્તકાકારે મૂકવા થયે એવી ચોકખી નેમ રાખીને જ હંમેશાં અથવા અઠવાડિયે આ લખ્યાં હતાં”^૧... .. મેઘાણીની નેમ જ પત્રના સામાન્ય સઘળા વાચકોને જીવનનાં નિગૂઢ બળોનો, માનવતાને જગાડનારી પરિસ્થિતિઓનો, ઉમદા-હૃદયમાથી આપોઆપ રંગ અપાઈ જાય તેવી વ્યક્તિઓનાં ચિત્રોનો રસતરબોળ બનાવે તે રીતે પરિચય આપવાની છે, અને તે તેઓ કરી શક્યા છે. “દૈનિક વર્તમાનપત્રની ૨ પૃસ્તીમાં તથાઈ જવા દેવાની ઉપરછઠ્ઠી ગણતરીથી એ નહોતા દોરાયા અને વિષય એના દેખીતી રીતે જૂજવા જૂજવા છતાં એ તમામની આરપાર પરોવાએલા છે. મારી એક જ સાવનાનો દોરો-કે આમણા માનવતાને જગાડનારો સાહિત્યરસ એમાં હોવો જોઈએ” આવાં લખાણોને વિજયરાય વેદ કે વિશ્વનાથ ભટ્ટ જેવા સાહિત્યપંડિતો માત્ર “તત્કાલિક સુદેતુ સાધી જનારું પત્રકારત્વ જ” ગણતા હોય કે પત્રકારી સાહિત્ય ગણતા હોય તો પણ શો વાધો છે ? દૈનિક પત્રના વાચકને રોચક, હૃદયને હલાવે તેવી-સુરુચિ અને સંસ્કારની નાનકડી દીવી ખેટાવે તેવો-આસ્વાદ આપવાને આ લખાણ સમર્થ થતું હોય તો તેટલું જ પૂરતું છે.

બારમા સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં પત્રકારત્વના પ્રમુખસ્થાનેથી મહાદેવભાઈએ બે પ્રશ્નો પૂછીને આ અધકાતું જઈ ખુલ્લું કર્યું છે : “વૃત્ત કે ઘટનાઓના ઉત્તમ અભ્યાસ પછી સ્પષ્ટ અને સ્વતંત્ર વિચારપૂર્વક મુદ્દાસર ત્વરિત ગતિથી લખાણેલું લખાણ સાહિત્ય નહિ તો બીજું શું હોય ? અતિ વિલંબિત ગતિએ ચીપી ચીપીને અસ્પષ્ટપણે લખાણું અને લેખક ઉવામાં છે કે પૃથ્વી પર છે એનો મુગ્ધેલીલા ભાસ આપતું લખાણ પુસ્તકમાં ગોઠવાયેલું હોય છતાં તેને સાહિત્ય કોણ કહેશે ? અને લાગે છે કે આ અધકા ખોટો અને એનું કારણ સાહિત્યની અસ્પષ્ટ વ્યાખ્યા છે.”^૩

કારણ કે પત્રકારને સામાન્ય થરના માનવી સુધી પણ પહોંચવું છે-બસકે એવાં માનવીઓને ઉદ્દેશીને જ તેનું લખાણ લખાયું હોય છે. અને પંડિતો દરતાં આ સામાન્ય જનસમૂહના પ્રાકૃત હૈયાને “સમજ્યાની ઠળા” એવી તો

૧. વેરાનમાં : પૃ. ૧૨

૨. એજન : પૃ. ૧૧

૩. સાહિત્ય પરિષદ બારમું અધિવેશન : અહેવાલ

રમતા કોઈ વિચારથી જ ને કોઈ પરિસ્થિતિને, કોઈ લાવ ને અજળ સ્ફુર્તિથી પડી
લઈ તેને જીવનના ધબકારે ધમકાવું કરી શકે છે. પ્રતિભાનું ‘સ્ફુર્તિ’ એક આગવું
અને મુખ્ય અંગ છે. કવિના મનમાં કોઈ વિચાર કે ભાવ કેટલી વાર આવ્યો છે
તે પરથી કવિનું આપ નીકળી શકે છે તે વાત સાચી; પણ એ આગોટવાની ગતિ
મંદને બદલે તીવ્ર પણ દોઈ શકે છે. અને કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યો, નાવલિકાઓ,
નિબંધો પ્રેરણાના એવા વેગીલા સ્ફુર્તિભર્યા સમયે જ લખાયાં છે...વીજળીના
પ્રકાશમાં મોતી પરાવવા જેવી કપરી સ્ફુર્તિ પત્રકારી સાહિત્યકારે દાખવવી
પડે છે...એવી સ્ફુર્તિ ન હોય ત્યાં પછી સામાન્ય મેધા અને શૈલી ચમત્કારનો
આશ્રય લેવો પડે છે. મેધાણીનાં લખાણોમાં મેધા કરતાં પ્રતિભા-સ્ફુર્તિનો
અંશ વધારે છે.

પત્રકારી સાહિત્યકાર સ્વતંત્ર અને મૌલિક સર્જક હોઈ શકે છે પણ
મેધાણી સુખ્યત્વે લોકસાહિત્યના જેમ સહદયી પ્રેમી છે, લોકસાહિત્યનું ખૂબ
મર્મગામી આકલન કરી શકે તેવી પ્રતિભા દાખવે છે...તેમ પરપ્રાંત, પરદેશનાં
અન્ય તેજસ્વી સાહિત્યકારો આદિનાં લખાણોને ઝડપથી વાંચીને અને પત્રકારને
એ ઝડપ પણ ગળજની રાખવી પડે છે ને ઝડપથી પુસ્તકના દાર્ઝ સુધી પહોંચી
તેનું મર્મગામી આકલન કરવાનાં પ્રતિભા દાખવે છે આવા પ્રતિભાએ પકડેલાં
લખાણોને પોતાના હૃદયમાં રસપૂર્વક ગ્રીહીતે ચમત્કારી માતાની હોશથી એને
એવા જ રસપૂર્વક ગ્રહણ કરી સમાજ ગ્રીહી શકે તે રીતે પીરસવાની કલા
મેધાણીએ આ લખાણોમાં દાખવી છે અને તેમાં મેધાણીની પ્રતિભા યક્તિનો
એનાં અંગેનાં એટલે કે સ્ફુર્તિનો સ્પર્શ અનુભવાય છે.

પ્રજાના પ્રાણના ધબકારે ધબકારે :

પોતાના પત્રકારી લખાણને ‘સાહિત્ય’ની તોર’ આપવા માટે મેધાણી
જેમી રહે છે ખરા-પણ મેધાણી સ્વભાવથી જ સાહિત્યિક પત્રકાર કે સાક્ષી
પત્રકાર નથી. લોકસાહિત્યના પ્રેમી મેધાણી લોકજીવનના, લોકસંસ્કારના,
લોકપ્રવૃત્તિના...લોકસમસ્તના પ્રેમી જ બને. આમ જીવનાભિમુખ વલણ
દાખવનાર મેધાણી એકાન્ત અટારીમાં સાહિત્ય ઉપાસના ક્યાંથી કરી શકે ?
પ્રજામાં નવજીવનનો સંચાર થયો હોય. પોતે જોને ‘માણસાઈ’ કહે છે તેવી
પ્રજાની વૃત્તિ-મદાનગી યાજી વૌંચીને જાગી બેસી હતી, ફેર ફેર બેઠકમાં સામે,
અન્યાય સામે, રૂઢિ જડતા સામે, દંભ અને કૂડકપટ સામે નિર્ઝય અવાજ
હોશારા પડકાર કરી રહ્યા હતા...આવા સમયે વળી ગાંધીજી જેવા અપૂર્વ

રાષ્ટ્રનેતાએ અભિનવા પ્રતિજ્ઞાના માર્ગે પ્રગતે દાખવ્યા. અહિંસકે લડત એ માત્ર ધ્યેયસિદ્ધિ માટેની લડત ન રહેતા તત્ત્વજ્ઞ, કવિ, વિચારક સહુ દ્વાર્ષને પ્રેરણા આપે, કૌતુકને, ચમત્કૃતિને, કૃપનાને, ભાવનાને અણખૂટ ભાથું પૂરું પાડે તે પ્રકારની લડત હતી. રેર રે રેટિયો જાતની કોશી, ગભીર અને ગરવા મહાજનના મોવડી, ધૂમટાના લાજ મલાજમાજ રહેતી વહુવારુઓ, થનગનતા યુવાનો, અને કઈક રઈ રત્યુ છે તેમા હોશે હોંગે કૌતુકથી સાથ પુરાવનારા બાળકા અને કિશોરો એ બધામા ચેતન્યનો કોઈ નવો જ જુવાળો આવું આવું કરી ગર્જના કરી રહ્યો હતો.

આવા સમયે માત્ર સાહિત્યનો કેવળ જીવનવિહોણો ફટકિયો રગ મેઘાણી જેવા લોકસાહિત્ય પ્રેમીને કેમ ગમે ? ત્યારે 'હાથ રે હાથ કવિ તને પખીને પાણી તણા શેણે ગીત ગમે ?'

"પત્રકાર જીવને મારો માનવ સપર્ક તેમ જ માનવલીલાની માહિતી લીધીઠમ રાખી છે એ જીવન આમગ્રીની વિપુલ પ્રાપ્તિ જો ન થતી રહી હોત તો એકથી વાણીનો સગ અને કમાલ કરી મુક્ત; વેદિયો બનાવત જૂની અને નવી બન્ને વાણીમા આજે ગમત કરવું ગમે છે વાક્યો અને શબ્દો વિવિધધ્વનિઓ ધારણ કરી અતરમા અજવાળા પાથરી ગ્હે છે, કારણ કે માનવ સપર્ક તટ્યો નથી. માત્ર વાર્તાના વીરો ને નાનકોના નાયકોથી કામ ન ચાલ્યું હોત, જીવનના મુખા વીરો ને નાયકો જેવા સમજવાને મળ્યા છે." સાહિત્યની બધિયાગ ફૂડીમા મેઘાણીની પેલા ગોવાળના સાહે જર્ગી જીડેલી જીવનવૃત્તિ બધાર્ષ ગ્હે તેમ નહોતી.

"મને તેઓ હતો સાહિત્યની સાખા ચનાવવા પશુ પત્રકારત્વથી નિર્વેપ ડૂંડી શકુ તેથી બધિયાગ ફૂડીએ બામેલી એ બન્ને પૃથક સાખાઓ નહોતી" ૨

અને મેઘાણીનો વિશિષ્ટ પ્રાણુવાન સ્પર્શ થતા સમય એ જાગૃતિકાળનું પત્રકારત્વ અતેરા સાહિત્યરંગે ગગાર્ષ ગયું સમાચારોમા રહેલા હૃદયરપર્શો, ભાવનાપ્રેરક પ્રસંગોને લાડ બડાવી, ઊર્મિસ્પર્ગ રસમય બનાવી—ચારણની વાતકાલાપણની રીતે એને કેમ સનોટ બનાવી મુકવા તે મેઘાણીએ જ પરાંપર દાખવ્યું છે.

પ્રજ્ઞના પ્રાણ સાથે તાલ મિલાવનાર પત્રકાર લોકોનો સાચો નેતા છે. મેઘાણીમા એવા નેતા જનવા જેવી શક્તિ અને ગુણો હતા. છતાં એક અદના આદમી તરીકે આજીવન વિનમ્ર રહી — હૃદયની સચ્ચાઈથી વિનમ્ર રહી સોઝાવવાહોને અવસોહનાર, એમા એકરસ જની ધૂમનાર, કવિ જની એને બિરદાવનાર, સોહોની જાગૃતિમા, પરાક્રમેમા, એમની એવણાએમા, એમના વિજય અને પરાજયોમા, એમના ઉત્થાન અને પતનના વેગીલા ધીંગા પ્રવાહોમા કોઈ મહાકાવ્યના વસ્તુનું દર્શન કરનાર કવિની તીણી ભાવનાસમર સઘસ વેદનશીલ દષ્ટિ દાખવનાર મેઘાણી પ્રાતપ્રધાન પત્રકારી પ્રવૃત્તિમા જ પોતાની જાતને ગમી રહ્યા. પરિણામે એ પ્રાતપ્રધાન પત્રને “રાષ્ટ્રીય શાયર” સાપડ્યો. નાનકડા અણજણ ગામડાના કુલક અને કણજીવી બનાવને અનેકના હૃદયને હલાવવાની તાકાત સાપડી, પ્રાતની લોકભાષાને ઘેડાઉતાર ભાષાની કસબ કારીગરી સાપડી.

“એમને ધ ધો મળ્યો પત્રકારનો, પણ એમનો આત્મા તો હતો સાહિત્યકારનો. પરિણામ આવ્યું ઘટે તે જ આવેલું એમણે પત્રકારત્વને સાહિત્યરંગે રંગ્યું” અને એને હતું તેથી જ એ લઈ ગયા સામાન્ય પત્રકારથી એ કેટલાય ગણા જાયે હતા. સોઝાવતા સારું પોતાની બેસણીથી એ કહી નીચે જીત્યાં નથી. પત્રકારત્વને એમણે રસિક બનાવ્યું, એને ભાષા આપી એને સાહિત્યમક આપી, અને પત્રકારની નાત સાહિત્યકારની કરતા હલકી ગણાયા કરી છે તે વલણ હલાવવાનું વાતાવરણ જીજુ કરી, પત્રકારને સાહિત્યકાર કેમ ન ગણવો એવી ફરિયાદ કરવા માટે આગળ ધરવા જેવો દાખલો. પણ એમણે પોતાના લખાણથી પૂરે પાડ્યો. ^૧ (અનંતરાય રાવળ)

૧ “એમનો એક પગ પત્રકારત્વમા અને બીજો પગ સાહિત્યના ક્ષેત્રમા એમણે નક્કી કરી આપ્યું કે, પત્રકાર સાહિત્યકારનો દુસ્મન થવા સર્જાયો નથી એટલું જ નહીં, સાહિત્યકારો જ્યાં પહોંચી શકતા નહોતા ત્યાં પત્રકાર પહોંચી જતો હતો. પત્રકારમા જે સ્ફૂર્તિ રહેતી એ સાહિત્યના રસાદન માટે બહુ કામની હતી. રાજકારણના લેખોમા ય એમણે શબ્દોનું સાહિત્ય બેજવી જાણ્યું. દેશના રિલ સાથે એમની કલમ તાલ મેળવવા લાગી” (જિતુભાઈ મહેતા)

૨ “ગુજરાતી ગદ્યને જાણે કે ઉચ્છ્વસને હાડેલું બનાવી દેવામા સ્વ મેઘાણીભાઈની જોમવતી, સચ્ચાઈભરી, તાક્યા તીર જેવી વેધક અને તળપડી

૧ ભૂમિ : સ્મૃતિ અ.ક. અનંતરાય રાવળ પૃ. ૮૩

૨ ભૂમિ : સ્મૃતિ અ.ક. પૃ. ૧૨૮

૩ એજન પૃ. ૭૦

હોવાને કારણે રસાળ અને રમ્યકતી બાનીનો ફાળો નાનો મૂનો નથી. સ્વ. મેઘાણીભાઈના તંત્રીએજો જુઓ, રાજકારણીય આંદોલનો વાંચો, 'સમિલા'ના કટાક્ષો અનુભવો કે અમથા રાજિદા સમાચારની રજૂઆત તરફ નજર કરો તો એ સર્વમાં રહેલી હથોટી હતી આપણે કે, "કયમ મેઘાણીભાઈની છે." એક સાદારીયા યાકયમાં પણ એના લખનારની પ્રતિભા અછતી રહી શકતી નહિ. ખીમાં જ જાણે કે લખાણનું કર્તવ્ય બોલી બીડતાં. સ્વ. મેઘાણીભાઈનું પત્રકારત્વ એમની પોતીકી પ્રતિભાના રંગે રંગાયેલું રહેતું, એનું કારણ કદાચ એ હશે કે, પત્રકારત્વ-પ્રવૃત્તિને એમણે એક ક્ષણ માટે પણ સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિથી અલગ ગણી જ નથી. એમણે જ એક સ્થળે કહ્યું છે તેમ પત્રકારત્વના-Literary tone ના-સાહિત્યરંગી તોરના-તેઓ પુરસ્કર્તા હતા. આ રહ્યા એમના શબ્દો : 'સાહિત્ય-દષ્ટિ પત્રકારત્વની શત્રુ નથી. દરેક લખાણ જાપાનું કે ચોપડીનું સાહિત્યરંગી બનશે તેટલી એની ચોટ વધશે. એની માર્મિકતાને નવી ધાર ચડશે' (ચૂનીલાલ માડ્યા) "ખરી રીતે એમને મન તો એ દરેકે દરેક સમાચાર પાછળ કાવ્ય કે નવલકથાની વસ્તુ પડેલી હતી." (મગનલાલ સતીકુમાર)

માત્ર કલમ-કિતાબ, વેરાનમાં, જોલ ઓફિસની ખારી, ચિતાના અંગારા, ધૂપઝાવ વગેરે નવલિકાઓ, નવલકથાઓ.. વગેરે મંથર્ય લખાણોમાં નહીં પણ 'સૌરાષ્ટ્ર', 'ફલજાબ', 'જન્મભૂમિ', 'ભિમિ'ના સમાચારો, એ સમાચારોની સમ્પત્તિ, એના રમ્યકો કરી રહે તેવા સિર્ષકો, એની પ્રવાહી, સરળ, હૃદય વધિની રમ્યકતી જાપા, એના છટામય પરિચ્છેદો, એમાં મૂકવામાં આવતા કાવ્યો, કાદુંનો, અવલોકનો.. એ સઘળામાં સ્ફૂર્તિશીલ પ્રતિભાશાળી કવિનો સ્પર્શ અનુભવાય છે. સંગીતકાર, અભિનયપદુ અભિનેતા, કુશળ નર્તક... વગેરે કલાકારોની જેમ પત્રકારની કલા પણ તત્કાલીન સહૃદયો સમક્ષ એક વાર રજૂ થતા પછી કાળના ગર્તમાં દટાઈ જાય છે, એટલે જ મેઘાણીના સાહિત્યરંગી પત્રકારત્વની સ્મૃતિ જાગે અને પરિચય થાય એટલા માટે ઉપર આટલા સાક્ષીઓના અવતરણો આપ્યા છે

જૂનાગઢના પ્રસંગે ગાંધીજીએ મેઘાણીને સલાહ આપી હતી તે માત્ર લોકગાયક, લોકસ શોધક, કે કવિ તરીકેનો તેમનો ખ્યાલ રાખીને નહીં, પણ એ સઘળા સમૃદ્ધિ સંદિત એ કુશળ-પ્રજ્ઞને સમજીને દોરી શકે તેવા પત્રકાર હતા તેટલા માટે જૂનાગઢની આરત્રી હૃદયતલુ નેતૃત્વ એક પત્રકારે જ સંભાળ્યું હતું. પણ ગાંધીજીની દષ્ટિએ મેઘાણી જ કૃષ્ણની બંસીની સેવા આપનાર લોકનેતા હતા.

“આપણ તો કહે છે કે, કાઠિયાવાડને ઓળખવામાં બહુ કુનેડ જોઈએ. કહેવત છે કે નેટલા ફેંટાના આંટા કાઠિયાવાડીઓ લે છે એટલી જ આંટીધૂંટી કાઠિયાવાડીઓમાં હોય છે. છતાં જો એ પ્રજા ધારે તો ઘણું કરી શકે છે. કાઠિયાવાડમાં ઇતિહાસ પડ્યો છે, નર પડ્યું છે. ગામડાઓમાં ગુણલક્ષિ અને નેકદિલી છે... પ્રજા બોળી છે... પ્રજામાં કળા સૌન્દર્ય વગેરે ઘણું ભર્યું છે. રાજકીયતામાં પણ તેઓ બહુ કુશળ છે... જ્યાં આણું હોળાણેણું વાતાવરણ હોય ત્યારે મેઘાળી જેવા લોકસાહિત્યવીરો જો એ પ્રદેશમાં હોય તો આણું વાતાવરણ પળવારમાં પલટાવી નાખે. એ તો જેમ કૃષ્ણની જંસરીની સેવા અદ્ભુત છે, અને કૃષ્ણ કરતાં એ જંસરીના નાદે ગાયોનું ટોણું કે ગોપીઓનું ટોણું કૃષ્ણની પાછળ જ હોય છે તેમ સાહિત્યની બાબતમાં છે... પરંતુ કમલાએ આવા સાહિત્યકારની કિંમત અંદાતી જ નથી. આપણે તેમને સમજ જ નથી શકતા. પરિણામે તેઓની જે અંખના હોય છે તે અધૂરી જ રહી જાય છે અને અકાળે આ દુનિયામાંથી અવેગ પર્થ જાય છે.”—ગાંધીજી.

ગાંધીજીએ મેઘાળીમાં રાજકીય આંટીધૂંટી ઉકેલવાની ફોનું, હોળાણેણા વાતાવરણમાં સ્પષ્ટ માર્ગ દાખવનારી દષ્ટિ, સાહિત્યની શ્રેણી કરનારી શક્તિ, લોકના હૃદયને પામીને દોરવાની તાકાત, અને સકુશળ વિશેષ મેઘાળીના પત્રકારી અને સાહિત્યજીવન પાછળ જે “ગોવાળનો સાદ” સંભળાતો હતો તેના દોરાયા દોરાતા મેઘાળીની ઉડિરી અંખના જોવાં નેતાઓ અને સામાન્યો આદોલનના આવેગમાં, અને પત્રકારો પ્રજાના એકપક્ષી દેશરામાં જે “સમજ શકતા નથી” એવી કાંઈ “અંખના” ગાંધીજીએ જોઈ. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ માટે લડતી પ્રજાને કડબેદ બનનારનાં-ઈવનેતા બનનારનાં, પત્રકાર-નેતા બનનારનાં આવેશક લક્ષણો જોઈ માત્રાગા મેઘાળીમાં હતાં મારે જ ગાંધીજી જેવા આવડી મોટી પ્રજાના મોટા કર્ણધાર જૂનાગઢના પ્રસંગે મેઘાળીને સંભારે છે.)

~ ~ કાકા કાલેલકર “પત્રકારની દીક્ષા”માં જે પત્રકારના ચતુર્વિધ ધર્મો દાખવે છે તે ધર્મોને પોતાની વિનમ્ર રીતે યથાશક્તિ મેઘાળીએ ગંગેજર પાળ્યા છે. “પત્રકાર એટલે લોકશિક્ષણનો આચાર્ય, આહ્વાણોનો આદ્યજી, અને ચારણોનો ચારણ, પ્રજા જ્યારે યુદ્ધસ્થ ધર્મ જાય છે, ત્યારે ઘણી વાગ પત્રકારને લડવૈયા અને સેનાપતિ પણ થવું પડે છે, અને ચારી પેરે જ્ઞાનધર્મ દેખવો પડે છે. જ્યાં જ્યાં અન્યાય થતો હોય, જ્યાં જ્યાં દીન દુર્બળ અને મૂકવર્ગ પર જુલમ ચાલતો હોય ત્યાં ત્યાં ‘જ્ઞતાત્કિલ ત્રાયતે’ - પોતાનું બિરદાવું સ્મરણ કરી પત્રકાર અંધકારે છે. એવા-પ્રમંગો દોષ ત્યારે વિચાર, માહિતી, સંસ્કારો, અનિરુચિ

અને આદર્શોની પરખ ચલાવી તે સમાજસેવક બની બળ છે. અગાનને લીધે અથવા અદ્ધર દષ્ટિને લીધે લોકો બનાં લડતા હોય ત્યાં ગાનાંજન શલાક્યા લોકોની દષ્ટિ ચુદ કરવાને તે મથે છે. સમાજચક્રનાં પૈડાં બ્યારે એક રાગ બૂલી નર્ધ ચિત્કાર કરે છે ત્યારે તે શ્રેષ્ઠ દેશણે સ્નેહ રેડી ઘર્ષણને દૂર - કરે છે. અને બ્યારે બ્યારે સરકાર દરબારના પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તે પ્રજાને પ્રતિનિધિ ધર્મ લોકમતને એકધારે બનાવી લોકશક્તિ એતવે છે આવી રીતે લોકસેવક, લોકપ્રતિનિધિ, લોકનાયક અને લોકગુરુની ચતુર્વિધ પદની પત્રકાર ભોગવી શકે છે. ”

પરંતુ સાહિત્યની દીવી લઈ નિજના માર્ગે ચાલનાર મેઘાણીએ સમગ્ર પત્રનું તંત્રીપદ બહુ અલ્પકાળ સુધી જ સ્વીકાર્યું છે. એ સ્વીકાર્યું ત્યારેય તે પોતાને સામાન્ય માનવી લેખતા મેઘાણી લોકનાયક લોકગુરુ બનવાને બદલે લોકસેવક, અને લોકપ્રતિનિધિ માત્ર બની રહે છે વિચાર, માહિતી, સંસ્કારો અને અભિરુચિની પરખ ખોલે છે. પ્રજાની યુગ્મત્સાને ચારણ બની બિરદાવે છે, પાનો ચડાવે છે. પોતે બેમાથાળા હોય તેવી નિર્લિક્ષિતાથી મોટા ચમરબંધીની સામે અન્યાયનો પ્રતિકાર કરતા ખડા થાય છે, પ્રજાની ન્યાયી લડતનો કેસ લડે છે, દંભ અને પ્રતારણના નિષ્કુર બની ચીરે ચીરા ઉડાડે છે. સંસ્કારસ્વામી બની પ્રજા જેને માનતી આવી છે તે જીવનમૂલ્યોને રસમયતાથી રજૂ કરી પ્રજાની અભિરુચિને ખીલવે છે...

કવિનો કસબ :

લોકપ્રેમી મેઘાણીએ લોકોનાં હૃદય સાથે તન્મય બની, લોકોનાં પુરુષાર્થને ઉદ્ધત કાવ્યરૂપે ગજું ભરીને લાડ લડાવવાનો અવસર હીક હીક સાંપડ્યો. લોકસાહિત્યના સંસ્કારે આપેલી કાવ્યભાવના, કાવ્યબાની, અને કાવ્યવાણી દ્વારા લોકહૃદય સાથે એકરસ બનીને મેઘાણીએ જે કાવ્યો લખ્યાં છે; જે ત્યાર પછી ‘સિંધુડા’માં, ‘યુગવન્દના’ મા ‘એડતારા’ અથસ્થ થયા છે તેવાં ઉત્સાહી વીગજીવનનું ધોણુ અને ઉદ્ધત પ્રકારનું કાવ્યત્વ છે. સમય સમયનાં પ્રાસંગિક કાવ્યો તો ત્યાર પછી અનેક જાણાઓ રજૂ કરે છે : સંગ્રામ બીતોના ઉત્સાહી જોડકણા પાર વંજરના લખવામાં આવ્યાં છે. જતાં મેઘાણીનાં કાવ્યોમાં જે ગંગી શ્રુતિકા છે, ભર્મિનો જે પ્રાણુવાન ધોધ છે, ઉપર ઉપરનો જુસ્સો નહીં પણ અંતરના જડા તળમાથી પ્રગટતી સાચા દેશભક્તિ છે...નિશ્ચય, અડગતા, રેદ, પુણ્યપ્રકાપ, તિરસ્કાર, આત્મઆશ્વાસન, સમભાવ, શીડિ પ્રત્યેનો

ધીરગંભીર ઠરુણાસભર આદર, હિસાબ માગનારો પડકાર, મર્મવેધી કટાક્ષ... વગેરે ભાવોના ભિન્નિભિન્ન આ કાવ્યોમાં જે રીતે લોકસમસ્તના હૃદયના આપક ભાવ બની લહેરાય છે, એ જોતાં મેઘાણીને પત્રકારી કવિ કહેવા કરતાં લોકકવિ, કે ભોંકાએ જ કહ્યું છે તેમ રાષ્ટ્રીય કવિ કહેવા એ જ યોગ્ય છે.

૧. “વૈશંપાયનની વાણી”માં કરસનદાસ માણેકે આખ્યાનશૈલીમાં કટાક્ષ કાવ્યો લખ્યાં...પણ એ આખ્યાનના વાંધા વર્તમાન જીવનના કાવ્યને બંધબેસતા ન થતાં એ કાવ્યોમાં સ્પષ્ટતા, ગાભીર્વ, ઉદાત્તા, ધેરી ઠરુણા અને પ્રાણવાન ભિન્નિભિન્ન...વગેરે ઉચ્ચતર કાવ્યોનાં લક્ષણો ઢકાઈ જાય છે...દેશલક્ષિતા અને ગીતો ખીજ આપણા કવિઓએ લખ્યાં છે પણ જે સમર્પણની અણખૂટ ધારા વર્ણવવાની તાકત વર્તમાનપત્રને પાને લગલગ શીઘ્ર કવિતાની ઝડપે લખાયેલી મેઘાણીની કવિતા દાખવે છે તેવી અન્ય કવિઓની કવિતા દાખવી શકતી નથી.

સાઈમન કમિશન, જલિયાંવાલા બાગની ડાપરચાહી, બારડોલી સત્યાગ્રહ, ત્રીસની દાંડીકૂચ, ધોલેરા સત્યાગ્રહ, ખાખરેચીનું યુદ્ધ, ગોળમેજી પરિષદ, અફતોના પ્રશ્નો ને ગાંધીજીના ઉપવાસ, લીમડીની હિજરત, વઢવાણની લડત, વળાની લડત, રાજકાદનો સત્યાગ્રહ, વીરાવાળા અને ગાંધીજી, ગાંધીજીના ઉપવાસ, વૈષ્ણિક સત્યાગ્રહ, વિશ્વવિમલ, સુભાષચાણુનું ‘અદસ્થ યતુ’, હિંદ છોડોની પ્રચંડ લડાઈ... આ બધા પ્રસંગોની નોંધ લેતાં લેતાં મેઘાણીનું ‘પત્રકારિત્વ કાવ્યમાં સરી પડે છે. સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભાગ ત્રીજામાં પાદમૂર્તિ નામે વાર્તા છે. “જોગાની ભુજ પણ કઠારી સાથે ઠાઠા સુધી ગજરાજના દેહમાં પેસી ગઈ...હાથી થંભી ગયો. લેકો અવાઃ! હાથી અવાઃ! જોગો પણ હાથીની ગરદન પર જીભો જીભો અવાઃ! શું ખોલે? લૂખી વાણી કાઢવાનો તો એ વખતે નહોતો, કોઈ અમર વાણી : કોઈ ચિરંજીવી કાવ્ય : કોઈ અક્ષય તસ્વીર : ચૂપાચૂપ ત્યાં તો ક્યાંકથી નાદ ગાળ્યો :”^૧ જે પત્રકાર અને જે કવિ આવી ચૂપાચૂપ અવસ્થાનો અનુભવ કરી શકે છે, તેને પકડી શકે છે. આસપાસના દક્ષિણ અને સામાન્ય લાગતા પ્રસંગોમાંથી તેના જ હૃદયમાં ક્યાંકથી કોઈક અમરવાણી સરી પડે છે :

“શી રીતે જાગ્યો આ અજર સરજો સુપ્ત તારિંગ દેશ ?”

...મુદામાં પ્રાણ ફૂટ્યા : મુલક મુલકની વિસ્મયે અંખ ફાટી !”

૧૯૩૧માં “સૌરાષ્ટ્ર”ના પુનરાવલન માટે લખાયેલા કાવ્યની આ પંક્તિઓ છે.

ચર્ચારી હંદમા લખાયેલું ‘જગો જગના સુધાર્તા’ જગો દુર્ણસ અશક્ત
 ઈન્સાફી તખ્ત પર કરાય કાવ્ય જગે’ એ સામનવાદી આદેશનન ધ્યાનગીત
 ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના મુખપૃષ્ઠ પર મહાયુ હતું; હુકુકાર કરતા વાયરાની દંડી થપાટ વીંઝતું
 ‘ઓતરાદા વાયરા ઊરો’નું ગીત, કલચિતાના જળજળતા દર્શન કરાવનારો ધૂમ્ર
 છવાયો ધુધળો શગલુ ગાયો છે તે ‘શગલુ આયો’નું ગીત, પીડિતોના ગીતો, ઝડા-
 વદનનું હજી સુધી તો અદ્વિતીય રહેલું ગીત, “કકુ ઘોળજો છૂકે માથા ઓળજો”
 વગેરે શુદ્ધનો સાદ સલગાવનાર ગીતો, કવિ તને કેમ ગમે, કાઢનો સાકકવાયો,
 સ્તના સમદરની પાળે વગેરે ગીતો... પ્રજાની રાષ્ટ્રિય જાગૃતિના શુવાળે હેલે
 ચક્રાવેલી મેઘાણી જેવા લોકકવિની લાવનાનું સુરણ “સજા થઈ ત્યારે
 જાણે રાષ્ટ્રની વિદ્યજાળાઓનો પથગામ સર્જને જનતાના ચોકમા જિભેલા શાયર
 જેની આખોમાથી જાણે અગન કુવારા ઊડતા હતા, જેના આંખ શુવાળી વદન
 પર જાણે દેહીધમાન અપાર્થિવ ઝલક અમકતી હતી, તેણે શુદ્ધ અવાજે એક
 ગીત ગાયુ હતું :

“હજારો વર્ષની જ્દની અમારી વેદનાઓ...”

...તુટે છે આભ જિઆ આપણા આશા મિનારા

હજારો લય તણી જૂતાવળો ઠરતી હુકારો

સમર્થજની છતાં વહેરો મદા અણખૂટ ધારો

મજો નવ માવડીને ન્યાં લગી શુક્તિ કિતારા...”

પ્રજાનું, સમગ્ર રાષ્ટ્રનું મુખ જતીને આ પત્રકાર, ગાંધીજી જોળમેજી પરિવદમા
 જાય છે એ પ્રસંગનું “છેલ્લો દેરો ઝેરના આ પી જન્ને ગાયુ!” ગીત
 સખે છે. ગાંધીજીએ કહ્યું હતું “આ રાષ્ટ્રિય શાયર જાણે માગ દિસમા પેરો
 ગયો હોય અને અતરના એકે એક પ્રવાહો જોઈને જ જાણે આલેખ્યા હોય,
 ખમ એવું આમેદજ આલેખન આ કાવ્યમા છે”^૧ જવાણાસુખી એને કાળજે રે
 એની આખમા અમૃતપાત્ર એવા ગાંધીજી આજે ‘બેરાઓએ માતને પોંખી’ના
 સમયે જગતા રહેવા પાછા આવે જ, તે સમયનું કાવ્ય ૧૯૩૪ મા ગાંધીજી
 દારાવાસ પડી પ્રથમ વાર મુગર્ષ આપતા હતા તે પ્રસંગનું ‘પગજિતનું ગાન’
 એ જ સમયે ‘દિજ્ઞાયવી રોજાયવી તુ : તો ય મા તે મા’ એ પાગસત્રાની
 ચૂલગી વેળાનું ગીત વગેરે ગીતો મેઘાણી સમયાનુસાર લખતા ગયા અને
 પ્રજાના જાવને વાળી આપતા ગદ્યા તરવાગી ચોર્ષ જેને પ્રિય દેવ તે મેઘાણી

યુગબોલ ઝીંધીને “ પાંચ માત ઝગના જલ્પકાઠ દાન ખુમ ખેનણા સદાર ”
 એ સત્યની પ્રતીતિ કરી હથિવારોને ખાડીને દાનરડી, હળ કરા સાન વગેરે
 ધડવાનો આદ પાડે છે. ‘ ભેદની જોત્યુ ને આન મારે ભાગરી ’ નુ ઉચ્ચારધ
 છે તે ‘ ધગતી માગે છે ભોગ ’—એ ગીત, ‘ તાગ પાતખને સભાગ ’ અને દલિતોના
 ઉત્સવની હાલ્ય તાનગી માધીડના અનશન પમગનુ ‘ કેલ્લી સમામ ’ એ
 ગીતો વનવગડામા પેટના જાગ પધરાવતી સામાજિક વિમતાનો ભોગ બનતી
 સ્ત્રીનુ ગીત; સાતાનની નારીનુ, ખેડૂત ગ્રામીની સધ્યાનુ, ‘ ખામી ખા મા રે,’
 ખીડીઓ વાગે. વમેગ શ્રમજીવી નર્મજોના ગીતો મેઘાણી નરી ભાવનાઓને
 ઝીંકીને લોકભાવના રૂપે કેમ પ્રગટ કરી પ્રસંગની શરૂ છે તેના દબ્બોતો છે
 દાગીને માચડ ચડી જનાર ભગતસિંહ અને તેના સાથીદારોની શહીદીને
 “ ફૂલમાળ ” કાવ્ય દ્વારા મેઘાણી લાડ લડાવે છે ગોતેર દિવસનુ મરણાત
 અનશન સ્ત્રીકારતા પીર જતીન્દને અદ્ય કરનાગ જતીન્દના સભાગ્યના
 ગીતમા “ રજ રજ નોધી રાખશુ દેવા ખીચ દિતાળ ” જેવા ધનુષ્ય ટકાર
 મેઘાણી કરે છે બારડોનીના સલામહને ‘ યજુષ્ય ’ દ્વારા, રાજપોટના સલામહને
 ‘ કાટરો અગિન થભો,’ ‘ સમગર તાગી ભોડી પડી ’ જેવા કાવ્યો દ્વારા મેઘાણી
 પતના પાને રજૂ કરે છે “ ન ધગિયાતી નથી ” કાવ્યમા ગજવીઓની
 ખેચાખેચને પ્રાનનો આદ સલગાવે છે દિશ જૂથ્યા આવેશશીલ પ્રયત્નોમા
 દબ અને અનાચાર નવજગત પ્રાનમા અને નેતાઓમા પ્રવેશ છે તેને ટકાર
 કરી એતવનારા “ નવા કલેવર ધરો ! ” “ વાતિ ” “ એક ડાગે એક ડચકારે,”
 “ મને વેચશે મા,” “ કેમ કરે કાયદો ને,” “ ગરીબોદ્ધારની આનાકીઓ,”
 કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી નિમિત્તે “ બને બને ગલીર ધોર આરતી,” હક્કર ખાપાની
 જ્યન્તી પ્રસંગે “ અણુવચાચેલા સદેશ,” લોકમાન્ય ટિળકની સપ્તસરી પ્રસંગે
 ‘ કાળનુ વદન,” ‘ નવા વર્ષનો સમગસ થાળ,” દિવાળી પ્રસંગે, મૌલાના
 અણુલ કલામ આઝાદને ‘ સનામો,’ શરામગ ધીના પ્રસંગે ‘ અદીગી આગના
 ઝોલવનારા,’ વગેરે કાવ્યો મેઘાણીએ લખ્યા આ તો બધા ‘ એકતારા ’મા
 અને ‘ યુગવન્દના ’મા પ્રચર્ય થયલા કાવ્યો એ સિવાય પણ સૌરાષ્ટ્ર,
 ફૂલછાળમા કેઈ “ વખતુલા દુલા ”ને ઉદ્દેશીને, કેઈ ‘ ગેજ રોજ વેદના વારા ’
 વિખેની રિયાદને રજૂ કરનાર કેઈ અગ્નિપુ લાડીલાઓના ત્યાગ, દાન, પીરતાને
 બિરદાવનારા કાવ્યો પ્રગટ થતા અને હજારો વાચનારાને જાણના પ્રસંગિક
 ખ્યાનોની સાથે સાથે કવિતાનો આસ્વાદ પણ આપતા છાપાનો ઉપાડ જ
 આમ કાવ્યની ઉચ્ચ શ્રુતિકાથી થતો અને તેથી એ કાવ્ય યદી છપાયેના
 સમાચારો, વિચારો વગેરેનો સદર્જ જ જાતો કે બદલાઈ જતો ‘ સૌરાષ્ટ્ર ’

પત્રની એ પ્રણાલિકા હતી.

કાન્યદાસ દીધી સમજ :

હરકોઈ ક્ષેત્રના અપજીવી પ્રસંગના કાન્યદાસની ઉચ્ચ જામિડામાં લઈ જતા એનું જૂઠ્ઠા વિશાળ સ્ટુડિયો મદર્સમાં યથાર્થ દર્શન થાય છે; એ પ્રસંગના જીવનમૂલ્ય તરફ વાચકની દ્રષ્ટિ કેન્દ્રિત કરી શકાય છે, એ પ્રસંગમાં રહેલા વીરવને, ઉદાત્તાને, સાત્ત્વિકતાને, ત્યાગને, માણસાઈને વાચકના હૃદયમાં સત્વજીવનો ઉદેક થાય, ભાવનાની ભરતી આવે તે રીતે આપી શકાય છે આવી દ્રષ્ટિ પણ પત્રમાત્રની ધણતી જાય છે એને મન પ્રસંગ એ પ્રસંગ રહેતો નથી. એના મર્મનું બહુમુલ્ય જગત જ એની સામે જોઈ રહે છે મેઘાળીની પત્રકાર તરીકે આની કોઈ કાન્યદાસની જોડી સમજ, સ્વદેશ વિવેક, વસ્તુ વસ્તુ ધર્મ મન ચોર્યા વગર વગરી જતી લાગણી પોતે માનેતા જીવનમૂલ્યો પ્રત્યે પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરનારની વાણી સમુ અનુભૂતિનું ઓજસ, નિષ્ઠાની દૃઢતા, શ્રદ્ધાનો ખણખણતો ગુણ અને આપ્તજનસમી વાગીની પ્રીતી આપણને સાપડે છે કારણ કે મેઘાળી કરિ દ્રષ્ટિએ આ લોકસાગરને નિગમી રહ્યા છે. મેઘાળીનું જીવનવિચાર એ દેવિનું જીવનવિચાર જની રહે છે સમાચાર ઉતાવળે વાંચીને બેઠા બેઠા વગર હાથે જાય, એ તેમને પસંદ ન હતું. એમના ધણ સાથીઓએ આ સમાચારમાં કંઈક ખામી ગ્રહી ગઈ છે, રવીન્દ્રની જોડાણી તો ખોટી નથી ધર્મને ? એવી ચિંતા તેઓ ધરે પાછા ફર ત્યારે પણ સેવના હતા તે રી નોખ સભારીને રજ કરી છે

ભાવ અને રીતી પરત્વે જ નહીં પણ સમગ્ર દક્ષિણ એક જોડી સુરુચિ દાખનારું—લોકજીવનમાં ગ્રહેનાં સ્વસ્થાગમને પ્રગટ કરી વિશેષ સ્વકારી બનવાનું—જીવનગળનું ભાણ બારી આપનારું નીવડે તેની તેમને સતત ચિંતા રહેતી કોઈ સમાચાર વિશ્વસનીય તો છે ને ? એની તેઓ તપાસ કરતા; પરંતુ વિશ્વસનીય સમાચાર પણ એકપક્ષી દ્રષ્ટિએ ગૂંજ થયા હોય એમ મને, તેથી ખીજા પક્ષનું દ્રષ્ટિબિન્દુ પણ વિચારી બર્જિને વિનાકરણ માર્ગની લાગણી ન દુભાય તે મને તેઓ જીતિનું અપાદન કરતા, ચૂનીલાલ મડિયા દોડાક બતાવે નોંધી લખે છે કે, ‘માનવતાવંદી પત્રકારત્વ તો કોઈને પણ દુભવે નહિ એવો પત્રમાત્ર આગ ના મા સુઝવાનો પત્રકે અમ્યક દ્રષ્ટિ વડે જ નગર કે એનું સંસ્કાર તો મનવજીવનના કદાચાનું માર્ગનું ધારણાર્થે ઉપર ન હોય આ

વસ્તુ મેઘાણીભાઈના સાહિત્યના પારની ઘોતક હતી એ જ વસ્તુ એમની પત્રકારત્વ પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરકબળ બની રહી વમુધરાના વઠાણા તેમ જ દવલા સહુ પ્રત્યે સમભાવ રાખી શકે એ જ સાચો પત્રકાર ”

“ પત્રકારત્વ એ મેઘાણીભાઈને મન કેવળ ‘ હોખી ’ વ્યાસગ-વિલાસ નહોતો પણ જીવનકાર્ય-મિશન હતું રોટલિયા કે પેટભરુ પત્રકારત્વની પાછળ રોજના ખેચાર કબાક માળીને ‘ ઘણું થયું ’ કળારાઓના વર્ગના તેઓ નાના અમદાવાદ ખાતે લેખક-મિલનની એક સભામાં તેમણે સાચુ જ કહ્યું કે, પત્રકારના જીવને એશઆરામ હોતો જ નથી એને કુદરતીપણે પણ જતું કરવું પડે છે ઓફિસેથી ઘેગ આવ્યા પછી પણ એના જીવને નિરાત રહેતી નથી. થાન છે, પેલા સમાચારમાં આગલો કેરફાગ મરી આવ્યું, ફાણું આમ ગોઠવી આવ્યું વગેરે આમ પત્રકારત્વ જેમને મન શ્વાસોચ્છવાસ હતું, તેવા શ્રી મેઘાણીભાઈના પત્રકારત્વમાં એમના સાહિત્યિક શુણ્ણ—માનવતા અને સમભાવ આપમેળે જ ઊતરી આવે તે સમજી શકાય છે ”

અવેરચ દ મેઘાણીની પ્રકૃતિ સદા સવેદનશીલ હતી વેદના, ઊર્મિલતા આવેશ વગેરેના પ્રાણવાન પ્રવાહો તેમને દોરી રહેતા એમ ઘણા કહે છે પણ આ આવેશ અને ઊર્મિમયતા એટલે વ્યાપક દષ્ટિને રોકતી, વિચાર અને સમજની સમતુલાને રોળીટોળી નાખતી એકાગ્રી એકપક્ષી દષ્ટિ નહીં એમના પત્રકારિત્વમાં એવું જોવા નથી મળતું

જ્યારે જ્યારે માનવતાનો ડાસ થતો જાયો, ગરીબડા, ગલરડા ગામડિયાઓ, માસ્તરો, કારકુનો, કામદારો, વાઘરીઓ ચોર લૂટારા અને ડામીસ ક્રોમ તરીકે ગવાઈ ગયેના મેલી મધરાવડીના લોકો, રજવાડી પ્રજાજનો સહુકત કુટુંબની વહુવારુઓ વગેરેની કથનીઓમાં માનવમુદ્દયોનો ડાસ થતો અનુભવ થો ત્યારે ત્યારે મેઘાણીએ રાત્રી આખા ઠગી છે દલને કાતીલ કટાક્ષ કરી દલીને જિભો ને જિભો સળગાવી મારે તેવા વેણે આલેખ્યા છે, કાકુંનો કપા છે જુલ્મી કાકારોની સાન દેકાણે લાવવા ને માથાગો માનવી જ લખી શકે તેવી નિર્લિંગતાથી, અને વીરના સાખ્યત કાકાના જનોઈવદ ધા સમા વાકયોથી તેમણે લખાણુ લખ્યું છે ગીબાની માનવતાના વસમાં પ્રમગે આસુ ટપકારે તેવા વેણે ઉચ્ચાર્યા છે પરાજિતતાના શરમજનક પ્રસંગે ધીરજના આશ્વાસન બોલ કહ્યા છે સત્ય, શૌર્ય, દિલાવરી, માણસાઈ વગેરેને

ગજ ગજ છાતી ફૂલાવીને જિરદાવી છે.. આમ કવિ સહજ પ્રાણુલાવથી જે જે સૂર હૃદયમાં જીડ્યા તેને મનમોહકી રીતે ગાયા છતાં જીડી સમજણ અને સમતાને તેમણે ત્યજ્યા નહીં કારણ કે મેઘાણી તત્ત્વતઃ કવિ છે પત્રકાર, કે વક્તા લાગ્યા લાગ્યા હાથ કરી પોતે જેને સત્ય માને છે, પોતે જેનો પક્ષ લીધો છે તેને પોતાના સઘળા હથિયાળ, યુક્તિઓ, વક્તૃત્વની જટાથી સજ્જ થઈ આવેશમયતાથી રજૂ કરે છે. 'સૌરાષ્ટ્ર' મહાના પત્રકારોમાં ગુણવતરાય આચાર્ય માટે, કલ્પભાર્ત કાઠારી માટે, સાનજનદાસ ગાંધી માટે કે અમૃતલાલ ગૌંડ માટે આવી એકાગ્રી દૃષ્ટિ અને એ દૃષ્ટિને વેધક બનાવવા માટે આવેશ, રગમયતા, વક્તૃત્વ આદિ લાપાના હથિયારોનો ઉપયોગ તેમના પત્રોમાં તેમણે કર્યો છે એમ કહી શકાય. મેઘાણી માટે આવું એકદમ કહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે મેઘાણી તત્ત્વતઃ કવિ છે: એ "સાહિત્ય હીવી" હઈને લોકટોળામાં અને પત્રકારી જમાતમાં પણ પોતાની સ્વતંત્ર ટૂંડીએ ચાલે છે: કારણ કે એને એનો ગોવાળ સાદ કરે છે અને આત્મા હોકારો ભણે છે કે, "એનો સાદ હું" એાળખુ છું. હું દિશા નહિ જૂલું."

"અનેક પ્રસંગોએ મેં જોયું છે, તેઓ જે માનતા તે નિર્ભય રીતે લખના તેઓ ખુશ થતા ત્યારે બારે મેઘ વરમતા અને નાખુશ થતા ત્યારે ઝઝાવાત જાગી જિરતા; પરંતુ એમની સંન્યાઈમાં કદી યે જિણુપ આવતી નહિ. એમને નજીકથી જોનાર જાણતા કે [એમણે કે ઈતિ] જૂરુ કરવાનો વિચાર સુદ્ધા કદી કર્યો નથી એમની કલમ આરભથી અત સુધી પવિત્ર રહી છે, રાગદ્વેષથી કદી જ ખરકાઈ નથી એમની સંન્યાઈ અને નમ્રતા એમને હજારોના મિત્ર બનાવતી હતી" ૧

મેઘાણીનું લખાણ પ્રાણુવાન હતું આવેશમય હતું હૃદયના બળનું સાલજનારને-વાચનારને હલાવી નાખે તેવું સામર્થ્ય હતું; પણ લોકહૃદયમાં જે એક સ્વસ્થ જીડી સમજનું હલાપણુ કહેવામાં આવે છે તેવું પ્રૌઢ નિર્મળ ન્યાય તોળનારું કોઠા સ્વચ્છ ધીંગુ જ્ઞાન એ આવેશને નિયંત્રિત કરતું એથી જ મેઘાણીએ નવસિદ્ધિમાં 'સુધાગંગાના ઉત્સાહી અતનો'ની ટીકા કરનારી વાર્તાઓ લખી છે શિક્ષકોને કોંગ્રેસના પ્રધાનો જ બ્યારે અન્યાય કરે ત્યારે બે શબ્દો સ્પષ્ટતાથી કહ્યા છે. રાષ્ટ્રભાષાને નામે કોઈ હાથમાં દડા હાઈ ડોળા પુરકાવતી બાધા સામે સાહિત્ય પરિષદના સમેલનમાં એતવળીનો મૂગ હચ્ચાર્યો છે. 'સેવક'ના ત્રાસના વર્ણનો કર્યા છે "અને પત્રકારનો પરમ ધર્મ અન્યાયની

સામે વિરોધ ઉઠાવવાનો, જનતાના મુખજ, આચા આકાશા, જ્ય-પરાજ્ય આદિને વાચા આપી જનતાની જગ્યાન બનવાનો, તે પણ એમને નિર્ભીક રીતે પાળ્યો છે એ બાબતમા સ્પષ્ટ વકતૃતા બહુ ઓછા પત્રકારોએ બતાવી છે 'સૌરાષ્ટ્ર'માનુ એમનુ કામ તો ખરુ જ પણ 'કૃનછાબ'માની એમની નોંધો અને 'સામેવાના મૂર'માના કેટલાક કટાક્ષપ્રધાન લખાણો તેમ જ 'ભિર્મિ'માની તેમની કેટલીક તાજેતરની નોંધો આ સળધમા ઉલેખને પાત્ર છે દોઝેસ, દોઝેસી નેતાગીરી ને નીતિ અને ગાંધીજીના કાર્ક કાર્ક પગલા સામે પણ પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે નક્કર કરતા એ અચમયા નથી એવે વખતે લોકોના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના મનની વાત જ એમણે કહી છે''

(અનંતરાન રાવળ)

મેઘાગીના પત્રપ્રતિષ્ઠા પત્રકારી ઉતાવળ કે વખતાનો આડબગી આવેશ, આલામી યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી જીબી કરેલી મનમનામણી દલીલબાજી એકાદ કોઈ પક્ષનુ જ વાજિ ન બાી રહેવાના પ્રયામે વગેરે નહોતુ એટલુ જ નહીં, પણ સ્પષ્ટરેખ, પ્રૌઢ ગભીર જડી સમજની એક અવિસ્મરણીય છાપ પડતી. લોકસાહિત્યની તેમની ઉપાસનાએ તેમને ભાતભાતના લોકોના દેવા ઉઘાડવાની અને પ્રેમ સંપાદન કરવાની આવડત આપી હતી વ્યક્તિ અને પરિસ્થિતિને 'ચતુર સુબાણ'ની રીતે સમજવાની સજ્જ આપી હતી, અને સદૃશી વિશેષ તો સત્ય માટે જે પોતાની પ્રિય ભાવનાઓ-વિચારો નાટે અન્ધને અકળાવે તેવો કોઈ આગ્રહ કરવાનું તેમની પાસેથી ત્યજ સુ હતુ લોખ્ણવન સાથે એક ધનારમા સહિષ્ણુતા તો આવે જ પણ લોખ્ણવનના પ્રેમીમા એ સઘળા વિરુદ્ધ વિચારો, ભાવનાઓ અને જીવનરીતિઓને મમતાથી માણુવા જેવી હૃદયવૃત્તિ પણ ધડાય આથી વાદ પ્રતિવાદના પૃથક્ પૃથક્ શખે કૂકાતા હોય, સામસામા પક્ષો એકબીજાને હુકાવવા પ્રવૃત્ત થઈ, સાચને તરવાર જેવુ શસ્ત્ર બનાવી જૂઠું ને સાચનો આલાસ આપે તે રીતે ઢાળીને તીવ્ર ચર્ચાઓ કરતા હોય કે અતિહિંસાકાંક્ષા આવી જઈ પત્રમા નર્ચો દેકારો મચાવતા હોય—ત્યારે મેઘા ॥ પોતાની નિર્મળ સમજણની સ્વસ્થતા અને સ્પષ્ટ નિખાલસ છતા મીઠપથી સજ્જ પ્રતીતિનો વ્યવમેવ રહુમર ઉપગમતી વાગી રજૂ કરવાનુ ચૂક્યા નથી “હુ તો પૈર્વા માનવતા— સ સારમાના સર્વ સારાનરસા માણુસો પ્રત્યેની સદૃશ દાર્શનિકને શોભતી

માનવતાના અગ્રો આપણા પત્રકારિત્વમાં ખૂબ થતું નેહું છું”^૧ ઉમાશંકર જોષીને મેઘાણીની આ જીવનમર્મોની સમજણ શક્તિ આસ્વાદ્ય લાગે છે. “હમણા હમણા મને એમના વ્યક્તિત્વમાં સૌથી વધુ આસ્વાદ્ય વસ્તુ એમની સમજણ લાગી હતી સંસારને સમજી ગયા હોય અને એની સાથે પોતાની સ્વેચ્છાએ—લાપરવાહીથી નહિ પણ સામે ચાલીને મેળ કરી દીધો હોય એવી આ દૃષ્ટિ વરસની એમની સમજણલરી વર્તણૂક હતી.. મને થયું, મેઘાણીભાઈ ઉઘાડી આજે દર્શા છે અને દુનિયામાંથી—માણસોમાંથી એ શીખ્યા છે; બધી આજપ પાઠ જતી કરી, શીખ્યા છે એક સહાનુભૂતિ—હમદર્દી.”^૨

“મેઘાણીની નજર ઝીણી હતી. વાતચીતમાં એકધારી મધુરતા અને લેખનમાં લાતીગળ શૈલી એટલે કદાચ વરતાય નહિ, પણ એમની ચક્રોર આખ પોતાની આસપાસની રજરજ વસ્તુ સહેજમાં જોઈ લેતી માણસનું અને પરિસ્થિતિનું માપ લઈ લેવાનો એમની પાસે સક્ષમ કાટો ન હોય.”

મેઘાણીને એમના મિત્રો ખૂબ ઉત્કંઠ સંવેદનશીલ, લાગણીપ્રધાન વ્યક્તિ તરીકે જાણખાવે છે અમૃતલાલ શેઠ એ લાગણીપરાયણ માનસને કામગીરીમાં સહાગે છે પરમાનન્દ કાપડિયા એમને વેદનામૃતિ કવિ લેખે છે “આપણા જીવ્યા સાહિત્યધન વિષે લોકોની ઉપેક્ષા, આપણી ગુલામી અને નિર્માણ્યતા આપણી ગરીબી અને અજ્ઞાનતા, વિદેશી રાજ્યસત્તાનું દમન અને પ્રજાની આઝાદીની તમન્ના, દલિત તેમ જ પતિત વર્ગોની પાર વિનાની દુર્દશા અને ધનવાનોના બેકાશ બોગવિદ્યાસો, સ્ત્રીઓની પરાધીનતા અને જનસમાજની ગદિમસ્તતા — બધી અનેક બાબતોનું દર્શન તેમ જ ચિન્તન તેમની વેદનાનું મૂળ હતું” તેમાં ખાધું તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં પત્રકારિત્વનું ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું ગામે ગામની કઈ કઈ ઉદ્બેગ કરાવનારી, લાગણીપ્રધાનની લાગણીઓને અસલ આદોલને ચડાવતી વાતો સમાચાર રૂપે પત્રા રૂપે, કરિયાદ રૂપે તેમના ટેબલ પર ઉઠાળા ભારતી હોય જેના પ્રત્યે મમતા છે, શ્રદ્ધા છે તેવાઓ પાણુ દેવામાં અચરાટી પેદા કરે તેવી બાતમીઓ કાને અથડાતી હોય તેમ જતા એ બધા વચ્ચે સ્વસ્થ રહેવું, પોતાની મુઝ અને સમજને ધીંગી નિર્મળ રૂપે રેખ રાખવી, અને મનની તેમજ વાણીની મીઠપને ત્યજવી નહીં આ દોહલો મેળ મેઘાણીએ

૧ મેઘાણીના પત્રો પૃ ૧૪૬

૨ જીર્મિ સ્મૃતિ અ ક પૃ ૧૧૬

૩ જીર્મિ સ્મૃતિ અ ક પૃ ૮૭

શી રીતે સાધ્યો હશે ? 'એવું' તો કામગ અને સંવેદનાશીલ હૃદય મેઘાણીભાઈ પાસે હતું કે નાનામાં નાનો બનાવ કે સામાન્ય લાગતા સમાચાર પણ એમના લાગણીતંત્રના તાર ઝલુઝલાવી જતા. એકે હોસીનો પુત્ર કારખાનામાં મૃત્યુ પામે અને અદાલત પાસે નુકસાની ભરણાની અરજ થતાં “ એવો કોઈ કાદો નથી ” કહીને અદાલત એ કોમીને ધુતકાડે ત્યારે મેઘાણીભાઈ જેવા સંવેદનશીલ પત્રકારની કલમમાંથી તંત્રીનોાધને બદલે કાન્ય જ સરી પડે”... આવા મેઘાણી એમ છતાં પરિસ્થિતિનો તાગ લેવા માટે પોતાની સંવેદનશક્તિને રોકી શકતા... “કોઈ પણ બનાવ કે વ્યક્તિ પ્રત્યે દીકા કરવામાં મેઘાણીભાઈ બહુ સાવચેત રહેતા; ખૂલેથૂકે ચ અનુગતી દીકા થઈ જતી તો તેઓ હાંડી વેદના અનુભવતા...કોઈ પ્રત્યે જરાસરખી કડવી દીકા થઈ જાય તો મેઘાણીભાઈ રાતે જાંઘી ન શકતા ” ૨ “તંત્રી તરીકેની પોતાની જવાબદારીની અને પત્રની પ્રતિધ્વાની જાળવણી સ્ત્રીના શિયળની જેમ કરતા હતા. જરા સરખી શરતથૂકથી કોઈ વ્યક્તિને અન્યાય થયો હોય કે કોઈનો વિરોધ કે સુધારો આવે તો તેઓ ખીજે જ અંકે પ્રસિદ્ધ કથે જ જ પતા.” ૩

આવી વિનમ્ર સજ્જનની માણસાઈ અને દાર્શનિકની જીવનની મર્મગામી સમજ મેઘાણીની તંત્રી નોંધોમાં સમાચારોની પસંદગી અને રજૂઆતમાં પેલા પ્રાણવાન આવેશ કરતાં પણ વિશેષ જોરાવર બળ તરીકે કામ કરી રહેલાં દેખાય છે. જીમિલતા કે સંવેદનશીલતા, વેદના કે પુણ્યપ્રકોપ, ઉત્સાહ કે કાતીલ કટાક્ષ કરવાની જ્વલિ, નિંદાપ્રિયતા કે અન્યનું વાંકું દેખવાની જ્વલિ કરતાં આ માણસાઈ, દાર્શનિકની સ્વસ્થતા, કવિની ભાવનાશીલતા અને સદૃશ્યતા મેઘાણીના પત્રકારિત્વને અભિનવી કુનેહ, મુત્સદ્દીગીરી. અને માનવતા મ્હોરી મીઠાશ અર્પે છે. ગાંધીજીએ આ કુનેહને પ્રશંસી છે. પ્રજુદાસ પટવારી એને સુજનતા વડે મહાત્મ કરવાની કળા કહે છે : “દષ્ટિભેદ અને વિચારભેદ તો દરેકને હોય, પરંતુ તેઓ પોતાના વિચારોની રજૂઆતમાં એવી ચોવટ રાખતા કે સામાને સહેજ પણ દુઃખ ન લાગે. અન્ય પ્રત્યે નમ્રતા અને વિવેક દાખવી ચર્ચામાં પોતાની જ ભૂલ હોવાની સંભવિતતા જણાવી સામા માણસને સુજનતા વડે મહાત્મ કરવાની કળા તેમને સરસ રીતે હસ્તગત હતી.” ૪

૧. જિમિ સ્મૃતિ અંક : ૫. ૭૨

૨. જિમિ સ્મૃતિ અંક : ૫. ૭૪

૩. જિમિ સ્મૃતિ અંક : ૫. ૬૨

૪. જિમિ સ્મૃતિ અંક : ૫. ૭૫

પત્રકારનો લોહીઢીકાળો :

સ્વાતંત્ર્ય માટે યુધ્ધે ચડેલી પ્રજાનું રાષ્ટ્રીય હોવાનું દાવો કરવું પત્રકારિત્વ, યુદ્ધના રંગોથી રંગાયા વગર રહે નહીં. સરકારની નીતિ-રીતિ, એમની નોકરશાહીની તુમાખી, એમના આશ્રિતોના દંભ અને અનાચાર, દેશી રજવાડાંઓની આપખુદીનો અલદ્રતા, સત્તાસ્થાને રહેલાના જીવનની નર્કગાર સમી અનૈતિક રીતરસમો, આર્થિક સત્તા સંભાળતા શાહુકારો, ધનરદારો, વેપારીઓ, કોન્ટ્રેક્ટરો, ઉદ્યોગપતિઓ.....વગેરેની દયાહીન ધનલોહીપતા...આ બધાની કહાણીઓ ખડલાવી કલાવીને ઘેરા રંગે આસેખવાની પત્રકારને ફરજ પડે છે, અને ગાંધીજીની લડત તો સમાજના અનેક ક્ષેત્રમાં કાન્તિ લાવનાર હતી, એટલે નેતા અને સેવકના ચારિત્ર્યનાં આછરાં પશુ છાંટા જિભા હોય તેવા દોષ, રૂઢિપરંપરામાં પરવશ બનીને બાળકન્યાને ગમે ત્યાં નાખી દેવા તૈયાર થતો પિતા, નાત પટેલિયા, ચોપટિયા, મહાજનતા મોવડીઓ વગેરેનું મનસ્વી વર્તન; ગામડાના સમગ્ર “પક્ષી સમાજના” નાના નાના કાવાદાવા અને ખટપટો; ધર્મગુરુઓ, મહંતો, મહાધીરો વગેરેના અકર્મણ્ય જીવનની અભિનવી લીલાઓ...આ બધી બાબતોમાં પશુ જાસસની અદાથી જાહેર પ્રજાની નજરે ફિરસાઓને ચમકાવવાથી લોકલાજના માર્યા એવા લોકો એવું આચરણ કરતાં અચકાશે એવા ખ્યાલથી છાપાંઓ આવા આવા સમાચારો પશુ રજૂ કરવા પ્રેરાયા હતા. પરિણામે મેઘાણી જેવા સૌન્દર્ય-શોધક, માણસાર્ધના પાતાળ ઝરણાંના પ્રેમી, સઘ સંવેદનશીલ, આળા હૃદયના કવિના ટેબલ પર ગામે ગામથી આ “જીકરડો” ફલવાતો હશે ત્યારે તેને શું થતું હશે ?

એમ છતાંએ આવા વિષમ સમાચારો અને પત્રકારિત્વના વ્યવસાયની નીતિરીતિમાં પોતાના પેલા “ગોવાળના સાદ” ને વફાદાર રહી પત્રકારિત્વને “સાહિત્યરંગી તોર” ને માણસાર્ધનો, દાર્શનિકની તટસ્થતાનો, અને જીવનની ધીંગી સમજણનો ઉઠાવ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એટલા માટે જ કોઈ રાજકીય પત્રકારને સંભારવાને બદલે જૂનાગઢના પ્રસંગે ગાંધીજી આ લોકસાહિત્ય વીરના ‘બંમાના નાદ’ ને સંભારે છે. “આવું હોળાચેલું વાતાવરણ...પલવારમાં પલટાવી નાખવાની” કૃષ્ણની બંસરીની જેવી મેઘાણીની વાણી હતી—બંને કાવ્યવાણી અને પત્રકાર તરીકેની વાણી : અને “કાઠિયાવાડને ઓળખવાની કુનેદ” મેઘાણીમાં હતી. પ્રજાનું હોળાચેલું વાતાવરણ શુદ્ધ કરવાની, પ્રજાને

સાચે માર્ગે દોરવાની, પ્રજામાં જાવ અને લાવનાને । ભરી તેને ઘેલી દરવાની, પ્રજાને ઓળખી પ્રજાને વાળવાની કુનેઠ દાખવનારી સાચા પત્રકારની ઉમદામાં ઉમદા શક્તિઓની ગાંધીજીને પ્રતીતિ થઈ હશે, માટે જ ગાંધીજી આ શબ્દો ઉચ્ચારે છે.

વર્તમાનપત્રોના લખાણનું આયુષ્ય દૂંડું હોય છે. પ્રાસંગિકતા અને પ્રસંગજનિત જીભરાતી જીર્મિનેા જીછળાટ વિશેષ હોય છે, સઘઃ— વાંચતા જ લખાણ ચોટદાર કેમ થાય, તે તરફ જ પત્રકારનું લક્ષ્ય દેન્દ્રિત થયેલું હોય છે. એની ભાષા, વાણીના મરોડો, યુક્તિ-અયુક્તિઓ, દલીલો, વકતૃત્વ, અલંકારમયતા, આવેશ...વગેરે અને એથી જોયેલા કાવ્યાદિની ક્ષમામય સાજાસામગ્રીનો ‘ઉપયોગ’ ધારી અસર ઉપજાવવા માટે જ—સભાન જાતીને તે કરતો હોય છે. આ જાતની ધારી અસર ઉપજાવવાનું કાર્ય જાદુનું છે : ક્ષાનું કે કવિતાનું નહીં—અસંખ્ય લોહીક્રાંતો કરનારા પ્રસંગોની પરંપરામાં માણસની સંવેદનશીલતા સિધ્ધિ જાતી જામ ત્યાં આવેશથી પરાણે પરાણે ઉત્કટ સંવેદન અનુભવાય તે રીતે એ વાતોને મૂકવા માટે પત્રકારે વાણીના આડંબરનો, કાચી કંપનાઓનો, અને સૂક્ષ્મ મુલાયમ કે સંકુલ નહીં તેવી માત્ર સીધા પ્રત્યાઘાત પાડતી જીર્મિઓનો આશરો લેવો પડે છે.....

આવા પત્રકારિત્વને ‘સાહિત્યરંગી તોર’ આપવો, મારતે ધોડે સતત કાર્યશીલ રહ્યા છતાં બરોબર કંપનાથી પ્રસંગનું અને પ્રસંગના મર્મનું આકલન કરવું; જેવા અને જેટલા ત્રીક્ષાયા તેટલા સંવેદનોને પણ ઉત્કટતાથી ત્રીક્ષી એને એની દાઠક ઉપ્પત્તાને બદલે હન્દ ધનુષ્યના જેવા રંગવૈલવ દાખવે તેવાં કંપનાનાં તેજમાં પલટાવવાં, લોહીક્રાંતો કરનારા વાદમાં તથ્યાયા વગર, ક્વચ્છ સમતોલ દષ્ટિની રણકારમય પ્રોટવાણી ઉચ્ચારવી, ઉતાવળ અને યાકે છતાં શબ્દની આદરપૂર્વક ઉપાસના કરી સંધેડાઉતાર સિંધાવધાન કરવું... માત્ર સમાચાર જાપનાર સમાચારોનો સંપાદક નહીં, તત્કાલીન આઘાતનો પ્રત્યાઘાત પાડનાર છીછરા મનનો સાધારણ જન નહીં, પણ લોકહૃદય સાથે એકતાન બની લળી ગયા છતાં લોકના સાચા નેતા જાતી, આત્મજનથી સહુના અંતરાત્માનો નેત્રકારો આપવા આપમેળે ગ્રેરે તેવી ગંભીર પ્રોટ દાર્શનિકની સમજથી સભર વાણી ઉચ્ચારવી, આવી આવી પત્રકાર તરીકેની મેધાણીની સિદ્ધિઓ અપૂર્વ અને અસાધામણ લેખી શકાય “લોકસાહિત્ય વીર” મેધાણીની એ પત્રકારી બંસીનો નાદ જ્યાં સુધી ‘સૌરાષ્ટ્ર’, ‘કૃષ્ણજળ’માં બગતો રહ્યો ત્યાં સુધી મોઠક, મીચો, કિન્નાદક, ઘેલાં કરનારો રહ્યો છે કારણ કે એ નાદ મેધાણી

રામના દાઈ પત્રકારનો નહોતો. રાજકીય ભાવનાઓ, સમાજસુધારાની એવશ્યકતાઓ, સાહિત્યરંગી રસેષણાઓ...કે એવી દાઈ બહારની નિષ્ઠાથી મેઘાણી પ્રેરાવા નથી. એમને તો એમના અંતરાત્મામાં જેટલા ગોવાળે સાદ કર્યો હતો. એ ગોવાળની બંસીનો ઝીલાયો તેવો પ્રતિધ્વનિ મેઘાણીના પત્રકારત્વમાં અવતર્યો છે. પત્રકારી સૃષ્ટિમાં આવા અદૃશ્ય આત્મ-ગોવાળના પ્રેર્યા પ્રેરાઈને બંસી બળવનાર મેઘાણી જેવા પત્રકારો વિરલ વિમુતિ જ લેખી શકાય

સાહિત્યદીવી લઈને જુદી વાટ :

પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં જ્યારે જ્યારે એ ગોવાળનો ડચકારો ફર આપ્યો ગયેલો લાગ્યો છે ત્યારે ત્યારે મેઘાણી પત્રકારત્વથી વિમુખ જાની પોતાનો ન્યારો માર્ગ લઈ નીકળી પડ્યા છે...

“મને તેઓ હતો સાહિત્યની શાળા ચલાવવા, પણ પત્રકારત્વથી નિર્લેપ રહી શકું તેવી બંધિવાર ફૂંટીએ બાંધેલી એ બંને પૃથક્ શાળાઓ નહોતી... હું જેલ ક્ષેત્રોમાં રમણ કરતો થયો. નવો મોહ પાતળો પડી જતાં કુમે કુમે પત્રકારત્વ મને વેરાનરૂપ લાગ્યું. એ વેરાનમાં રેતીના વંદોળ ચડતા હતા. આંખો આંધી બનતી હતી. પગદંડીઓ નહોતી જડતી કોને માટે, શાને માટે, ક્યા લોકશ્રેયાર્થે હું અમલેખો ને નોંધા, સમાચારો ને પત્રો લખતો હતો તેનો આજે વિચાર કરું છું ત્યારે જવાબ ફક્ત એટલો જ બરડો છે કે, લખવાતું હતું માટે લખતો હતો...એ વેરાનમાં બતી હતી કેવળ સાહિત્યરસની. એના આંખા પ્રદીપે સાચી દિશાનો દોર ન ચૂકવા દીધો...વેરાનમાં વંદોળા અને આંધીઓ વધતાં જતાં. પ્રચારલક્ષી, કેવળ વિષાતક પ્રચારલક્ષી વિચાર હાવાનજની રોશની વધુ ને વધુ આંખો આજતી હતી. મેં મારી સાહિત્યદીવી લઈને જુદી જ વાટ ઝાંઝી...” એ આંખી બતીએ મને દિશાદોર ચૂકવા દીધી નથી...”

લોકજીવાળના ટેલાએ “મહાસલાની નવપ્રદીપત નિર્ભયતા”ને અને “દેશી રજવાડાંની આપખુદી સામે બાખડનાર લડાયક જુસ્સા”માં મન વળે તેવું હતું. મેઘાણી સુદાસર કાયલા અને રાજકારણના પ્રશ્નોમાં પણ રસ લેતા ચંપા. “જે લખાણોમાં કાયદો ચર્ચાવાનો હોય કે ખૂબ દલીલ કરવાની હોય તેવી વસ્તુઓ સામાન્ય રીતે અમૃતલાલ સેઠ લખતા પણ મેઘાણીને રસ પડ્યો હોવાથી ‘લાઈફ’ જરા આના પર હાથ ચલાવું”^૨ કહી લેખ લખી

૧. વેરાનમાં : પૃ. ૯-૧૦

૨. કાર્તિક : સ્મૃતિ અંક : પૃ. ૩૫

આંખ્યા અમૃતલાસ ગ્રહને “એ આખો ઇતિહાસ, ચિત્ર અને દૃષ્ટનાઓ વધારે ઊંધમે પ્રતી” થાય તેમ હતું; જતાં મેઘાણીનો લેખ લેઈને એમનું અભિમાન ગળી ગયું.” ગ્રેહ લખે છે : “મને એમ થતું કે, આ લખાણ મેં લખ્યું હોત તો આના દશમા ભાગની પણ સચોટતા કે સ્પષ્ટતા આવી શકત નહિ, ખાસ કરીને ‘તલવાર યુગ પછી’ એ નામની લેખમાળા તો હજી એ મને યાદ છે.”

આમ વર્તમાનપત્રોના દેકારામાં તથાયા જતાં અંદરથી પેલો ગોવાળ સંભળાવ્યા કરતો હતો : “આ મારો બંસીનો નાદ નથી.” ‘ક્યા લોકમેયારી’ આ પ્રવૃત્તિ ? ‘મારા પર આટલાં વર્ષોના ટપલા પગ પછી પણ મને લાગે છે કે, એક તો વિશ્વ સંયોગને કારણે, ખીજું આ દેશની વિષમ સ્થિતિના વિષમતર પક્ષટાઓ થયા કરે છે તે કારણે, ને ત્રીજું આપણી પોતાની જ વિચારશક્તિની તટસ્થતા ન રહી હોવાને કારણે એક યા ખીજા કોઈ Caste સાથે આપણું વધુ પડતું એકાકી સ્વરૂપ ધર્મ જવાને કારણે આપણે નાહક ફેટલીક બળતરા ને લોહીઝિકાળો વેડીએ છીએ, કોઈ નિર્ણય પર આવી શકતા આપણી પોતાની જ વિચારશક્તિની તટસ્થતા ન રહી હોવાને કારણે એક યા ખીજા કોઈ Caste સાથે આપણું વધુ પડતું એકાકી સ્વરૂપ ધર્મ જવાને કારણે આપણે નાહક ફેટલીક બળતરા ને લોહીઝિકાળો વેડીએ છીએ. કોઈ નિર્ણય પર આવી શકતા નથી, ને નિરોગી હાસ્ય પણ કરવાની શક્તિ ગુમાવીને અકાળે Cynic બની જઈએ છીએ...મેં પોતે નાહકના આ લોહીઝિકાળામાં પડીને ઘણું ગુમાવ્યું છે એનું મને સતત દર્દ છે...આપણે Detached બનીને કેવળ આત્માની પ્રગતિને ખાતર સમતાપૂર્વક ચિંતન ન કરી શકીએ, તો આપણે જે કોઈના પક્ષ લઈએ છીએ તે પક્ષ પણ આપણો દેવ મંદીને કોઈક દિવસ માટીના કુટડા રૂપે ગજ થશે તે દિવસે શું કરશું ?”

“શબ્દને ઉપાસનારને, તેમાં એ ખાસ દગીને આપણા આજના પત્રકારિત્વની વચ્ચે ધૂમનારને હિસ્સે અસંખ્ય લોહીઝિકાળા નિર્મેલા છે. આપણે ભૂમિઓની જ સાથે સતત કામ લેવાનો વ્યવસાય ખેડવાનો હોઈ, ઇતર ધંધાદારીને ખુદ ભૂમિ જગતમાથી જ સાપડી રહેતા Relations થી આપણે રચિત છીએ આપણો તો ગજ પૂરા કવાકોનો એ જ વ્યવસાય”

“અગ્રસેખો ને તોખો, કટાક્ષ-કટારો, શબ્દચિત્રો, પ્રસંગ-કથિકાઓ, એવા લખાણો કરતો લેખક પોતાના સંવેદનોને એમા સીંચ્યા વિના રહી શકે જ

નાહિ. અંતઃક્ષોભનાં અપરંપાર બળે એવાં લખાણોની પાછળ ખિન્નચિત્તિ જતાં હશે. હજારો લાખો જનહૈયામાં ચાલુ હિંદુમેલન જન્મવાતી આ હસમે ચિરસ્થાયી સર્જનવ્યાપારને માટે સમય ન મેળવી શકતી હોય તે તો દાહ, પણ ભર્મિજળને જ ફાળવ ન પાડી શકતી હોય તે શું વધુ સંભવિત નથી ?”

પત્રકારના વ્યવસાયમાં અને એ જ્યંતના જીવનની ઘટમાળમાં આમ ‘સાહિત્યનો રંગ’ ઓસરી જાય છે. સંવેદનશીલતા, કદપકસક્તિ, મૌનવદિલની હાથા, મર્મગામી સમજણ... વગેરેની ઓટ આવવા લાગે છે. “સંસારનાં ‘સર્વ’ સારાં નરસાં માણસો પ્રત્યેની સહૃદય દાર્શનિકને શોભતી માનવતાના અંશોનું આપણા પત્રકારિત્વમાં ખૂન થતું જોઈ છે.”

આ જાતનો ‘સાહિત્ય રંગ’ અથવા ‘માણસાઈ’ ગુર્મોજી એસેલા પત્રકાર સમક્ષ ગામેગામથી સંમાજનાં વેરઝેર, કાવતરાં, દગાખાઈ, હુમ્મ્યાઈ, ખટપટ, વ્યભિચાર, ખૂન, દાદાગીરી, જોડુંકમી વગેરેના સમાચાર દલવાતા હોય; રાજ્ય પત્રકાર સહયોગીઓ અને પત્રની નીતિ ઘડનાર તંત્રી કે માલિક પંક્ષવાદમાં તથાતા હોય, આવેલા પત્રોમાંથી બાજની વીણી નજરની ઝડપે હથેયાર તરીકે થોજી શકાય તેવા સમાચારોને વીણી, મક્કારી પોતાના પક્ષના હિત માટે અને શત્રુપક્ષને મ્હોત કરવા માટે એની ઉપર પત્રકારી કરામતનો ‘જરી કસળ’ કરનારા આ મિત્રોનો સંગાથ સતત હોય ત્યારે આત્માને હણનારો આ વ્યવસાય મેધાણીને લાગ્યો હશે. આવા ગદંવાડમાં માનસ પણ હલકું બનતું જાય, પત્રકાર આ નવા શસ્ત્રની બહાદુરીમાં મસ્ત બની “અમે” “અમે” કહી પોતાની સત્ય અને દાદાગીરી વ્યક્ત કરવા લાગે. “આપણી ચાખાઈ આપણાઈનો પાર નથી પારકા પર અભિપ્રાયોનું ઉચ્ચારણ એ આપણો ખોરાક બની ગયો છે. સારું ને ખરાબ એ ચોક્કસમાં જ પ્રત્યેક નાની મોટી બાબતને વહેચવાનું આપણું કામ થઈ પડ્યું છે. એ વસ્તુ આપણી જીવનદષ્ટિને વિધાતક છે.” “સર્વ જીવવાણી સ્વરૂપોને ભાગવાની કમ્મર કસનારા અમારા સૌરાષ્ટ્રીય ભાઈઓને જગતની શક્યતાઓ તથા જીવનની continuityને વિશે કશું જ લાભ નથી, તેઓ તો આધીયા જીડ્યે જ જાય છે.” આવી-આવીમાં જીડ્યે જતા પત્રકારો અને ટૂંકી દષ્ટિના માસ્ટ્રો ‘આજ’માં રમવા લાગ્યા

૧. મેધાણીનાં પત્રો : પૃ. ૬૬ -

૨. મેધાણીનાં પત્રો : પૃ. ૧૪૬

૩. મેધાણીનાં પત્રો : પૃ. ૨૪૬ -

૪. મેધાણીનાં પત્રો : પૃ. ૩૩

૫. વેશનમાં : પૃ. ૧૪-૧૫

“આવતીકાલની નવરચનામાં નાહ.” “તેઓ માનતા જણાય છે કે રાજદારી હમકલાં હાપવાથી અને લીંબરડી-પીપરડી ગામેની ખળાવાડોના હવાલદારની ખબર લઈ નાખવાથી જ લોકો વાંચવા લોભાય છે. આવી માન્યતાઓ જ દૈનિક પત્રકારત્વને એક શુદ્ધ સળગતા વેરાનનું સ્વરૂપ આપનારી છે. આવી માન્યતાઓ એ જ પત્રકારત્વની એમના વિદ્યુતને કેવળ સંહાર માટે તમતમાટને માટે ભગિન્યાં તળવાના તાવડા તપાવવા માટે નિયોજી છે.” “એ એક વિકૃત ને વિઘાતક માન્યતા છે.”

પીળા પત્રકારત્વને લીધે પોલપત્રિકાઓના પત્રકારોમાં એક પ્રકારનો સત્તા-અદ યડી જાય છે તેમ આ પત્રકારોનાં મનમાં પણ રાઈ ભરાઈ જાય છે. પોતાને વિષે તે “અમે” “અમે” એમ કહેવા લાગે છે. “અમે ? એટલે કાણ ? અમેને નથી જાણખતો ને મોટા વિવેચક થયો છો ?” એમ કાઈ તાંત્રિક અધોરી સાધક જેવો પત્રકાર મેઘાણીને લાગે છે. ‘વડવાંગડુ’ નામના લેખમાં એનું આગેદ્વજ એ કલ્પના લીધાએ સર્જેલું ચિત્ર મેઘાણી આલેખે છે.^૧ “પુરશી પર બેઠેલું, ટેબલ પર ઢબેલું, પસીને રેળાં, ચોર જેવી આંખો : ગાલમાં ખાડા, લમણે ટેકવેતો ડાબો હાથ, એ હાથમાં અરધી સળગેલી સીગારેટ : જમણા કરમાં કલમ : કલમ જલે કાઈ સમજાની ચાંચ મુદાં ઠાલી રહી હોય તેટલી ઝડપથી લખી રહી છે. સામે પડ્યો છે એક આડનો કપ, એક ગંધાતી પાનપટી, ફેર ફેર રાખની ઢગલીઓ, નીચે ક્યાંક પત્રમાળ પ્રસવવેદનાની કીકીઆરીઓ પાડે છે... અને એ લખતું માનવી કાઈ કાળી ચીદશની સ્મશાન રાત્રિમાં ચાલતી તાંત્રિકની સાધનાની નરખલિ જેવું ભાસ્યું...”

પત્રકારી જીવનનું આ વાતાવરણ કેવું આત્માને અકળાવનારું મેઘાણીને લાગ્યું હશે તેના આવાં આવાં આવાં ચિત્રોને વિચારો મેઘાણીએ ઉદ્દેગપૂર્ણ વાણીમાં આલેખ્યાં છે છતાં જીવન મરમીની સમજથી અને અદારી લગ્નની પ્રદા અને નિપ્પાથી, મતની ઝેર પી જઈ અમૃતના ઝોડકા ખાતી રીતથી મેઘાણી રહી રહી પત્રકારત્વને જ પોતાનું જીવનક્ષેત્ર લેખે છે એ વિસંવાદિતામાથી સંવાદ મેળવે છે... પોતાને યેરતા ગોવાળના સાદને વફાદાર રહી પત્રકારત્વ દ્વારા કૃષ્ણ જંશીની સેવા જનવે છે.

ક્યાંક અંતરમાં છુપાઈને કોઈક સાદું, કોઈક લાગણી, મોઈક લાવના મેઘાણીને પ્રેરી રહે છે. આવી લાવના પ્રજાળ બનીને જેને પ્રેરતી હોય તેનામાં પ્રતિક્રિયાજનિત આવેશ પણ વારંવાર જિભે ચાલ જ. પરિણામે મેઘાણી પત્રકારિત્વને લોકસંપર્ક અને સાહિત્યરંગી તોર દેખી ઉપાસે છે. તે એવું કંઈ થઈ શક્યું નથી તેવો આત્મિક અસંતોષ હૃદયમાંથી ઊછળે છે ને એ પોતાની સાહિત્ય દીવી સર્પ જુદી જ વાટ પકડે છે. એ વાટમાં પણ ચાળાઈને ચાંપસાઈ, અભિપ્રાય ઉચ્ચારણો, વાદ પ્રતિવાદો અને ચર્ચાચર્ચા જુએ છે. અભ્યાસની જડતાનો, માનવ સંપર્ક વિહોણી શુષ્કતાનો અનુભવ થાય છે, વળી પાછા એ પત્રકારિત્વમાં જોડાઈ જાય છે. આમ બન્ને તરફનું મનનું આવાગમન મેઘાણીમાં પેલા સાદને વફાદાર રહેવાની વૃત્તિમાંથી, દિવ્ય અસંતોષમાંથી જન્મે છે. મેઘાણીના આ માનસની ધરોળર રજૂઆત ધૂમકેતુએ કરી છે : "મેઘાણીમાં, જેને ખોટી રીતે જીર્ણિતતા કહેવામાં આવે છે અને જે સાચી રીતે તો 'Intensity of purpose' ધ્યેય દર્શનની તાલાવેલી છે—એ તાલાવેલીનું સાચું મધ્યાંકન કરવામાં જે અક્ષય જશે તે વાળીને મૂલવી નહિ શકે." ૧ મેઘાણીની આ ધ્યેય દર્શનની તાલાવેલી તેમના હૃદયમાં પત્રકારિત્વ પ્રત્યે અસંતોષની પ્રતિક્રિયા પેદા કરે છે. લાવનાશીલો એક પ્રવૃત્તિ વૃત્તિ પ્રમાણે સ્વીકારે છે. ખૂબ ઉત્સાહથી અને ઉમંગકાથી : પણ એમાં સંપૂર્ણ રમમાણુ થાય તે પહેલાં કોઈક પ્રકારનો અલાવો તેમના મનમાં જીજ્ઞાસા લાગે છે. ખીન ખીન પ્રકારની પ્રવૃત્તિ તરફ નજર જાય છે. અને એમ પોતાની ઈષ્ટ અને ઈષ્ટિસત—જતાં સમાન મન સમક્ષ પૂરેપૂરી પ્રગટ ન થયેલી લાવના તરફ ગતિ કરી રહે છે...મેઘાણીનો પત્રકારી વ્યવસાયનો તિરસ્કાર અને પુરસ્કાર મેઘાણી ઈ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે, લાવનાની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તે દર્શાવે છે.

પ્રાંત પ્રધાન પત્ર : પરંપરાગ્રાપ્ત લોકસંસ્કૃતિએ ધોરણી, વિકસાવેલી અને પ્રેરતી મોરકી જીવનદૃષ્ટિનું સાતત્ય જાળવવાનું ધ્યેય એ મેઘાણીએ પોતાના પત્ર દ્વારા સિદ્ધ કર્યું. પરિણામે સમગ્ર પત્ર 'મોરકા' કે 'ફાલગુણ'ને ધકકાનું મેઘાણીના હાથમાં નહોતું જતાં મેઘાણીના સ.દ.થી અને આવી ઉત્કટ ધ્યેય નિષ્ઠાના રૂપમાંથી એક અનોખું અને વિચિત્ર એવું 'મોરકા' અને 'ફાલગુણ'નું વ્યક્તિત્વ જન્મ્યું. "હમેશાં સાંજના એકાદ બે કલાકના જીવન રાત્રી-પરતીના

ઢગલામાં જતું દૈનિક પત્રકારત્વ પોતાના ધ્વંસ ઉપર જાહેર પ્રજાની રસપ્રતિભે ચણે છે, એના એકેએક આદેશનના રંગે પ્રજા રંગાય છે. એ ચડાવે છે તો પ્રજા ચડે છે, ને એ પછાડે તો પ્રજા નિઃશંક પડે છે. એવા સામર્થ્યની ઉપેક્ષા કે મશ્કરી જે મૂર્ખ હોય તે જ કરે. એવી ચેતના-વિદ્યુતનું વહન કરનાર દૈનિક પત્ર એકલા ફોજદારી મુકદ્દમાઓના અહેવાલોને માટે, એકલી સજાઓની વિગતો માટે, એકલા વ્યાપાર ભાવ અને એકલા રાજસ્થાની પ્રજાના પીડનોના 'દેકારા' માટે ન હોઈ શકે. આગળ કહ્યું તેમ એનાં પાનાં પર માનવીની માનવતા જગૃત કરનારાં સંસારમયનો રજૂ થાય, સંસારની દિગે દિશને અજવાળતી વાદ મુક્ત ફલમેઝ એમા ફલવાય...તો એની શક્તિ સોગણી વધી જાય. એનો પ્રજા પરનો પ્રભાવ ચોક્કસ આપ નીકળી શકે તેટલો ધનિષ્ઠ જની જાય." આમ દેકારાને અતિકાંત કરીને માણુસાર્ધને જગૃત કરવાનું અને સુરુચિને ધાડવાનું કાર્ય મેઘાણીએ ગંભીર ધ્યેયનિષ્ઠાથી કયું છે. કોઈ પીપરડી ગામના ખળાવાડમાં પસાયતાથી પજવાતા ખેડૂતના પ્રશ્નોને આત્મીય જની ઉઠેલે અને તેની માણુસાર્ધને સંકારે તેવા પત્રકારિત્વનું ધ્યેય મેઘાણીએ રાખ્યું. પરિણામે સામાન્યતાઃ જ્યાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વની છાપ દોતી નથી એ પત્રકારિત્વને મેઘાણીએ વ્યક્તિત્વ આપ્યું છે. મેઘાણી પોતાના એ પત્રકારિત્વને "પ્રાંતપ્રધાન પત્રકારિત્વ"¹ કહે છે. "એ પ્રાંતપ્રધાન પત્રની મર્યાદામાં રહીને પણ પત્રકારિત્વને ઉઠાવ આપવા તેઓ સતત મત્તશીલ રહ્યા. "ફૂલછાબ"ની સંપાદકીય દૃષ્ટિને હમેશાં સાવ સ્વતંત્ર રાખવાને માટે હું મારી આંઠોની મર્યાદાઓ વચ્ચે પણ સતત મધ્યો છું ઉજી વધુ સ્વતંત્રતા અને તટસ્થતાની ઉપાસનાને અવકાશ છે" પણ સ્પષ્ટ નીતિ વિહોણી ઉદાર તટસ્થતા જે પત્રમાં હોય તો પત્રનું વ્યક્તિત્વ શું રહે?

"મારી શૈલીનું સ્વત્વ સાચવવાની તમારી લલામણુ સામે જ બરાબર છે. પત્રકારિત્વની સંદેહાગણુ વચ્ચે એની જેટલી રક્ષા કરી શકાય તેટલી કરવા મધું, હું. બાકી તો તમે જાણો છો કે, અમુક સંસ્થાના અંગજૂન દોવાને કાગળે પણ આપણી સામેના જોરાવર પુર્વગ્રહો પ્રવર્તતા હોય છે, એટલે આપણા લખાણને પોતાનું વ્યક્તિત્વ બાંધવામાં નડતરો થવા જ કરે છે"

પ્રાંતપ્રધાન સૌરાષ્ટ્રના પત્રમાં આમ મેઘાણીએ પોતાની સમય સર્જનાત્મક શક્તિ પૂરીને તેને વ્યક્તિત્વ આપ્યું. એ પત્ર વિશે સામાન્ય રીતે પત્રકારિત્વના દર્શનદાસમાં આ રીતે ઉલ્લેખ થાય છે, "રાણપુરી શૈલીએ

ભાવોદ્રેક અને શબ્દોની શોભાના માર્ગ ખુલ્લા કરી ચિત્તને ઠરી છે એવા અમલેષ્વ શોભાવવાના કાર્યમાં સરળતા કરી આપેલ છે.”^૧ ભાષા અને વિચાર પરસ્પર બૂબધુ રૂપ બને તે રીતે મર્માળા, જર્મિલ, વિચાર ધોધે વહેતી તળપઢી બાનીની મીઠપ અને તેનું ડાલન દાખવતી ક્યારેક દાવડી, ક્યારેક કાતીલ, ક્યારેક તડપ મારતી, ક્યારેક ઠથોડાનો ધા કરી ભેંચ ભેગી કરતી...એવી વિષયને અનુરૂપ ચોટદાર ભાષા; એ સૌરાષ્ટ્રના પત્રથી વિદેયતા રહી છે. ક્યાંક લોચા વાળ્યા વગર વેગીલી ગતિએ જે સંધેડાઉતાર કંડારેલી ભાષામાં ત્યાંના વાતડાલાઓ વાત કરે છે તેનું સીધું અવતરણ આ ભાષામાં થયું. દૈનિકાની જે દાયાપલટ આપણે આજે જોઈએ છીએ, પત્રકારત્વમાં અને તેની નૂતનતામાં એક પ્રકાર ઝમક અને ઉત્સાસ જિભરાતો દેખાય છે એ વિશિષ્ટ પત્રકારી ભાષાનો જશ તો રાણપુરને ફાગે જાય છે...એ ભાષા પરના પ્રભુત્વે જેમ સોઠગીતોમાં ઉમંગ ઉછાળતી ઉપાડ આપનારી ટેક હોય છે—

ટૂંકી છતાં ભરપૂર કાવ્યત્વથી ભરી ભરી, તેવાં કાવ્યમય શિર્ષકો બાંધવામાં તો મેઘાણીએ ગુજરાતી પત્રકારત્વને અને કદાચ નવલ-નવલિકાઓને ખૂબ મહત્ત્વનું દિશાસૂચન કર્યું છે. “સાબૂત કાંડાં ગાંવડા”, “હોલવાયેલો તિખારો”, “વદવાણુ તારો દારનો ઇમંગો” “ઉસતા હોઠ પાછળ હીમકતું હેયું,” “જો જો, મડદાં જાગે નહીં!” “ન ધણિયાતી નથી!” “આદર્શનાં ટોણાં મારશે નહીં!” “મુંબઈના આતવારેને હાથવારે થતાં રમખાણો. ‘એન્ટ પ્રોવોકર્સ’ જ કરાવી રલા છે અને એમને જેર ક્યાં વિના શાન્તિ નાંઠ સ્થપાય એવું સૂચવવા ‘વાઘ દીપકાઓને વીણી કાઢો’ એ શિર્ષકથી તંત્રી-લેખ લખેલો. “અમદાવાદનો ‘ફૂલછાળ’ કાર્ટુન કેસ” એક કાર્ટુન અને ચોટદાર શિર્ષક “મુખડા ક્યા દેખો દર્શનમે”...થી સરકારે અકળાઈને જિભો કરેલો...

પણ ભાષા તો આંતરિક વ્યક્તિત્વની બાહ્ય અભિવ્યક્તિ છે. શૈલીમાં વ્યક્તિત્વની સઘળી સૂક્ષ્મતા અને સંકુલતા પ્રગટ થાય છે. તે દષ્ટિએ પ્રાંતની પ્રજાની નવજાગૃતિ અને નવ સંસ્કરણ માટે—ઉપરથી ઉદ્ધારવા આવનારની રીતે નહીં પણ તેમાંના એક બનીને, તેમની રુચિ સાથે તન્મયતા સાધીને પ્રજાનો સાર્વત્રિક વિકાસ કરવાનું માણસાઈથી સહાર એવું ધ્યેય મેઘાણીએ રાખેલું : ભાષા તો વ્યાપક દષ્ટિ બિન્દુને ગર્ભમાં છુપાવી, જોડી સર્મજનથી દોરી દોરાતી માણસાઈની ઉજ્જવળ ભાવનાથી જીર્મિ સહાર બનતી એ આંતરિક સત્ત્વની બાહ્યની અભિવ્યક્તિ જ માત્ર છે.

‘સૌરાષ્ટ્રનું’ પત્રકારત્વમાં એકે વિશિષ્ટ અર્થથી તે એની રજૂઆતની પદ્ધતિ...વિચારનો વેગ, સમાચારની સમગ્રતા, અને વાનીની છટાનાં જે નવાં તરવો એજે સરળતામાં એ આપણા જેવા જીવતા દેશની જાગૃતિ માટે જેમ એક સફળ સાધન બન્યું તેમ એમાં રહેલી અતિશયતાની માત્રા તેનું ભાસ્થાન પણ બન્યું...અને વિકૃત મનોવૃત્તિ તથા અબુધક હાથમાં ચડેલું પત્રકારત્વ ક્યાંક ક્યાંક “પીળું” પણ થયું” —જયુભાઈ રાવતના એક સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના પત્રકાર વિભાગ તરીકે ઉચ્ચારાયેલા આ શબ્દો સાથે જાણે મેઘાણીભાઈનો પત્રકારત્વનો આદર્શ અંખતા હોય તે રીતે સૂરતના અધિવેશન પ્રસંગનું ઉચ્ચારણ. જોડવા જેવું છે. એ બંને. મળીને મેઘાણીના સૌરાષ્ટ્રીય પ્રાંતપ્રધાન પત્રનું વ્યક્તિત્વ બાંધી આપે છે. જયુભાઈ રાવત કહે છે : “પણ અહીં આપણને જે પ્રાંતીય પત્રકારત્વ અભિપ્રેત છે તે તો ગામ તળનાં અને જિલ્લા તાલુકાનાં પત્રો...એમનું જનું વધવું જોઈએ...પ્રજા અને પાઠનગરનાં પત્રો કરતાં પણ પ્રાધાન્ય આપતી થવી જોઈએ. અને એનો અવાજ એટલો પ્રજા હોવો જોઈએ, કે ગામ-તાલુકાની સત્તાઓએ અને લેખવાની ફરજ પડે. એ અવાજ બેકમેઈલ કરીને લોકને ફફડાવતા પીળા પત્રકારત્વનો નહિ, પણ પ્રજાના સાચા હમદર્દ સેવકનો, એના સંકટ સમયના રક્ષણહાર અને હક માટેના લડનારનો, એના વિકાસના વાલેસરી અને પ્રગતિના અગ્રચારીનો હોવો જોઈએ. એનો તંત્રી પ્રજાનું પૂછવા ડેકાલું અને સરકારનો પણ સલાહકાર બની શકે એવો હોય...ગામ-તાલુકાની રાજા ઇસ્તિપતાલોનાં હુકમાટન ડોઈ પ્રધાનને હાથે નહિ, પણ તેને હાથે કરાવવાની જિલ્લત અને ગૌરવ લોકમાં પ્રકટે એવો તે સંસ્કાર મૂર્તિ હોય, તેમ આગ, ધાક જેવા સંકટ સમયે આગળ પડીને જળ બંબાનો પંપ ચલાવવા જેટલો ને હથિયારબંધ સામનાના મોખરે રહેવા જેટલો જાતીધડો અને મજબૂત કાંડાં-ખાવડાંવાળો તે હોય. એની હિંમત અને નૈતિક પ્રભાવ આગળ ગામના શુંડાઓ પણ નમી પડતા હોય અને ખટપટી અમલદારો તથા લાંચિયા નોકરોમાં એના પત્રની ઝુંબેસનો ફફડાટ હોય. શેરી ચોટાના નાના નાના સામાજિક બેનાવથી માંડીને ફિલિપાઈન્સના ધરતી કંપ અને યુનોની ચર્ચા સંભા સુધીના ખખર પણ એના પત્રમાં તાટસ્થથી અને ટૂંકમાં તારવીને મૂકેલા ‘મળી આવે...’ એનિસિપય કાલદાઓની રેવ-ચૂની આંટીધૂંટીઓની, કે યુનિવર્સિટીનાં અભ્યાસક્રમેની માત્ર માહિતી જ નહિ પણ સ્વ પ્રજાને પાડી શકે એટલો એ જીજ્ઞાસુ હોય...એના પત્રમાં ગામ-તાલુકાની પ્રજાને સીધા ને પ્રથમ સ્પર્શતા

પ્રભો અને બનાવોની માહિતી, સાચી અને ઝીણામાં ઝીણી વિગતો હામીને એટલી વિરાદતાથી આવતી હોય કે ગામનો પાનખીડીનો કુકનદાર, રેણુ દેનાર વહોરો, હળ ખેડનારો ખેડૂત પણ તે સમજે ને તેમાં રસ લે.”

આ વાક્યો મહંદ્ર અંશે ‘કૃષિજન’ના પરકારત્વને લાગુ પડે છે... મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રના લોકની એ રીતે સેવા કરી...

પ્રકરણ પાચમું

કલમ 'કિતાબની સૃષ્ટિ

તારી જાણશ પીરા જુદિયું એના જુદા જાણજી હારજી
જુઠાં રે નામ એનાં પાડીશ ને જાણે નવ જડે લેનાર
જી જી, રાખદના વેપાર.

પત્રકારિત્વને સાહિત્યરંગી તોર આપવાના આદર્શથી પ્રેરાઈને આ રીતે સમગ્ર પત્રકારિત્વને મેઘાણીએ સમકાલીન જીવન અને પ્રસંગોનું રસરૂપ વિવેચન કરી, જીવન વિષે માર્મિક વિચારણા કરી, એ સઘળું શબ્દના કસળી બની કંડારીને મૂકવાનો શ્રમ લઈ, સાહિત્યરંગી બનાવ્યું. સમાચાર બોધ સાથે, વર્તમાન જીવનની મીમાંસા સાથે, વાચકને રસસ્વાદ અને સાહિત્ય સંપર્કનો પણ સ્વાદ મળતો રહે એ જાતનો પ્રયાસ આ 'સાહિત્યરંગી તોર'ના ખ્યાલની પાલળ હતો. સામાન્ય સમકાલીન જીવન કરતાં કસળીઓના સાંકડા ક્ષેત્રમાં પુરાયેલું સાક્ષરી પત્રકારિત્વ—જેમાં વિવેચન, સમાલોચન, સાહિત્યિક ચર્ચા અને ચિંતનો જ માત્ર આવે અને તે સાથે થોડીક ઉત્તમ નમૂનેદાર વાર્તા, નાટિકા, કાવ્યાદિ સર્જનાત્મક કૃતિઓ આવે એવું ખેડવાનો લોકસાહિત્યના જીવ મેઘાણીને ખ્યાલ પણ આવે નહીં...જતાં અમૃતલાલ શેડે 'જન્મભૂમિ'માં આ કામ એમને સોંપ્યું—વર્તમાન સાહિત્ય વિવેચન અને તેનાં આંદોલનોની સૃષ્ટિનું, ત્યારે તેઓ પ્રસન્ન થાય છે. અને જે ગોવાળ એમને પ્રેરી રહ્યો છે તે ગોવાળના ડચકારે આ દિશામાં પણ કંઈક નવું સ્વતંત્ર કરી બતાવવાનો અવસર સાંપડી એવી આશા ને શ્રદ્ધાથી આ વિવેચનના ક્ષેત્રમાં મેઘાણી ઝુકાવે છે.

અવેરચંદ મેઘાણીને આપણે 'રાષ્ટ્રીય શાયર' તરીકે ઓળખીએ છીએ, લોકગીતોના ગાયક પ્રચારક અને રસમીમાંસક તરીકે સ્વીકારીએ છીએ, કદાચ વાર્તાકાર તરીકે પણ મેઘાણીને આપણે સ્વીકારીએ પણ સાહિત્ય વિવેચક કે સમાલોચક મેઘાણીની કોઈ વિશિષ્ટ મૂર્તિ આપણી સામે જોબી થતી નથી. જતાં પત્રકાર મેઘાણીએ વિવેચનને જનતાબોજ્ય બનાવ્યું અને સાહિત્યના એ ક્ષેત્રમાં એવું વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યું છે કે, સમગ્ર મેઘાણીના સર્જનના અધ્યયનમાં

અને આપણા વિવેચન ઇતિહાસમાં એમની આ કલમ-કિતાબની પ્રવૃત્તિને સાંભળ્યા વગર ચાલે નહીં મેઘાળીની વિવેચનાને પત્રકારિત્વની પેદાગ ગણનાર, 'વિવેચકપદ્ધત્યુ' મેઘાળીને એ પદના અનધિકારી ઠરાવનાર; સાક્ષરને પણ 'કલમ-કિતાબ'ની આ લોકપ્રિય પ્રવૃત્તિ, તેમાંની નવી દૃષ્ટિ, સાહિત્ય તરફનો નવો અભિગમ અને નવું પ્રયોજન સમજવા પ્રેર તેવું પણ મેઘાળીની એ કલમ-કિતાબની પ્રવૃત્તિએ અવશ્ય દાખવ્યું છે.

૧૯૩૩ના 'કલમ-કિતાબ'ના પહેલા લેખમાં પોતાની આ પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન મેઘાળીએ આ રીતે મુક્યું છે : "ત્યારે અમે પ્રજા સમસ્તને, સાહિત્ય સૃષ્ટિને પોતાની જીવનસૃષ્ટિને એક આંગણું સમજતી જોવા માગીએ છીએ એટલે? એટલે કે પ્રજાને ખાતર શ્વાસ લેતો ને ભોગવતો સાહિત્યકાર ક્યાં વસે છે? શું કરે છે? કેવી રીતે જીવે છે એ પ્રશ્નોમાં પ્રજાને રસ લેતી કરવા માંગીએ છીએ. એની સામી જ બાજુ, એ પ્રત્યેક સાચા સાહિત્યકારને અમે પ્રજાના જીવન-જીવર નુધી જતો જોવા આતુર છીએ ને એ જેઠ વચ્ચેની કડી બની સકાય તો બનવા, જેઠના પ્રાણ-ધમકાર તાલ લઈ શકે એવી હમદિલી ને હમદદી જેઠની વચ્ચે ખડી કરવાની અમારી આકાંક્ષા છે." "x x x x x" પ્રજાના શરીરને ઘણા દુકડાઓમાં હેઠી નાખ્યું, ઘણા વાડા રચાયા, ઘણા તહેર પડી ગયા, 'સાહિત્ય' નામનું નવું તડ નથી પાડ્યું. સાહિત્યને નામે વીત ડા ન જોઈએ ..સાહિત્ય એટલે સુબઈના મહોસ્તાના કોઈ ત્રીજા માળ પર ખરે બપોરે માંડમાડ દદુડી પાડતા નળનું પા અરધી ડોલ પાણી નહિ, સાહિત્યની તો સાગર-વેળ જીવનના વિશાળ ક્ષેત્રને અણુએ અણુ પ્લાવિત કરી મુકે..." કે 'પ્રત્યેક લેખક નવયુગની રચનામાં રોકાયેલો મજૂર છે એ ખરાદિલની મજૂરી કરે; પછી બલે, એને કાતરકામ આવડતું હોય તો નક્કી કરે, ને તહિ તો સાદા પત્થર ફોડે, ચાહે એ મહાકાવ્ય રચે, કે દૈનિક જાપાની અદર રિપોર્ટ લખે; પણ એનું નિર્મિત કાર્ય તો એ કરે જ કરે. ન કરનારને નવરચનામાં સ્થાન નહિ. એની જાદુગરી ન ચાલે એ છેતરી કે રમાડી ન જાય. એને જૂડી લાચરતાના પોષાક પ્રજા નહિ પહેરાવે" x x x x x "પ્રજા રોજ જીંદીને સાહિત્યકારોને પ્રશ્ન કરે કે : ક્યા છે અમારે માટે ઇતિહાસની ચોપડી? ક્યા અમારાં છોકરાં ગાય તેની કવિતા? આવી માગ પ્રજાની જખાનમાથી જાગી જોડે એવો પ્રયત્ન 'જન્મમૃતિ'ની કટારોમા આદર પામશે." x x x "અમારે

સુદાસ રવેયા મુજબ સાહિત્યને નથી છેડવું. બેચાર ચોપડીઓનાં આઠ દસ પાનાં ફેરવી જઈ ઉપરછલાં અવલોકનો કર્યાં તો યે શું ને ન કર્યાં તો યે શું ? એમ ક્યેંથી સાહિત્યની મોટી સેવા થઈ અમે નથી માનતા.”^૨ પરિપક્વ, સંસદો, જ્યંતી અને સંવત્સરીઓ, સમાજો ને સંમેલનો એ બધાં આજઠાલની સાહિત્ય-દુનિયાનાં ગણાતાં અંગોમાં પણ અમને બહુ રસ નથી...ત્યાં તો બેચાર એવાં જ મનુષ્યો ઝળાંઝળાં થઈ રહે છે કે, જેનું ગળું વધુ પહોળું હોય, જેનો અવાજ વધુ ધોધરો હોય ને જેને ઘોડી શબ્દબાજી આવડતી હોય.” x x x “એવી સચેતન દશા સાહિત્યની કરવામાં ઓમેર જીવન ઊભું રાખે છે. કરવામાં ‘જન્મભૂમિ’ બનતો સાથ આપવા માટે ‘કલમ અને કિતાબ’ની કટાંગે વાપરશે.”^૨

આ પ્રયોજનને મેધાણી દિશા ચૂક્યા વગર અણુનમ નિષ્ઠાથી વળગી રહ્યા આવા ધ્યેયની મેધાણીના હૃદયમાં સ્ફુરણો કરનાર મળ ગ્રંથો તો પેલો કલકત્તામાં સંજળાયેલા ‘ગોવાળનો સાદ’ છે. લોક અને લોકસંસ્કાર પ્રત્યેની અપાર મમતાએ લોકોને સાહિત્યાભિમુખ કરવા અને સાહિત્યકારોને લોકાભિમુખ કરવા તેમને પ્રેર્યા છે. ‘ધરતીના ધાવણ’ ની મીઠાશ માણી તેની તાકાતથી પોતાની સાહિત્યરુચિ ધડનાર મેધાણી ‘યુનિવર્સિટી’ના જ્ઞાન અને સંસ્કારથી પ્રદીપ્ત અને ઉત્સુક દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી, નવા જમાનાના ભણેલા બિજાણિયાત લોકોને સાહિત્યાભિમુખ અને લોકસંસ્કારાભિમુખ કરવા માટે ‘લોકસાહિત્ય’નો ‘ઢોલ પીટે છે.’ તેમ એ લોકમાનસને અર્વાચીન સાહિત્યની રસસૃષ્ટિમાં વિહરવું કરવા માટે આ કલમ કિતાબના વૈવિધ્ય સભર રસાળ પત્રકારી વિવેચનને આશ્રય લે છે. સાહિત્યકાર અને લોકજીવન વચ્ચે સાગરની વેળ શી ચેતનસભર વાણી વહાવી એ બંને જુદેરી પડી જતી સ્થિતિને પરિસ્થાપિત કરવા મેધાણી તૈયાર તો થાય છે, પણ અતરમા રહેલો પેલો ગોવાળનો સાદ ‘ધરતીના ધાવણ’ સિવાયની ખીજ સાહિત્યધારા માણવા દે તેમ નથી. સાહિત્યના નવા નવાં આંદોલનો, નવા પ્રયોગો, નવી રુચિ અને નવા ચિંતનોને તેઓ સમજવા માટે- માણવા માટે પ્રયત્ન કરે છે ખરા, યુનિવર્સિટીના સિક્ષણે આપેલા જ્ઞાનો, ચિંત્રો અને સાહિત્યકારો સાથે વિનમ્ર બની કરેલા પત્રવ્યવહારો અને વાર્તાલાપોનો, દેશપરદેશની નવી નવી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિષેના વાચનો, નવાં પરદેશી સર્જનોનો...અવસર મળ્યો તે પ્રમાણે અભ્યાસ કરી પોતાની રુચિ

ઢગવવા માટે આશ્રમ લે છે ખરા, છતાં પેલો ધરતીના ધાવણે ધડેલો. રુચિદેહ એટલો બધો તાકાતવાન છે કે, આ બધા જ્ઞાન અને અભ્યાસથી તો એ જીલટાનો વધારે પરિપુષ્ટ અને વીર્યવાન બને છે. “આપણી ઊર્મિ અને આસક્તિ લલે જન્મગત હોય, ઊર્મિ અને આસક્તિ એકલાં નકામાં છે. એની વિષુત્ત ચેતનાને જો વિદ્યાપીઠે દીધેલ વિવેક બુદ્ધિ સાથે જોડીએ તો જ સત્યની યાત્રા કરી શકાય છે.”^૧ મેઘાણીની એ આસક્તિ અને ઊર્મિ વીજળી જેવી વેધક અને વિદ્યાપીઠદીધાં વિવેકદિને પણ પસટાવી નાળે તેવી છે. પરિણામે મેઘાણી સામાન્ય લોકની દૃષ્ટિની વાત કરે છે, સામાન્યની દૃષ્ટિથી બહાર નીકળી પાંડિત્યનો ચળકાટ દાખવતા નથી, છતાં યુનિવર્સિટિએ જે મુદ્દમ રસગતા, વિવેક, સંસ્કાર, ઉદારતા વગેરે આપ્યું તે મેઘાણીની વિવેચન દૃષ્ટિમાં ઓતપ્રોત બની જઈ, ‘ધરતીના ધાવણ’ને પરિશુદ્ધ અને બળવત્તર બનાવે છે, એ ચોક્કસ.

સામાન્ય એજ સંગીન :

‘પરિભ્રમણ’ની પ્રસ્તાવનામાં મેઘાણીએ ચોતાતું દૃષ્ટિબિંદુ જરા થે અસ્પષ્ટ ન રહે તે રીતે સમજાવ્યું છે. “વિવેચનના પડિત લેખે નહિ, એવા પડિત બનવાની ઉમેદ રાખીને જ નહિ, પણ એક સામાન્ય સમજના રસિક વાચક લેખે જ આ લખાણો ક્યાં છે.. સામાન્ય એ જ મારી દૃષ્ટિએ સંગીન છે.. એ સેંકડો ઉભરો સામાન્યોની માનસિક દૃષ્ટિમાં રહે ગઢે મેં જે કંઈ સાહિત્ય વાંચ્યું વિચાર્યું, તેના મારા અંતર પર પડેલા પ્રત્યાધારોને મેં સાદા સીધા શબ્દોમાં આપ્યા છે.”^૨ યુનિવર્સિટિના શિક્ષણ આપેલા વિવેક, નવાં જમાનાના નવતર પ્રયોગોના અભ્યાસને અંતે, અને સાહિત્ય વિવેચનાની પદ્ધતિ-ઓમાં પરિશીલનને અંતે એમના હૃદયમાંથી એક પ્રબળ સાન બળી છે; જે નવીનતાનો, સાચા સદ્મ સાહિત્યિક સિદ્ધાંતોનો વિરોધ નથી કરતી પણ અનુલવ, સત્ય, પરપરા, સંસ્કારથી વેગળી કૃત્રિમ અને આડંબરી વિવેચના, પંડિતાર્થ, અને અમૂર્ત સિદ્ધાંત ચર્ચાને ખિંચા ગણે છે નરસિંહ મહેતાને તત્ત્વનું દ્રૂપણ તુચ્છ લાગે છે, ગથેનો ઝો ફોસ્ટસ ‘થાક્યો છું’ આ તત્ત્વજ્ઞાનથી, એમ કહે છે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન પાંડિત્ય વગેરેને આત્મસાત્ ક્યાં વગર તેમ કહેતા નથી. એનાં રહી એનો અનુલવ લીધા પછી જ એ પ્રેમરસની

અંખના ફરે છે તે જ રીતે મેઘાણી લોકોનાર સાહિત્ય સૃષ્ટિ અને એકેડેમિક વિવેચનોના પરિચય અને પરિચીલન પછી જ તેમાંથી જલાર આવી રણકતા અવાજે જાહેર કરે છે કે, “સામાન્ય એ જ મારી દૃષ્ટિએ સંગીન છે.” જે માર્ગને દેખીપેખીને મેઘાણીએ ત્યજ્યો છે એ માર્ગે એમની વિવેચન પ્રવૃત્તિને મૂલવવાનો પ્રયત્ન કરી વિશ્વનાથ મગનલાલ બટ્ટે મેઘારાની ‘દલમ-કિતાબ’ની પ્રવૃત્તિ વિશે નો લખ્યું છે તે મેઘાણીની એ પ્રવૃત્તિનું સર્વત્રાણી અને યથાર્થ દર્શન કરાવી શકતું નથી. “દલમ કિતાબ” નાં લખાણોની સૌથી મોટી ખામી, તે એની એકંદર અપકવતા...એમની પ્રકૃતિમાં ‘ધરતીનું ધાવણ’ જેટલું પચ્યું છે તેટલો યુનિવર્સિટિને ઉઠેર નથી પડ્યો...એમનામાં પ્રથમજન Man in the streetનાં જેટલાં લક્ષણો છે તેટલાં વિદ્યાપીઠ વિનીત એકેડેમિક પંડિતના નથી.”

લોકસાહિત્યની રજૂઆતમાં-લોકસંસ્કારને હૈયાના હુલાવ આપી રજૂ કરવામાં મેઘાણીએ જે પ્રકારની દૃષ્ટિની પકવતા, મર્મગામીતા, અને હેવટનો શબ્દ લાગે તેવી રણકતી વાણીમાં વિવેચન કર્યું છે તે જ મેઘાણી સાંપ્રત સમયના સાહિત્યિક આંદોલનોને તપાસે છે ને તેની ચર્ચા કરે છે. એ ચર્ચામાં એવી જ રણકતી, પ્રોઠ, ચર્ચાચર્ચાએ જિલા કરેલા આલાસોને ઢિન્ન લિન્ન કરી નાખતી ધોંગી સાહી સમજની વાણી ઉચ્ચારી રહે છે. એમાં અપકવતા ક્યાં છે? જિલડું શહેરના ધૂમાઝાદિત ગલીફૂંચીઓમાંથી પસાર થતાં થતાં એકાદ શેરીને નાકેથી નિર્મળ નદી તીરની ઠવાની લહેરખી આવતા ને પ્રસન્નતા અનુભવાય તેવી પ્રસન્નતા મેઘાણીનાં વિધાનોથી અનુભવાય છે. મેઘાણીએ સાહિત્યના સિદ્ધાંતોની સાક્ષી નથી આપી, વિનાશરણુ તુલના નથી કરી કૃતિના અનુભવમાંથી ફલિત ન થતી દોષ એવી અમૂર્ત ચર્ચા નથી કરી, વિવેચનની પ્રચલિત પરિભાષાનો ઉપયોગ નથી કર્યો, અને વિવેચનને રમતું કરી ઢળવું ફૂલ જેવું બનાવ્યું છે. આથી મેઘાણીનો સાહિત્ય તરફનો નવો તાલો અલિંગમ એકદમ ધ્યાન ખેંચે છે. મેઘાણીનું મત સ્વાતંત્ર્ય એકદમ ધ્યાન ખેંચે છે. એમના અભિપ્રાયો સાહિત્યના પંડિતો પણ અવગણી શકે નહીં તેવો રણકો કરી રહે છે. “આ મગ્ગોમાંનું સાહિત્ય દર્શન ને વિવેચન પત્રદારિત્વની નીપજ હોઈ એમાં બહુ હાડાણુ અપેક્ષાય નહિ, તો બીજે પક્ષે એમાં છીછરાપણું પણ નથી. એમાં નરી પ્રાસંગિકતા નથી. પ્રાસંગિકતાને ઓળખી જતી સ્થાપિતા પણ છે.” x x x “વિવેચક એટલે કેળવાયેલો વાચક અને મેઘાણી એવા

વાચક એ લેખોમાં દેખાય છે. પુસ્તકોની ખૂબીઓ અને ખામીઓ જેવી પોતાને સમજાઈ તેનું પોતાની વિશિષ્ટ રીતે સામાન્ય વાચકને ખ્યાલમાં રાખી તેમના સારુ તેમણે કથન કર્યું છે એમાં એમનો અભ્યાસ અને મનસ્વતંત્રતા દેખાય છે.”

મેઘાણીના લખાણોમાં અપકવતા જોવા છતાં વિશ્વનાથ ભટ્ટ નીડરતા, સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ અને સર્વગ્રંથ સુવાચ્ય જોમદાર ધમકભરી શૈલી એ ત્રણ ગુણોની પ્રશંસા કરે છે

“પત્રકારને વિવેચન સાથે બહુ નિકટનો સંબંધ છે અથવા એથી આગળ વધીને ઠીક એ તો પત્રકાર પોતાના વ્યવસાયથી જ એક પ્રકારનો વિવેચક છે. પત્રકાર કે જે જો એ નીડર હોય, સત્યનિષ્ઠ હોય, સ્પષ્ટવક્ત્ર હોય, સ્વતંત્ર અને તટસ્થ હોય સમતોલ હોય તો આ સઘળા ગુણો એના વિવેચનકાર્યમાં એને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે.” x x x “આદર્શ પત્રકારને ઉચિત એવા નીડરતા અને સ્પષ્ટવક્તૃત્વના ગુણો એમને પ્રકૃતિથી જ મળેલા છે એટલે કોઈની પાસે શેઠગા તણાયા વગર લલભલા ધુરંધર સાહિત્યકારોના વિશે પોતાને જે ખરખર લાગ્યું હોય તે તક ને ફડ ઠપી દેતા એ ઠી પશુ અચકાયા નથી... ‘કલ્પમા-કિતાબ’ નું પાનું શરૂ થયું ત્યારથી એણે વાચકોનું તરત જ ધ્યાન ખેંચ્યું એના જુદા જુદા કારણોમાંનું એક મુખ્ય કારણ એ એમના આ નિર્ભયતા અને સ્પષ્ટવક્તૃત્વની શક્તિરૂપ એ ગુણો જ.. લોકપ્રિય બનાવનારો મેઘાણીનો નીજે ગુણ એમની સર્વગ્રંથ સુવાચ્ય જોમદાર ધમકભરી શૈલી પોતાને જે કંઈ કહેવું હોય તે સીધેમીઠું સોસડુ જિતરી જાય એવી સ્પષ્ટ જોરદાર રીતે કહેવું એ એવું એમના પત્રકાર જીવને પહેલેથી જ પાડી છે.”

અપકવ અને મુઘ્ધ વિવેચન જોરદાર મીઠેમીઠું જિતરી જાય એવું સ્પષ્ટ કથન કરી શકે ખરું? લાખા ગાળા મુઘી પોતાના અનુભવ, અભ્યાસ અને વિવેકમંથનમાંથી તારીને રજૂ કરેલું મતલબ જ સોસડુ જિતરી જાય તેવું સ્પષ્ટવક્તૃત્વ અને તેવી નીડર નિખાલસ વિચારણા, વિવેચક મુઘ્ધ અભ્યાસી કાળની અપકવ લાલકલોલ દશામાં હોય તો કરી શકે ખરો? વિશ્વનાથ ભટ્ટ પોતે જ ઉપર જે ત્રણ ગુણો ગણાવ્યા તેના વિરુદ્ધના લક્ષણો મેઘાણીના વિવેચનમાંથી તારવે છે : ‘દૈનિક’ જન્મજૂમિ ની પત્રકાર પ્રવૃત્તિ એમને

વેરાન જેવી લાગી તેથી એ વેરાનમાંથી છૂટવાની પ્યારી તરીકે તેમણે ‘કલમ-કિતાબ’ નું પાનું સ્વીકાર્યું’ લાગે છે. એટલે રા. મેઘાણી લોકસાહિત્ય લાપાન્તર રૂપાન્તર કે નવલિકા-નવલ આદિ લેખન પ્રકારોમાં પોતાના જ ઘરમાં ફરતા હોય એવી જે સ્વકીયતા અને આસાની અને સ્ફૂર્તિ અનુભવી શકે છે, તે ‘કલમ-કિતાબ’માં દેખાતી નથી. એમાં બધું પારકા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશીને અને તે પણ વિના અધિકારે પ્રવેશીને પોતાને કામ કરવું પડતું હોય તેવા ક્ષોભ, સંકેાચ, કંઠગાઈ અને ઓશિયાળાપણું એમને ઘણી વાર મૂંઝવે છે. આથી આવી મૂંઝવણભરી મનોદશામાં થયેલાં લખાણો અપકવ નીવડે એમાં નવાઈ નથી. ”

મેઘાણીની સ્વભાવસિદ્ધ વિનમ્રતા એને સૌજન્ય એવાં છે કે, બધાં બધાં પાંડિત્ય, પ્રતિભા, તેજ, વિદ્યાબળ અને પ્રભાવ જુએ. છે ત્યાં ત્યાં એની સૌજન્યતા પૂર્વક અદબ કરે છે. એ પાંડિતોની વિરુદ્ધનો પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવા જતાં એમની સહજ સુગમતા જ તેમને અટકાવે છે. અત્યાર સુધી લોકસાહિત્ય અને સામાન્ય લોકસાહિત્યમાં ઉપેક્ષિત રહ્યા એટલે આ બધા પાંડિતો સમક્ષ એ ઉપેક્ષિતોના વકીલ બનીને જતાં મેઘાણી પૂરતું સામર્થ્ય લખવે છે. પણ પાંડિતોના સિદ્ધાંતો, દલીલો, અભિપ્રાયોના મેઘાડબરથી તેઓ અકળાય છે. કારણ કે મેઘાણીના અભિપ્રાયો એમની અંતઃસ્ફુરણોએ પ્રગટાવેલા છે. ‘ધરતીના ધાવણે’ ત્રીજી જ દષ્ટિ આપી છે. તેનાથી સત્ય અને રસને તેમને સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે. એ સત્ય અને રસશક્તિને આ બધા પાંડિતોના અભિપ્રાયો તેમના હૃદયમાંથી ઉગેટી શકે તેમ નથી, પણ એ અભિપ્રાયોની વિરુદ્ધ ચર્ચા કરવા માટે તેમની એ અંતઃસ્ફુરણો એ સાન, પાંડિતોના ઉચિત સજ્જ શકે તેમ નથી. એમ થાય તો એ ‘સાન’ ન રહે. એ ‘અંતઃસ્ફુરણો’ ન રહે. આથી મેઘાણીએ કવચિત્ અકળામણના, પોતાની ભણતર દયાના, પોતાની વિનમ્રતાના ઉદ્ગારો પ્રગટ કર્યા છે. પણ તેથી એ અપકવનાના, ભણતર દયાના, કંઠગાઈ પ્રગટ કરનારા ઓશિયાળાપણાના ઉદ્ગારો કરતા નથી વિશ્વનાથે એવું એક સુગમતા ભર્યું વાક્ય ટાંક્યું છે. “કલમ-કિતાબ’માં એક જ વ્યક્તિની કલમ લખે છે. એ વ્યક્તિને પોતાની ભણતર દયા દોઈ દરીને કવિતા જેવી વસ્તુ પર આથી આખરી મન ઉચ્ચારવાનો અધિકાર નથી.” આથી વિવેચકમાં સાહિત્યના મૂલ્યાંકન માટે જે સઘોષવચ્ચ સિદ્ધાન્ત પ્રબુત્વ અને દમાએલી નર્જવશક્તિ દોવી જોઈએ તે એમનામાં છેક સુધી આવેલી નહિ એટલે કાંઈ પણ મહત્વની સાહિત્યકૃતિ વિશે સ્વનંત્ર અભિપ્રાય બાંધતી વખતે એમને ઘણી વાર અંધારામાં આવવાં માગવાં પડતાં.”

આ વાક્ય મેઘાણીએ અર્થઘન કવિતાના સદર્શમાં ઉચ્ચારેલું છે. અર્થઘન કવિતા વિષે મેઘાણીના અભિપ્રાયો દૃઢ છે લોકસાહિત્યના પરિશીલને અને ધરતીના ધાવણે આપેલા, જરા પણ ઓશિયાળાપણુ બતાવ્યા વગર નિખાલસતાથી સ્પષ્ટપણે એ અંગે પોતાના મતવ્યે સોસરવી વીંધી નાખે તેવી વાણીમાં તેમણે રજૂ કર્યા છે પરંતુ એક આદેશન પ્રવાહ કપે ચાલી રહ્યું હતું અગેયતા, અર્થઘનતા, મૂર્ત સઘન સ્પર્શક્ષિમ પ્રતીકો તુદ્ધ કાવ્ય પરિચ્છેદો, સોનેટો વગેરેની બોલખાલા હતી એક વિભિન્નો જાણે પોતાનો અતરાત્રમાનો ઝીણો અવાજ સાબળતા નથી, પોતે એને સમજાવી શકતા નથી, અને છતાં આ દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત તેમને કેમ સમજાતી નથી—એવું અતઃગતી દોરવણી પ્રમાણે ચાલતા મેઘાણી અનુભવે છે, તેથી અઝળાય છે અને એ અકળામણમાં એ સઘળી સિદ્ધાંત ચર્ચા એ પાડિત્ય અને વિવેચન ને જ્ઞાનજુમાનની બોળ રૂપ ગાસડી ગણી ફગાવી દે છે પોતાનું સ્થાન તો સામાન્યો વચ્ચે જ છે. અને એ સામાન્યોને જેની સમજ ન પડે એમાં પોતાને પણ સમજ નથી પડતી એમ સ્વીકારી દૂર રહેતું એમાં સૌરાષ્ટ્રીય સુજનતા છે એ લોકમાનસનો સ્વસ્થાવ છે આ રીતે પોતે ભણતુ દશામાં છે, મને સમજ પડતી નથી, વગેરે ઉચ્ચારણો કરે છે છતાં નવીન કવિઓને ટકાર કરી છે તેમાં ક્યાંય પોતાના અભિપ્રાય વિષે અનાસ્થા, અસ્પષ્ટતા કે મનની દિધા દાખવી નથી.

“ઓ નવીનો! કેઈ આવા હળવા પદો આપો વિરાટ લોખંડમૂઢને લાગણીઓની સુદ્ધતાથી વિહોળો ગણી ઉવેખો ના તમે અજમાવી જુઓ આવા પદોને સૂરે સૂરે હૈયા ધનગનતા આવશે આપણો લોકસમૂહ પામર નથી, મુદ્ધ નથી એ તો આપણી જગ વુગ ઘૂટેની સતવાણી-લોખવાણીના સમૃદ્ધિ ભંડારની વારસદાર જનતા છે એને ન નિંદા ન ધિક્કારો આપણી નાદાર મનોદશાનું આરોપણ એમના પર ન નાખો”^૧ + + + “આ મેઘાણી એમ માર્ગ નક્કી ન કરી શકે તેવા કવિતાકારોની ફરજ પ્રજાને પ્રખટ પણે કાવ્યમય ગાળો દેવાની કે પ્રજા પર મનમાં ગીસે બળવાની નહિ પણ બીજો કઈક ધધો કરવાની, બાધમોના કોન્ટ્રેક્ટર અથવા પોલીસ ખાતાના ફોજદાર બનવાની લાગવમ સગાડવાની છે”^૨ + + + “તમારી કવિતામાં અમને કશું ઠાથ લાગતું નથી કહેલો બીડીને વાટમમાં પડીએ તોય દાણો ઠાથ ન લાગે એવી નાગરી ન્યાતની ઘુરદાળની મિસાલે!”^૩ + + + સુદ્ધમાકરણ એટલે શું ? પૃથ્વીઉદના ઉપરા જાપરી વગતા ઝૂચગામાં અગ્વાર્ધ જતા શબ્દોને અને શબ્દોડી વિચારોને

પકડવાની માથાડટ કેટલી ઉંદ સુધી ક્યાં કરીએ તો ચિત્તત નનુ સુદમીકરણ થયું
કહેવાય ? ” ૧ “ વિચાર પ્રવાન કવિતાનો પ્રાણ પડવા મથનાર નવીન કવિતાકારો
હજુ ‘ગાથા’ એ-એસેડઝ પ્રત્યે બહુ વચ્ચા નથી ‘ગાથા’ ની રચના નગી સરળતા
માથેનું પ્રાણવત તાદાત્મ્ય માગી લે છે વિચારના બળા જેમા મનના વેગને
રુધીને અટવાવી ન નાખે તેવી પ્રાણવતી સરવતા આણવી દુષ્કાર છે; માટે તો
આપણે ‘વિચાર ધનતા’ ની ઇન્દ્રગળ્યા નથી ચાહ્યા જતાને ? એટલું સૌએ
એક વાર તપાસી લેવું રહે છે ” ૨ + + + “ નવા યુગની લોકભાવનાને ઉપાસતા
નવીનો પશુ લોકવર્ગ, જનના, આમપ્રાન વગેરે રહેલો આશ્રય લઈને સસ્કૃત
પ્રચૂર શૈલીની પીટ પાડે છે, ને સાયોસાય તેઓ પોતે જ જનતાના જીવન
પ્રશ્નોને જ નવી શૈલીમા છેડે છે તે શૈલી કાઈ સાક્ષરયુગની સસ્કૃત પ્રચૂર શૈલીથી
જરીકે ઓછી હોવાવાળી નથી એ શૈલીમા ભલેને સસ્કૃત પ્રાચુર્ય ન હોય, પણ
તેણે નવા જ પ્રયોગોની કિલ્લોટતાનો આશ્રય લીધો છે સાક્ષરોની ભાષા કઈ
નહોં તો સસ્કૃત ધાવણ ધાવનારી હોવાથી આ ભૂમિના જ રસકસને પોતાની
અદર પ્રકટાવી શકતી આજની દરેવાતી લોકભાષા પરદેલી વાદોના તૈયાર
ચોગણા પહેરે છે તેથી કઈ લોકભાષા બની જતી નવી ” ૩ + + + “ કા પોના
સારા નમૂના તાગવાથી નામી થઈ ને તેમ છે કે અર્થધનતા એ કવિતાની
ઉચ્ચ દક્ષા પામવા માટે અનિવાર્ય ગુણ પણ નવી એના કરતા વધુ મહત્વનું
ગુણો તો બીજા કેટલાએ- છે દરેવાતી અર્થધનતા તો છેતગમા ની છે ” ૪ + + +
“ આજે લખાની ભાષામા કે ધડતગની ને પડવાની કેટલી ખામી છે ! બહી
ભોમના રસ દસ આપણી શ્લોકોમા ચળા નથી ” + + + “ ગુજગતી
ભાષાનું આત્મતત્ત્વ આપણે એના પર વગર વિચારાં પરખી સસ્કારો લાદીને
હાથે કરીને શુભા યુ છે ” ૫ આપણી ભાષામા નકલી પગકીચ તત્ત્વ પેગી ગયું
છે ” + + + “ આપ ની હ દોગદ દલિતા પણ શ્રવણ પ્રવાન કર્જમધુગ અને
જીમ લડાવણ મળતી મટતી કેવળ ગજ કૂટની માપા ની કઈય માન મેગની
દાગગ, પર દાગા મેગાની રમે ગા પૂવાની જ વચ્ચુ બની છે ગુજરાતમા
સાહિત્ય છે, પણ સગીત મા સગઈ વચ્ચિ ગીને એણે નરમાસ, નિર્મળતા
ને સંસ્કાર ગુમાવ્યા છે હાલ સાહિત્યમંત્રે મરેગા એને ” ૬ + + + “ કવિ
ભાઈએ ને બહેને પ્પ, જે સગીનની ગગાળ પર પડેલા નિરન્તાને ચાવમે તે
તેઓની આખો ખૂસી જમે કે કેવળ જ દના ને માનના માપણા કેટલાં પેતગમણા
દોષ છે પોતાની કૃતિઓની નિષ્પત્તિ થી એમ ની પોતા ની જ જીમ દખી દા ”

+ + “સાહિત્યમાં નાદ તત્ત્વને ફરીથી પ્રતિષ્ઠિત કરે. આંધળે બહેરું કુટાય છે!”^૧ + + “કવિતાને હાલપાતું સાચું સ્થાન પ્રગ્વના કાન છે. કર્ણપ્રિય કવિતા કેવળ શબ્દપટ બની અર્થનું છીછરાપણું ગતાવશે. એ પણ એક વહેમીલો ભય છે.”^૨ + + + “લખાતું અને છપાતું સાહિત્ય વાંચી તો જુઓ! સુવાચ્ય ભાવોને વહન કરનારાં વાક્યો કેટલાં? જીભને સાચા થકારા લેવરાવનાર શૈલી કેટલાની? નાદને તો આજે કાવ્યમાં ય નજીવું સ્થાન છે. માત્રામેળની ફૂટપટ્ટી સર્વોપરી બની છે.”^૩ + + + “કહેશે ના કે પૃથ્વી, માલિની ને શિખરણી તો તમને અનાયાસે કવિતા ગ્રેરતા હાંદો યાદ કરજો, તમે એ વૃત્તોને તમારા ગરુડવાહને બનાવવા માટે કેટલાં વર્ષો, કેટલી શક્તિ, કેટલો મહાવશ એંચેલ છે!”^૪ + + + “આ સુનંદા કવિઓ ને કવિતા રચે છે તેમાં તેમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ઉચ્ચરણ પામતું નથી. તેમાં તેમના જીવનનો તેમજ જગતનો માત્ર એક નાનો જ પ્રદેશ વ્યક્ત થાય છે અને પછી તેમના કાવ્યને વિષયનો રસપ્રદેશ પણ એટલો સંકુચિત અને નિશિષ્ટ હોય છે કે થોડાક મંડળો મુખ સિવાય તેનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી.”^૫ + + + “સ્વાનુભવ વિનાની કવિતા...દુઃખ તો એ છે કે શૂંઘરનો ભાવ પણ આજના કવિતા લેખકોને સ્વાનુભવના રસનો ભાવ રહ્યો નથી. આજે જીવનનો ક્યો એવો એક પણ ભાવ છે કે જે પૂર્ણ તીવ્રમાંથી સાથે જાય જાય? આજનું ધણું ખરું સાહિત્ય પોતાની નિપજવટ, પ્રસિદ્ધિના મોહમાંથી જ મેળવે છે. એ પ્રસિદ્ધિ રસ જ આજના યુગમાં સાચો રસ રહ્યો છે.”^૬ + + + “પોતાની કૃતિના દોષો જોવા સમજવા માગનારા આ લલા નવીનોને શી રીતે સમજાવી શકાય કે હાઈ, અથવા બહેન, ફેરી ખાટી હોય છે ત્યારે તેની ખટાશનું કોઈ ચોટકસ સ્થળ ફેરીમાં નથી ગતાવી શકાતું. એ ખટાશ ફળની અંદર વ્યાપક છે, ફળની પેઠે સાહિત્યની કમિની કાચી અવસ્થાએ જે ખટાશ વ્યાપક હોય છે તે તો તેની અંદર ક્યાશનું જ પરિણામ છે.”^૭ x x x “નિજનંદ-પોતાની સુખ કષ્ટનાઓને પિછાની તેમના નીરવ નિગૂઢ શયનાગરમાંથી ધીરી ફૂંકે ને કોમલ સ્પર્શે જગાડી બેલતી કરવાનો આત્માનંદ તે આપણામાંથી કેટલાકને છલાટે રહ્યો છે? સારી રચનાઓમાંથી રસતા ઘૂંટડા હું જાનો જાનો પ્રાણની પ્યાલીમા ભરી રહું છું ખરો? ચકચૂર બનું છું ખરો? જખ્ખોની વેદના વિરમે છું ખરી? નહાલપણું અનુભવાય છે ખરું?

૧. પરિભ્રમણ-૩ પૃ. ૫૫. : ૨ પરિભ્રમણ-૩. - પૃ. ૯૨. ૩ : પરિભ્રમણ-૨ : પૃ. ૨૩૭.
 ૪. પરિભ્રમણ-૩ : પૃ. ૪૨૩. : ૫-પરિભ્રમણ-૩. - પૃ. ૪૨. : ૬-પરિભ્રમણ-૩ : પૃ. ૩૦૪.
 ૭. પરિભ્રમણ-૩ : પૃ. ૪૨. ૮-પરિભ્રમણ-૨ પૃ. ૨૦૨

કે તેને બદલે મારું મન એ કૃતિઓને ઝટ પ્રસિદ્ધિ પમાડીને વિખ્યાતિની મેળ માણુવા થનગને છે? પ્રસિદ્ધિ આપણી સંજવની છે, પણ એનું સંજવની-સ્વરૂપ હારી બેગીને એના ચૂકેલ સ્વરૂપના દમેદમ આનંદશોષક આકર્ષણની પાછળ થેલા બની બેસવાનો આપણામાંના ધણાખરાને માટે મોટો ભય રહે છે.” x x x “લેખક બંધુઓ, આપણે ખોટો માર્ગ પ્રયાણ કર્યું છે, આપણી પાસે મૂડી નથી. શબ્દ તો પરમશક્તિ છે. શક્તિને આપણે શુદ્ધ એકાગ્રતાથી ને અખૂટ તાલાવેલી સાથે ઉપાસતા નથી. આપણે ‘નુગરા’ છીએ. કાર્ધ મુશ્કેલીની પંજા હેઠળ આપણે તાપીમ લેતા નથી.”^૧ x x x ઉત્તમ સાહિત્ય કાણુ સરજી શકે? જિંયા ભવાં રાખીને અન્ય સૌને ડરાવનાર તુચ્છકારનાર છુદ્ધિપ્રધાન અક્કડ માણસ નહિ, પણ સદા ઉજ્જ્વળ માનવતાથી પોતાની આસપાસનાં માનવીઓને નિહાળનાર સદૃશ માણસ : સંજોગો જે સ્વરૂપે જિભાં થતાં રહે તે સ્વરૂપે જ તેની સાથે કામ લેનારો, પોતાના મુગની જનતાના મહાધ્યેયમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારો સદાનુજૂતિથી ભરેલો માણસ, વિદ્યાપીડીઆ ધમંડનો ભોગ થઈ પડનાર માણસ આવી મુગશક્તિઓને કે મુગશક્યતાઓને નથી ઓળખી શકતો, તે જ રીતે ખીજી બાજુ આમહોના ધમંડમાં તથાનારાઓ ય મુદ્દ સાહિત્યસર્જનમાં ખેંચાઈ ગયા છે. આપણે ગુજરાતમાં જેમ કેટલીક જૂની પાઠિત્ય દષ્ટિએ પ્રખર દેખાતી વ્યક્તિઓ પાસેથી નિરાશા મેળવી છે તેમ નવી શાસ્ત્રીતાનાં અક્કડ કપડાં પહેરનારાઓની પાસે પણ સર્જનશીલતા વહેલી વહેલી નાશ પામી છે...હરકોઈ સાહિત્યકારને એનો આંધળો વાદ માનવદંથી કરી ચૂકતાં વાર નહિ લગાડે.”^૨ x x x ‘સાહિત્યકારની સામે પ્રશ્ન એ નથી કે તું પ્રગતિશીલ છે? પ્રશ્ન તો આ છે કે તારી અનુભવ મૂડી કેટલી છે? તારી પાસે વિચાર અને જીર્મિઓનાં મંથન કેટલાં છે? તારી પાસે સંયમપૂર્ણ શબ્દનું જરીભરત કરવાની માનસિક કારીગરી કેટલી છે? તારાં વાક્યો મનોન્યથાના કેટલા જંગાણુમાંથી નીકળે છે? તે માનવીની માનવતાનું દર્શન કર્યું છે? આજની જૂમિકા-બલકે સદાની સાહિત્ય જૂમિકા માનવતા-સુમેનિઝમ જ રહેશે. અન્ય સૌ ઈર્જાસ એ એક સુમેનિઝમની જ ચકાસણીએ ચડી ચડી સાહિત્યના મનોરાજ્યમાં આદાર ધરશે.”^૩ + + + “ફેશન અને નવીનતા એ કલાત્મક લક્ષણો જ નથી. કલા એ તો હાખિક ઉપર શાશ્વતનો અને અપણી ઉપર ચિરંજીવનો વિન્ય છે...નવીનતાના નશામાં ચકચૂર બનવું એ જનવાણીના દમ્ભમાના કેશમાં ગરકાવ થવા જેટલું જ

ખરાબ છે”^૧ + + + “વિચારને વિચાર તરીકે અથવા અભિપ્રાયને આપણા અવલોકનના અર્ક તરીકે રજૂ કરીએ ત્યારે એ વિષયગામી હોય તો પણ બહુ નુકસાનકારક નથી કેમ કે લોકો એની છણાવટ કરશે એની આકર્ષી મૂકશે, એનો તોલ કરશે, પણ વિચારની પછવાડે જ્યારે એ એક જ સત્ય હોવાનો આગ્રહ મૂકવામાં આવે, એ વિચાર ઉપર સમાજ નીતિના નખ ખોદની શલાવના આરોપવામાં આવે, પ્રત્યક્ષ લાષાના વિદ્યુત આચકા લગાવવામાં આવે ત્યારે પ્રજા ઉપર મેની નજરબાંધી પરિણમે છે. આવી મેની નજરબાંધીએ આજના પ્રજાજીવન ઉપર પોતાના ઓળા પાથરી દીધા છે. પ્રજાની સારાસાર વિવેકશુદ્ધિને અપીલ નહિ પણ વશીકરણની મૂંઝ જ નાખવામાં આવે છે” + + + “કેટલાક પ્રગતિશીલ વિવેચકોની એક ખાસિયત આ હોય છે કે, નવીન પરના વિવેચનને તેઓ સહી શકતા નથી જ્યારે જૂના લઘુપ્રતિષ્ઠ લેખકોને શવે તેમ ચૂંચવાનો તેઓ પોતાનો અધિકાર સમજે છે” + + + “શાબ્દિક નવીનતાઓ ને રચનાઓની નવી નવી ચાલાકીઓના આ ગોખીતો પણ નવી કવિતાને માપુતા તો નથી જ તેઓ પણ ક્રમત યર્મે છે”^૨ આવા આવા અનેક વચનોનો રણુકો સાલજો, એના ધીંગા આવેશમય અદરના હૃદયને દલમલાવતી ટકારનો ચુર સાલજો, તેમાં ક્યાય ‘ભણતર દશા’ની, ક્યાંય, સદેહ સુકત ડગમગતો અભિપ્રાય છે ખરો ? એમાં ક્યાંય ‘પાકૃતજનની’ ધીંગી, તીવ્ર, મક્કમ અને એક ધા ને બે કટકા કરનારી અને તેથી સાદી, તેજ કે ચમત્કૃતિ વિહોણી સોલી કરકગી વાણી લાગશે, પણ તેમાં ઓશિયાળાપણાનો ડર ને ભણતર દશાની મુગ્ધતાનો જ્યાંય અશ નથી અને છતાં યાકી, હારીને ચર્ચા ને વાદમાં ન પડવાની આતરિક અનુજ્ઞા કરનાર સતમા મનોવૃત્તિ હોય છે તેવી મનોવૃત્તિથી પ્રેરાર્ધને મેધાણી ચર્ચાના મેદાનમાંથી ખસી જાય છે પોતાને સામાન્ય, આત્મસ્ફુરણનો જ છુ, ભણતર દશાનો આદમી ગણાવે છે આની પાછળ સૌજન્ય, વિનમ્રતા, અને ‘એવા રે અમે એવા રે વળી તમે કહો છો તેવા રે’ જેવા સતની અકળામણુભરી વાણી જ રહેવી લાગે છે. “મને જાહેર ચર્ચામાં જીતરતા ડર નથી, પણ જે ચર્ચા વાદપ્રતિવાદમાં જ પરિણમે તેની નિરર્થકતાની ખીક છે”^૩ સાહિત્યના સિદ્ધાંતો આદિની ચર્ચા હૃદયમાં અનુભવાતા સવેદનની સચ્ચાર્ધ ઉપર મંડાતી હોય તો વાધો નથી, પણ

૧ ————— ૨-૫-૨૪૬ —

૨ “ — ૩-૫-૨૫

૩ પરિભ્રમણ-૩ ૫ ૨૬૭

મેઘાણીને કદાચ શંકા છે કે, અર્ધધન કવિતાના સર્જકો અને વિવેચકો ગમે તેવી પ્રતીતિજનક દલીલો પણ સાંભળવાના નથી. એમણે લખેલા ખાનગી પત્રોમાં આ અકળામણુનો સર સંભળાય છે. “Sentiment ને નામે આજકાલ જે કુગાવે બહાર પડી રહેલ છે તેને વિષે સ્પષ્ટપણે કહેવું જ નોઈએ...કહીએ છીએ તો કડવા લાગીએ છીએ કેમકે ‘વાદવાહ છ’ કરનાર વર્ગ ઘણો મોટો છે. ભાવના અને પાંડિત્ય વચ્ચેના વિમલમાં આપણને કમળોર એ લોકો કરી મૂકે છે કે, જેઓ ભાવનાને નામે નિર્માલ્યતા સરજી રહેલ છે. They take the wind out of our sails...અને હકોરની કવિતા ! એની Pedantryની તો કોઈ હદ નથી રહી, ને આપણે ત્યાં વિદ્વતા, પાંડિત્ય વગેરે શબ્દોનાં લેખલ ચોડીને ‘રસ’ અને ‘કલ્પના’ના ડબ્બા પણ વેચી શકાય છે. આ પાંડિતો આપણી સામે દાંત કચકચાવે છે. એમના મહો ખતનાર સિવાયના સર્વ એમને મન તુચ્છ મગતરાં છે. ‘મગતરાં’ શબ્દ હકોરે વાપર્યો છે તેથી ટાંકું છું.”^૧ અખો જેમ ભીરો રહીને આ ચાલ્યા જતા અટપટા નાટકને જુએ છે કે કયા સાંભળવા ચાલ્યા સહુને હસતો હસતો... નોઈ રહે છે તેમ જ મેઘાણી આ પ્રગતિવાદ, આ નવીન પ્રયોગો આ અર્ધધન કવિતા, આ પાંડિતોની ‘ચાળાઈ’ ને જોયા કરે છે. “આજે તો બધી વાણીઓની અથડામણુમાંથી એક જબ્બર ચોટાળો નીપજેલો છે...કોઈ કોઈને સમજતું નથી.”^૨ + + + “કોણ કોને કહેશે કે હું આ લખ મા, તે પેચ મા, ને ફલાણું જામ મા...ચગડોળ ચગ્યો છે : તેને પૂરેપૂરા આંટા ફરી જ લેવા દઈએ. એનો વેગ ખતમ થઈ જાય તે પછી જ નવું નિર્માણ કેમ કરવું એ સૂઝશે.”^૩

આથી નવીન કવિતા અને પ્રગતિવાદની ચર્ચા વિષે પોતે લગભગ અખા જેવા તીવ્ર આકરાં ટાણા મારનારી પ્રતિક્રિયા જનિત આવેશમય વાણી ઉચ્ચારી છે. છતાં પ્રવાહ ચાલ્યો જ જાય છે તો તેમાંથી સારું પોતાના હૃદયને સ્પર્શ કરનારું પોતે માણી શકે છે તેવું સ્વીકારવું, તેવું વિવેચન કરવું, અને ખીજ બાબતમાં ‘આપણને સમજતું નથી’ કહી ખગી જવું એવી સૌરાષ્ટ્રીય લોકસંસ્કૃતિની સુજનતા મેઘાણી દાખવે છે. અન્ય વિવેચકોએ કાવ્યગુની કવિતા તરીકે જે કવિતાને ઝાળખાવી છે તે શેષની કવિતા વિષે એક સુભગ ચિત્ર મેઘાણી દોરે છે. “વાણીની પરજ-બૂંપડીએ ઝોળા ધરી ધરી ધટક

૧. મેઘાણીનાં પત્રો : ૫. ૧૮

૨. મેઘાણીનાં પત્રો : ૫. ૩૨-૩૩

ઘટક ઘટકાવતા કોઈ બળમળતા રણભાગી પિપાસુની આ કવિતા નથી આ તો બાણે કોઈ ધરાયેલો મુસાફર કવિતાની હિલોળા લેતી વાવળાં લહેરથી હાથ પગ ઝબોળતો બેઠો છે; ઝબોળી કોઈ પાસે બિભેલાઓ પર ઝાલકા નાખે છે. પૂરી લન્જત અને ખુમારીમાં મસ્ત બેઠેલો મુસાફર છે.”^૧ તો સુન્દરગી ‘વસુધા’માં મેથુ આનોદેડે જેને ‘હાઇદ્રુથ અને હાઈ સિરિયસનેસ કહી ઝોળખાવી છે, તેવી રાગમય તદુરસ્ત સચ્ચાઈ તેમને પ્રશંસા યોગ્ય લાગે છે. ‘વસુધા’માં ‘તદુરસ્ત પ્રેમોદ્રેકને સાગી રસિકતાના ગરમ શબ્દોમાં ઝીલવાની સચ્ચાઈ’ અને ‘નિખાલસ અને પ્રાણુજૂર પેશનેટ તદુરસ્તીની લાલીએ ભરેલું વર્ણન’ તેમને આવકાર્યું લાગે છે. ઇન્દુલાલ ગાંધીની કવિતામાં પણ ‘બાનીની બનાવટ’ વિહોણી ‘અંતરની પવિત્ર વિચારણા’ અતિ ક્રમભળ છતાં પ્રાણુવાન ભાવદર્શન’ તેઓ નિહાળે છે. પૂ. ચન્દ્રવદનનાં ‘રતન’ કાવ્યનું તો ઉભાસભર ઉમળકાથી વિવરણ કરે છે. “આ તો અમારી ધરતીનો રોપ” “વાંચ્યા પછી જીવને ચેન પડતું નથી” અને “ફરી ફરીને વાંચ્યા જ કરીએ એવી ત્રિવિધ લાગણીઓ સ્પર્શી જાય છે, “એ મહાકાવ્ય એકાદ કોઈ રતનનું નથી : વતનની ધરતીનું છે.” ધરતીની સુવાસ માટીના કણેકણમાંથી ઊડે છે. તાપ, વટાળો અને મેઘના તુમુલ પછડાટો એ વતનની ધૂળમાંથી અનિર્વાચ્ય મહેકાટ પ્રસરાવે છે.”..... મૂક નેત્રે નીરખી જ રહીએ, સમાધિલીન બનીને જેની સન્મુખ જિભાં રહીએ એવાં દશ્યો જેમ પ્રકૃતિમાં છે તેમ કવિતામાં પણ હોય છે વિવેચકો એની અદ્ય કરજો.”^૨ પૂજાલાલનાં ‘પારિજાત’માં ભક્તોની વાગીમાં રહેલો વિક્રમ દેખાય છે. ‘કમજોર કાડા પૃથ્વીછંદના ગૌરવને ધાતક બને, પણ પૂજાલાલની પ્રતિભાસંપન્ન કવિતા શક્તિ છંદના ગૌરવયુક્ત પગલે પગલે એને ઝાજતી અર્થગરિમા રમતી આવે છે.” અને એમના સોનેટ્સ વિષે કહે છે : “હું પોતે તો આ ચૌદ પંક્તિઓના કાવ્યપ્રકાર વિષે આજું સમજતો ન હોઈ એટલું જ કહી શકું છું કે, એક જ કાવ્યભાવને આટલા ટૂંકા કૃંડાળામાં રસીલો અધારોહી જેમ અશ્વને રમાડે તેમ પૂજાલાલ રમાડી બાણે છે.”^૩

આ જાતનું રસદર્શન આ અર્થઘન કવિતાનું પણ તેઓ સ્વતંત્ર, સ્વચ્છ, તાજ ને હૃદયની સચ્ચાઈથી કરેલી સૌન્દર્ય શોધ દ્વારા કરે છે. પોતાનાં મંતવ્યોને તે દૃઢતાથી વળગી રહે છે. કોઈ અનુભવી, સત્યની તહેનાતમાં

૧. પરિભ્રમણ-૨-પૃ. ૨૭૫

૨. પરિભ્રમણ-૩ પૃ. ૨૮૧

૩. પરિભ્રમણ-૨ પૃ. ૨૧૧

રહેનાર વિચલિત ન થાય તેમ, પોતાની માન્યતાઓમાં અચલ રહે છે. મેઘાણીની વિવેચના, જનતાને સાહિત્યાભિમુખ કરવા માટે છે તેના કરતાં વિશેષ સાહિત્યકારને માર્ગદર્શન માટે થતી હોય તેવી વિશેષ છે અને તેથી આપમેળાએ પોતે કરેલી આવી ટકારો, આવેશમય ઉચ્ચારણો, હૃદયવેધક ધીંગી સહજશુદ્ધિની સાન એ બધાથી દિશબ્રુત્યા લેખકો કાલક્રમે પોતે જે માર્ગ ચીંધો છે તે પર ચાલશે જ એવી અનુભવીની અદાનું વડીલશાહી સૌજન્ય મેઘાણી પાસેથી 'પોતાને સમજ પડતી નથી', 'પોતે અણતર દશામાં છે,' 'ચર્ચા નથી કરવી' વગેરે ઉદ્ઘારો કઢાવે છે.

ખખરદારે સુનિર્વસિટિ વ્યાખ્યાનોમાં અર્થપ્રધાન કવિતાના વાદ અંગે પ્રહાર કર્યા ત્યારે મેઘાણીએ 'લાગત છ અઠવાડિયાં સુધી રા. ખખરદારના વિરોધી પક્ષના એક પ્રતિનિધિને એ વ્યાખ્યાનમાળાના એકપક્ષી અવલોકન માટે સગવડ કરી આપી. એટલું જ નહીં પણ એ અવલોકનકારના હાથમાં કલમ-કિતાબના વાચકો સલામત છે એવા શબ્દોમાં તેના પર પોતાની સંમતિની મહોર પણ મારી આપી." વિશ્વનાથ ભટ્ટ. આને "મેઘાણીની વ્યક્તિ તરીકે, પત્રકાર તરીકે અને વિવેચક તરીકે ગંભીર કૃતિવ્યવસૂતિ" ગણે છે અને "તેથી કલમ-કિતાબની એમની કારકિર્દીમાં એ મોટામાં મોટી કાળી ટીલી ગણાશે." એમ મન ઉચ્ચારે છે. વિશ્વનાથ ભટ્ટ તો આની પાછળ મેઘાણી કાવતરાનો ભોગ બની ગયા હોય તેવું માની બેસે છે. "જન્મભૂમિ"નો એ વિભાગ લોકોમાં જાણીતો થયો કે તરત એની સાથે અંગત સંબંધ બાંધી અથવા અગાઉ બાંધેલા હતા તેનો લાભ લઈ, કેટલાક લેખકોએ એ ભોળિયા પત્રકાર કહેતા પોતાની ચોખ્ખતા કરતાં વિશેષ પ્રશંસા પડાવી લીધેલી; એટલું જ નહિ પણ રા. ખખરદારના સુનિર્વસિટિ વ્યાખ્યાનો પ્રસંગે એ ગાંડેલ સંપાદક દળબંધી કરીને બેઠેલી એક કાવરરાખાજ ટોળકીનો એવો ભોગ બની ગયેલો કે એ પોતે જે વિચારોને મત્તવ્યો ધરાવતો હતો તેનું જ પ્રતિપાદન કરનારા વ્યાખ્યાન કરતાં અનુભાવન આપવાને બદલે 'પોતાનાં પાનાની કટારો એ વિરોધી ટોળકીના પ્રતિનિધિને હવાલે કરી દીધા." ૩" પત્રકાર તેમ વિવેચકની એક મુખ્ય ફરજ એ છે કે, કાંઈપણ વ્યક્તિ કે પક્ષ પોતાને પડખે ચડીને અંગત મીઠાશના સંબંધો દ્વારા પોતાના નિર્ણય-સ્વાતંત્ર્ય પર તરાવ ન મારે અથવા પોતાને વિભાગો દોરી ન જાય,

કેમકે જ્યાં જ્યાં લોકમતને ઘડે કે અસર કરે એવા પનાદિ સાધનો હોય ત્યાં ત્યાં ગમે તો પોતાના કે પોતાના પક્ષના સમર્થનને માટે અથવા તો વિરોધીના ખડનને માટે એ સાધન હાથમા લેવાના કાવાદાવા દુનિયામા હ મેશા ચાલ્યા જ કહે છે અને એ આશાથી ઘણા માણસો મૈત્રીનો ડોળ કરીને એ પત્રકાગ્રની આસપાસ માખીઓની પેઠે જમણ્યા જ કરે છે જમણ્યા કરતી મિત્રનામધારી માખીઓના એપથી પર રહેવાની દરેક પનકાર વિવેચકની ખાસ ફરજ મેઘાણી એક કરતા વધુ વાર ચૂક્યા છે ”

આ પ્રસંગે “ લલે એક વાર આ ખડનમડનાત્મક ચર્ચાઓ આ વિદ્વાનો કરી લેતા એ ચર્ચાનો આવેશ ચાલ્યો જતા સમયે સહુ ઠેકાણે આવશે ” એવી શ્રદ્ધા જ મેઘાણીને પ્રેરી રહી હોય તેમ લાગે છે ચર્ચામા પોતે તો અર્થઘન કવિતા ત્રિરુદ્રના વિચારો રજૂ કર્યા જ છે હવે લલે ખગરનારે પડિતકક્ષાએ રહી રજૂ કરેલા વિચારોનું ઉત્સાહી વાદ્યસ્ત નવકવિઓ ખડન કરી લેતા ‘એમ કરવાથી પનની તટસ્થ નીતિ જળવાશે, સત્યનું જનતા તોલન કરી શકશે અને કદાચ હું જુનવાણી નવીનોને પોતાના અભ્યાસ આદિના ફળરૂપે મને પણ પ્રતીતિ થાય તેવું કહેવાનો હક્ક છે, માટે અવસર આપવો ’ આવા કોઈક વિચારથી મેઘાણી ચર્ચાના મેદાનમાંથી ખસી ગયા હશે એ અર્થમા તે ‘બોળિના’ દાદા જેવા લેખી શકાય

એ ગમે તે હો, મેઘાણીએ દેખાપેખાને વિવેચનના ક્ષેત્રમા સામાન્યની સગીન દષ્ટિનો જ વિનિયોગ કરવાનો સદા પ્રયત્ન કર્યો જ પ્રાકૃતજનની સામાન્ય વાચકની એ દષ્ટિ જ તેમને ધ્વંષ્ટ છે અને તેથી પાડિત્યનું, અશ્રુત ચર્ચાઓનું, સિધ્ધાંતોનું, વાદવિવાદ અને ખડનમડનનું કોઈપણ જાતનું વિદ્વાનુ ભારણ તેઓ પોતાના વિવેચનમા લાવવા તૈયાર નથી

વિવેચનદષ્ટિનું સાધારણીકરણ

સાહિત્યનો સ્પર્શ અને વાચક-હૃદય સાથે કવિના હૃદયનો વિનિમય બારોબાર, સચ અને સાક્ષાત્ થાય છે તે માટે વિવેચકે, પડિતે માડી આપેલા સિદ્ધાંતોની, વિવરણની, વાદની કે એવા કોઈ માધ્યમની કોઈ અવશ્યકતા નથી એવા વાદ, સિદ્ધાંત તો આવરણ બિલા કરે છે સાહિત્ય માનવને માનવ તરીકે સ્પર્શ છે એ લોકસામાન્યનો માનવી છે, કે અમુક શિક્ષણ દ્વારા શિક્ષિત છે, એ

સ્વાભાવિક રુચિ ધરાવનારો છે કે કોઈ વાદ, સપ્રદાય કે સિદ્ધાંતોના અભ્યસમાપ્તિ પહેલાંયેલો આદર્શ છે—એવું સાચું સાહિત્ય તો માટે તૈયાર થાય? લોકોને સાહિત્યાભિમુખ ગદા અને સાહિત્યગમને લો! લિમુખ કરવા—એ મને વચ્ચે કડી રૂપ બનવા માગનાર પગાર—વિવેચનો ધર્મ એ સહજ અને આપમેળાએ ચાલતા હવે અને લાવડ વચ્ચેના વિનિમયમાં તે માન મેળાથી એકની સાથે તન્મય બની આત્મવિલોપન કરી સદાય ઈશ્વર છે મેઘાણી તેમના વિવેચનમાં લેખકોને ટાંગ વિશેષ કરે છે, તેમને ઉદ્દેશીને યોગ્ય ચર્ચા કરે છે, છતાં તેમની એકદમ તન્મયતા તો જનના નામે ઝાળખાતા લાવડની સાથે છે એમને જનતાનો એ સામાન્ય માનવી વિવેચક મેઘાણીની સાથે સાથે ચિંતન વિવેચના કરે તો જાય, એ મેઘાણી નામના ‘કોઈ વિવેચ’ રજૂ કરેલા વિચારોને બદારથી ઝીલે નહીં, પણ એ વિચારો અને વિવેચનો જાતો કે પોતાના હોય તે રીતે ગ્રહણ કરે, એ જાતનું વિવેચન અને ચિંતનનું ‘સાવારણીકરણ’ મેઘાણીએ સાધ્યું છે.

રસની પ્રક્રિયા સમજાવતી વખતે અલિનવ ગુપ્તે આ સાધારણીકરણ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે સાહિત્યના આગ્રહ દ્વારા લાવડ ‘આ પાનના લાવડે, નમ્ના લાવડ છે કે મારા લાવડ છે’ એ બેદ માન જૂલી જાત છે પરંતુ આવી લાવડની પરિસ્થિતિ થાય તેટલા માટે લેખકે પણ પ્રયત્ન કરવાનો ગણે છે પોતાની કૃતિમાં વસ્તુ, પાત્ર ઉક્તિ, લાવડ આદિની વિવેચના, સૂક્ષ્મતા આદિની અભિન્યસિતતા લેખકે સર્વ સામાન્ય માનવહૃદયના સર્વ સાધારણ ચિંતને દર્શાવે તેવા પડે છે મૂળજૂન, મર્વના હૃદયમાં રહેલા અને સરસ સરસિયે ખીલતી પૂમાર્થ ઉપયોગી તરીકે સ્વીકારેલા સ્થાયી લાવડને સ્પર્શ્યા વિના કોઈ પણ લાવડ હૃદયસ્પર્શી બનતા નથી, રસરૂપ ધરી શક્તા નથી એ રીતે “સામાન્યની માનસિક દક્ષામાં રહે રહે” એ સામાન્યની વિવેચના સાકર, ચિંતન શક્તિને સ્પર્શ કરી જગાડી પોતાના ચિંતન-વિવેચનની સાથે સાથે ગતિ કરાવવા તૈયાર થયેલા મેઘાણી પણ એ રીતે વિવેચન-ચિંતનનું સાધારણીકરણ કરે છે “સામાન્ય વાચકની અદ્ય સાચસાર વિવેચનશક્તિ અને સહનિરુચિનો ઉદ્ગમ કરાવવો એ પાઠિત્યમાં પાવરમાપણું પ્રાપ્ત ગવા દગ્ગા વિશેષ જગતની વાત છે” મેઘાણી વિવેચનશક્તિ વિશેષ સિદ્ધાંતો કે સહનિરુચિ વિશેષ પોતાના ખ્યાલો પ્રગટ કરી પોતાના પાઠિત્યથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ નમનાવવા માગતા નથી પણ એ બુદ્ધિ અને ચિંતો “ઉદ્ગમ” કરાવવા માગે છે આમ સર્વજનને રસ પ્રપનાનો આગ્રહ વસ્તુ, પાત્ર વિનું સાધારણીકરણ કરીને કરે છે,

તમ વિવેકશુદ્ધિ અને સદ્બિરુચિનો ઉદ્દગમ મેઘાણી સામાન્યની કક્ષાને સ્પર્શીને વિવેચનનું સાધારણીકરણ કરીને સાધે છે. એથી જ મેઘાણીએ વ્યક્ત કરેલા વિચારો સ્વતંત્ર હોય, તાજા હોય, નવીન હોય અને એ વિચારો ને દલીલોથી, તર્કથી, સાહિત્યસિદ્ધાંતોથી, સરખામણી અને વિરોધથી, પ્રચલિત વિવેચનની પદ્ધતિથી પરિપુષ્ટ ન કર્યા હોય છતાં પ્રતીતિ ઉપજાવે છે, મિત્ર, તત્ત્વજ્ઞ, ને માર્ગદર્શક જેવા આપ્તજનના વાક્ય જેવો રણકાર કરે છે, સતના અનુભવીના પ્રતિક્રિયાજનિત પયગમ્બરી આવેશ જેવો હૃદયવેધક આવેશ દાખવે છે અને ધોંગી સહજશુદ્ધિનું સર્વ આભારી માન્યતાઓને વેરવિખેર કરી નાખનારું પહોળું હાસ્ય કરી રહે છે.

‘સંગીનતા’ની સાધના :

આમ વિવેચના પ્રવૃત્તિમાં મેઘાણીએ સર્જક કવિના જેવું પ્રયોજન રાખ્યું છે ને તેવી પ્રવૃત્તિ આદરી છે. આથી જ અનંતરાય રાવળ કેળવાયેલા સહૃદયી વાચકનું જાહેર ચિંતન આ પરિબ્રમણના લેખોને ગણે ૭ વિશ્વનાથ ભટ્ટ “સર્વગમ્ય સુવાચ્ય જોમદાર ધમકભરી સૈવી,” નિર્ભયતા અને સ્પષ્ટ વક્તૃત્વની શક્તિ એ ૧૭ શુભોથી મેઘાણીનું વિવેચન લોકપ્રિય બન્યું એમ ગણે છે “પોતાને જે કહેવું હોય તે સીધ સીધું સોસરું જીતરી જાય એવી સ્પષ્ટ જોરદાર રીતે કહેવું,” “કાર્પની પણ ગેહમા તણાયા વગર ભલભલા ધુરધર સાહિત્યખરોના પ્રકાશનો વિરો પોતાને જે ખરેખર લાગ્યું હોય તે તડ ને ફડ કહી દેવું,” “સે કહો સાહિત્યરસિકોનાં હૈયામાં હતી પણ હોઠે લાવવાની કાર્પ હિંમત કરતું નહોતું એવી જે સાફ સાફ વાત” કહેની એ દર્શાવે છે કે, મેઘાણીની વિવેચન પ્રવૃત્તિ તેમના સાહિત્ય સર્પકર્મા અનુભવાતા ઉત્કટ સંવેદનનું ફળ છે સર્જકની જેમ જ મેઘાણીની વિવેચના અત્યંત અનુભૂતિમાથી લાવપ્રણિત બનીને જ પ્રગટે છે અનેક લોકો અને “પ્રાકૃત લોકો” તો કીક પણ “સે કહો સાહિત્યકારો”ના હૈયામાં જે વાત હોય તેને મેઘાણી વાચા આપે છે સામાન્યની સંગીન દ્રષ્ટિથી વિવેચન કરનાર હમેશા સીધેગીધું સ્પષ્ટ અને લોકગમ્ય વિવેચન જ કરતો હોય છે. આ નજેય શુભો મેઘાણીની લોકમાનસ સાથેની તન્મયતા અને સામાન્ય સમજની ઉત્કટ સાધનાથી સાપડેલા બહુમૂલ્ય તત્ત્વો છે હજારો લોકોના સંવેદનોનું યુષ્ઠ બનીને વિવેચન કરવું, અનેકના હૈયામાં-એ એમના જ હૈયામાંથી પ્રગટેની વિવેચના છે એની લાગણી જન્માવે તેવું વિવેચન કરવું એ સહેલી સાધના નથી. મેઘાણીએ વ્યક્ત કરેલા વિચારોમાં પાડિત્યની છાપ પાડનારી શુદ્ધિની ચમક, નાવિન્યનો !

અમલકારિક ચળકાટ, સૌન્દર્યની વિશિષ્ટ ગીતે કરેલી સફળ મોધ અને વિવેચનના સિદ્ધાંતોની તાલીમ વગેરેની છાપ નહીં આવતી હોય, પણ જે સૌન્દર્ય આદિ ઉમાભગી વાગીમા મેઘા'ની પ્રગટ કરે છે, જે દષ્ટિબિન્દુઓને આપમેળાએ સહુના હૃદયમાં વસી જાય તે ગીતે રજૂ કરે છે, જે ટકાર લગનગ પયગમગી આવેશથી કે ધીંગી સાદી સમજથી પ્રગટ કરે છે તેને વાચક તરત જ પોતાના જ વિચારો લેખે સ્વીકારી લે છે. મોપન'ગ'એ એક જગ્યાએ કહે છે કે 'પરમ સન્ન હમેશા પરચિનનાની લાગગી સાથે પ્રગટ થાય છે,' એ જૂનું ને જાણીતું લાગે છે આપણા જ આત્મામાં કયાય છૂપાયેલું હતું તે આવા તત્ત્વથી સત, કે કવિની વાળીથી પ્રગટ થાય છે ને આપણે એ જુલાયેલા સત્તનની પુનઃ ઓળખાણ કરી લઈએ ત્રીએ. આવું તરત જ સાક્ષાત્ પ્રતીતિ ઉપજાવે તેવું કથન સર્જક કવિ માટે પણ દુઃખ છે કવિનું સમગ્ર ચિત્ત તેના ભાવ, કલ્પના, ચિંતન-એકસે કે અવિત્, જ્યારે એકાગ્ર બને છે, ત્યારે જ કવિ આવા સહુ ગાઈ 'સાચુ, ભાઈ સાચુ' કહી અનુમોદન આપે તેવા ભાવ, લાગગી, કલ્પના, ચિંતન વગેરે વ્યક્ત કરી શકે છે દૂનિયામાં ઉપવી સપાટી પર રસ્તે ચાલના જતા પૃથગ્જને કરેલા વિવેચનમાં, મારતે ધોડે ગજૂ કરાયેલા પત્રકારી વિવેચનમાં અહીં મેઘાળીમાં જેવો છે તેવો પ્રતીતિનો ગજુત્રા જાગી શકે નહીં

લોકસાહિત્ય, લોકસંસ્કૃતિ લોકમાનસ સાથે તત્ત્વમય થઈ પોતાના અભિયાણા ધ્યમિત્તવનું આત્મવિલોપન કરનાર મેઘાળી વિનમ્રતાથી "સામાન્યોની માનસિક કક્ષામાં" રહીને પોતે વિવેચન કરી રહ્યા છે તેમ કહે છે, પણ સામાન્યની આ માનસિક કક્ષા પ્રાપ્ત કરવી એ જ અધરામાં અધરું કાર્ય છે કાઈપણ કૃતિ વિષે પોતાના "અંતર પર પડેલા પ્રત્યાધાતો" સમગ્ર લોકના અંતર પર પડનારા પ્રત્યાધાતો છે એમ માનવું-મનાવવું એ કઈ સીધી સાદી વાત નથી 'મને ગમ્યુ, ગમશે ગુજરાતને' એમ કહેનાર કરસનદાસ ખાણેકના કાવ્યનાટ્યમાં ધૂઈતા, પ્રગ્ભતા, અને ખુમારી છે અને કવિ ખરેખર સૌને પોતાના હૃદયને જે ગમ્યુ છે તે સૌને ગમી જાય એવી દષ્ટિ આપે જ છે. તેવી જ ધૂઈતા પ્રગ્ભતા, ખુમારી અને ચિદ્ધિને વરેલી લોકમાનસની સાધના મેઘાળીએ પ્રાપ્ત કરી

• લોકમાનસથી ભિન્ન પોતાની રુચિ, વિવેક, સાહિત્ય અંગેની વિભાવના નથી, પોતે લોકપર પરાને, લોકમાનસની રુચિ ને લોકાની સમજ અને વિવેકને કદાચ લેકાના પૂર્વમહોને, પર પરામિથનાને, સ્થૂળ કે ધીંગી રુચિને, સાદી ને

સોલી સમજને અનુસરે છે એનો મેઘાણીને ખ્યાલ છે છતાં મેઘાણી દૃઢતાથી, ખુમારીથી, શ્રદ્ધા ને ભક્તિના આવેશથી આ લોકદષ્ટિની સંગીનતા આગળ ઢરે છે. લોકમાનસ પોતા વિષે જ્યારે સભાન બને, પોતાનું રહસ્ય, મર્મ, સૌન્દર્ય, સસ વગેરે વિશે એકાએક જન્યુત બને ત્યારે એમા એક પ્રકારની નવીનતા, વિશેષતા, અને સનાતન તત્ત્વનો રણુકો પ્રગટી નીકળે છે. એ સંગીન હોય છે. આ લોકભોજ્ય, આ લોકિકાત્તર; આ પ્રાચીન, આ નવીન, આ પ્રગતિવાદી, આ પ્રત્યાધાતી; આ વાસ્તવવાદી, આ ભાવનાવાદી, આ વિચારપ્રધાન ને આ ભૂમિલ, આ શુદ્ધકલા અને આ જીવતનાભિમુખ; આ કલા ખાતર કલા, અને પ્રચારકતા, આ શુદ્ધ સાહિત્ય ને આ પતકારી લખાણ...આવા આવા આભાસીભેદોને ભેદીને આ લોકદષ્ટિ સીધી સાહિત્યના યથાર્થ સંવેદન પર જ ભાર મૂકે છે. સઘ સંવેનશીલ હૃદય સાહિત્યના કાષ્ઠપિણુ સાચા રળિયામણા તત્ત્વે હવી જીઠવા તત્પર અને એવા સંવેદનોને ઝીવવા આતુર હોય છે જે સાહિત્ય આવા વિશદીકૃત સાતુકૂળ મનોમુકુરમા પ્રતિબિન્બિત થઈ શકે નહીં, સીધેસીધું પ્રત્યક્ષ અને સઘ: સંવેદન પ્રગટાવી શકે નહીં, એને માણવા અને સમજવા માટે ઘાઈ કલાના સિદ્ધાંતોનો, વાદોનો, સાહિત્ય જગતના વિશિષ્ટ વિચારપ્રવાહોનો આશ્રય લેવો પડે એને જ ઉત્તમ સાહિત્ય ગણનારી દષ્ટિને સંગીન કેમ કહી શકાય? લોકભોજ્ય સાહિત્ય એટલે પ્રાકૃતજનોનું સ્થૂલ જાડી દષ્ટિનું સાહિત્ય નહીં, તેમ લોકદષ્ટિએ ઢરેલું વિવેચન એટલે સ્થૂલ પૃથગ્જનનની દષ્ટિએ ઢરેલું વિવેચન નહીં એમા અપરિહાર્ય એવી સનાતન સચ્ચાર્થ અને સંગીનતા છે. આ વિષે મેઘાણી સાહિત્ય પરિશીલનને અતે સભાન બને છે, તેથી પાડિત્યે રચેલી વિવેચનાની માડણીને, વાદોએ સર્જવેલા મતિ મજવનારા અર્થ સત્યના આભાસોને છિન્નહિન્ન પ્રી નાખી લોકહૃદયનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર પોતાના હૃદયને પછીને જેવું લાગે તેવું, પણ તેમા રહેલી સંગીનતાની પ્રતીતિથી, શ્રદ્ધા ભર્યા રણુકાથી, આવેશથી અને સ્વચ્છ નિર્મળ તાજ દષ્ટિથી વિવેચન ઢરે છે.

જ્યારે સાક્ષરો, પડિતો, કવિઓ લોકવિમુખ થવામા ગૌરવ અતુલવતા હોય; પોતાના ભાવ, અનુભૂતિ, વિચારો આદિને લોકવિમુખ સક્ષમતા, સંકુલતા, દુર્ગોધતા, કિલ્બટતા અને આયાત ઢરેલી પરદેશીપણાની અતડીકદંગી અભિ-યક્તિમા રજૂ કરવામા રસસિદ્ધિ માનવા લાગતા હોય ત્યારે લોકોની ધડાપેલી સનાતન અને મગીન ગુચિનો યાજ ખ ખેગી ડણુકી જીહ્વા સિદ્ધ સમો અવાજ આવશ્યક હોય. આજ પણ છે સામાન્યની સાધારણી દષ્ટિને સંગીન ત્રિકાલાખાધિત સનાતન દષ્ટિ તરીકે ગૌરવ આપીને અને સાહિત્ય તરફનો અભિગમ

એ દષ્ટિએ સ્ત્રીમંત્રીને મેઘાણીએ વિવેચનાની અગાધાગત્તુ સેવા કરી છે

અંતઃ પ્રકૃતિ અને સ્થાન

દુર્ગેશ શુક્લની વાર્તાઓ, પન્નાલાલ પટેલનું વગામણા, મેલેખાવની ક્વાયેટ ક્વેટ ધી ડોન-એ ડ્રોન-એ ગતિની કથા, બપોર સોમનાથની એપિક નવ્ય સમી રજૂઆત, ગતનની ધરતીની સુદાસ, 'વસુધા'ની તદ્દુરસ્ત પ્રેમની લાગી વગેરે વિશે મેઘાણીના ઉદ્દગારો જેવા મેઘાણીનું વિવેચન ભિન્નિભવ, ભાવ પ્રણિત બધાય છે વિવેચનને મારેના શુદ્ધિની સાધના ને બદલે સવેદનની, હૃદયની સાધનાના ફળ રૂપે મેઘાણીએ સ્ત્રીમંત્રી છે એથી સમતોલપણ અને તટસ્થતા દાખવવા માટે મનની ગતિને દામીને ગુરુ કરેલો સ્વયં વિવેક, વિચારોમા નાવીન્ય અને ચમત્, સિદ્ધાંતોની માડળી અને તર્કબદ્ધતા તોળી તોળીને સાચવી આચવીને જાગવેલું પ્રમાણુમાન, શુદ્ધ અને દોષ બંનેનું ઠંકુ પૃથક્કરણ એવું એવું મેઘાણીએ દેખી પેખીને દાખવ્યું છે. કાગળ કે વિવેચનમા પણ મેઘાણી સઘ સવેદન શીત કવિ બ ગ્લા છે. આથી વિશ્વનાથે જેને બહુ મોટું રૂપ આપ્યું છે તે હીનોથી ઈર્ષમ-ઉપાસ્ય શ્રેષ્ઠતા વદ, મેઘાણીના પ્રસાસાના ઉદ્દગારોમા કદાચ દેખાય છે અને આથી વિશ્વનાથે એ અપેક્ષા રાખે છે તેવા પ્રધારના વિવેચક મેઘાણી બની શક્યા નથી "નાગ નરસા ઉભય પ્રધારના સધળા ધગક તારવો પોતાની વેધક દષ્ટિથી પાગખી કાઢવા અને પગી પૃથક્કરણ દ્વારા નીરક્ષી બંનેને જુદા તારવી બનાવી વિવેક રૂપે એ વિવેચનનું મુખ્ય કામ છે એટલે એ મુગ્ધતા કે કરોગતા, કિંદાગીરી કે તખ્તપાઈ જેમાથી એકે બાજુએ ઠગી ન પડતા પોતાના ચિત્તને સદાએ સ્વસ્થ, સમતોલ અને યથાર્થ દર્શી રાખવાનું હોય છે અને જેના જોડલા મુખ હોય તેમ દોષ દોષ તે જ ને જરા પણ આવેશમા ધસડાયા વગર તેમ મળમા જરા પણ મરી મસાલો લાભરાવ્યા વગર શાત ગીતે યથાસ્થિત આપમા બે બરાબર દર્શાવવાના હોય છે પણ રા મેઘાણીના પત્રકાગી માનસને આ સ્વચ્છતા તેમ સમતોલતા પ્રકૃતિથી બ અસાધ્ય છે" પરંતુ મેઘાણીની વિવેચન પ્રવૃત્તિ એ શાત અજ્ઞાતની કડાગા માનસમાથી નહીં, તેમ નમ્મી કરેલી ગીતિ પ્રમાણે વાગિમતા અને સુખિઓનો આશ્રય લઈ છટા, ચગદાટ અને ચમક દાખવનાર પત્રકાગી માનસમાથી નહીં, પણ રમિક બનેલા, પોતા વિશે તજાન બનેલા લોકમાનસમાથી કે હૃદયમાથી પ્રભવે છે આથી બે રસસૌન્દર્યને માણવાને જાહેર વસ્ત્રમૂલ્યનું ચિંતન ક-નારના જેવી વિચિત્ર વિવેચન વૃત્તિને મેઘાણી તિરસ્કારે છે "કિંદાગીરી માટે છુ ન

આપે એવા વિવેચન પ્રત્યે પોતાનો તીવ્ર અણુગમો વ્યક્ત કરતાં લખે છે :
 ‘ધડીભર મને આ વિવેચકપણા પર સોટી લઈને ઊતરી પડવાનું મન થાય છે.
 ચીસ પાડી જવાય છે કે મારે અવલોકનકાર નથી થવું. મારે ગુણદોષોનાં
 ઊખરાં નથી તોળવાં. સોનું ને જવાહીર બેખવાની સૂક્ષ્મ તુલા કરતાં તો
 ધરાકને ઉદારભાવે બે પાંચ તોલા નમતું જોખી આપવાની ઠાછિયાની ત્રાજૂડી
 મને વધુ જાણી લાગે છે.’^૧ આથી વૃત્તિ પ્રુદ્ધિપ્રેરિત વિવેચકની નહીં પણ
 હૃદયપ્રેરિત સર્જકની અને લોકહૃદયની સાન જેના હૃદયમાં જાગી છે તેની હોય
 છે, મુક્ત સ્વતંત્રવિહારી લોકમાનસ જ્યાં જ્યાં પ્રશંસાચોગ ગુણ વિશેષ ભાળે
 છે ત્યાં ત્યાં રસપૂર્વક તેની વાત કરવા લાગે છે. વિશેષે કરીને વિવેચક બનવા
 માટે છતાં ‘પણ’ છત્યાદિ ઉચ્ચારી મર્યાદા અને અવગુણો જે ઠેકતા ન હોય
 તો પણ જોવા તેઓ તૈયાર હોતા નથી...કૃતિની એકંદર ઊપ ઉપર અને
 શુણ્ણસમૃદ્ધિની રસલહાણુમાં જ તે પરિતૃપ્તિ અનુભવે છે.

આપું લોકમાનસ સિદ્ધાંતોની મદદથી કાવ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઝીણી કેળવાયેલી
 દષ્ટિને જ દેખાય તેવા ગુણો સંશોધવા અને તેવી મર્યાદા અને દોષોનું
 પૃથક્કરણ કરવા નથી રોકાતું...મુનશીના ‘જય સોમનાથ’ની એકંદર ઊપ ‘અધી
 અને વંદોળની’ મન પર પડે છે તો એ વીરક્લબ્ય ઉચિત લાગણીને આધારે એ
 નવલની પ્રશંસા કરવા લાગે છે. “આખે ઝાંખ વળતી હોય એવા મનુષ્યની પેઠે
 એ જાણે કે વસ્તુના અત્યંત સત્ય સ્પર્શ લાગે જ નેઈ શકે છે. અને એ સ્પર્શ
 ભાગોની આસપાસ કે વચ્ચે વચ્ચે જે ઝીણી મોટી ખૂબીઓ કે ખામીઓ હોય
 તે એમની નજરમાંથી આબાદ છટકી જાય છે.” વિશ્વનાથ લાદતું આ વિધાન
 તો સંવેદનશીલ દગેક વિવેચકને લાગુ પડે છે. સર્જકનું માનસ ધરાવતો કવિ
 હૃદયનો વિવેચક પોતે જેનાથી હલી જાય છે તે જ નજરમાં રાખીને ચર્ચે છે.

અલબત્ત મેઘાણી સમૃદ્ધગત લોકમાનસ જેવું માનસ ધરાવે છે. આ
 લોકમાનસ મોટી મોટી આંખને ઊડીને વળજે તેવી જ ખૂબીઓને પકડે છે કે
 તેવી જ ખામીઓથી મોઢું ઠટાણું કરે છે. ઝીણવટની લોકમાનસ પાસેથી
 અપેક્ષા ન રાખી શકાય, પણ જે ખૂબીઓ કે ખામીઓ લોકમાનસને પારખે
 છે, તે સહુ કાંઈ અનુભવી શકે તેવી સનાતન ખૂબીઓ અને ખામીઓ હોય
 છે અને તેથી લોકમાનસની દષ્ટિ સંગીન હોય છે. દસ વરસ સુધી ઓછામાં
 ઓછા પોતે કરેલાં વિધાનોને કાંઈ પલટાવી શકે નહીં એવી વિવેચકની દષ્ટિ

સંગીન જોઈએ એ વિવેચનાનો આદર્શ લોકોની આ સ્થૂળ દષ્ટિ સહેને પામે છે.

આ લોકમાનસની દષ્ટિની વેધકતા, સંગીનતા, કવચિત્ ઓચિંતા અગત્ય જેતી મામિકતા એ પ્રચલિત બુદ્ધિપ્રધાન વિવેચકની માનસિક પ્રક્રિયા કરતાં જુદી જાતની ગતિ કરે છે. ફેજર વગેરે લોકમાનસના અભ્યાસીઓ અને મિસ્ટિક અથવા રહસ્યશીલ દષ્ટિ સાથે સરખાવે છે.

મેઘાણી આવી આંતરિક દષ્ટિ ને બુદ્ધિથી-તર્કથી સમજવી શકાય નહીં તેવી પરખશક્તિ હાખવે છે અને મેઘાણીને શ્રદ્ધા છે કે તેમણે ને અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે તે સમગ્ર લોકસમુદાયના માનસનો અભિપ્રાય છે. વળી ઝીણું પૃથક્કરણ કરવાનું, વાદવિવાદમાં પડી દબીસે કરવાનું, પરાણે પરાણે ગુણની જેમ જ દોષ સમપ્રમાણમાં જોવાનો પ્રયત્ન કરવાની બૌદ્ધિક પ્રક્રિયાઓને ટાળે છે. “વ્યાખ્યા બાંધવાનો માર્ગ છેડવો પડશે. સાહિત્યની રસપરખ આપનારી તો, સદા વ્યક્તિઓ જ રહેવાની, એ જીવતાં માનવીઓ જીવન અને સાહિત્યના હરિયા તાગીને અમુક એક સાન-‘સેન્સ’-કર્ષ આવવાના રજુકારથી જ રૂપિયો બોદા છે કે સાચો છે તે પરખાશે. પણ એ રજુકાર વ્યાખ્યાની વસ્તુ નહિ બની શકે. એ તો અંતરતમ પ્રાણમાં એક સાન તરીકે જ લપાઈ બેસશે.” + + + “પ્રગતિશીલપણું નો માત્ર દષ્ટિમાં ભગનારી વ્યાખ્યામાં કદી ન બંધાનારી વસ્તુ છે એ એક પ્રકારની સેન્સ-સંગા છે ધ્યાનેન્દ્રિય અને રસેન્દ્રિય જેવી એ રસવૃત્તિ છે. એ બીતરમાં ફળવી શકાય; નિવેશમાં જકડી નહિ શકાય.” + + + “કહી શકત એટલું જ સકાય કે : અતિ ચોખ્ખલિયો નહિ, અતિ જડમ્બુ નહિ, પણ મધ્યમ જીવનની હિદા અભિરુચિઓને ખુદ જીવનના જ વિશાળ પટ પર સેવી રહેલો સમૃદ્ધ જો વડું કશું વિવરણ ક્યાં વગર એટલું જ કહે કે ટાણે જાણે કેમ મને આ સુખદ-રહેઝન્ટ નથી લાગતું તો તેનું કહેવું સાચી વૃત્તનાની વધુ નજીક ગણાવ. રૂપિયો રજુકારથી પરખાય. રજુકાર કાનનો પ્રદેશ છે. એ રજુકારનું સાચ કે બોદાપણુ કાન જ કાર્પ અકળ દાખથી પકડી લે બે. કાનનું નિયમન કરનાર દોષ નિયન નથી. સુરુચિ કુરુચિનું પાત્ર એવું જ કઈક હોવું જોઈએ” + + +

આવી આંતરિક દષ્ટિને લીધે મેઘાણીનાં વિધાનો ક્યારેક આચેરામ, ૫,

ક્યારેક ઊર્મિથી અનુપ્રાણિત, ક્યારેક સીધી સોંસરી. અંતરાત્માને સ્પર્શતી વાણીનો રણુકાર જગાવે છે. એ વિધાનો સાથે મતબદ્દ હોય તો 'પણુ' તેને સાંભળ્યા વગર ચાલે નહીં તે રીતે એ આપણા અંતરમાં પ્રવેશીને સંભળાયા કરે છે એ તડ ને ફડ સપાટા લગાવી કહી નાખે કે સાહિત્યચેરીની શોધખોળ કરતી એ પોલીસ વૃત્તિ છે; લેખકના અંગત જીવનની આલોચના કરવી એ ચમારવૃત્તિ છે, આપણી વાર્તાઓના નાયક નાયિકાઓ આહે તે કાર્ય કરતાં કરતાં અંદરખાનેથી તો જાણે ટાંપીને જ બેઠેલાં હોય છે, પ્રેમ નામના શુદ્ધ વતી જ ચોંટાડવામાં આવે છે. તમે કલા ખાતર નથી લખતા તો શું કઠંગાઈ ખાતર લખો છો? તમે જો વિદ્વાન નથી, એટલે કે જે કંઈ લખો છો તેના જો માતા નથી તો પછી દુનિયાને શું તમારું અગાન આપવા નીકળ્યા છો? ઝરીબોને નામે લખનારા ઘણા ખરા 'ગોરક્ષાને નામે પેટી ફેરવનારા' એજ-ટોથી જરીક જુદા નથી, આપણે ઇતિહાસને પૂંછડે બંધાયેલા ચીથરા જેવા છીએ; ઘોંઘાટથી લાગળીએ પલટાવી શકતી નથી; નંવા વિચારોના ચોખલિયાઓની ધમંડી આધગઈ પોતાની બુદ્ધી માતાઓનાં દેવ-ધરોમાં ચમચમતા ખૂદ જોડા પહેરીને પ્રવેશતા જુવાન પૌત્રોના જેવી છે.. 'આવાં આવાં અસંખ્ય વિધાનો સર્જનાત્મક સાહિત્ય કે કાવ્ય જેમ ચિત્તમાં રહી રહીને રણુકયા કરે તેમ ધ્વનિત થવા કરે છે.

અકિલ, વાદ, સિદ્ધાંતો...વગેરે તરફનો બૌદ્ધિક અભિગમ ટાળી કેવળ સાહિત્ય અને સાહિત્ય દ્વારા વ્યક્ત થતા જીવનના રસ તરફ જ સચેત મનથી ઉન્મુખ રહેવાને લીધે મેઘાળી પોતાના વ્યક્તિત્વનું વિલોપન કરી નાંખે છે. એટલું જ નહીં પણ સાહિત્યકારને પણ સાહિત્યચૃષ્ટિ સર્જનારા અનેકમાંથી એક ગણે છે. એથી જ જેમ તુલસીનું પાન તુલસીનું પાન જ હોય છે—માટું કે નાનું તે મહત્ત્વની વાત નથી; તેમ સાહિત્યની એ રસ મહેલાતમાં જે કંઈ માધુર્ય ઉમેરાય તેને સહર્ષ પ્રશંસવાનું કાર્ય જ મેઘાળી કરે છે. તુલના કરી; પરીક્ષક બની શુરુ આપીને નંબર આપવાનું કામ તેમની દષ્ટિમાં વરુણું જ નથી. "આપણે બધા કેણુ છીએ? સર્જનારા રાષ્ટ્રકામાં ભરેલી માટી' કરતાં શું વિશેષ છીએ? માટી છીએ : માટીનાં બીજ વાવે છે કોક બીજું, પાણી પાય છે કોક બીજું, રોપ જગે છે પણ કાઈક બીજાને માટે ને ફેલા ફૂટે છે તે પણ કાઈક અન્યની શક્તિનાં : આપણે તો ફૂંડું પણ નથી; ફૂંડામાં ભરેલી માટી છીએ. અને એટલું જ બસ નથી?" ૧ "માનવ-પ્રાણને અને

ઊર્મિઓને દિન પર દિન જાગ્રત તેમજ અહપુશીન રાખવાનું જે કર્તવ્ય અદા કરવા માટે લેખકો, કલાકારો અથવા અન્ય કાર્યકર્તાઓનો જે મહાન સંઘ પોત પોતાની શક્તિમતિ મુજબ મળી રહેલ છે તેમાના એક એકમ તરીકે જ પ્રત્યેક સાહિત્યકારે પોતાને વિશે વિચારી લેવાનું છે”

સાહિત્યકારને મેઘાણી આમ જીવનની ચેતનાને જગાડનારા સમૂહમાના એક લેખે જ સ્વીકારી તેની પ્રશંસા કરે છે કે સૌજન્યપૂર્વક મિત્ર અથવા જાણકાર વડીલ બનીને ઝગા કરે છે આવી ટકોર કરતી વખતે કે પ્રશંસા વખતે કોઈપણ વિધાનો પાછળ સમૂહનું વાચનારથી માડીને અન્ય સહુનું પોતાને પીઠ્ઠળ હોય, પોતે એ બધા માહેના એક બનીને વિધાન કરતા હોય તેવા સૂરે મેઘાણી વિવેચન કરે છે હુ પદ, ગર્વ, મતાગ્રહ, હીનતાઈ વગેરે આવેશ, ઊર્મિલતા, પ્રાણમયતા ટોવા જતા મેઘાણીની ખૂબી છે ટકોર કમી છે આકરી જતા એમા આપ્તજનનું વાત્સલ્ય મીઠપ, સૌજન્ય અને માન સાહિત્ય પ્રવાહમા ટકોર કરવા યોગ્ય ને તે િ આથે અન્ય ધર્મને પોતે પોતાને કરતા હોય તે રીતે ટકોર કરી છે સુરુચિનું ધાગુ જિયુ રાખનાર સાહિત્યરમી પત્રકાર વિશે એસ્ટેટીનના મત યોને જ જાણે કે મેઘાણી અનુસરે છે “એ પાતામા લેખકો આજુ પ્રજાજીવનની મર્માણી સમીક્ષા કર્યા કરે છે ધનનાઓના મથનોમાથી નવનીત વયોવે છે સંસારના પાપ અપ્રમદ પ્રવાહોમાથી હઠાવણના મોતી વીણે છે એની પામે વાન એક જ હોય છે સુરુચિવાદ એને પ્રિયમા પ્રિય એક તત્ત્વ હોય છે પ્રજા સમસ્તને ગોલાવનો આત્મસંસ્કાર થતું એને કોઈ નથી હોતો જત ત સહુ કોઈ વાદ અને ચક્તિની કડખ ખમર લે છે એ ખમર લેવા િ યેની સ્વિગ્ધ જના માફ, માર્મિક જના દશમકન, અને મક્કમ જતા રમતિયાળ હોય છે એવા મનુષ્યો સમસ્ત પ્રજાની વિચારશક્તિના સ્તર રૂપ બની રહે છે” ૧ અલગન મુવાળી ચામડી ધરાવનાર લેખકોને મેઘાણીની મીઠી ટકોર પશુ વેધક અને તીર જેવી તાની દોવાથી ચમે છે પશુ સાહિત્યકાર બનવા માગનાર હજારો સાહિત્યકારે એવી મુવાળી ચામડી રાખવી ઘટે નહીં ‘ જટકી ન જઈએ, મીઠી વાત સમજી લઈએ આપણે લખ્યું આપણે અન્યને, સેઠકો, હજારો, લાખોને વચાવતું છે તેમના દિલ હગવા છે લાખો દિલોની અદર ચોટ લગાવતી છે ધાગી અસર નિપજાવતી છે ચોક્કસ વાત હસાવતી છે એ આપણું પથ વન હસાવતી છે ને તે વધુમા વધુ વચક દદમે પડ વધુમા વધુ સમય સુધી હસાવતી છે એ આપણા લેખનનું પ્રેરણન

છે”^૧ આવા પ્રયોજન માટે મથનારા અનેકમાના એકને એ પ્રયોજનની જ સિદ્ધિ માટે એજ પ્રયોજનમાં નિષ્ઠા રાખી કાર્ય કરનાર સહસ્રોંક ટકાર કરે તો તે કંઠુ ન જોઈએ અલગત મેઘાણી કળૂલ કરે છે કે એમની ટીન ધણાને ઠડવી લાગે છે ‘હુ સ્વીકાર કડુ છુ કે વિવેચના દુ સવ વસ્તુ જે મધરાતોન ઉજગરા ખેચી પોતાના લોહીના ટીપામાથી નિયોવેના પુસ્તકને એ હડાગાર ખીખામા પડી ગયા પછી કોઈ અળણ્યો વિવેચક જીતે જડે એક એમ કહી નાખે કે એ પુસ્તક નિષ્પ્રાણ છે, મધ્યમ કોટીનું છે, અથવા સપૂર્ણતાથી વેગળું છે — તેવે દાણે ધૂટડો ગળી જવો એ બેશક જગ્યાના ખેલ નથી આટલું હુ જાણું છુ”^૨ આથી જ મેઘાણીએ કૃતિના વિવેચનમા આવી દોષદેખી દષ્ટિ ટાળી છે. માન આદોષનો ને પ્રવાહોની ચર્ચામા કંઠડ ટીનઓ કરી છે કવચિત ખમતીધર સાહિત્યકારને વિષે સાફ સાફ સલગાન્યુ છે ‘ચર્ચા ધગી વાર કિયાને ઊણું છે ચન્દ્રવદન ‘જોકાસા’ તો ધણા મારે છે, જવા સાચા નાટચધૂની નથી એનો નાદ જો જખમી કલેગનો હોત તો એકાદ બે નાની સજળતાઓથી સતુષ્ટ બનીને પાઠ ખીજ તર પર ચડવાને જલ્દે એણે નાનકડા પાયા પર પાણુ પોતાની એક મડળી જીલી ખરી સર્ધ નવા નવા પ્રયોગો ધધાદારી રીતે જ બતાવવાનું આરબ્યુ હોત’^૩ x x x

આવી આ અકળામણમા પ્રગટેની તીવ્ર ટકોર પાછળ પણુ સાહિત્યના સ્વાસ્થ્ય મય પ્રવાહ તર જ મેઘાણીનું લક્ષ્ય રહ્યું છે તેથી પ્રહાર કરનાર વિવેચકની અસ્મિતાવાળા આમહી મેઘા ડેખાવાને જલ્દે સહુની સવે એક બની, પ્રહારપાત્ર નક્કિ સાથે પણુ એક બની, દિશશૂલ્યા મનને એકાએક જગીને સલગાતો અતરને અવાજ માત્ર આવી ટકોરમા અનુલવાય છે

સામાન્યની મનોદશામા—અનેક સાથે રસજીવન ચાલુવા હિંસુક મેઘાણી વિવેચન કે વિચારણા દરમિયાન સિદ્ધ નક્કી કરેલા વિચારો રજા કરવાને જલ્દે સહુને સાથે લઈને વિચાર છે “ હુ પણુ ક્યા અને જીવનના મર્મે સમજવા મધામણ તમારી સર્વની સગાવ કડુ છુ આપણા સર્વના સામુહિક મથનોના એ અશ લેખે”^૪ મત યો પ્રગ કરે છે આવી મેઘાણીના વિવેચનો પાછળ એ સામુહિક મત યોનું સગીન ના રહેતું ટોચ છે વાચકતા આપોઆપ હા લણુવા તૈયાર થતા હવનુ પ્રાણુવાન જગ એને વિશેષ મગીન બનાવે છે

“દરેક સામાન્ય વાચક વાંચતો વાંચતો એક અથવા બીજી તરફની આલોચના કર્યે જ જતો હોય છે” અને તેની કક્ષામાં જ રહીને તેમની માથે કરેલું આ ચિંતન પ્રાકૃત જનના ગમા-અણગમા પૂર્વગ્રહોથી આગળ જતું નથી એમ મેઘાણીની આવી ટકારો, આવું મતસ્વાતંત્ર્ય, આવું સ્પષ્ટવક્તૃત્વ, અને આવી અનેક આપોઆપ હા લણવા તૈયાર થઈ જાય તેવી વિવેચના જોવા પછી કહી શકાશે નહીં. મેઘાણીની વિવેચના પાછળ જે લોકમાનસની સાન છે; જે પયગમ્બરી આવેશ છે, જે તીવ્ર પ્રાણવાન હૃદય વીંધનારા ભૂમિ અને ઉદ્ધમાથી સહાર વાગ્યો છે તે દર્શાવે છે કે લલે મેઘાણી પોતાને “સામાન્યની કક્ષા”માં રહેલા જાહેર કરતા હોય જ્યાં મેઘાણીની વિવેચના પ્રતિભા જનિત છે. દરેક સામાન્ય વાચક પોતે જે સાહિત્યની અનુભૂતિઓ કે પ્રત્યાધાતો અનુભવે છે તે એવા જગવાન હોતા નથી કે તેને સાહિત્ય અંગેનું લખાણ લખવા પ્રેરે. લખવાની સિદ્ધક્ષા, પોતે મૂંઝો રહી શકે તેમ નથી એવું જ્ઞાન, લેખક કંઈક વિશેષ જુએ છે ત્યારે તેનામાં જાગે છે. ભાવયત્તિ પ્રતિભા, અને લખવા પ્રેરે તેવી પ્રતિભાની સંચાલક શક્તિ, સ્ફૂર્તિ સર્વ સામાન્યના હૃદયમાં હોઈ શકે જ નહીં, મેઘાણીની સમગ્ર વિવેચન પ્રવૃત્તિ જોતાં જણાય છે કે, ખાસ કરીને લોકોની રુચિ, સામાન્યની સંગીન દૃષ્ટિ, લોકસાહિત્યની પરંપરાનો રસ કે સૌન્દર્ય... વગેરેને નવી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં પ્રતિધ્વાનું સ્થાન અપાવવા માટે મેઘાણીએ અનેક લખાણો લખ્યાં છે. એ એનું મુખ્ય વલણ છે. તો સામાન્ય માનવ કરતાં કંઈક વિશેષ લઢાણ કરવા જેવું એ લોકમાનસમાં પોતે જોઈ શક્યા છે એનું જ્ઞાન થાય તો જ વિવેચન લખવાની પ્રેરણા મળી શકે... પેલાં મોવાળના સાદે મેઘાણીને આ પ્રેરણા આપી છે. આમ પોતે જે સાહિત્યનો અનુભવ કર્યો તે અનુભવમાં સામાન્ય કરતાં કંઈક વિશેષ-ખીજને કહેવા જેવું, ખીજ આગળ પ્રગટ કરી ખીજને આપવા જેવું વિશેષ-જ્યારે મેઘાણી જુએ છે ત્યારે જ વિવેચન કરવાની સિદ્ધક્ષા અને સ્ફૂર્તિ તેમનામાં પેદા થાય છે આ ઉપરાંત પત્રકાર તરફિનો શિક્ષકનો ધર્મ જગવનાર મેઘાણી સ્પષ્ટ લખે છે કે, “સામાન્ય વાચકની અંદર સારાસાર વિવેકશુદ્ધિ અને સદ્ભિરુચિનો ઉદ્ગમ કરાવવા” માટે તેમણે આ લખાણો લખ્યાં છે. સારાગાર વિવેકશુદ્ધિ, અને સદ્ભિરુચિને સામાન્યના કરતાં પોતામાં વિશેષ ન હોય તો એનો ઉદ્ગમ કઈ રીતે કરાવી શકાય ?

અહીં ‘સામાન્યની કક્ષા’, ‘સામાન્યની સંગીન દૃષ્ટિ’ વગેરે દ્વારા મેઘાણી પોતાના હૃદયમાં જાગેલી સામાન્યની દૃષ્ટિ વિશે જ વાન કરે છે

ખરેખરી એ પ્રાકૃતની રસ્તે ચાલતાની વિચારણા નથી. તેના દોરવાયા મેઘાણી દોરાતા નથી પણ પરંપરાથી જે એક લોકમાનસ આપણા સહુના હૃદયમાં ગેરેલું છે—જેને આપણે ક્યારેક સંસ્કાર, ક્યારેક પર્વમહ, ક્યારેક લાગણી, ક્યારેક અંતઃપ્રજ્ઞા, ને ક્યારેક ધીંગી દ્રાહ્યુદ વગેરેનાં નામે ઓળખીએ છીએ તેનો પોતાના હૃદયમાં મંપૂર્ણ-તીવ્ર ખાત્રામાં વિકાસ થયેલો મેઘાણી અનુભવે છે અને તેથી સહુની સાથે રહી વિચારણા કરતાં કરતાં એ સહુને આ સંપૂર્ણતાએ દાખવેલા-કરેલા સાચા માર્ગે દોરી શકશે એવો મેઘાણીને વિશ્વાસ છે. એવું એ અંતરમાં અનુભવે છે, આમ સામાન્યનું મુખ બનનામાં 'મુખ' બનવા નોટલી વિશેષના મેઘાણીમાં છે, કે ઉચ્ચતમ સામાન્યતા છે. મેઘાણીના આવાં વિધાનોને એમ ને એમ સ્વીકારીને અને મેઘાણી લોકભોગ્ય વિવેચક છે, પત્રદારી વિવેચક છે માટે મેઘાણીની વિવેચના છીછરી છે પૃથગ્જનની છે, વિવેચક પદેચ્છુની છે એમ બાંધે લરને માની લેવાની ઉતાવળ કરવી નોઈએ નહીં. વિશ્વનાથે એવી ઉતાવળ કાઢી છે. "રા. મેઘાણી 'વિવેચક પદેચ્છુ' છે કે નહિ એ તો આપણે જાણતા નથી, પણ કદાચ હોય તો પણ મોટે લાગે મારતે થોડે ઘસડી મારેલી એમની કસમ-કિતાબની સાહિત્ય નોંધોને આધારે તો એમને વિવેચક પદ વિવેચક શબ્દનો અર્થત નિષ્કૃષ્ટ અર્થ ક્યાં વગર કોઈ રીતે આપી શકાય તેમ નથી." ૧ પણ મેઘાણી તો લેખકો માંહેના એક બની સર્જક તરીકે સહુની સાથે રહ્યા રહ્યા વિચાર કરે છે. વિવેચક બની ગર્વથી સિદ્ધાંતો ઘડવા કે અભ્યાગી મીમાંસા કરવા તૈયાર જ નથી. અને છતાં એમનાં મંતવ્યો-મારતે થોડે ઘસડેલી નોંધોમાં રજૂ થયેલાં મંતવ્યો પણ જો અવગણી ન શકાય એવો રણકો કરતા હોય તો તે તાકત તો મારનારી વિવેચના ખરી કે નહીં ?

“વિવેચનમાં વિધાતક ધર્મ પડે..તે એની લોકભોગ્યતા છે. જનતા એ જ પત્રદારોનો જનાર્દન હોય છે જનતાદ્રષ્ટી જનાર્દનની ડુમ્મી અરુચિનો જે દિશામાં વાતો હોય તે દિશામાં જ એ પોતાનું વિવેચન નાવ ઉંકારે છે” ૨ વિશ્વનાથ લઢે જ આગળ દર્શાવેલા સ્પષ્ટવક્તૃત્વના, નીડરતાના, મતસ્વાતંત્ર્યનાં દૃષ્ટાંતો દાખવે છે કે મેઘાણી લોકની રુચિ-અરુચિના પ્રવાહ પ્રમાણે પલટાતા નથી પણ નિષ્ઠાભરી એક ચિયર સગીન દષ્ટિથી એ રુચિ અરુચિને મંમતાથી તેની સાથે એક ધર્મ ઈષ્ટ માર્ગે વાળે છે, વિક્રમાવે છે.

આમ મેઘાણી સચેત અને ઉપમાવત યાત્રી વિવેચનમાં પોતાના લોકહૃદય ખેલતા હૃદયને વફાદાર રહ્યા છે મેઘાણીના આ પ્રકારના વિવેચનમાં સમતોલતા નહીં હોય, કદાચ આવેશશીલ અતિપ્રશંસા કે અકળામણ હશે પણ એટલે સાહિત્યકૃતિનો સજીવ સ્પર્શ એમના સવેદનપટુ હૃદયને જરાપર થયો છે એવી છાપ તો જોડે છે; અને ખીજી છાપ જો છે આ લોકસંસ્કૃતિનું પૂરાણ જલુ અને છતાં સનાતન સગીન હૃદય આ ઉજ્જારો કાઢી રહ્યું છે તેની આવા મત-ચો હૃદયના ઊંડાણમાંથી આવતા હોય તેવા પ્રેરણાજનિત, પ્રાણવાન, સમીન અને સ્ફૂર્તિજનિત હિતચાટમાં નિત્ય નૂતન અને સ્વચ્છ લાગે છે ચિરપરિચિત સત્યનો રણકા કરી રહે છે

લોકલોગ્ય એટલે પ્રાકૃત નહીં :

સાહિત્યને આમ લોકગમન, લોકાભિમુખ કરવામાં અને સામાન્યની કક્ષામાં રહીને મૂલ્યવાન જતા મેઘાણી સાહિત્યને-સાહિત્યમાનને સુગમ, લોકગમ્ય સરળ અને પ્રાકૃત બનાવવા નથી માગતા વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્યનું એક સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર તો રહે છે જ પણ એ સાચી વિદ્વતાયુક્ત સાહિત્ય છે એવી તો ગમ લેશિને પડવી જોઈએ “હર એક પ્રમારના લેખનની સાર્થકતા જનતાની જ જીભ પર જોખાવવા જવાનો ધ્વનિ જો મારા કથનમાંથી જીલ્લો હોય તો તેને માટે હું દિલગીર છું” લેખકે પોતાના દેશની પરપરામાં રહીને જીવનમાંથી અનુભવાતા સાચા ભાવોને પોતાને વફાદાર રહીને ગાવા પરદેશીયજ્ઞાની છાપ જીભી કઠતી અતઢી કઠગી અભિન્યક્તિ કંપી નહીં, લોકવિમુખ થવામાં ખોટા ગર્વ ને દર્પ અનુભવવા નહીં એવું જ કંઈક એમને કહેવું હતું આથી તેમણે લોકગમ્યતાની બાખ્યા આપી નથી સાહિત્ય માનનો સ્વભાવ પ્રસરવાનો છે અને જનતા જેટલે અંશે સાહિત્યને ઝીલે તેટલે અંશે સાહિત્ય પ્રસારે જનતાના વ્યાપક સમુદાયમાં જેમ સાહિત્ય પ્રસારે અને ઝીંચાય તેમ સમરતા લાખા ગાળા સુધી પણ સાહિત્ય ઝીંચાય અને પ્રગરે આપણા સર્વ વિવેચકો કોઈનું વિવેચન અને મૂલ્યાંકન કરવું હોય ત્યારે આમ કહીને અટકી જાય છે કે, “હજી આપણે લેખકની ઘડી નજીકમાં છીએ સમય જતા લેખકનું સાચું મૂલ્ય થશે” આમ કહેવામાં અણે અળણે મેઘાણીએ જનતાની સગીન દૃષ્ટિને સ્વીકારી છે તેની જ આ વિવેચકો વાત કરતા હોય છે મેઘાણીની વિરોધતા સો-એ-છે કે, જનતાની એ દૃષ્ટિ પોતાને મળી છે એવી ખુમારીભરી છતાં ગર્વ

વિદ્યાગી શ્રદ્ધા મેઘાણી ધરાવે છે. 'સહસ્રિયુગિનો એ એવો સદૃશ કાટો જનતાના હાર્દમાં પણ પડ્યો છે કે જેની ઘણાને ખબર નથી ચાલે તેવા જનતાપ્રિય લેખકની નજીબી પડતી કલમને જનતા ઝટ દઈને પકડી પાડે છે ઉપરાંત 'સનાતન ભાવો'ની જે ભૂમિકા જનતાની અંદર પડી છે તેનો સાચો પત્તો ન મેળવી શકવાને પરિણામે જ આપણને લોકરુચિ વારંવાર પલટા લેતી ભાસે છે"¹ મેઘાણી જનતાની અંદર પડતી એ 'સનાતન ભાવો'ની ભૂમિકાને પોતાના પ્રેમે કરીને અદરથી પામી ગયા છે તેના જાણુદાર જાન્ય છે અને તેની સામાન્ય કક્ષામાં રહીને વિવેચન કરવા જતા લોકોની પલટાતી રુચિ પ્રમાણે પોતાને પલટા ખાવા પડશે એવો તેમને લય નથી આ પરિશ્રમણુ લોકસાહિત્ય અંગેના પુસ્તકો અને અન્ય લખાણો જોતા મેઘાણીના મતવ્યે- કવચિત્ આ તરફ કે તે તરફ સદર્શ પ્રમાણે ઝોક ટોવાથી વિરોધાભાસી લાગે ખરા પણ મુખ્યત્વે સ્થિર અને સ્પષ્ટ છે અર્થઘન કવિતાના પુરસ્કર્તાઓ, પ્રગતિવાદી સાહિત્યના લેખકો, ઇર્ષા ને ડોર્ષા વાદ આગળ કરીને ચર્ચા કરનારા સર્જક વિવેચનાના મત યો કાળ પ્રમાણે પનગયા છે મેઘાણીના મત યો એમ વાચકો પ્રમાણે પલટાતા નથી અને એવું 'સગીનતાનું તેજ આતુ પડતું નથી' વિશ્વનાથ માને કે તેણે 'ચાલુ કાણુનું વાતાવરણ મેઘાણીના વિવેચનનું નિયામક ક્યારેય જાન્યુ હોય તેવું એમના આ લખાણોના અભ્યાસમાં જણાયું નથી સામાન્ય રીતે કક્ષામાં રહીને વિવેચન કરનાર મેઘાણીની પ્રતિભા જ-એમની અત્યંત પ્રજ્ઞા જ એ લોકજીવનના મધ્યસ્થ હૃદય પર આસન નાખીને બેસી છે ત્યાંથી કલાત્મક સમયના પ્રવાહમાં લોખની રુચિ અરુચિ જ જે કાણે કાણે પલટા લેતી ભાસે છે તે સમગ્ર લોકરુચિનું નિયમન થતું હોય છે આમ સનાતન લોકરુચિના કેન્દ્રને પામીને, એ કે દ્રમાં સ્થિર રહીને મેઘાણી જાણે કે લોકરુચિનું ચક્રપરિવર્તન જોવા કરે છે ને તેનું નિયમન કરે છે

વિદ્યુદ્ભોજ લેખન પ્રકારને વરેલાઓ પ્રત્યે મારો અનુનય છે, કે તેમની સફળતાનું માપ પાલી પવાલાથી કે મણી । વડે ન જ મઢવાનું હોય તેઓ છે કસ્તુરીના સોદાખરો તેમના ગતિભર સર્જનો પણ આખરે તો અનેક કિના પ્રક્રિયાઓ દ્વારા જનતાને જ સુવાસિત કરવાના એ સમગ્ર વાપાર અગોચર છે માટે મિત્રા તો થોડો જ છે ? જનતાની જ તુલના શુદ્ધિને તેઓ છેવટે પુષ્ટ કરવાના છે તેમના પ્રત્યે જનતા વિશુષ્ણ પણ નથી તુલ્યકારભાવી પણ નથી વિધાને રાજ જીડિને સન્માનનારી તો જનતા જ છે સમજશે નહિ તે પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક

કહેશે કે, “આ આપણા દર્શિ છે આ વિદ્વાન છે : આ શોધક છે આપણા છે આ ”^૧ મસ સાહિત્યકાગે જુપાસેથી મેઘાળી એ જ માગે છે કે સોપ્તિમુખ ગર્વ અનુભવવાને જાદને સોકામિમુખ થવાનો પ્રયત્ન કરે. એમ કરતા તમારે સ્વૂળ અને જાડી જીવનજ વનાઓ જીપસાવાની જરૂર નથી. ધરતીમા ગગદોળાવાની જરૂર નથી પણ સોકામા “આપણા છે આ” એવો આપણાપણાનો સિમગો પેદા કરે તેજુ વલણ અપનાવવાની જ જરૂર છે

સોકામિમુખ સાહિત્ય એટલે પ્રણાલિકાપ્રિય સાહિત્ય નહીં, સામાન્યની દૃષ્ટિ એટલે જીવવાની દૃષ્ટિ નહીં—એ મેઘાળીએ વારંવાર પ્રતિપાદિત ક્યું છે એ “જુગો જૂની વતન ધૂગમા વરેતુ આમેહયાત સજીવન જળ”^૨ “તગપદા સોકની જુગ જૂની જા નિત્ય પત્નવિત ખનતી આવેની સાહિત્યવાળી.” સનાતન જ છે “સર્વદા વાછનીય વાત છે કે, નવા મગે તેના પ્રવાહમા પ્રવેશે હો વખત આહિત્યદૃષ્ટિ નવી નવી દસોડીઓ પર ચડ અને નૂતન અસતોષો, આશંકાઓ તેમજ અતસોઓને સતપ્રચારક, સચયનારાક તેમ જ ક્ષોભચામક જવામો દેવાની સાહિત્યને જરૂર પડે ૧૭૭ પડે ૫૨૭ આવા જવામો માગનાડુ નૂતન આદોષન પણ શક્તિશાળી અને ગંભીર હોયુ જોઈએ સેમાશુ કે બેજવાગદાર, ભાગદોડીઆ હરકોઈ હાની મગેલા ‘વાદ’ ને સાહિત્યનો પ્રદેશ ગાદને નાંહ, સાહિત્ય દળિના માપ દાઢરા કે તેનો દસ ઉતારવા આવનાર નૂતન તરફ પણ નગદ અને સગીન દસાયેલ અને દૃષ્ટિવત હોયુ જોઈએ સોનાનો દગ ચોમ્મીથી જ કાઢી શમાય પાકાલીથી નહીં”

તો એવી ચોકીની સોકમાનમની સગીન દૃષ્ટિને વિવેચનમા ચોનવાનો મેઘાળીએ સગા પ્રયત્ન કર્યો છે મેઘાળીની એ વિવેચનદૃષ્ટિ પરત્વે એમના જ શબ્દો ચોજ શકાય. ‘દૃષ્ટિ એક જ હોય : જીવનદૃષ્ટિ એ દૃષ્ટિ નિરતર ફરતી વિમ્સતી નૂતન જીવનતરવાને પમડતી, તેનો રાત્તાધખિત સુમેળ જીવન સાથે સાધની સદાય કિયાલીત અને ગિતકુત બિહી નહિ તેની વહેતી જાના ફગમેન્ટ-મોલિક અને પરમ તરવને સધરતી જીવનદૃષ્ટિ છે”^૩ આવી જીવનદૃષ્ટિ હ થઈને હનરા મ, દમી વારક નોનાનું મેઘાળી મુખ ખની સકના લેખક રવા જા લેખના આજનજન જાડી, જનજાની આદકા. મો ડુમિનું લેખા ૧૧ દ્વદાને બાન કરાઈયું. સાહિત્યને જાદો ૧૧ દી સમજની સગીનતા, અમર્ન ચર્ચકર્તા અને વાદને જાદો

૧ મેઘાળીના પદો . ૫ ૩૧

૨ પરિત્રમ-૨ . ૫ ૪

૩ પરિત્રમ ૧-૧ ૫ ૨૩૨

અનુભવનિષ્ઠ વાસ્તવિકતા, અને મહત્ત્વી મહત્ત્વની બાબત તો 'ધરતીનું ધાવણ' નામે ઓળખાવેલી લોક દ્યની સાન, આ ત્રણ તત્ત્વોથી મેઘાણીની વિવેચન પ્રવૃત્તિએ અસાધારણ અને અભિનવી દિશા આપણા વિવેચન સાહિત્યને દાખવી છે " પદાવેન વાગીતો બોગ નથી બન્યો તે પણ પ્રભુનો પાડ થયો છે વિષય ને અર્થમાં ધરતીનું ધાવણ છે તે અર્થમાં વિવેચનાઓ પણ બને તો ધાવણકે જ માપદંડ છે" એ વિધાન લોકસાહિત્યના વિવેચન અંગે જેમ સાચું છે તેમ આ 'કવચ-કિતાબ ની દાખલ અંગે પણ સાચું છે

સાહિત્યાભિનુષ્ઠી પ્રેરણાઓ :-

ગુજરાતની આપણ અને અન્ય વ્યવસાયમાં રોકાયેલી સામાન્ય જનતાની રસની માગ, ગાઢાક્ષા અને ભૂખને આમ ટંકાર કરી કરીને પ્રગટ કરવાનું મિશન મેઘાણીએ સ્વીકાર્યું તેમ બીજી તરફથી એ સાહિત્યકારોનું જીવન, તેમના સુખદુઃખ એમને મળતી પ્રેરણાના નાના મોટા નજીવા પ્રસંગો, તેમથી પ્રતિભાવાન કલાકાર ને જાદુઈ બિંબો અજમાવી કલાકૃતિ સર્જે છે તે ક્રામત, એમની એ શક્તિશાળી, વિચારણા અને ભાવ માટે આદર અને અદ્ભુત પ્રવા યોગ્ય હોય તો વગેરે વિષે સામાન્ય સમાલોચનાનો માર્ગ ત્યજી લોકોને રસ પડે તેનું આ કવચ-કિતાબના પાના પર કથા મ્યું પ્રગ્નના હૃદયને લડાવી મૂલવી ન શકાય તેવો આનંદ આપનાર કવિના હૃદયમાં હી શી પ્રક્રિયાઓ ચાલતી હશે ? એના જીવનના યોગક્ષેમ અંગેના 'વા કેવા કેવા' પ્રવાસો જિંદગી થતા હશે ? એને પ્રમાણક રાજન, સમાજ સાથે પ્રતિષ્ઠા અને યોગક્ષેમ માટે ઝઘડા પડે છે ખુ ? ખિતાબ આપવાથી, સ્પર્ધામાં આમ ત્યાં આપવાથી, સમાજ અને રાજ્યે આપેલા આદેશ પ્રમાણે સાહિત્ય રચવાનું કહેવાથી, આઝાદીપ્રિય લેખકના સર્જનમાં અને 'દનની વૃત્તિમાં શા શા ઘા પડતા હશે ? તોગી મિજબાના પ્રતિભાશાળી લેખકની પત્નીને શુ શુ વેઠવું પડતું હશે ? આવા આવા કૌતુકમય પ્રશ્નોએ લોકોને સાહિત્યાભિનુષ્ઠ કર્યા આપણા આદર યોગ્ય પડિતો, જાગૃત ચર્ચ પ્રચલ પુરુષાર્થ ખડતી પ્રગ્નના નેના બની મમર્થ સાહિત્ય સર્જનારા પરદેશના સાહિત્યકારો યુસ્તિન, જોખી શાલોકોવ વગેરે રોબર્ટ બર્ન્સ, સમરસેટ એમ, નોબેલ કાર્વેડ, અખત ગિલ્લેર, હોવકેન જ્યોર્જરસેલ, એડગર હવાગો અને જાણીતા નેવા જીવનપીરા જિવોવન ચાર્લોપીનીન, સ્ટેનીસ્લા સ્કી, દેવન કેલર આ બધા વિશે પાંચ રને ચાંચ એવી રચીલી હોય તેનું પ્રેમ મધુ ઓગિન કરીને આ કલમ કિતાબના પાના પર મેઘાણી રજ

કરતા રહ્યા પગિણામે વાચકની રસરુચિ વિશાળ થાય, દેશ-પરદેશમાં જે કંઈ ઉત્તમ વિચારાય છે તેને અહીં ચરિતાર્થ કરવા માટે ચોખ્ખા વાતાવરણ સર્જાય તે માટે અહીં મેઘાણીએ પ્રશસ્ત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે પોતાના અખડ શ્રમ માગી લેતા પત્રકારી વ્યવસાયમાથી આવે સમય મેળવી આપણા અગ્રેજી ભણેલાઓની પણ રસરુચિ જે તરત ઢગી નહોતી તેવા દેશોનું ને લેખકોનું સાહિત્ય વાંચી એનો રસસ્વાદ આપવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ અપવિદતાનું કાર્ય લેખી શકાય નહીં ખીખર્ષિલ ગોલોગવની પ્રસેકગ્નતિની મહાકથાનો આસ્વાદ શુભરાતી જનતાને મેઘાણીએ એ સમયમાં કરાવ્યો હતો.

સ્વપ્રેમિની માટીની દૈરમ પીને ચન્દ પાડતા પેન્થીકર, તળપદા લોકજીવનના મર્મો પકડીને તળપદી માર્મિક સૈનીએ મૂકવાની ચીવટ રાખનાર અને કહુતા રહિત વાસ્તવ કથન કાવનાર ઉમાશંકર, ગ્રેટ-મહાન મનુષ્યોની નહિ, પણ ગુડ માનવતા યુક્ત અદુર્ગ અવિકૃત લવા લોકોની કથા 'વગામણા', જેની વાર્તાઓ વાચતા આપણે વાચના નવી પણ કાને સાલજીએ છીએ આપણે નિહાળીએ છીએ, ચમીનો પણ સુંવીએ છીએ તેવી લાગણી થાય છે અને અતર ભરું ભરું ભાસે છે તે દુર્ગેશ ગુકલ કેટલા મૂળા દુખ અતિ પવિત્ર છે એના શુભ ને દોષ, એનું બાજબીપણું ને ગેરબાજબીપણું, એનું ડહાપણ ને એની નાદાની ક' જ ન તોળી સમય તેવા છે આવા પ્રસંગ અને માનસ-યાપાગેને સૈમીથી ઢાક્યા વગર રજૂ કરનાર ગુલામદાસ ગ્રોન્ડર. વગેરે આપણા સાહિત્યકારો વિષેના મેઘાણીના વિવેચનો રસદર્શી, પ્રેરક અને લોકગમ્ય છે કૃતિનો ગ્સ તો મિક પણ કૃતિનો દક્ષી સાહિત્યકાર કાચ છે કેવો છે તે અંગે કૌતુકથી પ્રત્નો પૂછીને મેઘાણી આમાન્ય વાચકોને માનવના એ મર્મનામક પુરુષાર્થની ખૂબીઓ પ્રત્યે આદર અને રમ પ્રમટાવે છે જે હૃદયમાવી, માનસ માથી આવી રસાળ કૃતિઓ સર્જાય છે એ માનવહૃદયનો ઉમાશંકરો સંગ જે બને તો કરવા અને વાચકને કરાવે એવી રૂતિ મેઘાણીની આ વિવેચનો પાછળ અવારનવાર તરી આવે છે 'આવા Personal Contact' ને પુરસ્કાનના અવલોકનો કરતા ૨ વિરતા લખા લેખો કરતા વડુ મહત્વનો માનું છું. વાચકોનું મેં પણ નિર્મા એમાં જ છે '૧' "સમ-સ્થાન" ॥ પાના પર Personal touch વાળી નાની નાની વસ્તુઓ પણ ચૂકવા મને ખૂબ દિલ રહે છે" એથી જ પૂનનાથ હન્ડુલાન માધી પન્નાલાલ, પેટવીકર મગિયા વગેરે નવા અને ધૂમકેતુ, ઉમાશંકર, ધનમુખલાલ મહેતા વગેરે જાના લેખો સાથે

ઉમળકાલયો સ્નેહસંબંધ બાધે છે. પરિણામે મેઘાણીના અવયોકનો અને વિવેચન તોળેલા પ્રેમની હિમા, મુગ્ધ કે વત્સલ આદર અને પ્રેતસાહન, સાહિત્ય તત્વનો જિર્મિસભર સચ્ચેટ સ્પર્શ આપણને જોવા મળે છે લેખકની મુચિ અને ત્રિચાર વિષે ગમે તેટલો મતભેદ હોય તોપણ એ લેખક છે, કલાકાર છે, કસબી છે સવેદનશીલ હૃદય ધરાવનાર વ્યક્તિ છે, અને પ્રામાણિકપણે દલ વગર નિષ્ઠાથી સાહિત્યના સૌન્દર્યપૂર્ણતા પોતાને જોવું આવડે છે તેવું અર્પણ કરનાર વ્યક્તિ છે એનું મેઘાણીને વિવેચન દરમિયાન સતત સળંગ લાન હોય છે એથી મેઘાણીના વિવેચનોમાં સૌજન્ય ને મીઠપનો પ્રવાહ અસ્ખસિત રીતે વહ્યા કંઈ છે. વિવેચનની પ્રવૃત્તિ એ શુદ્ધિ પ્રધાન અને અશ્કંત પ્રવૃત્તિ છે લેખકના ગુણદોષનું વિવરણ કરવું અને વાચકને સાચો રસ ક્યા રહેલો છે તેની મોટાઈ દાખવી શીખાણ આપ્યા કરવી એ કાર્ક પ્રિય થઈ પડે તેવી મીઠી પ્રવૃત્તિ તો નથી જ છતાં મેઘાણીએ વર્તમાનપત્રના વિશાળ વાચક સમુદાયને મીઠાશથી સાહિત્યને માણવા માટે તત્પર થયો, અને લેખકોને પણ મીઠાશથી જ ટકાર કરી કરીને દિશા દર્શાવ્યા કરી આ કાર્ય અતરની માણસાઈ સભર મીઠાશ વગર શક્ય નથી રામનારાયણ પાઠક લખે છે : “અમારી વચ્ચે સાહિત્યના સમાન રસનો સબંધ હતો છતાં અમારી વચ્ચે સાહિત્ય સબંધી મહત્વનો દષ્ટિભેદ હતો, તે પણ તઓ જાણતા, તેમની વિશેષતા અને ઉદારતા એ કે, આવા મતભેદ છતાં એવા મતભેદનું એમના લાગણી પ્રધાન દિલમાં દુઃખ છતાં, એવા દુઃખથી મારી સાથેના સબંધની મીઠાશ કદી પણ ઓછી થઈ નથી” આ નાની સ્ત્રી વાત નથી. ઘણા ઓછા સાહિત્યકારોમાં આવો સદ્ભાવ હશે.”

આમ સામાન્યની સગીન દષ્ટિને પોતાની અત સ્ફુરણા કે સાન દ્વારા મહણ કરી, સચેત સવેદનશીલ હૃદયે સાહિત્યનું સેવન કરી પોતાના ધીંગા સ્પષ્ટ મતવ્યોને સાફ સાફ છતાં મીઠી વાણીમાં જ વ્યક્ત કરનાર મેઘાણી શ્રેજશાલી સાહિત્યના વિવેચનક્ષેત્રે એક આગવી પ્રેરક તેજરેખા દોરે છે

લાડકવાયુ અને મીઠાબોણું ગદ્ય

મેઘાણીનું આ આતરિક સૌજન્ય, સદા સવેદનશીલ કોમળ હૃદય, પ્રાણુવાન જિર્મિહિલાળા, કન્ટુંબલ રંગી ટેક અને નિષ્ઠા, પોતાના અતરના સાદ પ્રત્યે અપાર શ્રદ્ધા, અને માણસાઈને જોવા-પ્રસસવા, પ્રગટાવવા માટેની સદા તત્પરતાએ તેમની વાણીમાં એક પ્રકારની અપૂર્વ અને વિરલ એવી મીઠાશ મૂકી છે. “લાડકવાયા લોક મીઠાબોલા માનવી” તરીકે સાક્ષાત્

પારખીને વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ મેઘાણીએ કર્યો છે. તળપદી સૌરાષ્ટ્રની લહેકાદાર આમખોલીની રસવાહકતાનો ઉચિત ઉપયોગ કરી સાહિત્યિક ગદ્યમાં આમ મેઘાણીએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી, તે ખીજી તરફ સાહિત્યની સ્થિતિની કે સાક્ષરોની કે સંસ્કૃત શબ્દોવાળી શિષ્ટ ભાષાને પણ તેમણે ત્યાજ્ય ગણી નથી. લોકખોલી અને શિષ્ટભાષાનો એકરસ સમન્વય સાધી, કવિ ડાન્ડેએ જેમ શિષ્ટમાન્ય લોકખોલીનું નિર્માણ કર્યું તેવું મેઘાણીએ સાહિત્યિક, સંસ્કારી કે શિષ્ટ લોકખોલીનું નિર્માણ કર્યું છે. એમના ગદ્યના કાઠિયાવાડી શબ્દો અને લહેકાઓ ગામડી, અગ્નિદયા, અતડા અને આગતુક લાગતા નથી તેમ એની પામે ને સાથે રહેલા શિષ્ટ અને સંસ્કૃતના સંસ્કારાએલા શબ્દ ભારેખમ અને શુદ્ધ ગૌરવ દાખવનારા પોડતશાહી લાગતા નથી.

મેઘાણીને ખ્યાલ છે કે ‘લોકખોલીને પકડીને કૃતિમાં પેસાડી દેવા’થી ગદ્યધુરંધર થવાનું નથી. એ તળપદી ખોલીમાં વ્યક્ત થના સંસ્કારનો એક વિશિષ્ટ લય, આરોહ-અવરોહ, ને ગતિ એના શબ્દો અને શબ્દમેળના પાછળ રહેલા હોય છે. એ સંસ્કારોને જે ગ્રીલી શકે, તેની સાથે એકરસ થઈ શકે તે જ “ખોલાતી ખાનીનો તાલબદ્ધ રવ અને તેની પ્રવાહિતા પકડી”ને ગદ્યધુરંધર બની શકે છે. “બંધમેસતા શબ્દો અને તેની હંદબદ્ધ તાલબદ્ધ ગતિ, તેના આરોહ-અવરોહ, તેના ઘડકાર—એ માત્ર બાજુ ભાષા શય્યગારો જ નથી. ચોખ્ખ શબ્દો અને ચોખ્ખ વાણી રોલનનો અર્થોની સાથે જે સંબંધ છે તે શરીર સાથે આત્માના સંબંધ મમો છે.” “બાજુ કેવળ શબ્દો અને વાક્યોની બનેલી નથી હરએક બાજુ પોતપોતાના પ્રદેશનો લોકસંસ્કાર એવી રીતે ધારણ કરે છે, જેવી રીતે અહરો પરના સૌન્દર્યને મૂળે તો માનવીનું હૃદય ધારણ કરે છે.” ૨...ભાષાની આ સદૃશ લય લોકજીવનનો જેને પરિચય હોય તે જ મેળવી શકે છે. માત્ર ગામડી બોલી અને તેના નાટકીય લહેકાઓ રજૂ કર્યાથી સાચી લોકભાષા સર્જી શકાતી નથી. “આજની કહેવાતી લોકભાષા” મેઘાણીને પરદેશી અને અતડી લાગે છે. ગુજરાતી ગદ્યને તેના પ્રમજીવનના સાચા અને સ્વદેશી લયમાં, આરોહ-અવરોહમાં સુસ્વનતા અને લહેકામાં રહેવા દઈને એવા એ ગદ્યમાં મેઘાણીએ પત્રકાર તરીકે નવાં વિચારો, નવા સંવેદનો, નવી ભાવનાઓને અવતારી આમ પરંપરાગત ધરતીતળના ગદ્ય લયનો નવવિચારની નવી છટા સાથે સુમેળ સાધી બતાવ્યો.

ગઘને વક્તૃત્વ, ઉદ્બોધન, પ્રવચન, પદ્યગદી કે પાત્રચિત્રિયા, નાટકીય
 જિલસકે ગામઠી લહેકાણુ...ળનાળ્યા વિના ગઘમાં શક્ય તેટલો લાપાતો નાદ-
 વૈભવ અને પરંપરાનુસારી લય-લહેકાઓને અવતારીને મેઘાણીએ એક બેઠા
 આરોગ્યવાસનું સુધડ, કંઠારેણું સ્વસ્થ નાદવૈભવયુક્ત ગઘ ધડયું છે.

સૌરાષ્ટ્રનું પ્રતીક બની ગયેલા મેઘાણીની આ વાણી અને ગદ્ય લખાણ મોહક હોય એ સ્વાભાવિક છે. ગાંધીજીએ જે 'ગુપ્ત' નામની પત્રિકા સવાતો ઉલેખ કર્યો તેમાં જ્યાં મેઘાણીના અત્યંત ઉપગત લોકગીતના પ્રચારની સંધાર ઉપરાંત પત્રકાર તરીકે નિમિષ, કલિઓ, નારો, વિવેચના, વાર્તા આદિના ગદ્યકાર તરીકેની સેવાની એ જાદુઈ શક્તિનો પણ અમાવેશ થાય છે મેઘાણીના ગદ્યની એ જાર રહી મીઠપના મૂળ મોઘવા જતા મંજવળ થાય તેવું છે એમાના કેઈ એક બાજુ એકાદ સૈની તરોના યથોક્તિ અમુચ્ચમાથી પણ એ મોહકતા આવતી હોય તેવું લાગુ નથી એ મોહ તો પ્રગટે છે લેખકના પારદર્શી સવેદનશીલ હૃદયના માણસાઈભર્યા ઊર્મિ-પ્રવાહમાથી એ મેઘાણીના અકિતવન જ આપમેળે પ્રગટ થવું સુચારુ રી છે.

“મહાન ગદ્ય તો એનું નામ જે સ્વચ્છ આસરીતો ગુણ ધરાવે જેની અદર ધ્રુવ અર્થ જ નહિ પણ લેખકની જિમ્મીના તેમ જ આર્થદષ્ટિના ચોક્કસ પ્રતિબિંબો જોડે” ૧. ‘સૈની માત્ર સખગાર નથી’ લીડની ચર્ચાને આધારે લખેલી નોંધમાં મેઘાણી માનવના અમર અસ્તિત્વનું સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ પાડનાર ગદ્ય ને ઉત્તમ ગદ્ય કહે છે ‘એકની જીવિત નહિ પણ હૃદયને સુખ સ્પર્શતી’ ૨. ‘લેખકને જે કહેવ છે તેના જ માન નહિ પણ એની હૃદયોર્મિના પણ દીવડા પેટાવી શકતી પરાધુષ માનવીના હૃદયને પણ જાગૃત્વક હલાવતી ગદ્યશૈલી લેખકના જિમ્મી આવેશ, અતક્ષોબ જોરસો, ભાવ જેવા અનોખા સચવનથી નહીં પણ અખડ આત્માની-સમગ્ર સવિનવી ગતિશીલ પ્રક્રિયામાથી જન્મે છે. મેઘાણીનું પત્રકારી ગદ્ય પણ કવચિત્ ક્ષાન ટકાર મ્યાં જતા અંગ મર્જના ધા વીજના કટાક્ષો કર્યા છતાં કારમી મોહકતા, સમગ્રી મીઠપ અને લાડવાથી નિર્દોષ રમીયતા દાખવે છે, કાગળ કે એ સુસુત્તુક આવેશની પાછળ મેઘાણીના અકિતવનો અખડ મહેરામણ પણ હલાવતો હોય.

મેઘાણીના આવા મીઠપ ભરી ગદ્ય સૈનીના ધમ્ અંગેને તપાસતા જણાય છે કે સામસામા અને આમ તો કુમેળ ઉપગત જેવા લાગે. સમગ્ર ચર્ચા છૂટાઈ મેઘાણીના ગદ્યની એક ગીચી છટા-કમુજલ રંગી ગાંધુરી ઉપગતવા માટે નોંધવિત થયું છે. એ ગદ્ય સૈની સ્વયં જ સ્વાભાવિક હૃદયના ઉદ્ગાર રૂપે નિસત થતી લાગે જેના કો સૈની “લાખો દિસોની અદર ધારી અસર

નિપજવવાના " ધ્યેયથી કેળવાયેલી છે. એની પાછળ કસબીની મહેનત અને કારીગરી છે. વાત સચોટ રીતે કહેનાર લોકવાર્તાકારો પ્રેક્ષકો ઉપર ધારી અસર ઉપજાવવા માટે જે પ્રવાહી સળંગ સંધેકાદિતાર ગદ્ય શૈલી કેળવતા હતા; સાહિત્યરંગી તોરવાણું પત્રકારિત્વ જે જરી કસબથી પોતાના લખાણને સચોટ અને રંગીલું બનાવતું હતું, એ બંને મૌખિક ગદ્યવાણી અને પત્રકારિત્વની લખાતી વાણીમાં મેઘાણી દીર્ઘદાળ સુધી પહોંચ્યા છે. પોતાની વાક્યચર્યાના કે વાક્યમાં આવેલા શબ્દ બાળતમાં પણ મેઘાણી એની યોગ્યતા, સચોટતા, વગેરે માટે કલાકારના જેવી તીવ્ર રુચિથી મથામણ કરે છે. પરિણામે એમનું ગદ્ય સ્વયંબૂ આપમેળા નિઃસ્ત હૃદયાર સમુ-લીલામય હોવા છતાં, કલાસ્વામીનું સ્વામિત્વ, સજ્ઞાનતા, શબ્દપસંદગી અને ઘડતરમાં મથામણથી પ્રાપ્ત થતી તાલીમ, અને પોતાના ગદ્યની શૈલ્યાને પ્રસન્નતાથી નિરખી મમળાવી મમળાવીને રસ લેતાં લેતાં રજ કરનાર ગદ્યકારની ખુમારી વગેરે લક્ષણોની પણ છાપ ઉપસાવે છે.

કંઈની ઉખા આપી બોલાતું—બોલીને વ્યક્ત થતું આ ગદ્ય હોવાથી તેમાં જામ, ભાવ, વિચાર અને કલ્પનાની ગતિવિધિ પ્રમાણે વાક્યપ્રવાહમાં ફૂટતા, મંદતા, આરોહ-અવરોહ, વાક્યભારની ભાવ પોષક માંડણી, વચ્ચે વચ્ચે એકાએક તદ્દન મૌન અને પછી પાછો આવેશમય ઉચ્ચારણનો પ્રવાહ દાખવતો પોરો અને પ્રયાણ (Pace and movement..), ભાવ પ્રમાણે શબ્દચૂરછોના લહેકા, વાક્યની છટા અને મરોડ...વગેરે લક્ષણો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મૂર્તિમન્ત થાય છે. આમ છતાં હૃદયદ્રવ્યનો ઉકળાટ પ્રગટ કરનાર નર્મદના ગદ્યની જેમ આ ગદ્ય હિંબોધનાત્મક બનતું નથી. વક્તૃત્વની રાગબદ્ધ ને ચોટ મારનારી છટાઓ દાખવતું નથી; નાટ્યકારનાં પાત્રોના વાર્તાલાપ જેવું નાટકીય બનતું નથી; દોષ અચ્છા વાર્તાલાપકાર Conversationalist ના જેવી અસંખ્ય ચિત્ર-વિચિત્ર વાક્યછટાઓમા રાચતું નથી.. એની ગતિમાં એમ છતાં સ્વસ્થતા છે. બેઠા શ્વાસોચ્છવાસના લેખિત ગદ્ય જેવી આવર્તન લઈને પૂર્ણતામાં શમતી સ્વસ્થ ગતિ છે સંગીતકારના જેવી સવાદી સુસ્વનતા છે. કેલનશૈલી જેવાં લયગદ્ડ પગલાં છે. આમ લેખિત અને બોલાતા ગદ્યના મધુરે રસાયણમાંથી મેઘાણીનું ગદ્ય પોતાની વિશેષતા મેળવે છે.

બોલાતા ગદ્યમા પણ તળપદી લોકવાણીમા જે માધુર્વ છે, ચોટ લગાવતી વેધકતા છે, વાતાવરણ ઉપસાવતી ચિત્રાત્મકતા છે, અર્થગર્ભ-ભાવાદાર શુદ્ધ અને બોલકું વ્યક્તિત્વ દાખવનાર શબ્દો છે એનો પારખી

પ્રકરણ ૬

સોરઠી વાર્તાકાર

ધરતીનાં ધાવણુ પ્રેરિત વાર્તાકલા :

મોઝાર્ટેયો દુહો ભલો, બધી મરવણુ થી બાત
જેબન છાઈ ધણુ ભલો તારા છાઈ રાત

+ + +

કામણુ કયાં કમાવ ખાણી ખોડી ખળભળે
પાણુ કદે ગ્રીતાળ દુહો અમારા દેશને:

તારામઢી રાત જેવી જોબનજાથી નારી જેવી માન્વાડની ગગતી
રાતની વાત જેવી રસીની પત્થર-હુલનાને પણ ગ્રીતાળ કરનારી, મૃત્યુ
પામેલાની ખાલીઓને પણ ચોઈખોવથી અને વીતેવી વાતને પ્રત્યક્ષ શ્રાવનારી
કથનશૈલીથી ખગલગાવનાર-અથવા ખળભળી જીકે છે તેવું વાતાવરણુ સર્જનાર
દુહો જેવી રમીક્ષી વાર્તાઓ મેઘાણીએ સામગ્રી ગ્રીની, ટપમળી અને નવસ સ્કારે
મઢીને ફગીથી રજૂ કરી અર્વાચીન સાહિત્યે અને ધુનિવર્સિટિએ સ્કારેવી
દુચિ અને વિકસાવેની વિવેક દૃષ્ટી અને જગતના વાચ્યા તેટલા સાહિત્યે
પ્રગટાવેની રસદૃષ્ટિથી લોખંડે કહેવાતી વાર્તાઓને ‘ પોતાના હૈયાના હુલાખ
આપી ’ મેઘાણીએ રમવારના પાચ લાગ પુરાતન જ્યોત સોરઠી સતો અને
ખહારવટિયાના મિસ્સાઓ રજૂ કર્યા

ખ્યાત વસ્તુમા પોતાની આયોજન કલા દ્વારા નાટ્યાત્મક વસ્તુમથન
કરી, પાત્રોને વાર્તાનાપ અને કિનાવેગ આદિ દ્વારા જીવત બનાવી કવિ કા વાતમા
રસની અભિવ્યક્તિ કરે છે અને તથી તે નવવસ્તુ નિર્માણ ન કરતો હોય છતા
સર્જક ગણાય છે તેમ મેઘાણીની આ વાર્તાઓને પણ વિશિષ્ટ એવું કવિકર્મ,
સર્જન લેખનુ જોઈએ લોખવાર્તામરોની વાર્તાઓને ને વાર્તામ્યનરીતિને અર્વાચીન
લોકો સમક્ષ રસમન અને સહુ ના ॥ સકે તે ગીતે રજૂ કરવા માટે વસ્તુનું
મેઘાણીએ નવું આયોજન કર્યું છે લાપા અને કથનગીતિને સ્કારીને સુધક
બનાવી છે વાર્તા લખનાર તરીકે પોતાના હૈયાના હુલાખ આપી ન અમળ્ય

તેવી ગૂઢ દૌતુકમયતાની આલા પ્રસરાવી છે, ગદ્યો ઉદાવ આપ્યો છે, અને ભાવનાએ મુગ્ધ કરી હૃદયમાં સીધે સીધી વાસ કરવા લાગે તેવી મહેક વાર્તાના નિરુપશુમાથી પ્રગટાવી છે. આયરીશ કવિ એ ઈ એ કહ્યું છે તેવી મમતા કરતા મમતાના મારની વિગેવતાને લીધે પ્રકટતી ભાવના, ઝખનાથી આ વાર્તાઓ સામાન્ય કહેવાતી લોકકથાઓ, ચારણોની વાર્તાઓ કરતા વિશેષ મોહક, હૃદયને મુગ્ધ કરનારી બની છે “કાગે એમને ધરતી પરથી ખેસવી અમરલોહમાં ચડાવી વિશુદ્ધ બનાવ્યા છે આજે એ ચક્ષુઓને જોવાની અને મનને સાલગવાની વસ્તુઓ મટી જઈ હૃદયને ચિતન કરવાની વસ્તુઓ બનેલ છે આજે એ તેટલા પ્રમાણમાં આપણી નિકટમાં આપ્યા છે આપણા પરિચિતો ન્યા છે”

ગઈ કાલના, સરી ગયેલા સૌરાષ્ટ્રની આ વાતો છે, છતાં હૃદયને ભાવના રૂપે આરાધવાની એ વાતો બની જવાથી હૃદયની વધારે નિકટ આવી છે આ વાર્તાઓના પાત્રો આપણા જેવા આપણા માહેના કાર્મિક છે; લોકોત્તર-દૂગના પ્રદેશના જોએગી ભૂમિકાના રાજવીઓ અને હિમરાવો નથી અને છતાં એ પ્રતાપી ચહેરાઓ આપણી આસપાસ આપણને મળતા નથી એ ઘટનાઓ, પ્રસંગો, બનાવો ને દિસ્સાઓ આપણુ ધ્યાન ખેંચે તેવા ઉદાત્ત, સ્તબ્ધ કરે તેવા વિરલ અને ચમત્કૃતિજનક, રમ આપવા ગ્રેરે તવા મહાન અને વીરશયિત અને છતાં ધરતીની આસપાસની લોકસૃષ્ટિની લીલા ભૂમિના જ એ પરિચિત પ્રસંગો હોય છે ભાવના તરીકે આ ગ્રેમ અને વીરત્વ પ્રત્યે ખેચાણ થાય છતાં વાસ્તવ જીવનમાં એને આદર્શ સ્થાને સ્થાપી તેનું અનુસરણ ન કરી શકીએ તેની જ એ ભાવનાઓ રહે છે

લોકવાર્તાકાર શામળે કહેલું કે “કવિ શામળે કહે વાત કરામત છે” એમ આ વાર્તાઓ પણ કહેનાર-સાલગનાર સદૃશ બાજુતા હોય છે કે, ‘આ તો વાર્તા છે’ એટલે એમાં વાસ્તવ અને કલ્પનાનું કાર્મિક અસિનવું રસાયણ તો આવવાનું જ વાર્તારસ તો જ જામે આમ આ રસધારની વાર્તાઓએ મેઘાણીને તેમજ આપણા નવલિખના ઇતિહાસને વસ્તુપસદગીની આ જાતની દષ્ટિ આપી તે તેની વિશેષતા લેખવી ઘટે

લોકોના જીવનમાં જે મૂલ્યો જીવનને દોરી રહે છે તેને લોકજીવનમાંથી ને પોતાના અનુભવમાંથી તારવીને પ્રકાશમાન કરવા અને લોકો આગળ મુકાયેલા એ પ્રકાશિત મૂલ્યો, ભાવનાઓ, સંસ્કારોને લોકો ‘પોતાના’, પોતાની

પરંપરાના, પોતાની 'ધરતીના' સંસ્કાર તરીકે સઘ ઝોળખી લે તે રીતે મૂકવા... અને માટે એવું જ—પારકું લાગે તેવું નહીં—પણ આપણાપણની લાગણી જન્માવે તેવું વસ્તુ પસંદ કરવું. આ જાતની નવલિકાના વસ્તુપસંદગીની દૃષ્ટિ પણ આ વાર્તાઓએ આપી.

ખડુજન સમારાધાન કરી શકે—આળાલ વદ સહુનાં હૃદય, અંતરાત્મા 'હાં' આ ખરી વાર્તા! ઠીકે ઠીકે લાગે તેવું વસ્તુ પસંદ કરવું. એ પણ આ વાર્તાઓએ ગુજરાતી નવલિકાને આપેલી શીખ ગણી શકાય.

વસ્તુપસંદગીની આવી આવી વિશેષતાઓ જેમ નવલિકાની રજૂઆતની કલામાં પણ આ લોકવાર્તાઓએ અનુકરણીય વિશેષતાઓ દાખવી છે. વાર્તાનો પ્રવાહ પ્રસન્ન કરતો કરતો સાંભળનારને વીંટી વળે, લાવમય બનાવી તન્મય કરે, હર્ષ, શોક, ઉત્સાહ, તિરસ્કાર, ક્રોધ, ઝીડ આદિ લાગણીઓને ઉન્મુક્ત-પણે વિહરવાની ને જીજ્ઞાસાની છૂટ આપે અથવા વધારે સારી રીતે ઉછાળે તેવો હોય છે. આથી વસ્તુના જુદા જુદા અંશોને આમ તેમ ફેરવી તેનું આડું અવળું સંકુલ મથન નહીં—પણ લાવપ્રવાહ-ભ્રમિ અને બનતા બનાવના ઐતિહાસિક—કાલનિર્ધારિત ક્રમ પ્રમાણે સરળ અને છતાં રસમય મથન આ વાર્તાઓનું હોય છે. લાંબા બિનજરૂરી વર્ણનો નહીં અને છતાં વર્ણન વિહોણી નરી શુષ્ક કથાનકની કેવળ ઘટનાઓ પણ નહીં, તેવું કંઈક અંશે 'બેલાડ' ને મળતું વાર્તાનું વસ્તુમથન આવી વાર્તાઓને અનુકૂળ હોય છે, અને તેથી તે ખડુજન સમાજનું સમારાધન કરી શકે છે.

આ વાર્તાઓ કહેવાય છે. એટલે શબ્દ અને વાક્યના નાદ-દેહનો, આરોહ-અવરોહનો, લયનો, કંઠની ધ્રુવરીનો, અસ્પષ્ટતા ને તીખાશ કે સ્પષ્ટતાનો...વાચિક અભિનયના સાર્વિક તેમજ જનસમાજના દર્શનમાંથી જીકાવી અતિથયોક્તિ કરેલા હાવભાવ આદિ અંશોનો, પૌરો (Purse) અને પ્રયાણ (Movement) નો-વગેરે માનવકંઠની કલાનો ઉચિત અને સમર્થ વિનિયોગ થાય છે. વાર્તા લલે લખાતી, છપાતી ને વંચાતી હોય, છતાં વાર્તા વાંચનાર આંતરિક કર્ણ દ્વારા વાર્તાને સાંભળે છે, અને એ સાંભળે છે તેથી લખેલી નવલિકામાં જેટલે અંશે આ બોલાતી વાર્તાનાં નાદ-પ્રવાહ, અભિનય, લહેકા આદિનું 'સંલગાય' તેટલે અંશે વાર્તા મુગ્ધ કરનાર-પકડ જમાવનાર બને છે.

મેઘાણીએ નવલિકાઓ ન લખી હોત અને માત્ર આ રસધારની

વાર્તાઓ જ લખી હોત તોપણ મેઘાણી ગુજરાતના એક અભિનંદનું નવાણું વહેણવનાર પ્રથમ હરોળના નવલિકાકાર લેખી શકાત તેવી અને તેટલી સમૃદ્ધ આ વાર્તાઓ છે. ઝોળીપો, કરિયાવર, દીકરો, બાપનું નામ, દીકરાનો મારનાર, ધોડાની પરીક્ષા, વેર, દુસ્મન, ખૂમણાની ચોરી, અબો સોરાહ્યો, ભીમે ગરણિયો, હીપો ખુમાણ, વર્ણુવો પરમાર...વગેરે વાર્તાઓ એક સુગ્રાંથિત નવલિકા સમે આસ્વાદ આપે છે. કેટલીક વાર્તાઓ તો એના કાવ્યમય વાતાવરણથી કથાગીત-બેસેડ-જેવો કાવ્યનો આસ્વાદ આપે છે ને કેટલીક તો નવાં ઊર્મિકે જેવી ઉત્કટ ઊર્મિ-લહેરખી લહેરાવે છે. શેત્રુંજીને કાંઠે, રતન ગિયું રાણ, બાળપણની પ્રીત, દેહના ચૂરા, ખૂત રૂવે બેંકાર, ભાઈ, પિંજરાના પંખી, આઈ! ભાઈ બહેન...વગેરે વાર્તાઓ રસજાતી મહેક મૂકી જાય તેવી કાવ્યત્વમય છે. વિશ્વનાથ લઈ ઠહે છે તેમ, " આ પાંત્રીસ ચાળીસ વાર્તાઓ ગુજરાતી નવલિકા સાહિત્યની મહામોલી સંપત્તિ ગણાય એવી છે, એમાં જે પ્રેમ-શૌર્યની યનમનતી જોમદાર મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિ ચેતનવંતી ધમકભરી તાકશ શૈલીમાં રા. મેઘાણીએ મૂર્ત કરી છે તેને લીધે આપણા નવલિકા સાહિત્યમાં એ વાર્તાઓ સદાને માટે વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવશે."¹ સોરાઈની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પ્રાણ અને અર્વાચીન સોરાઈના હૃદયમાંની લાવનાની સાચી વાણીનો ધળકાર આ રસધારમાં પંક્તિએ પંક્તિએ ધળકે છે. વિશિષ્ટ પ્રદેશનું વિશિષ્ટ સમયનું જીવન આ વાર્તાઓમાં મદાયું છે, છતાં એમાંના રહસ્યની, રસમયતાની, માણુસાઈની મહેક સનાતન માનવજીવનનો સ્વાભાવિક ધળકાર સંભળાવે છે. ગુજરાતી નવલિકાના ઇતિહાસમાં આ માત્ર લોકકથાઓ છે એમ માની આ મેઘાણીના વિશિષ્ટ ભાત પાડનારા તેજસ્વી સર્જનને બાજુએ રાખવાથી વાર્તા-તત્ત્વની વિભાવના વિષે, અને ગુજરાતી નવલિકાના વિકાસના ઇતિહાસ વિષે, સંપૂર્ણ ચિત્ર આપણા મનમાં ઊપસતું નથી.

કોઈ પણ દેશનું સાહિત્ય-સ્વરૂપ એ દેશની ધરતીમાંથી, આબોહવામાંથી ન ઊગ્યું હોય તો એ આબોહવાને અનુકૂળ બની એ ધરતીનું સ્વાભાવિક સાહિત્ય સ્વરૂપ ધારે ત્યારે જ તેનું રૂપ પૂરેપૂરું ખીલે છે. આ લોકવાર્તાઓ એ ગુજરાતની સોરાઈની ધરતીની મૂળ પેદાશ છે. ગરબીને જેમ ન્હાનાલાલે તળ ગુજરાતના જ સર્વશ્રેષ્ઠ ઊર્મિકાવ્યો ગણાવ્યા, તેમ આ રસધારની વાર્તાઓને આપણે તળ ગુજરાતની 'ઈંડીજીનસ'—સ્વતંત્ર સ્વયંજૂ નવલિકાઓ લેખવી જોઈ એ.....

અર્વાચીન જીવનની વાર્તાઓ :

“૨૧. મેઘાણી વિષય પરત્વે જેમ સૌરાષ્ટ્રી જીવનના, વ્યવસાય પરત્વે પત્રકારી જમાતના, તેમ પ્રતિ પરત્વે ધૂમકેતુની પેડે જીવવાણી જીવનના સાહિત્યકાર છે.”^૧ એમ કહી વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ રસધારની વાર્તાઓ મોટે ભાગે ઐતિહાસિક ને કૌતુહલગી છે, તે ‘ચિનાના અંગારા’ આદિ નવસિદ્ધાઓ વાસ્તવરંગી છે, “જૂનું એ ભાવનાદર્શી કલાધી ચીતરે છે, તે નવું એ વાસ્તવદર્શી કલાધી મૂર્ત કરે છે”^૨.....એમ આ બે પ્રકારની દૃષ્ટિનો બેદ સ્પષ્ટ કરે છે. રસધારની રસમય ધારા જેવાં ઊર્મિવદેન આ તદ્દય દ્વારના ચિનાના અંગારાઓમાં નથી તેથી આ વાર્તાઓ વાર્તાના સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ, લેખકની દૃષ્ટિની સ્વસ્થતા ને મર્મ-ગામિતાની દૃષ્ટિએ વાર્તાના અસ્મિતવા પ્રયોગ-આયોજન અને દરશનની દૃષ્ટિએ પશ્ચ નિર્જળ એવું વિધાન કરી શકાય નહીં. “એમનું પ્રથમવય જીવવાણી પરિસ્થિતિ વચ્ચે વીત્યું છે અને પાછળનું આધુનિક સંસ્કૃતિ વચ્ચે પસાર થઈ રહ્યું છે, એટલે એમની દૃષ્ટિ સદાય જૂના-નવા આચારો-વિચારો વચ્ચે સરખામણી કર્યા કરે છે. અને જૂનાનો એમને જન્મથી જ પ્રેમ છે, એટલે એ અણપ્રક ગણાતા જૂના તરફ આદરપૂર્વક નિરખી, તેની ખૂબીઓ બતાવી, તેને માટે આપણા અનંતરમાં માનરૂતિ પેદા કરવામાં તથા સામી બાદ્યે સુધરેલ ગણાતા નવીન તરફ કટાક્ષભાવે જોઈ તેની ખામીઓ બતાવી, તેને માટે આપણા અનંતરમાં તિરસ્કારરૂતિ પેદા કરવામાં રાગે છે.”^૩ અનંતરમય રાવળ પશ્ચ “પાત્રોના આલેખનમાં નવીનોનું તેમની નળજાઈ દેખાડતું અને અતિ વાસ્તવિક અને જીવવાણીનું તેમની સજ્જાઈ દેખાડતું તથા ભાવનારંગ્યું-એ આલેખન વિશિષ્ટ મેઘાણી-માનસનું કાર્ય મેળે છે.”

મેઘાણીને પોતાને તો “હું તો જૂના વિચાર અને નવા વિચાર વચ્ચેનો વિવેક જ સમજી શકતો નથી. એક જળરો ગોટાળો જૂના નવાને-નામે ચાલી રહ્યો છે!” એમ આ બેદ દેખાતો જ નથી. છતાં વર્તમાન સૌરાષ્ટ્રના દર્શને તેમને ભાંગી ગયેલા ચોરાની અવદશા જોઈ જૂના જીવનની લોકોને કકડીને જુઓ લાગે તેવું સર્જન કરવાની સિદ્ધશ્તા જાગે છે. આથી વર્તમાન જીવનમાં એમના હૃદયમાં-પરોવા રસમયાં લોકજીવન જેવાં પ્રેમશૌર્ય અંકિત ચિત્રો ન લાધતાં વેદના ધાય અને તેથી આવેશશીલ, ઊર્મિભર્યું દેખાડતું, કટાક્ષો ઉછાળતું ચિત્રણ તેઓ કરી બેસે તે સ્વાભાવિક છે વાર્તાબીજને ખીલવનારી ભાવના, હૃદયનો રાગ,

સૌન્દર્ય દર્શનનો હિલ્સાસ, એને હૈયાના 'હુલાવ' આપી શકાય તેવું જીવન જ તેમની નજરે ચડતું નથી, એટલે મેઘાણીને પોતાને જ આ નવલિકાઓમાં પ્રેરણાની ક્ષમ જુદી જ સૃષ્ટિમાં વિહરે છે તેનું પૂરેપૂરું લાભ છે જ.

“વાસ્તવલક્ષી વાર્તાઓને દોરનાર ઘણુંખરું માટીનાં 'માનવીઓ' વચ્ચે જ આથડે છે, બનતા બનાવોને લાગે છે, જીવતાં જમતાં માનવહૃદયોના સારા નબળા ધનકાર, મનોવ્યાપાર, આવેશ, વિચાર, વિદાર છત્વાદિની બહુરંગી લીલા જોતો એ જોભો હોય છે. એની સૃષ્ટિના સીમાડા મુકરર છે, તે સાથે સાંકડા પણ છે.”^૧ જ્યારે લાવનાલક્ષી વાર્તાઓ “નિર્મલ તેજોમય લાવનાકૃતિ નિપજાવી શકે છે; સહુને જોવી ગમે તેવી રમ્ય અને ટાઈને ન હુલંવે તેવી નિરપેક્ષ...”

આવી વાસ્તવલક્ષી વાર્તાઓ તરફ અંતે આવી જાતના નવીનોની નબળાઈઓ, છીછરાપણું અને દંભ દાખવતી વાર્તાઓ તરફ તેઓ કેમ વળ્યા એ વિવેચનનો પ્રશ્ન નથી. વાર્તા તરીકે જે આપણા ચિત્તમાં એ સખળ વિચાર-તણખો મૂકી જતી હોય, આપણી સમક્ષ જીવનની ટાઈ સમસ્યાને, જીવંત અને જીંડો હૃદયને ક્ષુબ્ધ કરે તેવો-સળવળાટ પેદા કરે તેવો લાવ પેદા કરતી હોય, પાત્રોનાં વ્યક્તિત્વને વિસાર્યાં ન વિસરાય તે રીતે આપણી સમક્ષ મૂકી જતી હોય તો એ વાર્તા જીનવાણી જીવનને ગાય છે કે નવા જીવનને એ જોવાની જરૂર નથી.

વાર્તાનાં રસદર્શનમાં વાર્તામાં મૂંઝાથેલા નીતિ-અનીતિના કે તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રશ્નોની ચર્ચા મહત્ત્વની નથી તેમ વાર્તામાં જીનવાણી તરફી છે કે નવીન પ્રત્યે પક્ષપાત ધરાવે છે તેવી તારવણી કરવાથી વાર્તા વિશેષ રસાનંદ આપતી નથી.

મેઘાણીનું આ જાતનું વલણ તો જ્યારથી તેમને પેલો 'ગોવાળનો ન્સાદ' સંલગ્નાયો ત્યારથી નિશ્ચિત થઈ ગયું હતું. આવા સાદ સાંલગ્નનારને એ સાદની સૃષ્ટિ સિવાયનું સળજળ ખારું અને ફિક્કું લાગે છે. પછી કઈ હોંશથી એ આ જીવનને રમણી શકે,^૨ હૈયાના હુલાવ આપી શકે, શી રીતે લાવનાની સૌન્દર્ય નિર્જરતિ સૃષ્ટિ એમાંથી રચી શકે? સંતોએ સમાજના વ્યવહાર અર્થે આચાર પ્રત્યે કવચિ તો શાપવાણી ઉચ્ચારતા હોય તેવાં પ્રતિક્રિયા જનિત કટાક્ષ વેળો ઉચ્ચાર્યા છે...મેઘાણીમા પણ આપ્રત સમયના દર્શને આવી આંતરિક અને અનિવાર્ય એવી પ્રતિક્રિયા જ ઉછળી રહે છે., મેઘાણી એ જાણે

છે : " ભાવના અને કલ્પનાની ભોમ છોડીને વાસ્તવ જગતની ખાડા-ખખડિયાળી, વાંકધોઝ્યા ભરેલી, કંઈક અંશે અસુંદર તેમ જ અસુગંધિત ગલીફૂંચીઓમાં ધૂમવાતું કેમ ગમે છે ? કોણ જાણે. ગમવા ન ગમવાની આ બાબત નથી, સુંદરને ત્યજી અસુંદરમાં વિચરવાનો ય આ પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન એક જ છે, કે આલેખનારો ક્યા ઉદ્દેશે માનવીના મનોરાજ્યને નિહાળવા અને પ્રકટ કરવા નીકળેલો હોય છે ? કોઈ એકાદ વાદ્યું સમર્થન કરવા માટે ? કોઈ ચોક્કસ પક્ષ સેવા માટે ? કોઈ નીતિ અથવા આચારનો પ્રચાર કરવા માટે ? કોઈ દોંગ, દંભ અથવા દુષ્ટ મનોવ્યાપારનું ઢાંકણ ખોલવા માટે ? જગતના સમગ્ર નિર્માણને દુષ્ટ સમજનાર કોઈ શ્રદ્ધા વિહીન Cynic ના તોરથી ? કે જીવનની કોઈ સમસ્યાનો ઉકેલ શ્રવણવાની કલ્પાણુ શુદ્ધિથી ? ક્યા જી રથી ? ક્યા વસણથી ?

જવાબ આટલો જ છે : આવા એક પણ ઉદ્દેશથી નહિ, ક્યા પણ વસણ વગર કેવળ નિરખવાને ખાતર. દુનિયાને નિરખવામાં જે એક હેતુવિહીન દ્રેષ રહિત, -છતાં સહેજસાજ કહાર કોતુકલયું રહસ્ય જડે છે તે રહસ્યને સૌન્દર્યની ભોંય ઉપર ઉકેલવા માટે. "

સૌન્દર્યની આ ભોંય સૌરાષ્ટ્ર પ્રત્યેની અને પોતાના લોક પ્રત્યેની તેમની મમતા પૂરી પડે છે. સૌરાષ્ટ્રનું પ્રતાપી અને લાલીભર્યા જીવન-ઉદ્દાસથી છલખલતું મોઢણું જીવન અત્યાર સુધી જે તેમણે આરાધ્યું હતું તેની ભાવનાઓની વિકૃતિ થઈ હતી, એની જગ્યાએ આવેલ નવીન જીવનવ્યવહારમાં છીછરાપણું ને એની એજ વિકૃતી પ્રગટતી હતી. રડ્યા ખડ્યા કોઈ કોઈ કોથીના જીવનમાં, ગરીબ, મમતાળુ, ચીલડા વેચનારીમાં કે જી બા જેવી નારીના જીવનમાં, મહાજનના કોઈ જીવવાણી દુહારોહની ગરવી સમતામાં, એ ખોલવાતા જીવન-ગૌરવના તણખાઓ ઝખઝારા કરતા હતા. સ્વાભાવિક રીતે એના તરફ પક્ષપાત રાખનાર મેઘાણીને નવા જીવન આગળ એ જૂના જીવનનું ઓછામાળાપણું, ગરીબડાપણું અને ઉપેક્ષા ખૂંચે છે. આથી જીર્મિષ્ટરિત વાર્તાકારને મન સ્વાભાવિક એવા આવેશથી, એવી જીર્મિષ્ટતાથી, કવચિત ઘૂટેલા ધેરા રંગોથી આ વાર્તાઓ તેમણે લખી છે. વિશ્વનાથ ભટ્ટે આ નવાલિખકોને ' જીર્મિષ્ટાસ્યના દોષથી દુષિત ' ગણે છે, વિજયરાય વૈદ્ય "કર્તાની કોઈક વાર હદ વટારી જતી સંવેદનશીલતા " ૨ ને લીધે વાર્તાઓ ' સ્થળે સ્થળે જીર્મિષ્ટ, કેવળ અધીર કે અતિ કાલ્પનિક ' ગણે છે, પણ એવું છે માટે જ મેઘાણીની વાર્તાઓ સાદાંત વાંચ્યે જ છૂટેલા યાવ તેવી રસાવહ બને છે. અને મેઘાણીને આ વાર્તાદષ્ટિ દ્વારા

‘સૌંદર્યની ભોય’ પર જે કહેવાનું છે તે કહી શકાય છે.

અમૃતલાલ ગેડે લખ્યું છે કે, એમનો ‘ચોરાનો પોકાર’ એ જાણે એમના આત્માનું પ્રતિબિંબ જ હતું ત્યાર પછીના એમના આજ સુધીનાં લખાણોમાં વેદના ચીસ-પોકાર જ આપણે સહુએ જોયા છે”^૧ આવી અંતરની કોઈ અખનાભરી અને મમત્વની દૃષ્ટિથી મેઘાળીએ એ વાસ્તવદર્શન કર્યું છે. પરિણામે ધૂમકેતુ જેની સૂક્ષ્મ, સુઘડ અને રમણીય લાવનાઓ તો નહીં પણ લોકજીવનની સહજ ભુદ્ધિને ગમ્મ એવી ધીંગી લાવના-ભક્તિ અને વાસ્તવદર્શન તાણાવાણાની જેમ અથવા સેળમેળ થઈ, એકરસ બની, આ વાર્તાઓમાં વહે છે.

તેથી જ વિજયરાય વેદ્ય તેમા “કર્તાની કલ્પનાશક્તિ અને વાસ્તવિક દર્શનનું ઘણું સપ્રમાણ સફળ મિશ્રણ થયેલું”^૨ અનુભવે છે. કયાક “પ્રગલ્ભ તાદૃશ ચિત્રાલેખન,”^૩ “સળળ કોઈવાર પ્રજળતો કટાક્ષ” કવિત્વવાળા વર્ણનો જુએ છે. “અમાજના ચઢ-જિતર થરોમા ને વિશેષ કરીને ગામડાના એ થરોમા ફરવાની અને તેને ઝોળખવાની તક એમને ઠીક ઠીક પ્રમાણુમા મળેલી હોવાથી તથા એ ઝોળખવેળા પડતા સરકારો સત્વર ખૂબ સમભાવથી કે જિડા રોયથી ઝીલી શકાય તેવું અત્યંત સવેદનશીલ ચિત્ત કુદરતે એમને બહેલું હોવાથી, તે આપણી આ સામાજિક શરમેના આ શબ્દચિત્રો પીઝીને, બહુધા ઘેરા રંગોમા બોળીને, એકદરે સફળતાથી દોરી શક્યા છે સાહિત્યકાર પોતાના પાત્રો સરજતા જડ રહે તો તેની કૃતિ પથ્થર જેવી રહે, તે આત એતનથી અસ્વસ્થ બને કે પીગળીને પાણી થાય તો યથાસયોગ કૃતિ ભૂમ્મીને ઝોલવાતો ભડકો બને કે આકરણીન ધૂમ્મસ બને. પણ જો તે હૃદય-મનની સર્વ શક્તિઓને સજીવપણે સમતોલ રાખી જાણે તો તેની કૃતિ વર્તમાનને ઉખાલયો પ્રકાશ અર્પીતી અને દૂર દૂર ભવિષ્યમા પણ પ્રચંડ અવિચળ કિરણો પ્રસારતી જ્યોતિ નીવડે. આપણા વાર્તાકારના શબ્દચિત્રો પરથર જેવા નથી પણ અત્યારે તેમા જ્યોતિ કરતા ભડકા અને ધૂમ્મસના જ ગુણો કેટલીક વાર દેખાય છે”^૪

આમ સવેદનશીલતા, જિર્મિતો ઉજાળ અને લોકગમ્ય ધીંગો લાવનાપ્રવાહ મેઘાળીને ‘સૌંદર્ય ભોય’ પૂરી પાડે ■ તેની ઉપર એમની અર્વાચીન સમયની આખી તળપદી જીવનસૃષ્ટિ જોવી થાય છે. માણસાઈનો મજીવન પ્રવાહ

૧ ગર્મિ-સ્મૃતિ અક : ૫ ૩૪

૨. નર્મ અને કેવડી ૫ ૧૨૩

૩ જોનન ૫ ૧૨૬

૪ જોનન ૫ ૧૨૩-૧૨૪

રસપૂર્વક નિહાળવાની હોશ ધરાવનાર મેઘાળીને વાર્તાના બનાવો કે સામાજિક ઘટનાઓ કરતાં એ પ્રસંગમાં પાત્રનું હીર, તેનું પાંગરી બિહતું વ્યક્તિત્વ, તેના સચેત હૃદયના ચુપ્ત પ્રવાહનું પ્રાકટ્ય જે રીતે થાય છે તે નીરખવાની અને તેને આંગળી ચીંધીને પ્રગટ કરવાની રીત વધારે ગમે છે. આથી અનંતરાય રાવળ કહે છે તેમ, “તેમાં વસ્તુ-સંવિધાનની કળા કરતાં પાત્ર-નિરૂપણ બે વાર્તાકારે મહત્ત્વનું માન્યું છે.”^૧ ચારણોની વાર્તાઓએ મેઘાળીને આ આજ રસિક વાત માંડવાની રીત છે એમ શીખવ્યું છે. પરંતુ અહીં લોકવાર્તાના પાત્રને રંગ આપતાં, બિરદાવતાં, એના મહિમા અને પ્રસંગોનું બ્યાન આપતાં, કથાનક પ્રકારને બદલે તેને આધારે કંઈક ડળવી, કટાક્ષમય વર્ણનોથી, ઉપમાઓથી, વાતાવરણ પ્રધાન લાગતી અને સમગ્ર સમાજનું તળપટું વાસ્તવજીવન ખડું કરે તેવી વાર્તાકલાને અપનાવી છે. બિર્મસલર ભાવનામંડિત કલાકારની કુમાશલરી દષ્ટિથી માત્ર હૃદયના સાગરમાંથી પ્રગટ્યા હોય તેવાં-ધૂમકેતુની વાર્તાનાં પાત્રો જેવાં નહીં, કટાક્ષથી અને શુદ્ધિની ત્રીજીવટમરી કુશળતાથી પાત્રને ક્રિયાદોર આવનાર દિરેશની વાર્તાનાં પાત્રો જેવાં પણ નહીં-તેમજ મનોવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંત આધારે મનોવિશ્લેષણ દ્વારા પાત્રને પ્રગટ કરતાં અર્વાચીન વાર્તાકારોનાં પાત્રો જેવાં પણ નહીં, પણ ઉઘાડી આંખે સમાજમાં ફરતાં એકાદ બે વખત પરિચય થતાં પાત્રની જે છાપ પડે-સામાન્ય માનવી ઉપર, તેવી છાપ બિંમી કરતાં પાત્રો મેઘાળી વાર્તાદ્વારા રજૂ કરે છે. હંડે કહેજે, તંટસ્થતાથી, ઠાવકાઈથી, કવચિત ડળવે દેવે મસ્કરી કરતાં કરતાં પાત્રનું આચરણ મેઘાળી જુએ છે. એ આચરણના મર્મના ઉદઘાટનથી, અંતરનો મંભીર પ્રવાહ કોઈક દાણે અપ્રસ્તુત નાની એવી ક્રિયાદ્વારા વ્યક્ત થાય તો તેવી ક્રિયાના સચોટ ધ્યાન ખેંચે તેવા આલેખનથી, વાર્તાલાપથી, વાર્તાલાપના લંદેકાથી, બીજાઓના લર્ષાં લર્ષાં સમાજના ગરખાં, ટોળ અને અજડતા અભિપ્રાયોમાંથી એમ અનેક રીતે આ પાત્રના ઢાઈનું, વ્યક્તિત્વનું, માણસાઈનું દર્શન મેઘાળી દરાવી શકે છે. ‘એનેમલની કોટલી’ જેવી વાર્તા લખનાર ચૂનીલાલ મડિયા, ‘મેકાઈનો પ્રવાસ’, ‘માજવેલાનું મૃત્યુ’, ‘બોલમ’ જેવી વાર્તા લખનાર મુન્દરમ્ જેવી કલાનું અહીં પ્રથમ દર્શન થાય છે.

સમાજદર્શન :

“આમ તો એમની દરેક વાર્તા લખાઈ દોષ છે કોઈ પાત્ર કે પ્રસંગને ચમકાવવા કે કશુંક રહસ્ય કથવા, છતાં સમગ્રપણે વાંચનારને તેનું રંગ મળવાનું

સમાજદર્શનનું;” એ અનંતરાય રાવળે જે કહ્યું છે તે બરાબર, છે. લોકજીવનના રસિયા મેઘાગી પોતાની આસપાસના જ સૌરાષ્ટ્રના સમાજનું પરિવર્તન જુએ છે અને એ પરિવર્તન પામતો છતાં ચિત્તપરિચિત-આકર્ષક લાગતો ને ઠના અણુગમે ટપનન કરતો સમાજ એની બધી વિગતો સાથે આગ્રહ એ વાર્તાઓમાંથી આપણને વીંટી વગે છે. આથી જ એમના પાત્રો કોઈ વિશિષ્ટ માનસદર્શન કે સ્વભાવદર્શન ઠરાવવાને બદલે આપણે એને કયા કયાગેક નેના હોય તેનું જીવંત વ્યક્તિત્વ ધરીને પ્રત્યક્ષ થાય છે. સામાન્ય જનતાના લોભના પ્રતિનિધિ રૂપ એ પાત્રો છે

આ પાત્રોમાં નાગી પાત્રો જૂના વાતાવરણમાં ઘડાયેલા સારા નરસા સફળો ધરાવનાર નારી પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ લેખકે કવિની મુલાયમતાથી ‘પકડ્યું’ છે અને આલેખ્યું છે વિજયગાય વેદ મેઘાણીએ સર્જેલી ડોશીઓ આપણા સાહિત્યમાં સૌથી વધુ જીવંત એવા અભિપ્રાય નોંધી કહે છે “ગુજરાતી કાકિયાવાડી બા-એના માનસ, ગીતભાત અને વિષદ વાણીના જે નમૂનાઓ અહીં કિશોર બા, અનંત બા, મજા બા, પગા મા-ના ઉપે અવતર્યા છે તમા કર્તાની કદપનાશક્તિ અને વાસ્તવિક દર્શનનું ધણું સપ્રમાણ સફળ મિશ્રણ થયું અનુભવાય છે.” મેઘાણીની નવલિકાઓ લાગ પહેલાની ‘પાનકોર ડોશી’, લાગ બીજાની ‘હાલિયુ હાલ’ ના રતાધગા ડાલીમાં, ‘ઢાનજી રોઠું કાધુ’માંના પગખતની ગભરુ ડોશીમાં, ‘કેશુના બાપનું કારજ’માં ના કકુમાં, ‘ગગા તને શું થાન છે’માંના રાજરામના ડોશી કકુમાં વગેરેનું આલેખન જીવંત થયું છે લેખકે આ બાઓની બોલીના લહેકાઓને બરાબર પકડ્યા છે, એટલું જ નહીં પણ એ દ્વારા એ ડોશીના મૂળા હૃદયમાં રહેતા લાવના-પ્રવાહની પણ આખી દગવી છે ‘જેલ ઓફિસની બારી’માંની હીરજી કેદીની કુચમચુ ડોકે હલાવતી ડોશી સગા પુત્રને સવારે ફાસી નળવાની છે એ વેદનાને હૃદયમાં ભડારી સવારે ચડે છે ઈ, હાઈ! આ તો મને ઈમિ થયું કે મારા હીરજીને આ બહુ લાવતો. એમાં ય ખાસ કરીને મારા હાથનો ઢરેલ આ તો હીરજી તાસગી ભરીને પી બાય વહુના હાથનો આ ઈ ને મારો લાવે હુ હુ’ તેમાં ઈ મથાલો નાખીને પરથમ ઉઢાણુ, પછે પાલુ દૂધ નાખી દેર પાકવા દઉ, ને પછે આ નાખુ એટલે ઉપાગો આવી, કવચિત કટાગો આવે, તિરસ્કાર આવે, હહેડાઈ જઈએ તેવા વર્તન અને સ્વભાવના જે હાડો થેરો ગુપ્ત લાવ-પ્રવાહ વહી રહ્યો છે તેને વ્યક્ત કરવાની એક વિશિષ્ટ કલા મેઘાણીએ

ડોશીઓનાં ચિત્રોમાં દર્શાવી છે. આ ચિત્રો જોતાં, વાંચતાં અને આસપાસની જોયેલી ડોશીઓ સાથે જોતો તાજો મેળવતા પ્લાતરી થાય છે કે આ પ્રાંતવિશેષની ને મેઘાણીના સમયની ડોશીઓ જાણે કે સનાતન છે. દીકરાઓની અને નવા જમાનાની વૈચારિક સૃષ્ટિમાં પ્રવેશી ન શકતી, અને અંતરની વાતને અંતરમાં જ સમાવતી, ક્લુસ્ક ક બાજનોને મોટી ગણી ટક ટક કર્યા કરતી આ ડોશીઓ, ધરડા લૂથા આંધળા ગરીબ મા ને બાપ તરફ જાગતી દીકરાની લાગણી જેવી કરુણાની લાગણી જન્માવે છે. લાઈજ જેવી એક બે વ્યક્તિના બનેલા, માની લીધેલા સમાજના દોષો દોરવાતા, કેથુની બા હંકુમા “ રોવાં ફૂટવાં તો કરવાં જ જોવે ને લાઈ! સો પેઢીનો ચાલતો આવતો ધરમ કાઈ વજ્ર ચાર ચોપડી લણીને આવી છે તેટલા સારુ લોપાય છે?”^૧...“અઘણથી મેડીએ ચડી ચે ગયાં માડી! એમાં શેનાં ઠરીએ!” વગેરે વચનો બોલે છે, છતાં “કેથુ! વજ્રને ગરમ ઉકાળો પાવો છે, લાઈ? મારી પાસે ચપટીક ચીંથરીમાં બાંધ્યો છે. ચૂલો ક્યું?” એમ પણ તરત જ કહે છે. આમ વિરોધાભાસી લાગણીઓના આંતરપ્રવાહ એમની વાણી ને વર્ણનમાં પ્રગટ કરીને મેઘાણીએ હૃદયસ્પર્શી, ધર ધરની બા-ઓનાં ચિત્રો આલેખ્યાં છે. લેખક લખે છે કે “ ‘પાનકાર ડોશી’^૨ તદ્દન કલ્પિત પાત્ર છે. પણ પેલી પાલાગાડીનું વર્ણન વાંચીને મારા પિતૃગામ બંગસરાનો કોઈ વતની મારી અથવા તેની માતાને પાનકાર ડોશીના પાત્ર જોડે બંધ બેસતી દરવા મથે તો તેને મરવાનું જ મન થાય.”^૨ છતાં લેખકની દૃષ્ટનાસક્તિએ આ ડોશીઓનું ચિત્રિતન સ્વરૂપ એવી સારરૂપ રેખાઓ બેંચીને આલેખ્યું છે અને તેમના સ્વભાવનું એવું લિંકું સમજાવી મર્મદર્શન ક્યું છે કે, આ જાતની પાત્રની બંધબેસતાં દરવાની લાગણી અને ચિરપરિચિતતાનો ઉમળકો આ પાત્રોને અનુભવતા થાય છે કાન્યત્વની કોઈ અકલ્પ લાગણી તેથી જાગે છે.

લેખકની સૌરાષ્ટ્ર પ્રત્યેની જાંડી હૃદયમાંથી આવતી મમતાના મારની વેદનાએ આ ડોશીઓમાં વહી ગયેલા, વહી જતા સૌરાષ્ટ્રનું જ મૂર્તરૂપ જોયું છે. આ દૃષ્ટિએ ‘પાનકાર ડોશી’ એ જૂના સૌરાષ્ટ્રનું જ પ્રતીક બની રહે છે. “ સ્પષ્ટમાં મેં મારા આખા ગામની સેંકડો ડોશીઓ દીધી, કોઈ કાળા તો કોઈ ગ્લેટ વસ્ત્રોવાળી : સાડલામાં ચીંગડાં એટલાં બધાં કે મૂળ કપડું. ક્યું તે કળી ન શકાય : કોઈને માથે મૂડા તો કોઈને માથે ખરી પડેલાં આઠાં ઝટિયાં : બોખા દાંત : મૂંઝ આખા : રૂઝ

દષ્ટિ : બોળામાં નાનાં નાનાં અનાથ છોકરાં : પાણીમાં ઝંબોળીને સફા
રોટલાના દુદડા પોચા કરે છે ને મોંમાં મગળાવે છે : સામે સાક્ષાત્ જન્મદૂતો
જિભેલા છે તેની કરડી નજરથી બોળાનાં છોકરાંને સાડલા લપેટી છુપાવી રાખે
છે સેંકડો એવી ડોશીઓના જૂથમાંથી...ધીરે ધીરે એક જ ડોશીરૂપ બંધાયું.
ઘડીક એ ડોશી મટીને મારું ગામ દેખાય, ઘડીક ગામ મટીને ડોશી દેખાય
ગામ અને ડોશી એકરાર બની ગયાં.”^૧

પરખત કણ્ણીની કંકુ ડોશી જેમ કાનજી શેઠ આગળ દું સાડ વરસની
જૂઠી પડત ને કહી ચીઠી રજૂ કરે છે છતાં છેતરાય છે, ટેશુની કંકુબા
પિતાંબર ભાઈજીને સમાજના એવા માનવીઓના હાથમાં રમીને ભૂંટાય છે તેમ
પાનકાર ડોશી અગતિકપણ દાખવતાં નથી. દર જેઠની ચૂનાબંધ મેડીઉંની
ભીંસમાં ભીંસાતી આ ડોશી અજબ જિજિવિષાથી હાથમાં દોરડી ને દાતરડું લઈ
વગડે ધાસ વાદવા નીકળે છે, કોર કલેજની બની આંસુ પાડતી નથી. આવી
જ જના કે નવા રીતરિવાજ અને ભાસ સામે મુલાયમ છતાં દઢ સામનો કરી
રહેતી નારીઓનાં ચિત્રો પણ મેઘાણીએ અનેક સંખ્યાં છે. “અરે ભૂંડા,
ખોપરીને તો ટાઢી રાખીએ” એવા નાના બાળકને ફેસલાવતી પટાવતી હોય
તેમ ધણીને ^૨ છુરાઈના દ્વાર પરથી પાછી લાવતી ઝમકુ, કોળણ, દેહ અને
ચોટલાને જન્મભૂમિને ચરણે ધરી હાથથી ‘જીવનરમાં કંઈક કરી નાખ્યાને,
સમુદ્રની બહોળી છાંયોમાં નહાયાનો’ આનંદ ભોગવતી અનંતની બહેન^૩
ભદ્રા; દુઃખના કુંગરા હેઠળ ચંપાતા ચંપાતા મરવા-મારવાની હિંમત ભીંડતી,
સદાશિવ ટપાલી^૪ સાથે કાળીવાડમાં ધર માંડતી ચંગળા, ફરજિયાત લાડકો^૫
રંગપો પાળતી દસેક દિવસના “મંથન પછી લોકોની ખીક ત્યજીને દિયર
ધોધલાભાઈની વીણા ચલાવવા લાગતી હિંમતલાલની ભાભી; દેવરાં અને
છોંટણીની દુર્ગંધ સાથે પ્રવેશતાં અને નમાયાં છોકરાંને હેજળીને પોતાનો
બનાવતા ચંદ્રલાલનાં ભાભી,^૬ પતિના પુણ્યલાવથી પ્રભાવિત થયેલી
પાપીની^૭ સવિતા; ધર્મચાર્યને ઠાકર તારાં લેખાં લેશે ! એમ સંભળાવતી

૧. મેઘાણીની નવલિકાઓ-૧-પૃ. ૧૩૦
૨. મેઘાણીની નવલિકાઓ-ખંડ ૨ : પૃ. ૭૪
૩. એજન : પૃ. ૧૦૮
૪. એજન : પૃ. ૧૨૦
૫. એજન : પૃ. ૨૦૧
૬. નવલિકાઓ-ખંડ ૧ : પૃ. ૧
૭. એજન : પૃ. ૬૬

કંકુ, રાજેશ્વર જેવાં જુનવાણી જલ્દિમીતું જ પુનરાવર્તન કરનાર નવીન સમાજ-
 સેવકને પાંદ લણાવનારી શારદા પરણી ગઈ ની શારદા, પતિના લણાવવાથી
 બદમાશ સાથે આગગાડીમાં મુસારી કરી રામલાલનો કપોટા સાંભળતા અંધારા
 ભાઈની નેકદિલ પાકમૂર્તિને આંસુમાં નવરાવતી રુદ્ધિમંગી, કોઈ સંબંધી પાસે
 હાથ ન લાંબાવતી ને ઓશિયાળું મોં ન બતાવતી ‘અલિમાની’^૨ ત્રિવેણી,
 કોઈને કંઈને કંઈને દહેલી છતાં ચમનને બીજનો ભવ ન બગાડવાની તેને જ
 આવડે છે તેવી હરામતથી સચવી દેતી ચમનની^૩ વહુ લાડકી, ‘ચાંદી’-^૪
 થી પીડાતા પતિની સૂગાયા વગર સેવા કરતી નારી, ‘લોકાચારના’^૫ દાનવ
 સામે’ રડવા ફટવાનું ત્યજી સસરાના પ્રેતસાહેબથી વિજ્ય મેળવતી ગામડિયણ
 વહુ યુદ્ધ સમયમાં મૃંજાતા પતિને વિશ્વાસનું સ્થાન નીવડનારી ‘બાલિષ્ઠર’
 મારો વાંક નથી ની રાયા; માણુસાઈના દીવાનાં છ બા બજરમાન અને ભયાનક
 હેતા...આવાં આવાં સ્ત્રીપાત્રોમાં પ્રભાવશાળી ‘માણુસાઈ’ની જ્યોત ઝગમગ છે.

પુરુષપાત્રોમાં પણ એ “મારો વાંક નથી”ને પોતાની પ્રિય ગાય માતાજીને
 લડાઈના કારમા સંજોગોએ વેચી નાંખવા સંમતિત થવું પડ્યું તે આઘાતથી
 કરતો રૂડો, પાપીની વાર્તાના પારસી, દાકતર, પદ્મપ્રેમના દુલ્હા શેઠ, ધૃંસાલાલ
 કૂંઠો, સદાશીવ ટપાલી, બદમાશ, ‘લેલગાડીના કબજામાં’-વાર્તાનાં સામંત
 દિવાળીની ગોળીનો પન્નાલાલ, બળશીએ રંગ બગાડ્યો-ને બક્ષી માસ્તર,
 ‘કિશોરની વહુ’ને કિશોર અને બાબરા ગામના માસ્તર વગેરે ચિરપરિચિત
 સૌરાષ્ટ્રના માણુસ તરીકે આપણી આગળ રજૂ થાય છે.

આ પાત્રો આમ વૈયક્તિકતા દાખવવાને બદલે સમાજનું અંગ બની
 જાય છે. પરિણામે રેલગાડીના કબજામાં, બજરની હાટડીઓમાં, મરણ પરણ
 વગેરેની ક્રિયા પ્રસંગે ધરના ફળીમાં વાતચીતો કરતા ગામડી તત્ત્વજ્ઞાન અને
 દહેણીમાં રાચતા પદ્મીસમાજનું-ગામડાના સમાજનું દર્શન થાય છે. આ
 સમાજના નિષ્કુર આચાર વિચારમાં એની કુત્સિત નિંદાકુચલીમાં, એના કાવા
 દાવામાં જીહવરતું નિર્દોષ હૃદય ધ્વજાય છે. કોઈકે ધારેલ સ્થળે લગ્ન નથી કરી

૧. નવલિકાઓ ખંડ-૨ : પૃ. ૧૪૨

૨. વિલોપન : પૃ. ૬૭

૩. એજન : પૃ. ૫૭

૪. એજન : પૃ. ૮૫

૫. એજન : પૃ. ૨૮૧

શકતુ, કોઈકેનું લગ્નજીવન આ પાડોશી અને સમાજથી ચૂંથાઈ જાય છે, કોઈકને લાડલ રાખાનો સ્વાદ લેવો પડે છે, ગર્ભ માતાપિતાના માન ખાતર ધરણી-ધર વેળીને મેસુર-જલેખીનું જમણું મરણ, પાછળ કરવું પડે છે, કોઈને ધર-કામમા દટાઈ રહેવું પડે છે; કોઈને પોતાના 'લૂટી' સરખી નાર અને સડયા સરખા' વહાલસોયાની અવગણના કરી પારકાની જિંદગીમાં કરવી પડે છે 'ઝોજલ મધાળની મર્યાદામાં મરણોન્મુખ પત્નીના હેતનો પ્રત્યુત્તર આપવા આપી શકાતું નથી, તો કોઈને સાસરિયામાં મુવાવડી પત્નીની કાળજી રાખવા જતા હેરાન થવું પડે છે આમ હેરાન થનાર ને દેતાળ કરનાર સઘળા પાત્રો ઉત્કટ અનુભૂતિઓ જીવતા જગતા સૌરાષ્ટ્ર રૂપે આપણી સામે જોવા રહે છે મેઘાણીના પાત્રો જેને અર્વાચીન નવલિકાકારો અનુભૂતિ કહે છે તેની ધસતી દીવાલની ખાવા ધાતા ખોરડાની, તોરણના કટાક્ષના સ્વરો કાઢી ખખડતા સૂકા પાદડાની એવી દસેય ઇન્દ્રિયે ઉત્કટ લાવાવેશમાં ઝીલેલી ત્રીજી અનુભૂતિને મેઘાણી યથાર્થ ને ઉચિત શબ્દો આપે છે તેથી ક્યારેક તો અર્વાચીન નવલિકાઓમાં વખણાતી પ્રતીક યોજના-લોકહૃદયમાંથી આપોઆપ જાગે તેવી અવળત-મેઘાણીની વાર્તામાં આવી ચડે છે વહુ અને ઘોડા એ આત્મકથનાત્મક વાર્તા આવી અનુભૂતિ અને પ્રતીકની યોજના તરીકે ઠીક ઠીક સંવેદન જગાડે છે મોટી તારાનો જીવ જાણે ખોળિયામાંથી જતાગ મારીને ઝોટા પર બેસી ગયો હોય તેમ બાળસ્વરૂપ પટેલાની નાની તારા મોટી તારાને પૂછતી હોય તેની જાતની ધણી અનુભૂતિઓની પરપરા આ વાર્તામાં છે મુન્દરમ્ની ખોલખીના કંઈક ગિલતસ લાગતા ચિત્ર કરતા વધારે હુકાળા સમલાવથી અહીં તાગના એ જ પ્રસંગનું ચિત્ર આલેખ્યું છે "અગરખત્તીની માફક મારી અંગે અમ બળીદુર્જઈ મુગધીદાર ધૂમડાના ગૂંચળા ફેરાવતા આકાશે ચઢતા હતા મારું હૃદય કોઈ એક ધૂપિયુ બની રહ્યું હતું" ત્યારે રૂઆળનો તાપ દાખવતા માતેલા મુખવાળા પતિનો અનુભવ તેને કેવોકે થાય છે? "કળ્પતરને દાઢમાં ભીંસનાર કોઈ ગિલાડીની રીતે એણે એની બેહોશ ઇચ્છાને મારા પર ભીંસી દીધી કપૂરની ગાગડીને જાણે કાઈ એ છૂંદે છૂંદા કરીને ભરીમા ભભરાવી દીધી જગીકે સુગંધ આપ્યા વગર જાણે કે મારું યૌવન ભસ્મ બની ગયું "

આવી કડકડતી ઉત્કટ અનુભૂતિઓનું વાતાવરણ સર્જતી કાદ કાદ નવલિકાઓમાં મેઘાણી એના જમાના કરતા ઘણા આગળ હતા અર્વાચીનતાની પરિભાષા અને શબ્દોને ગામડી ચિત્રના વર્ણનમાં યોજી, અને ગામડી પ્રાચીન ચિત્ર માટે અર્વાચીન ભણેલા ઉજ્જિનાતોની ભાષા યોજી, વાકું મુખ કરી, મર્મ

અને કટાક્ષ કરતા એની નીચે મેઘાળી ને ઘેરી મુણાનું વઢન કરે છે તે ત્યાર પછી આપણને ચુનીલાલ મડિયાની વાર્તાઓમા સાપડ છે પ્રગલ્ભ ઉપમાઓ ત્રિવ અનુભૂતિઓ, અને ભિર્મિઆવેગમા અર્થદર્શી પ્રતિકાત્મક વર્ણનગીતિ મેઘાળીમા દરિગોચર થાય છે

અલ્પજ્ઞ મેઘાણીનું વિષય વર્ણન મર્યાદિત છે કેટલાક વિચારોથી તેઓ જાણે કે વેરાઈ ગયા છે એમ્હે ગેઝેયો પાપડે ન લાગી શક્યા પ્રેમનું નદરન જ ક્યાં કરતા વેવના નવીનો અને ચીપી ચીપીને શબ્દો ઉચ્ચારી લાવના મત્રો બોલતા નવીન સેવકો મૃત્તા સ્ત્રી હૃદય પારુષ લયાં માનવને પેશીદાર પોંડીની મદદે જીવન ખેડનાર સામાન્યને પત્નીના સમજપૂર્વક લાડકોડ કરનાર પ્રોત્તને વધારે આહે છે, શહેરમા રહે બની બેરેલાની ખોટી કદાસ અને ગામડિયાની નરી માનવતા, વગેરે કેટલાક વાર્તામાજે ફરી ફરી એમની વાર્તાઓમા અને પત્રી વિસ્તરીને નવલકથામા દેખાય છે પણ એ મર્યાદા એમવિધતાની લાગણી ઉપજાવવાને બદલે સમાજના એમના અનુભવની સન્માર્શની સાક્ષી પૂરનારી બની રહી-જે રંગે રંગેલા સમાજ એમને દર્શાવે છે તે જાતનો સમાજ આપણી આગળ ખડો કરે છે સમાજના બાહ્ય આચાર વિચારનું પરિવર્તન નહીં-પણ સમાજમા જે પરપરાનું સાતત્ય જળવાતું હતું એનો ધ્વસ એનું વિલોપન મેઘાણીએ આલેખ્યું છે આવા વિલોપનના દૃષ્ટી વેદના થાય છે તેમાથી ટાઈ લાવના લોખ સર્જિતો નથી

‘સમારની દિન પર દિન પલગતી આ અનત લીલા’ અને લેખક કાવતી રીતે નિહાળી નિહાળી એનું પોતે મરેલ મૈશલ્યુષ્ટ પૃથક્કરણ સનમ દર્શન તેમ જ જુદા જુદા ખૂણાઓ પર જીબીને કરેલુ દર્શન ખીજઓને બનાવવામા આનંદ માને છે પોતાના આનંદમા અન્યને સાથીઓ બનાવે છે ને ગર્ભિત લાવે જાણે કે અન્યને ખૂંછે છે કે, કેમ આ વાતનું રહસ્ય તને આમ જ લાગે છે ને ? એમ જુદા જુદા ખૂણાઓ પરથી એક જ સમાજનું નવી ઉલટ ઉન્મેષ કે લાગણીથી કરેલું વર્ણન એના એ સવેદન પ્રવાહમા ખેચી જઈને વાચકને પૂરતો વાર્તારસ આપે છે અને પ્રચારકતાની ગધ પેદા કર્યા વગર એના રહસ્ય વિશે વાચક પાસેથી અનુમતિનો હોકારો મેળવે છે

વિકસતી વાર્તાશૈલી

એ સમયના વાર્તાકર્તા — ‘ધૂમકેતુ’ અને ‘દિવેશ’ કરતા આ માત્ર

મેઘાણીની નવલિકાઓ પ્રસ્તાવના

સમાજિક પરિવેશવાળી વાર્તાઓ નહીં પણ આમ રહસ્યનું સંવેદન જમાવતી-જીવનના હંડાણમાં પ્રવેશતી આ વાર્તાઓ જુદી જ લાત પાડે છે. પ્રાણીસાસ્ત્રની બાળવાર્તાઓથી શરૂ કરેલી મેઘાણીની નવલિકા-લેખનની પ્રવૃત્તિ જુદા જુદા તળકડાઓમાં પ્રવેશી, ઘડાતી ઘડતી સુંદર ને વિશેષ પલોટાયેલી ખનની જન્ય છે રસધાર અને બહારવટિયાના કિસ્સાઓ, કંકાવટી અને રંગ છે બારોટની વાર્તાઓ, ને ‘પ્રતિમાઓ’ ને ‘પલકારા’; વેસનમાં જોડેને ઓઝસની બારી; ચિતાના અંગારા ને આપણા હંજરમાં ધૂપછાયા અને વિલોપન ને બીજી વાર્તાઓ એમ ક્રમશઃ જુદા જુદા રંગ ધરતી જુદી જુદી ચાલ ચાલતી નવલિકાઓ મેઘાણીએ સર્જી છે. વાર્તાબીજ, મેઘાણીનું તીવ્ર સંવેદન ભૌમિક કવિની રીતે પકડે છે. પણ એનો વિકાસ અને સારવારમાં મેઘાણીની કલાની અનુનેયતા, ઘાટનું વૈવિધ્ય અને પ્રયોગશીલતા પણ પ્રેક્ષણીય છે. “દૂંકી વાર્તાનું સ્વરૂપ કયું? સમર્થ લેખિની જે ઘડે તે સ્વરૂપ. એનો વળી નિયમ કેવો? મારી તાકાત હોય તો હું એક હજાર ને એક સ્વરૂપોમાં નવલિકાને રમાડું.”^૧ મેઘાણીમાં એ તાકાત છે, પણ વાર્તાસથી વાયકને તરબોળ કરવાનું જ આ લોકપ્રેમી લેખક દૃષ્ટિબિન્દુ ધરાવતા હોવાથી એમણે એમના આ પ્રયોગો તરફ ધ્યાન ઓછું ખેંચાવા દીધું છે. “‘ચિતાના અંગારા’ માં પ્રથમ પ્રગટ થયેલી શ્રી મેઘાણીની વાસ્તવદર્શી કલા ‘ધૂપછાયા’ માં ખૂબ વિકાસ પામે છે.”^૨ “વાર્તાઓને કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ જોતાં ‘વિલોપન’કારની આવી પ્રયોગશીલતા પહેલી ધ્યાનમાં આવશે...”^૩ શ્રી મેઘાણીની “વિકસતી વાર્તાકળાનું આ સંપ્રદમાં દર્શન થાય છે... પાનકાર ડોશી, વહુ ને ઘોડો, મારો વાંક નર્થ, અભિમાની, ઘૂંસાલાલ દૂંઠો, ભલે ગાડી મોડી ઘડ, જત્રા, મારો બાલુભાઈ, અલ્લા મિયાંની ટાંક, કડેડાટ અને વિલોપન, સફુળા, મેં તમારો વહેશ પહેર્યો...એમ જુદી જુદી વાર્તાએ જુદા જુદા સફળ પ્રયોગો મેઘાણીએ કર્યા છે. અન્ય-માત્ર પોતાની પ્રતિભા પર સ્થિર રહેનાર નવલિકા-લેખકો કરતા સદા શીખવા તરુપર એવા આ ‘મધ્યમ વર્ગના’ પત્રકારી વાર્તાકારનું આ વિકસતી વાર્તાકલામાં ને પ્રયોગોમાં તેજ ઝાંખું પડતું નથી.

માણસાઈના દીવા :

રસધાર અને બહારવટિયામાં જે જીવનની-જીવનમાં પ્રગટતા તેજની,

૧. મેઘાણીના પત્રો : પૃ. ૧૬૯

૨. નવલરામ ત્રિવેદી-૩૫ નું અંશ વાંચ. મય

૩. સમાલોચના : પૃ. ૨૩૪

ચેતનની, માણસાઈની આરાધના ગેધાળીએ માંડી હતી, એ માણસાઈના ધીના દીવા જેવાં પવિત્ર સ્થિર જ્યોત્યિત્રો માંડીને પોતાના નવલિકાપ્રયોગોની મેઘાળી ઉચિત રીતે પૂર્ણાદિતિ કરે છે. જિલ્લ જોડિયની બાગીમાં જેવી હૃદયસ્પર્શી વાગે છે, બહાવવટિયામાં ઠનરાને કમરે, કાદુ મકરાળી વગેરેની વાર્તાઓમાં જે વિગિના વિચિત્ર સંજોગોનું બ્યાન છે, લાવને કેમ વ્યક્ત કરવે તેની સમજ નહીં પડવાથી ઠઠંગા લાગના અથવા હાંમી પાત્ર થતાં પાનકાર ડાહી જેવાં પાત્રો છે...એમ મેઘાળીએ આજન્મુધી આલેખેલું અને સંવેદેલું જ જીવન અહીં આ મહારાજના પ્રસંગોમાં સુઘડ રૂપમાં જેવા મળે છે. અલખત વાતો મહારાજને મુખેથી “સંધેકાઉતાર” દેવીમાં મેઘાળીએ સાંભળ્યા છે. પણ એનું શિષ્ટ, એની રજૂઆત, એમાંનું ઊર્મિનું પ્રાણુવાન વહેન, અને પોતે સૌરાષ્ટ્રનાં છતાં આ મહીકાંઠાના નીચલા ધરનાં માનવીઓની મમળાવી મમળાવીને મૂકેલી ભાષા, વાક્ય વળોટો અને લહેકાઓ, અને એ બધાથી પ્રગટ થતું અખંડ એવું- મહીકાંઠાનાં પ્રદેશનું વ્યક્તિત્વ અને મહારાજનું ચિત્ર. એ મેઘાળીની વિશિષ્ટ કૌશલ્યનું જ સર્જન છે. ખાસ કરીને ચંત્રનાતો છોકરો, જી બા, ગાંડો તોયાર રાખજો, એક હવાઈએ જલાવેલ જિંદગી. વગેરે વાર્તાઓ મેઘાળીની ધડામેલી, પલોટાવેલી કસગ-કારીગરી દાખવે છે. “જતા એ બધાને ચોગ્ય ગીતે સાંકળી તેની રસિક વાર્તા બનાવતી રેવાલ આલે ચાલતી કલમ તો મેઘાળીની છે”

આ સંકલન એક એક વાર્તાનું ધૂપસળીની મુગધ જેવું ફરફરવું અને વાતાવરણ પ્રધાન છે. એક વાર્તાનું સંવેદન અન્ય વાર્તા સાથે એક થઈ જાય છે. એમાંથી રવિશંકર મહારાજનું ઉદારચરિત કટુલુસમર અને અંતઃકરણને પૂછીને નિર્ણય કરવું સત સમું વ્યક્તિત્વ ઉપસે છે. આ મહારાજ, આ મહીકાંઠાનું વાતાવરણ, મહી નદી, આ ઠાકોગે...એ બધા એક થઈ જાય છે. મહારાજના એ બધા સ્વરૂપો છે. મહારાજ જેવું જ નિર્મળું અને નિર્દોષ તેમનું વ્યક્તિત્વ છે. નમું નમું તસ્કરના પતિને-નો ફૂલો વાવેલો, કોણ ચોર કોણ શાહુકાર-નો ગોકુળ, બહુ લાજુ દેખું છું-નો કાળો કીટોકા જેવો ભગત, જી બા વગેરે પાત્રો તો ફીક પણ માનવીના અતરના ઊગળા અંગે વિહોણો લાગતો બાળક દેવા, તેમની સિદ્ધિ સમી મા દેતા, ઇતિહાસનો ભીજો દેદાદરાવાળો, એક હવાઈએ જલાવેલ જિંદગીનો મોતી બારેલો..વગેરે પણ રવિશંકર મહારાજ જે માટીમાંથી ઘડાયેલા છે તે માટીના જ બધા છે એક જ ધરતીમાંથી ને એક જ અકાશ તળે જન્મેલા, ઉછરેલા અને રહેતા આ ચોર અને રવિશંકર મહારાજ જેવા સંતના હૃદયની એકતાની અનુભૂતિ મેઘાળીએ આ સંકલનદ્વારા,

વાનાવરણની અખડ એકતા દ્વારા ગ્રેગી છે. સતતનું અને જોળા ધરતીના જળના પ્રાકૃત લોકનું હૃદય એક જ પ્રકારનું છે. દુરાચારી ધર્માત્માપણું ઝડપથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે આને લીધે. મેઘાણીએ આ લાગણી પ્રગટ કર્યા વિના અને કલા દ્વારા ધ્વનિત કર્યા વિના પણ આ વિશિષ્ટ સંકલ્પનથી સ્પર્શી છે અને તેથી જોમ રવિશંકર મહારાજને આપણે નમીએ છીએ તેમ આવા કોઈ ચોગને પણ 'નમુ' નમુ તસ્કરના પતિ' ને કહી નમીએ છીએ. 'ખડારવટિયા' માં મેઘાણીએ તારી તારવીને જાણાવ કરે ખડારવટિયાની ઉદારતાના, ધર્મશીરુતાના, જોગી ધર્મના દણોતો આપવા પડતા, ને ત્યાં પણ ખડારવટિયાનો પતિધર્મ, જોગીપણું, ટેક, ઉદારતા વગેરેની પણ કેવળ ઉમ્મ અને કડક અનુભૂતિ આપી શક્યા. અહીં એની મીમાસા કૃત્વાની લેખકને જરૂર નથી લાગતી. જોળી ખેળીને ખડારવટિયાઓના ઉદાત્ત ધર્મના શિસ્તાઓ નથી આલેખવા પડતા. મેઘાણીની દૃષ્ટિનો એ રીતે વિકાસ થયો છે, મહારાજની સગતનો રંગ લાગ્યો છે, એ ખરું; પણ મેઘાણીની મમતાથી પ્રભાવે, વાર્તાને, સ્થળને અખડ વ્યક્તિત્વ રૂપે શ્રીલવાના પ્રયત્નને લીધે આવેા કાર્મિક અનુભવ થાય છે રવિશંકર મહારાજનું જ ચિત્ર આલેખવા માટે આ વાર્તાઓ લખાઈ નહોતી. "માણસાઈના દીવા એ કંઈ (રવિશંકર મહારાજના જીવનનું) સમય દર્શન નથી. એવું દર્શન કરાવણું એ એનો હેતુ પણ નહોતો. મેં તો જ્યોત્સના સોકદર્શન કરાવવા માટે જ આલેખ્યા છે." ૧૧

૨૧ વરેલા કિસ્સાઓના પાત્રોને એકરૂપ જોયા

ખરી રીતે તો મેઘાણીની સઘળા નવલિકાઓ કાર્મ ને કાર્મ પ્રકારનો માણસાઈનો દીવો દર્શાવે છે ક્યાક એ દીવો અણુડોતરો, સ્થિર અને સુગંધી ફેલાવતો ઝગે છે ક્યાક એના તેનના અખડ પુરવઠાની ખામીને લઈને અણુક અણુક થાય છે ક્યાક એને વાવરાઓ આવી આવીને આમતેમ ડોલાવે છે; ક્યાક એ દીવો અખો બળે છે, તો ક્યાક દઝાડતી બવાળાનું રૂપ મહે છે; ક્યાક એની ઉપર ધુમાડો જવાઈ ગયો છે- ક્યાક એ દીવા પર એને ઠારવા મથતો મોગરો ચડી મથો છે. ક્યાક એ દીવો ઠરી ગયા છતાં એનો આછેરો તણખો વાટ ઉપર રમી રહ્યો છે, તો ક્યાક ઠરી ગયેલા એ દીવાની ધૂંતલહર હજી આસપાસ લહેરાય છે એટલે માણસાઈની આશાને ત્યજીવી દે એવું જ મહારી ચિત્ર મેઘાણીએ ક્યાય આલેખ્યું નથી. માણસાઈની વ્યાખ્યા પણ જીવનની સ્વપ્ન પ્રાણમય જિર્મિનું બલન અથવા ચૈતન્યની સદા જાગૃતિ, મેઘાણીને લોખંડીનગ્રેમી મેઘાણીએ આમ રવિશંકર મહારાજને અને તેમણે

અભિપ્રેત દોષ તેમ લાગે છે.

સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી :

‘માણસાઈના દીવા’માં નવલિકાઓ ને પાત્ર ને દિસ્સાઓને સાંકળીને માણસાઈનું એક મહેટ્ટી બિંદુ બિજળું વાતાવરણ મેઘાણીએ સર્જ્યું છે એવું જ સંકલન કરી કરીને મેઘાણીએ એમની નવલકથાઓ લખી અને સોરઠનાં વહેતાં પાણીનું—અખંડ વાતાવરણ સર્જ્યું. લોકવાર્તાઓની માંડેલી વાત જેવી વાર્તાકલાથી (ટેઈક્સ) થી શરૂઆત કરનાર મેઘાણી જોગીદાસ ખુમાણ વગેરે બહારવટિયાના દિસ્સાઓને સાંકળે છે; સંત દેવીદાસ વગેરે સંતોની આસપાસની નાની મોટી વાત ને દ્રવ્યકાને ગૂંથે છે; ‘માણસાઈના દીવા’માં નવલિકાઓને સાંકળે છે. તે હવે એ જ કલાનો અને રીતિનો આશ્રય લઈ નવલકથાઓ સર્જે છે. ભિંઈકવિને જેમ નાનકડો સૂર સાંપડે, સમાજમાં ધૂમતા વાર્તાકારને કોઈ એકાદ વાક્ય કે મૂળનો ભાવ વાર્તાના ઉદ્ભવનો વીજગળકાર આપે તેમ આ નવલકથાઓનાં બીજ પણ એવા કાવ્યમય નાનકડા પ્રસંગ, બોલ, દુહા કે વાક્યોની પ્રેરણામાં રચા છે “વસુંધરાના વહાલાં દવલાં” લખવા બેઠા ત્યારે “તમે, જાનશો ? ‘ત્રાજવડાં ત્રોફાવે ત્રાજવડાં’ એટલી એક લાઈન ઉપરાંત મારી પાસે” એક પણ વિચાર કે વસ્તુ નહોતી.”^૧ ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’ની પાછળ પોતાના બાળપણમાં ડાકિયું કરતાં જે અલપ અલપ ઝાંખીમાં પાત્રો ઝાપ પાડી ગયાં હતાં તેની મધુર આસ્વાદ્ય સંભારણાની ક્ષણ પ્રેરક નીવડી છે; ‘સમરાંગણ’ની વાર્તા પાછળ તો જૂથરમોરીના યુદ્ધ અવશેષોની ખાંભી ને તેના કરતાં યે મુખ્યત્વે તો ‘જોરારૂયનો’ શબ્દ જેમાં આવે છે તે નોંધપોથીમાં ટપકાયેલી વાર્તાલાપ પ્રેરક નીવડે છે. “મને તો મારા અંતરની અંદર સંધરાયેલી એક કવિતા જેવી”^૨ એ નવલકથા લાગે છે. “દોઢ દાયકા સુધી સ્મૃતિના ગોખલામાં સયવાઈ રહેલી એક લોકકથાની કલ્પિકાએ મને ગયા નવે” સમરાંગણ સર્જવાની દિશા સૂચવી. આ વખતે આઈ નાગબાઈના પૂર્વ સંસારની ને વીજલ વાગ્ગના રકતક્રોધની જે ઘટનાઓ પર મેં આખી કથાની માંડણી કરી છે તે બેચાર ઘટનાઓ—પણ—લોકકથાઓની કલ્પિકાઓ રૂપે જ યાદદાસ્તના એકાદ ગોખલામાં સંધરાઈ રહેલી”^૩ તેમા યે ઉપરની બે કથાઓ ઉપરાંત હમીરજી ગોરિલ સોમનાથની સખાને ગયા ત્યારે એક બીલકન્યા બેળા

૧. મેઘાણીના પત્રો : પૃ. ૧૬૮

૨. એજન : પૃ. ૧૭૭

૩. રા’ ગંગાજિયો : નિવેદન

રાત રહ્યા હતા તે દિલાવર સરુતિની ખુશખૂદાખવાનાર વચ પાશુ આ કથા પાછળ પ્રેરક રહ્યો છે. ‘ગુજરાતના પુનરુદ્ધારના ગ્રંથ દીપક જ્યોત સમા સમનની આસમાની’^૧ ગ્રંથધોના વાચને મેઘાળીના હૃદયમાં છવાતી ચાલી અને પરિણામે જો ગુજરાતનો જય નવવચ્ચા લખાઈ વેવિશાળની પ્રસ્તાવનામાં લેખક એકરાર કરે છે કે, “વાર્તાનું સર્જન મેં ગીતે કામ કરે છે અમુક લેખકો વાર્તાનું આખું જ મળખું પહેમેથી ઘડીને પછી તેવા લેખનના નિધિર માસ પૂરવા બેસે છે ત્યારે અને મારા જેવા અનેક રક્ત એક પ્રખળ પરિસ્થિતિથી જ આંધળો પ્રારંભ કરીએ છીએ અને તે પછી પાત્રો તેમ જ પ્લોટ જાતે કે પોતાની જાણે ઘડાતા ચાલે છે આની આધારી લેખન પદ્ધતિ ખરૂં જોતા તો અકસ્માતને આધીન નથી હોતી એમાં પણ ઘણા કાગળના સંધરાયેલા અતુલવો તેમજ ચિંતનોના જ રંગો, રેખાઓ પુરાતા આવે છે, તૈયાર પૂણીઓ જ ઠતાય છે” કુટુંબ જીવનના ક્યારામાં તુલસી સમુ’ જોલતુ ગરબુ પાન તુલસી ક્યારાની પ્રેરણા છે તો ‘પ્રભુ પદાર્થ’માં એ ‘શ્યા ત્યા રે’ શબ્દ ને લાવ અને એક પ્રકારનું વસત સમુ વાતાવરણ પ્રેરક નીવડે છે “માગી સમક્ષ તો હિંદીવાનો અને ગરમી જનોના સામુદાયિક લોકસંપર્કનું એક નૌતમ ૧૨૧ રમતુ હતું એ એક એરી તસ્વીર હતી, કે જેમાં ૩૫ અને રેખાઓ હતા, તેજ અને જાયા હતા, ઉપા, સધ્યા અને અધારભગી જે હોમુદી બિજળી રાત્રીઓ હતી એ સમગ્ર દશ્ય-નહિ કે એમાના કોઈ એક છૂંક દુકાએ મારા કોતુકને ઉદ્ધાપ્ત થઈ અને મારામાં શુદ્ધ કથા ‘સનક્ષી સવેદન ધોણુ’

આમ મેઘાણીની નવવચ્ચા લગભગ જીર્મિની જેવું કોઈ ઉત્કટ સવેદન-કોઈ માનસિક અનુભૂતિનું રૂપ હોય છે એમાં દૂર કુંગર પરથી જોયેલી વિશાળ પટની ધરતીની જેમ ઘટનાઓ ને પાત્રો ધૂધળા અને જાખ્મા રહે છે એ પાત્ર જેમાથી ઘડાય છે, અને ઘનના જેને મૂર્ત કરવા માટે પાછળથી કલ્પના સમક્ષ ઊભી થાય છે એવી કોઈ અનિર્વચનીય અનુભૂતિ જ મેઘાણીને થતી હોય તેમ લાગે છે એમાથી કોઈ ‘નજવડા નોકરો’ કોઈ ‘નાજવડા’ એવી એક લહેકાદાર પંક્તિ એ મુન્ન અનુભૂતિને વહેવાનો માર્ગ જતાવતી પ્રગટે છે એ લહેકા એક રસભર્યું, કૌતુકપ્રેરક ચિત્ર મનમાં ઉપસાને છે ને એમ નવવચ્ચા શરૂ થાય છે આમ સમગ્ર નવવ વસ્તુને જોયા જાણ્યા વિના, કથા કથા કેટલા પાત્રો આ નવલકથામાં આવે તેના ખ્યાલ વિના “આધરો

પ્રારંભ' મેઘાણી કરે છે. લોકગીત જે સઘ રચે છે તે પણ આ જ રીતે રચાય છે. સાગરને તીરે ગડેવા ચંદર ભગવાનના બાણ ઉપર ભરતી વખતે મોજાઓ આવી આવીને તેનો અભિપ્રેક કરે છે. એ મોજા ઉપરના ફીણ જાગે ડોલરના ફૂલ હોય તેવા લાગે છે અને કાર્કના મુખમાથી પતિત સરી પડે છે : 'દગિયાના ડોલર ફૂલ ચડ મહાદેવને રે લોલ' આ પદ્યિતને ટેક તરીકે સ્વીકારી સઘના બીજા આદમીઓ ગ્રીવી લે છે અને 'કાઠે તે કાન ધોડા ખેલવે' એ પનપટ લંકાની પદ્મિઓ આ ટેક સાથે જોડી દે છે. ગોપીના ભાવ પણ દગિયાના ડોલર ફૂલ જેમ દયના જીડાણુમાથી નીકળી નીકળી આ કાઠે ધોડા ખેલવતા કનૈયાને અભિપ્રેકત કરે. પ્રથમની પ્રેરણા, પદ્ધિ, વાક્ય, લહેકા કે અનુભૂતની ગ્રીણી કળિકા અને ત્યાર પછીની પાનસુદ્ધિ, તેમની જીવન-લીલાઓ, વસ્તુના વાણાતાણા વગેરે આવી કાર્ક મધુર, અસ્પષ્ટ અને ઉવાર્ક રમણીયતાથી સંયોજાય છે. મેઘાણીની નવવકથાઓ એથી વાતાવરણ પ્રધાન અને જીર્મિક જેવી ઉવા ફેલાવનારી બની રહે છે. કવિ અને તેમા મં કેટલાક કદમના પ્રધાન જીર્મિક-કવિ અને વાગ્ગેયજાગને પ્રથમ સ્ફુરણ થાય છે. કાર્ક શબ્દ-વિલીન સ્વરસહરીનો નિર્ભેદે જર્મ આદર ફેરોડીમા શિયરનો આ જાતનો અનુભવ નોધ્યો છે. કદમન અને ચિત્રોનો કાર્ક ક્રમ નહો, પગ પગ પણ નહો, કદાચ કદમન પણ નહો, પણ માન મુજિકવ મુડ-સંગીતમય સમાધદશા નિર્વિકલ્પ ભાવદશા, વાણી વિહોણા વિચારની કાર્ક સંવેદનગમ્ય સ્થિતિ કવિ અનુભવે છે. મેઘાણીની નવવકથાઓ પણ આ રીતે પ્રગટતી હોવાથી એમા કથાકાથ્ય કે મહાકા-યના કવિની જેમ વસ્તુનું સ્વરૂપદ્ય આરભથી અત સુધીનું સુમથિત આકલન નથી થતુ-તેમને તેન જ વાચકને પણ પણ એમ જતાં જે 'નવલકથાનો ઉપાડ સંગીતથી અનુપ્રાણિત દાન્યત્વમડિત સુદ્ધિમા થાય છે અને તેથી જીર્મિકની જેમ આપણે એક જ ભાવદશાને ઝીલવા માટે આતુર બની એ ટેકને ઉપાડીને, ગ્રીચીને એના તાલે તાલે તાલ આપીએ છીએ; લયમા ડોલીએ છીએ. કથા, વાર્તા જેનું ધ્યેય છે એવા આ સાહિત્યપ્રકારનું આપું જીર્મિગીત જેનું વાતાવરણ-પ્રધાન સ્વરૂપ, જીર્મિનું વહેન અને અતિ ઉત્કટ ભાવદશાનું સાધવલરી ટેકમા ઉદ્ઘાટન મેઘાણીની નવવકથાઓને એક જુદો જ રમણીય રંગ આપે છે.

"શ્રી મેઘાણીને 'રાષ્ટ્રીય કાયર'નું નામ આપવામા આવે છે આ નામ અપાવનાર ગુણ તેમના સર્વ લખાણોમા જોવામા આવે છે. પ્રજના માનસનું, તેના વ્યક્ત-અવ્યક્ત ભાવોનું, આશા-નિરાશાઓનું, સદ્ગુણ-દુર્ગુણનું પ્રતિબિંબ શ્રી મેઘાણીના સમભાવશીલ ચિત્તમા પડે છે તેમની નવલકથાઓમા પણ

તેમણે જે જોયું અને જેવું જોયું તેનું જ વાચકો સમક્ષ મૂકી દીધું છે. એટલે જ તેમાં પ્રવચનનો પ્રવાહ દેખાઈ છે. કાઈ વ્યક્તિગત માનવીની જીવનનીયા નહિ.” નવલકથામાં નિવેદીએ આ વાક્યમાં મેઘાણીની નવલકથાઓનું વાચન કેવી કાન્નમય અનુભૂતિ પેદા કરે છે તે સૂચવાય છે. મેઘાણી જિર્મિશીલ, લાવનામાં રાચનાર, ઢોલકપ્રિય, ઝીંઝી અખનાથી આકુળ એવા લેખક તો છે જ, આ બધા કવિ બનાવનાર અગો સાચે મેઘાણીની તીન અને વેધક સંવેદનો ઝીનનાગી દષ્ટિ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં કેરે કેરે ધૂમ્મ છે. લોકસાહિત્ય દ્વારા જૂના ધુગને હૃદયમાં લાવે છે, અખે છે. પતકારી વ્યવસાયે પલટાતા ધુગના અનેક ક્લેશો, હીનતા, દોગાઈ, ખટપટો, ઉનાતતા અને મૂરખતા દૃઢ્યના અખેલ ભાવોનો તેમને નિત્યનો પરિચય આપે. અર્વાચીન કે પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રની જે ઝીંઝી વિગતો તેમણે પકડી ને ઝીંઝી તેને જાણે કે દશેય ઇન્દ્રિયો દ્વારા પૂર્ણ ઉત્કટતાથી અને મર્મગામીતાથી ઝીની. આવી અનુભૂતિઓ પછી મેઘાણી લગભગ રીતે એમની નવલોમાં દાલવે છે અને પશ્ચિમે એ નાની બીનાનું કે હાંપનું આલેખન વાચક હૃદયમાં અખક અનુભૂતિના આદોલનો પેદા કરે છે. ગિરના નાકા ઉપરના સરકારી ઘાણે જતા સ્ટેશન પગના સહ જોતા વેઠે આજેના ગાડા ખેડ કણ્ઠમીઓ, સ્ટેશનના ગોદામ પરના મરચાના કેથળા, સ્ટેશન માસ્તરની સગર્મા સ્ત્રીની ટકટક, કેક લાગેલો લુલિયો લિખાગી, સાધાનો દેન્ટ્ય દળાવી ઉપર ઘોડો પલાગી ખેસતો સાધાવાળો આ બધી ‘સોરઠ તારા વહેતા પાણી’ની આરભની ચિત્રપર પરા કાઈ છૂટા છૂટા ચિત્રો ન રહેતાં મુરુ અરુપષ્ટ છતાં એક વાતાવચ્છનું સર્જન કરતો આકાર બની રહે છે. એ પછી તો અનેક પાત્રો, વ્યક્તિઓ, ગુપ્ત કે ગૌણ, અનેક પ્રસંગો, ગોટા સ્થિતિપથો કરનારા કે તદ્દન સામાન્ય આ નવલકથામાં આવ્યા કરે છે. એટલી જ ઉમ્મ ઉત્કટ અનુભૂતિઓની ન વિસરી વિસરાય તેવી મ્હેક મૂકતા બધ છે અને એમ નવલકથાનો ‘આકાર’ બધાય છે.

સામાન્ય રીતે નવલકથાઓમાં એકાદ મનનો કગળે લઈ લે તેવું પ્રબળ અને પ્રભાવી વસ્તુ, એ વસ્તુનું કુશળતાદર્શક કરેનું સંવિરાન અને સ્થાપત્ય, એ વસ્તુના, પ્રસંગપટમાં ખેલાતા, ઘડાતા, પ્રસંગોને પવટાવતા કે પોતે તેનાથી પલટાતા સજીવ કિંચાશીલ માનવ પાત્રો, એ પાત્રોની જીવનનીવાની પરસ્પર ગૂંથણી—એમનો સંઘર્ષ, કલહ, પ્રેમ, મિલન. આવું આવું નવલકથા પાસેથી આપણે માગીએ છીએ. નાની નાની અનુભૂતિઓની, જુદા જુદા પાત્રોની

અલપઞ્ચલપ ઝાંખીની, કે જુદી જુદી નવલિકાઓ એકત્રિત કરી હોય તેવા પ્રસંગોની હારમાળાની નવલકથામાં આદ્યેષ રાખવામાં આવતી નથી. મેઘાણીએ 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી' જ નહીં, પણ ઘણીખરી નવલકથાઓમાં પોતાના ઉત્કટ સવેદને ઝીલેલી તીવ્ર અનુભૂતિઓને રજૂ કરી. વાતાવરણ પ્રધાન, અનુભૂતિ પ્રધાન અને તેથી કાવ્યસમી હૃદયમાં ગૂંજન-ધ્વનન મૂકી જનાર નવલકથાઓ લખી છે

‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’ના નિવેદનમાં-મેઘાણી જણાવે છે કે, “આ-કથાને મેં તો ઇતિહાસકથા લેખે જ આલેખી છે. એ ઇતિહાસ વ્યક્તિઓનો છે અને નથી ચે, પણ સમષ્ટિનો ઇતિહાસ તો એ છે જ છે. કેમકે ઇતિહાસ જેમ-વિગતોનો હોય છે, તેમ વાતાવરણનો પણ હોઈ શકે છે. અથવા વિગતો કરતાં પણ વાતાવરણની જરૂર ઇતિહાસમાં વિશેષ છે. જો એ જનસમૂહનો ઇતિહાસ બનવા માગતો હોય તો જ બેશક.”

પહોડના બાળક મેઘાણીએ પોતાના જીવનની પરોઢમાં જે રોદ-રમ્ય, અદ્ભુત અને ચિરપરિચિત, કામળ અને શીવણ, ઉદાર અને સંકુચિત...એવી સોરઠી સૃષ્ટિનો રસરૂપે અનુભવ કર્યો હતો, અને જે એ જીવનની રસધારાને પોતાના લોકસાહિત્યના સંશોધન કાળે અનેક સ્થળેથી આતુર બપૈયાની જેમ પીધી હતી; એ સઘળી સૃષ્ટિનો કોઈ કોઈ સનાતન અંશ વર્તમાન જીવનમાં પણ તેમને જણાયો—ખાસ કરીને બાળપણના પોતાના અનુભવોના સ્થળ કાળમાં. પછી સોરઠની આ અસ્ત થતી પ્રતાપી સંસ્કૃતિ તદ્દન વિપુષ્પ થતી નથી. એ થોડી પલટાય છે. એના વીરત્વનું, હીલાવરીનું, પ્રેમનું રૂપ અને છટા બદલાય છે. પણ તત્ત્વતઃ તે એજ પરંપરાપ્રાપ્ત સનાતન સોરઠી લોકસંસ્કૃતિજ રહે છે. વર્તમાન કાળના કોઈ સમાઢયાળાના વીરચંદ શૈઢમાં, પારેવાડાના ખેડુ શૈઢ શ્રી જગનશાઈ મોદીમાં, ઝવેરશાઈ ફોજદાર, હરજીવનદાસ ફોજદાર, નાગ્નવાળા, હીપાવાળા વગેરે એજ-સી પોલીસના અમલદારોમાં, સુટર સાહેબ અને તેના જેવા સોરઠી સંસ્કૃતિના આહુક સાહેબોમાં...સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિના એ સજીવનસોતનું—એ સંજીવન જળનું, એ આબેદયાતનું મેઘાણી દર્શન કરે છે. આવી લાવનાત્મક અને કૃષ્ણનાત્મક દૃષ્ટિથી મેઘાણી પ્રાચીન-અર્વાચીન પાત્રોને અને પ્રસંગોને નિહાળે છે અને ઘાટ આપે છે. આથી પાત્ર ભલે કોઈ ઉદ્ધૌષ જવાંમદી દાખવનાર લર્ણમણ પગરનું હોય, કે ખુટલાઈ કરી બહારવટિયાઓને ઝેરના લાડવા ખવડાવનાર જગ્ન પગી હોય, આભણત્વનું સાચું તેજ પ્રગટાવી ખુવારીને પંથે જનાર રાવસાહેબ મદિપતરામ

જેવા કોઈ પોલીસ ઓફિસર હોય, કે ત્રિભોવન ફોજદાર જેવા અભણ વસ્તી પર જુલમ ગુનગતા નાના નોટા ગિપાર્ક સપરા હોય પણ એ સહુ સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રના વાતાવરણના પ્રતીક બનીને આવે છે આવો બહુઈ સ્પર્શ મેઘાણીની કંપનારામિતો આ પાત્રોને થાય છે ‘પાનદાર ડોશી’ની વાર્તામાં જેમ અનેક ડોશીઓના મુખ તરવરવા લાગે છે, એમાંથી એક ડોશીની મૂર્તિ આકાર ધરે છે અને વર્ણી એ ડોશી પાછી ગામનું પ્રતીક બની રહે છે તેમ આ જાવર વશિયાગ ઝુલેખા, પેરી વેડે પકડી આણેલી ઢેઢ સ્ત્રી, ચીરમ નામના લડાઈમાં ગયેના સિપાઈની ડોશીની વડુ અને અવબચ સિપારણુ, રખડ શેઠ, મહિપતરામ, લખમણ પટગર સુરેન્દ્રદેવ, રાજવાડાના શેઠ, અને પિનાખી સુદ્ધા અખડ પ્રવાહે વહેતા સૌરાષ્ટ્રની વિશિષ્ટ જીવનનીલાના પ્રતીક બની રહે છે.

આનું પાત્રનું વ્યક્તિત્વ આલેખવા માટે મેઘાણીની કલાને નિરાતે પહેલેથી વાત માડવી પડતી નથી લોકવાર્તાકાર જેમ એક હતો રાજ એને હતી બે રાણી એમ માનીતી ને બીજી અણુમાનીતી એમ કહી જે રીતે શ્રોતાના હૃદયમાં પેસી એ અણુમાનીતી પાત્ર ઉપસાયા પહેલાં શ્રોતાનો સમભાવ અણુમાનીતી તરફ દાગે છે તે જ રીતે નરી કાન્યકલાથી, મેચાર લીએટા મારી આકેની રેખાઓથી જરા અલપજનપ પાત્રના શરીરની ઝાખી કરાવવા માનથી જ પાત્રને જીવત અને હૃદયમાં મહેક મૂકી જતું બનાવે છે અને જો સૌરાષ્ટ્રનો કોઈ વાચક હોય તો એને ચિત્તપરિચિત પોતે જોયેલા એવા અનેક પાત્રોની સભારણા ઉભરાની ચિત્તપરિચિત સૌરાષ્ટ્રની આત્મીય સૃષ્ટિનો અનુભવ આપે છે સોરઠ તારા વહેતા પાણી’માં લખમણભાઈ પટગરનો નબ્બમાં ગાડા થોળ્યા છે એ વખતે અવાજ સભળાય છે ઠાકરદારની ઝાલર જેવો મીઠો અંગીરસ, મો પર થોડી થોડી દાઢી મૂછ હાથમાં એક ફરસી ને ખભે દોરકું તથા ચામડાની બોપ ગળામાં તુલસીના પારાની માળા દૂકી પછેડીનું કમર પર ધોતિયું કમર પરની ખુલ્લી છાતી પર ઘાટા વાળનો જથ્થો, માથે નાનું ફાગિયું આ ચિત્ર મેઘાણીએ એવી કલાથી આલેખ્યું છે કે એ પાત્ર આપણા મનમાં રમવા લાગે છે આ નવલકથાનું પિનાખીને પ્રેરણા આપનારું કુછડી ગામની મેર કન્યા દેહીનું પાત્ર રખડ શેઠને ત્યાં રાતના ઠરિકેન રાતસના આખા અજવાળામાં દેખાય છે બિચી ઝોસગી ઉપર એક સ્ત્રી દેખાઈ, ભાણુએ એને દીધી પણ એ કોઈ શેઠાણી નહોતી ઠરિકેન જ્ઞાનસને અજવાળે એનો સોટા જેવો દેહ ઘેરદાર મોટા ધાધરા ને મોજા ચડાવતો હતો એના હાથમાં કાચની બગડીઓ બોલી બિધી બગડીઓ બગડી હતી એને ફરતા

કુંડાને, ગજપાની 'ચોટી' આદારના પીળા લીંગ હતા જૂના દાગમ્બા આ
અગમગિયા દાય 'લીંગ' નામે ઓગખાંતા અટલસનુ તસમસનુ દાપ', ઉપર
આડી ચૂદડી ને ઘેર ખુન્નાગો ઘાઘગ, તેની વચ્ચે મહેજ બીના વગલ મુદ્રાગ
મેા જોતા જ માને કે દા તો ઈદ ગમીને ને, દા નાજિવાના ચોગ દૂદીને
મીધે મીધી કાર્ડ સિપાગ્મુ અર્ધો નાતા આવેલ છે”

બમ આટલા ચિત્તથી જ જેડી અદગ દગવાનુ મન થાય, જેને જોગમાયા
ગખી પ્રેશ્વામૂર્તિ જનાવવાન મન થાય એવી પુગતન લાદનાવાડની સનાતન
નારીમૂર્તિ એ બની ગ્હે છે ફામીએ ચડવા જતા રખડ મેડને ટેસિયાગ રેન્ને,
ખમદાર જેને, માસિનુ નામ લેન્ને ટો ખાવદા એવા ભર્ષા ભર્ષા સાદે
પ્રોત્સાહન આપતી રખડ મેડની આખરી કનઠા પ્રમાણે પાસે આવે છે
‘ધગધ્ધ ધરાધને જોઈ લેન્ને દોડ ?’

હનુમાન કાશીમા લખમખ પગગ, પુનમિયો અને વાસિનામ મળે છે
ત્યારે વાસિનામને મર્મના વેગથી મળ્યાવે છે ભાઈ તુને મોહ થયો છે એવા
મોહ તો પગને પગલે થને નેતરે ભાઈ, બેય બગારીય મા ભઈ, રહેવા દે
ભીતરના ભોગિંગને પડ્યો ગ્હેવા દે તાગ દિવના રાકડાને વધુ છોમવીય નહિ”
અને ભગી ન્યાયાધીશની કનેરીમા દેવમંદિરે સચરતી કોઈ રાજવશુને ય આખી
પાડતા કદાવર દેહમાથી મુસતમાન પ્રોસિમ્બુદરે ન્યાયે કયુ, ‘તટોમતદારજુને
આરોપીના પાજરામા ખડી કરો વીરા વીરા કોને કહે છે એ ?—ત્યારે
જે શબ્દો નીકળે છે તેથી તો આખી ઝાડની હવા બદલાઈ જાય છે
ત્યારે ? ત્યારે શુ તને મારો ધગી દહીને બોલાવુ ? હે નિવા ? આમ તો
જો મારી આમે ! એક મીટ તો માડ ! બોલ તો ખરો, કયુ સગપણ મમે છે
તને ? હે સગી બહેનને પરણવાવાળા ?’

સરખી કૂકે કૂદતા દેવતાની જેમ લીચો થતો આ અવાજ અને
સિપારણુતો દિદાર જોડિને ગામડે ગામડેથી પુરાવા માટે એમી મેરેથી ડોલીઓ
અને દીકરીઓ પોતાના ફોના બોલજુના બોળા પાથરતી પાથરતી એ
બહારવટિયાણીને વિનવવા લાગે છે

‘આઈ ! માડી ! આ રૂપ સમાવો અજુવોના મોત્યાના ઓખતા કરતા
તમે તો સમગ્ર છો માતાજી ?’

બમ આવી આડી મનાતમક ઉદાવદાર આખીથી જ, સિપારણુનુ પાત્ર

મેઘાણી સમાવી બનાવે છે. પરિણામે એ પાત્રનું આલેખન કોઈ મહાકાવ્યના કે વીંગાથાના પાત્રના આલેખન જેવું લગ્ય અને કાવ્યમય બન્યું છે “ અને તેવા એ મરી જતા પુરાતન કાઠ્યાવાડના ગેમાચક પાત્રપે વર્ણવાએલી સિપારણુને તો વાર્તાનાથક કહે છે તેમ લેખકે પોતાની મર્દાઈની એક હાજરા હજુ લાવના જ બનાવી છે. તેથી એ પાત્રનો ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યના ચિરંજીવ પાત્રોમા સ્થાન પામશે ”

પરંતુ આ એક જ નહીં—મેઘાણીની નવલકથાના ઘણા ખરા પાત્રો આમ એના યોડબોલમા એનું વ્યક્તિત્વ આપણા હૃદયમા પાથરે છે એની એક ઝનકથી એના સમગ્ર ને પૂર્ણ વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપી દે છે અને સાથે સાથે સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનનો, પેતા અમૃત અખંડ વ્યક્તિત્વનો પણ પરિચય આપી દે છે એ રીતે ‘વેવિથાગ’ના ‘બચાકાજીવ’ની બી લખિકતા માણતા ગંગા લાલુમા, દીપક ગેઠ નુસીલા, સુખલાલના માલ મા અને બાપુજી, ભારાડી પ્રશાલ, ‘તુલસીકચારા’ના ભદ્રાલાળી, સોમેશ્વર, બ્યેષ્ઠાગમ, વસુધરાના વહાના દવનાના તેજુડી, તેજુડીનો પિના, મદાગી ડાસો, હોઠકટો છોડરો, પ્રતાપ ગેઠ, ‘સમરાગણુ’ના બેમાગાર્ધ વર્મારાણા, લોમો ખુમાણુ, જેસા વજર, મુજદદર રાજુલ, સરાણિનાની છોડગી નાગડા વજર, રા’ ગગાજળિયા, આઈ નાગગાર્ધ, તેની પુત્રવત્, શુચોરેઠ, કુતા દે, નામાજણુ ગઢવી, હાથીલાના હમીરજી ગોહિલનો બીનપુત્ર ‘કાળચક’ના આપાજલા, દલભાઈ, ગીંગો વઝ, સુમનચંદ, હરખાઈ, વિમળા, રમઝાન વગેરે પાત્રો પણ આ રીતે નવલકથામા એકાદ વાક્ય, છલકા કે કિનાથી જીલા થઈ સૌગંધની વહેતી પરપરાની સૃષ્ટિ આપણી આસપાસ રચી દે છે પરિણામે નવલિકાઓની જ ખૂબી આશ્ચર્ય જેવી આ નવલકથાઓમા અસખ્ય કિસ્સાઓ, પાત્રો, વાર્તાલાપો છુટા સ્વતંત્ર નવલિકાઓ કે વાર્તાની જેમ ખિરાજતા હોવા છતાં નવલકથાની સૃષ્ટિ રચે છે, એટલું જ નહીં પણ રા’ ગગાજળિયા કે સમરાગણુથી માટીને કાળચક નુધીની નવલકથાઓ પણ એક જ સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યે રજૂ કરેલા સંસ્કારોની વિનૂપિત સૃષ્ટિ બની રહે છે

મેઘાણી આમ ક’નાની એક નિઝાદથી પાત્રની લાક્ષણિક બોલી, લહેજો, હામ, શરીર, કિરા પકડી લે છે એ દગ પાત્રનું સમગ્ર સુન્દર સંવરવા જેવું વ્યક્તિત્વ આપણા સામે હાજરાહાજર કરે છે એ જ કલ્પના

દાંડ પાત્રી વેધક છે એ પાત્રના ચહેરા મટોરામાં, હાવભાવમાં એક સરકારખા પશુ પારખે છે એથી પશુ એ દૃષ્ટિ આગળ જઈને એ પાત્રમાં રહેલી “ માણસાઈ ” એ એની ચૈતન્ય શક્તિને આપણી સામે પ્રગટ કરે છે. “ માનવી મગ્દ હો કે ઝોગત, મૂડીદાર ટો કે મલ્ટ નતી હો કે કુવટા, ગોરો હો દાગો, સત ટો કે ગડ, મુદર હો કે વલ્લખ, માનવી એ માનવી જ છે એ છે આપણા અવગાહનનો વિષય, એની માનવતાના સાગ્ર માઠા સર્વ અંગોની ખેનાતી વીના એ છે આપણા વિચાર અવેદન અને કલ્પનની વસ્તુ ” રાજકોટની સાહિત્ય પરિષદના પ્રવચનમાં મેઘાણીએ ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો નેનાણી પાત્રોમાં માણસાઈ, કલ્પન અને સવેદન દ્વારા ઈર્ષ રીતે જુએ હ તે દર્શાવે છે

“ મેઘાણીની સર્જક પ્રતિભા માન બનાવેલા જ બધાઈ જતી નથી, પણ એ બનાવેલા ધડવૈયા માનવીઓના જીવનને અને તેમના સિદ્ધ કે અસિદ્ધ રહેલા સ્વપ્નોને ઉપસાવે છે તેમની દૃષ્ટિ નથી કેવળ પ્રતાપને શોધતી કે નથી કેવળ શુભ કે નિશેષ અશુભ લક્ષણોને આલેખતી એ દૃષ્ટિ રોધી લે છે માનવતાને અને માનવતત્ત્વને ” આ માનવતત્ત્વ બ્યારે આપણા ચિરપરિચિત એવા સ્વભાવવર્ણો આપણુમાનો જ કોઈ આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે એકદમ મધુર આત્મીયતાની લાગણી જન્માવે છે આ રીતે મેઘાણીના પાત્રો સમર્થ પ્રસંગો દ્વારા ઘડાતા, પરિવર્તન પામતા ગતિશીલ ન હોવા છતાં જીવત, અને આત્મીયતા ા લાગણી જન્માવી આપણી આસપાસના અને માનવોના સભારણુ વહેતા કરે છે લોકસાહિત્યની સૃષ્ટિના અંગે ઝીલતી નવલકથાઓ અપ્રગટ પણ સામાજિક અર્વાચીન દાળની નવલકથાઓમાં પણ મેઘાણી એ જ નિત્યના ચિરપરિચિત સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યે બિરદાવેલા માણસોની જીવત માણસાઈ રજૂ કરે છે વિપ્રુપ્રસાદ ત્રિવેદીને એથી ‘વેવિશાળ’માં રસની પદ્ધ અને કવિત્વ દેખાય છે “ મેઘાણીમાં કવિત્વનો આધાર વતનની લક્ષિત અને સસ્મરણુશીલતા ’ છે એ વતનની લક્ષિત, એ ભાવથી અને ઊર્મિમયતાથી વતનના આ માનવોને આવેખ્યા, અને કલ્પનાની કોડધિ વિચ્છિતિ પ્રગળવની જાદુઈ શક્તિથી જીવનમાં જોયતા પાત્રોને ‘ તેજે મઠવા ’ બનાવી સસ્મરણુમાં સભારી, તેના આગવા લક્ષણોને પ્રગટ કર્યા—તે એવી રીતે કે વાચકમાં પણ એવી સસ્મરણુશીલતા, અને એવી વતન પ્રત્યેની લાગણી જાગે

સોરઠ તારા વહેતા પાણી ’ વિશે અનંતરાય રાવળ ‘ સાડનોસના

બેનાલીસનુ મ યરમ વાડ મય મનમુખવાલ ઝેરી : ૫ ૩૨

અથસ્થ વાહુ-મય 'મા' લખે છે "વહેતા સૌરથી જીવનની જનકથા હોઈ આ વાર્તામા એ બધા જ પાત્રોને એક સરખું મહત્ત્વ મળ્યું છે" મેઘાણીની ઘણી ખરી નવલકથાઓ માટે આમ કહી શકાયે 'અર્ધ' મેગામા જાણે ભાત ભાત કે લોક એકત્રિત થયા છે એ ઘડી સર્વ સાથે હળીમળીને આપણે તેના સભારણા હૃદયમા ધરવી છૂટા પડીએ છીએ, પણ એ માનવો પ્રતાપથી નહો, તેજસ્વિતાથી નહો પણ તેમની માણસાઈથી, ચૈતન્યથી જીવન જીવી જાણે છે તેવી ખુમારીભરી અદાથી પ્રાણુવાન જીર્મિઓથી, રણુમ્તી બેલીથી, કાળમીઠ પથ્થર શી દૃઢ ઇચ્છાશક્તિથી આપણા ચિત્તમા કાયમી છાપ પાડી જાય છે પાત્રની ગતિશીલતા નહો, પણ આવી ચિત્તમા રમી રહેતી છાપ ઉપસાવીને મેઘાણી પાત્ર દર્શનની કલામા જીતી જાય છે. 'વેવિશાળ'ના ભાણુની વાત કરતા મેઘાણી લખે છે. "ગરબુ માનવી કેવું હોય એનો કેઈ જીવતો આદર્શ જતાવવા માટે સેકાઓ સુધી સાચવવાનું મન થાય ને મુવા પછી પણ મસાલા ભરીને એ દેહનું જતન થવું જોઈએ એ પ્રકારની ઇચ્છા થાય એવું રૂપ " ભાણુનું હવું મેઘાણી પોતાની કલાથી આપણા ચિત્તમા રહેલા આપણા લોકજીવનના આવા ગરવા પાત્રોને આપણા ચિત્તમા પોતાની સર્જન કલાથી ચિત્રિતન સ્થાન અપાવે છે

મેઘાણીના પાત્રોમા ઐતિહાસિક પાત્રો, લોકસાહિત્યમા આવતા મધ્ય કાળના પાત્રો, અંગ્રેજોની મેન્મતી સત્તાના સમનના પાત્રો, અર્વાચીન કાળના પાત્રો એમ સમયના વહેણમા બદલાતી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે અતર્ગત સંસ્કારતત્ત્વ એકને એક હોવા છતાં કેવું કેવું પરિવર્તન થાય છે તે જોઈ શકાય તેવા પાત્રો આલેખાયા છે 'વહેતા પાણી' મા જ બહારવટિયાના પ્રાચીન આદર્શ ઝીલતા નૂની દુનિવાના લખમણુ નટગર કખડશેઠ વગેરે પાત્રો અંગ્રેજ શાસનકાળના મહિપતરામ દાનસિંહ દેવુળા, વિક્રમપુરના રાજા વગેરે અને સુરેન્દ્રદેવ, રાજવાડાના શેઠ, પિનાકી, પુષ્પા આમ પરપરા દેખાય છે અને જૂતકાળની પ્રલાપશાળી પ્રેરણા—સૌરહનો એ સજીવન સંસ્કારસ્ત્રોત કુકતો કુકતો પણ લુપ્ત થતો થતો પણ આ રૂત જુલા રૂપે વહેતો દેખાય છે પિનાકી 'મારા જરડા પર સુરેન્દ્રદેવજી, રાજવાડાના શેઠ, મૂએના મોટા બાપુજી અને રૂખડમામાની જોગમાયાશી જીના પગ્ન પચ્યા છે તેમ અનુલવે છે") મુખર્ષિમા વેપાર અર્થે ગયેલા 'વેવિશાળ'ના વાણિજ્યો, તેમા જે સુખલાલ અને ભારાડી મિત્ર ખુશાલ 'પ્રભુ પધાર્યા' મા જર્મામા જઈ વસેલા સૌરાષ્ટ્રી પાત્રો પણ આ સગવાળીના આજ આજ જળ તેમના જીવનમા પ્રગળાવે છે આથી

તો ક્યારેક રા' ગગાજળિયામા રા'ન માનસિક પતન, મુઝફ્ફર નફતુનું સમરાગણના ગ્મડપાટનું ચિત્ર ગુજરાતના જય-માના પાત્રોનું જીવન એ ઐતિહાસિક ગૌરવનું વાતાવરણ પ્રગટાવવાને બદલે લોકસાહિત્યના સામાન્ય જીવનનું જ દર્શન કરાવે છે. છતાં સમયનું પરિવર્તન પ્રગતીના જીવનભાવનાને હાર્દ કેમ પલગવે છે તેનું આરોહણ દર્શન મેઘાણીની આ 'ગુજરાતના જય' થી માડીને 'કાવ્યક' મુઘી થતું દર્શન અન્યથા ક્યાય સાપડતું નથી 'સ્મરણમુકુ' મા નગસિદ્ધરાવે બાલ વેષ આદિના પરિવર્તનના ચિત્રો આલેખ્યા છે, ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહે મેનજ પેઢીના નાગર કુટુંબના જીવન અજીતી રીતે આલેખ્યા છે પણ તમાજના ધરે થગના અસખ્ય ભાતભાતના માનવોમા આતરપ્રવાહ રૂપે વહેતી સૌરાષ્ટ્રની જીવનભાવનાઓ પોતે જ કેમ બદલાવા લાગે છે એનું ચિત્ર મેઘાણી જેવી સમર્થ શૈલીથી કાઢીએ આલેખ્યું નથી

✓ મેઘાણીની માર્મિક દષ્ટિ માન બાલ આચારો નહીં પણ સમગ્ર જીવનના પાયામા રહેતી ભાવનાઓને પકડે છે અને તેથી એક જ સૌરાષ્ટ્રના કાટિયા વર્ણના, સિપાઈ સિપારણોના, કાઠી રજપૂતના, વાણિયા, બ્રાહ્મણના નોખા નોખા જીવનસૂરો ખરોખર પકડે છે 'તુલસી ક્યારા' ના બ્રાહ્મણ કુટુંબના સસ્કારો સોમેશ્વરમા ભદ્રાભાણીમા અને જ્યેષ્ઠારામ બાનીના આલેખનમા ખરોખર વ્યક્ત કરે છે 'કોને ખબર ભાઈ, કોના પ્રાર્થનો દાણો આપણે સૌ ખાતા હશું' 'સળ્યુ ધાન ફેંકી દેવાય, કેમકે એ કામ ન આવે—સત્યા માનવીને કાઈ ફેંકી દેવાય ? બાપા ? આવી આવી જિંદી સમજણુભરી ઉદાર ભાવના પ્રમાણે જીવન જીવી જતા, એ સોમેશ્વર, ને જ્યેષ્ઠારામ બ્રાહ્મણત્વનું મગલ પાવનકારી દર્શન કરાવે છે 'ભદ્રાભાણી, સોમેશ્વર અને જ્યેષ્ઠારામના સર્જનમા અનાયાસ સિદ્ધ સજીવતા દેખાય છે આપણા તળપદા જીવનમાના અત્યારની દષ્ટિએ અગણ્ય અને અસંસ્કૃત પણ વાસ્તવિક રીતે વધુ મન મોટપવાળા, સાચા, વતસલ અને એ રીતે ખરા સસ્કારી માનવીઓની જીવન-સૌરભ મહેકાવવાનું કાર્ય જે શ્રી મેઘાણી પોતાની વાર્તાઓ દ્વારા કરી રહ્યા છે, તે કેટલેક અંશે બોટાદકરની કુટુંબભાવોની ભાવનામય કવિતાનું સ્મરણ કરાવે છે 'વેવિશાળ'મા એ રીતે વર્ણિક કુટુંબના વ્યવહારો, ધનલોભપતા અને એ બધા વચ્ચે પ્રગટતી ભાણીની ભવિષ્યતા, સુશીલાને સ્વાભાવિક એ સુખલાલ અને તેના સમગ્ર કુટુંબ તરફનો પ્રેમ આકાશ ન થતા સમતા સખવાળી શીખ, ગરવા ભાણીની ખચકારો બોલાવી ને સોપારી ચાવી ચાનીને સુશીલાને વહાલભરી

રીતે ચીડવવાની રીત શેઠની પેઢી પર નોકરોની વાતો, ટેળટપા ને હાસીમા બિચારા મુખલાલની વિષમ સ્થિતિ એ બધું વાણી, લાવના અને જીવનરીતિ દ્વારા કાઠિયાવાડના મુખર્ષિ જર્ષિ વસેલા વાણિયાઓના જીવનનું આબેહબ પ્રતિબિંબ પાડે છે^૧

“માનવકદવ્ય મેઘાણીની કલાનુ મુખ્ય અધિષ્ઠાન હોવાથી અને એ હૃદયનો સૌથી વધારે આવિષ્કાર માતૃત્વ અને દાપત્યમા થતો હોવાથી મેઘાણીની કલામાં કુટુંબભાવોનું આલેખન મહત્ત્વનું સ્થાન પામે છે”^૨ અને સૌરાષ્ટ્રમાં કુટુંબ એટલે વ્યવહાર, દોઢાલો લોકાચાર સલામી સાચવી રાખેલી મમતા, વાતસ્ય અને જિડી સમનાભરી સમજ “લગ્નનો લાડવો પ્રેમના પાણીથી નથી વળતો એને માટે તો જોઈએ છે પાકી તાવણું ઘી” અને મુશીલા-મુખલાલ એ પાકી તાવણુંના ઘીથી લાડુ રૂપ બનેલા દપતી છે “બાહ્ય વૈભવની સમૃદ્ધિ અર્થહીન દોડાદોડી સ્વાર્થી સ્નેહવાળા પોલા મિનમડગો, મુવાળા સહચારની પાપમય ગતીપતી, કાન્તિ કરવાની અવિચારી ધૂન, સમાન હક્ક અને સ્વતંત્રતાના ભ્રમથી નૂતન લગ્નજીવનમાં સમાગતી છૂપી હોળીઓ, સમાજસુધારક થવાની ભાવણો કરવાની સ્વયમે સ્વયમે આત્મગૌરવની ધોષણા કરી દેશસેવા કરી છે એવું બતાવવાની ધેલજા—નવા યુગના આ બધા લક્ષણો મેઘાણી પાત્રો અને પ્રસંગોના કુશળ સર્જનથી તાદસ્ય મનાવી મૂકે છે અને તેના પડછામા શ્રદ્ધા, આત્મવિશ્વાસ, મૂંઝ સેવા સહિષ્ણુતા વિષમ પરિસ્થિતિમાં ધૈર્ય ઉદારદિની, સાત્વિક સ્વસ્થતા વગેરે ગુણોથી જીભરાતું સોમેશ્વર માસ્તરનું કુટુંબ ગોઠવાયું છે”^૩ આવો ભેદ દર્શાવી સોરઠના જીવનની પ્રેમશૌર્ય, ઔદાર્યની ને વીરશ્રી સાથે મધુર કુટુંબભાવના ને આવી ધર્મવતી જીવન-સમજણ પશુ હવે અદસ્ય થતી બધ છે તેનું વેદનાથી દ્રવિત હૃદયે મેઘાણી આલેખન કરે છે. જૂનાને વખાણે છે—નવાને તિરસ્કારે છે એમ નહીં—જના નવામાંની માન માણસાર્થને સૌરાષ્ટ્રની જીવનભાવનાઓને જ તેઓ આગળ કરવા માગે છે. અને દેહ ‘કાળચક્ર મા આલેખાયેલા સમય સુધી એ પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રીય માનવતાના દર્શન મેઘાણી સાગ્રત સમયમાં પશુ કરે છે અને કરાવે છે “ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં મેઘાણીની વિશિષ્ટતા શી? એક જ અને તે સોરઠી જીવનના જૂના-નવા પ્રશ્ન અશોનુ ભાવભરી પીંછીથી આલેખન એ ‘બમી બધ છે’ મુખ્યત્વે આ જ લક્ષણને બળે”

૧ સમાલોચન પૃ ૧૧૬

૨ બેતા પીસતું અથવા વાડ મય- મનમુખવાવ કવેરી પૃ ૩૨

તો આમ સૌરાષ્ટ્રની વહેતા જીવનનું—જૂના ગુજરાતના જયના કાળથી માંડી ખીજા વિશ્વયુદ્ધ સુધીનું આઠાયુ-વાણિયાથી માંડી વાંધરી અને દેડ સુધીનું, જુદા જુદા સ્વભાવનાં માનવોની જીવનશીલાને દોરતું-ઘડતું એક ખાસ વિશિષ્ટ ધરતી ધાવેલું જીવનદર્શન જેમાં ઓતપ્રોત છે તેવા જીવનનું એક વ્યાપક વાતાવરણ સરી દેતું દર્શન કરાવતું એ મેઘાણીની નવલકથાઓનું ધ્યેય છે. આ માટે સામાન્યતઃ નાટ્યાત્મક નવલકથાના સ્વરૂપને આશ્રય લેવાને બદલે પાત્ર પ્રધાન, કંઈક અંશે પીકારેક કહી શકાય તેવી ભ્રમણશીલોની નવલકથા જેવું વાતાવરણ જમાવતું સ્વરૂપ મેઘાણીએ પસંદ કર્યું છે. એ સ્વરૂપને જ્યાં કાવ્યમયતાથી ખરોખર વળગી રહ્યા છે ત્યાં ‘વહેતાં પાણી’માં મેઘાણીની નવલકથા ગુજરાતી નવલકથામાં નવી જ ભાત પાડતી દેખાય છે. વેવિશાળ, અને કાળચક્રમાં પણ લગભગ આ જતનું જ વાર્તા સ્વરૂપ બંધાય છે. પણ નવા જમાનાના કોઈ મુંબઈગરા ‘વિજયદ્ર’, કે ‘લાસકર’નું મેઘાણી સમભાવપૂર્વક કલ્પનાથી આકલન ન કરી શકવાને લીધે, રા’ મંગાજિયો, કે જેસાણ વગેરે, કે અનુપમા આદિની કુટુંબજીવન સિવાયની રાજકીય સૃષ્ટિ કે મુશ્કેલ નહતું...જેવા જિંદગી સ્તરનાં પાત્રો પર પોતાની કલ્પનાને ખરોખર ન ઠેરવી શકતા હોવાથી એ પાત્રોનાં ચિત્રો આંખાં લાગે છે. પ્રતીતિજનક એમનો જીવનવ્યાપાર લાગતો નથી. આવાં પાત્રો સાથે પોતે જેનું મમતાથી આલેખન કર્યું છે તે સૌરાષ્ટ્રી માનવતા દર્શાવતાં પાત્રોને મૂકવા જતાં પ્રસંગોની કહી ખરોખર સંધાતી નથી ટૂંક છૂંક અને વેરણ દેરણ બની જાય છે.

આગળ કહ્યું તેમ એક કાવ્યમય અનિર્વચનીય અનુભૂતિમાંથી મેઘાણી પ્રેરણા લઈ આધળી રીતે વાર્તાનું મંડાણ મારે છે જ્યાં સમગ્ર નવલકથા વાતાવરણની મહેક ઉઠકેટતાથી પ્રસરતી હોય તેવા વહેતાં, પાણી વસુધરાના વહાલાં દવલાં, વેવિશાળ, કાળચક્ર વગેરેમાં તો વાર્તાસ્સ કાવ્યસ્સ હોવાથી ખરોખર જળવાઈ રહે છે. પણ જ્યાં મેઘાણી વાર્તાનું મંડાણ કરે છે તે મંડાણ મઝાનું કંઈ કંઈ આકાંક્ષાઓ જમાડતું કરે છે, ત્યાં એ વિશાળ વસ્તુદોરના અંકોડાને ખરોખર ગ્રંથી શકતા નથી અંત લાગમાં જાળે ખીલેલું ફૂલ કાચતું વળી જતું હોય તેવું અનુભવાય છે. તુલમી કથારામાં, વેવિશાળમાં પણ આવું ‘સમરાંગણ’માં અને ‘વહેતાં પાણી’માં પણ આવું અનુભવાય છે પ્રુપ્પા સાથે પિનાડીનાં લગ્નની વાત મળીને—સૌરાષ્ટ્રની એક પોતાને ગ્રિય લાગતી ભાવના

રજ કરવાનો સાપડે છે. અવસર પણ તેથી આખી વાર્તાનો અંત અદ્ધર અદ્ધર જાણે ઘસટોપ જામેના વાદળા વિખેગઈ ગયા હોય તેવો અનુભવ થાય છે. વિશ્વનાથ ભટ્ટ યોગ્ય જ કહે છે કે, “બાકી એમની વાર્તાઓમાં સ્થાપત્ય કૌશલ જેવું” બહુ ઓછું છે. વાર્તાની પૂર્ણાકૃતિ ને સિદ્ધહરત વાર્તા-લેખકોના હાથમાં તો હમેશા પહેલીથી સુનિર્મિત હોય છે તે દ્રમ કરવી એની જ એમને સજ્જ પડતી નથી અને એ બાબતમાં એમને ઘણીવાર આવલા મારવાં પડે છે” “વસ્તુતઃ ૨૧ મેઘાણીમાં વ્યક્તિ તેમ પ્રસંગોના સચોટ તાદ્દશ ચિત્રો દોરવાની જેટલી શક્તિ છે તેટલી એક આખી જીવનઘટનાને સુનિલબ્દ રૂપમાં કહીને વસ્તુ-વિધાન કરવાની શક્તિ નથી તેથી એમની વાર્તાઓ છૂટક ચિત્રોની પરપરાગે જેટલી રોચક લાગે છે તેટલી સળંગ કૃતિ રૂપે સતોષપ્રદ લાગી શકતી નથી.

આગળ કહ્યું તેમ મેઘાણીની કથાઓ વાતાવરણ પ્રધાન છે એક અનુભૂતિની પ્રેરણાથી શરૂ થાય છે રોચક ચિત્રપર પરામા રાચે છે એ ચિત્રોની અનુભૂતિઓ આખી નવલને કથાઘાટ આપે છે. વાર્તારસ નહીં પણ આવો અનુભૂતિ રસ. વાતાવરણનો રસ એ જ એમની નવલકથામાં આસ્વાદ્ય છે ‘સૌરઠ તારા વહેતા પાણી’માં જેટલી બધી સૌરાષ્ટ્રની ઝીણી ઝીણી બાબતો તીવ્ર અનુભૂતિનો સચાર કરે તે રીતે મેઘાણી રજૂ કરે છે. આ અનુભૂતિઓને પ્રભાવી બનાવવા માટે આપણા આજના નવલિકાકારો અને નવલકથા લેખકો ને ચિત્રવિચિત્ર નવીન ઉપમાઓ અને પ્રતીકો ચોંટે છે, તેવી ઉપમાઓ અને પ્રતીકો પણ મેઘાણી ચોંટે છે. ‘વેઢિયા’ નામના ‘વહેતા પાણી’ના પ્રકરણમાં શરૂઆતમાં જ આમ વર્ણન છે : “બાઈની એક બગલમાં બેઠું બેઠું નહિ, લગ્નકતુ એક દસેક મહિનાનું છોકરું, બાઈના તુકાઈ ચીમળાઈ ગયેલા, કોઈ બિલાડાએ ચૂંટી નાખેન હોવા પક્ષી જેવા સ્તન ઉપર ધાવતું હતું બેખડગદ થાણાની થાણદાર કચેરીની ચૂનો જાખડેલી અને હંદરોએ ગાબાગાબા કરી નાખેલી છત જેવું બાઈનું કાપડું હતું” x x “પકડેલા હંદરને જરા છટો મૂકતી ને પાછી ઝપટ કરી ચાલતી. બિલાડી જેવી કાળી પાદણીઓ આકાશમાં અજબાજી આદમના ચંદ્રને વારે વારે ઉઘાડતા ઉઘાડતા કરતી હતી અથવા તો ચંદ્રમાં થોડાએક કાગડાઓની ચાચો વચ્ચે ચુથાઈ રહેલ દહીંધરા જેવો દીસતો હતો અર્ધદુકાળમાં ઉપરા ઉપરી વર્ષો ખેમતો પવન ખેતરાઉ ધરતીમાથી કોઈ બ્રહ્મ થયેલી સ્ત્રીના શરમ-દાબ્યા કંઠસ્વર જેવો રોતો હતો”

આ ને આવી આવી ભાત ભાતની ઉપમાઓ, પ્રતીકો, દૃષ્ટાન્તો, અને વર્ણનો મેઘાણીની નવલકથામાં આવ્યા કરે છે. એ અનુભૂતિને તીવ્ર અને વેધક બનાવે છે. તેનાથી વાતાવરણ બંધાય છે. અને છૂટક છૂટક તગ્ગતા પ્રસંગો, પાત્રો એક સૂત્રમાં બાંધે કે ગૂંઠાઈ બન્ય છે. અને એમ અભિનવો આકાર સર્જાય છે. આ દૃષ્ટિએ પોતાના જમાના કરતાં મેઘાણી નવલકથાના લેખન પરત્વે એના તંત્રવિધાન પરત્વે ઘણા આગળ આવી ગયા ગણી શકાય.

“દયાનો પ્રશસ્ય અંશ તે વિષયને અનુરૂપ સરળ છતાં ચોટદાર લોક-ભાષાના બળવાળી ધોધબંધ વહેતી રા મેઘાણીની તાજી ચૈલી છે. એ શૈલીમાં જીંદીને આંખે વળગે એવું તત્ત્વ તો છે ઉપમાઓનું ગળબળાહુલ્ય. આ ઉપમાઓમાં ઘણી વધુપડતી છે, ને ઘાની હીનોપમા જેવી પણ છે, છતાં એની પ્રગટ્થ નવીનતાથી તે આપણને આકર્ષે તો છે જ. એમાં તળપદા જીવનના અનુભવને અવલોકન સાથે દ્રશ્યનાનો અડેજો સંભાર લયો રોય છે. ઉપમાની ખાખતમાં ગોવર્ધનરામ ને નાનાલાલ પછી મેઘાણીને મૂકવા પડે તેમ છે.” અનંતરાય રાવળનું ‘વહેતાં પાણી’ ના અવલોકનમાં આ પરત્વે ધ્યાન ગયું, તો વિપ્લુપ્રસાદ ત્રિવેદીનું પણ “મેઘાણીની ઉપમાઓ અવનવી ને જરોળર બેસતી છે” એમ વેવિશાળના અવલોકનમાં ધ્યાન ગયું... પણ આવી ઉપમાઓ દ્વારા મેઘાણી એક વિશિષ્ટ અનુભૂતિનું, વાતાવરણનું સર્જન કરે છે અને તે દ્વારા કથાનકને વિસારીને પણ ચિત્રપ્રધાન, દાન્યત્વ પ્રધાન, સંસ્કારના વહેણ-પ્રધાન નવલકથા લખી શકાય છે એવું કંઈક અનુભવતા હોય તેમ લાગે છે

મેઘાણી લોકપ્રિય નવલકથાકાર રહ્યા. આવો વિશિષ્ટ અદ્યતન ગણાય તેવો પ્રયોગ કર્યા છતાં નવલકથાના લેખનમાં વાચકોનો સક્રિય સહકાર તેમણે લીધો છે. બહુજન સમારાધન માટે સૂક્ષ્મ માનસ પૃથકકરણ અને ગ્રીણી ન સમજાય તેવી ભાવનાઓનું આલેખન તેમણે ટાળ્યું છે. વસ્તુમયનમાં સ્વૈરગતિ માત્ર રજૂ કરી છે. બે ચાર વાર્તાના તંતુઓ જુદા જુદા પ્રકરણમાં ઓચિંતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને એ અરસપરસ ખાસ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રયોજન કે સૌન્દર્યમય ઘાટ માટે નહીં પણ સ્વેચ્છાએ ગૂંથાય છે. પાત્રનું વ્યક્તિત્વ-તેની જીવનભાવના પ્રગટ કોઈ લહેકા દ્વારા વ્યક્ત થતી હોય તો તે દ્વારા વારંવાર વ્યક્ત કરવાનું મેઘાણી ચૂકતા નથી. સોમેશ્વર “બકકમદાગ” એમ બોલ્યા કરે છે. લાશુ અરેરે બચાડા જીવ! એમ રહ્યા કરે છે. લાડા લાશી “નારે બે”, એમ બેરક બોલીના લહેકાઓનો અતિરેક કરે છે. રા’ ગંગાજીયાને આસરાનું થેલુ લાગે છે.. આવી લાક્ષણિકતાઓ નાટકમાં રંગબૂમિ ઉપર પાત્ર પ્રગટ કરે છે ત્યાં લોકોના મનનું

રજન માય છે જો કે એ આ વાર્તાઓમા આવ્યા આવ્યા વાગવાગ પ્રગટ થતા વેણુ ભાવગય જનતા જનતા પાનનું હૃદયસમસ્તને આપણી આગળ પ્રગટ કરે છે. સોમેશ્વરના બડકમદાર રામદ પાછળ વીરત્વના સમજ સરદાણનો ભાવ દિ મતને એકથી કરવા ઉપરાંત ગયેથી વિપત્તિની ઠરુણ પળ લખી છે, સમરાગણમા નરણમા સુતેલા પુત્ર આગળ આવી આવેશમા ચડી જાય છે “ માગે નાગડો ! માગે ઝોગરનો ! એ સતા જન્મ આ રિયો ઝોગરનો માગે ઝોગરનો ! જુઓ રે બાઈયુ, ઝોગરના એ હૂઠા હાથે ય જુદા ખેતવા સના જન્મ ! નગરના ધણી ! ક્યા ગિયા તમે ? આ ઝોગરનાને એક વાર તો રગ કહો ! ” આવા વાક્યોમા ભલભલાને ધુસકે ધુસકે રડાવે તેવી માતાની વાતસન્ય ખુમારીની ઠરુણા રહેલી છે. ક્યાક જેમ પાણી જાનગતિના રમે છે તે જીવતા ધર્મને બોલી રહ્યા છે તેવું તરંગી ચિત્ર આપ્યું છે, ક્યાક જાવાની બોલી, કે મદાગીની એકલા એમ્લા વડા જતી ફિલસૂફી વડાવી છે એ સઘળું બહુજન સમારાધાન માટેનું મેઘાણીનું ધ્યેય દર્શાવે છે.

નવલકથાનો લેખક એકાન્ત જાવનની અટ્ટગીમા રહ્યો રહ્યો વાર્તા આલેખતો નથી પણ જાણે એક વચ્ચે આવી જનમેદનીને લાગણીઓના પ્રવાહમા જાદુગરની જેમ ખેંચી જતો, લાડ લડાવતો વાર્તાકાર બની રહે છે વાતાવરણ પ્રધાનતા, ઠા વમવતા, અનુભૂતિઓની પરપરા, જીર્મિના વહેન, ભાવના પ્રિયતા સોરઠના સમાજનું હાતીગણ છતાં અખડ દર્શન એના જુદા જુદા સમયના અને જુદા જુદા થરના લોકોની વિવિધતા અને મઠી રહેવા એકતાના તત્ત્વનું દર્શન એ જેમ મેઘાણીની નવલકથાની વિશેષતાઓ છે તેમ લોકોને સાચે લઈને, જાણે કે નવનકથા લેખનમા સક્રિય બનાવીને, મેઘાણી નવલકથાઓનું આલેખન કરે છે, એ પણ એક આગવી મેઘાણીની જ સુવાગ વિશેષતા લેખી શકાય.

જીવનના પામારૂપ ગણ્યામ તેવા મુજો, ભાવનાઓને આખ જીર્મિમયતાથી-શ્વામયતાથી ક્યા અને પાન ત્રે રજૂ કરીને મેઘાણીએ માન નવલકથાના સાહિત્ય પ્રકારમા જ નહિ પણ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રવાહમા પણ એક વિરલ અને બહુમૂલ્ય કહી શકાય તેવું અર્પણ કર્યું છે એવર્ધનરામ, મુનશી અને રમણલાલ દેસાઈ પછી ધૂમકેતુ, યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ શ્રજીવવરરાય આચાર્ય વગેરે નવનકથાકારોમાથી એણે સ્થાન તો મેઘાણીને જ આપી શકાય તેટલી જીવતતા રસમયતા, ભાવનામયતા અને જીવનની ગલીર નિષ્ઠા મેઘાણીની નવલકથા દાખવે છે અને લોકભોજ્ય ધર્મ શિકે તેવી વાર્તાકલા પણ પોતાની રીતે ઉત્તમગત કરી લે છે સમય અને અવકાશ હોત તો વહેતા પાણીની નવલકથાને

મેઘાણી લાંબાવી શક્યા હોત અને તેમાં સાંપ્રત સમયની ગૌરવવન્તી માનવમૂર્તિઓને અને લાવનાઓને ઉત્કૃષ્ટ દલાથી આલેખી શક્યા હોત. એમની અધૂરી રહેલી 'દાળચક્ર'ની વાત જોડે સુધી આવી છે ત્યાંથી આગળ લાંબાવી હોત તો લડાઈના સમયનું, કિવટ ઈન્ડિયાના લગ્ન સમયનું, દુષ્કાળના ભીષણ ધરુણામય પ્રસંગનું અને વેદનામય લોહી છંટકાવવાળી લાગલાની પ્રક્રિયાનું સંવેદનશીલ આ રાષ્ટ્રીય ચાયર એક રાષ્ટ્રીય નવલકથા સર્જવી શકત એવી આશા ને અપેક્ષા એટલે એ નવલનો લાગ જરૂર ઉપજાવે છે.

પ્રકરણ સાતમું

કસુંબલરંગી કાવ્યસ્રોત

આતમની એરણ પરે જે દી અનુભવ પછડાયછ,
તે દી શખદ-તણખા કરે રમ રમ કડાકા થાય.
છ, છ, શખદના વેપાર.

અવેરચંદ મેઘાણીની કવિતાને લોકપ્રિય બનાવનાર, અને મેઘાણીને ‘રાષ્ટ્રીય કાવ્ય’ જેવું લોકો પાસેથી લાડલખું^૧ નામ કમાવી આપનાર તત્ત્વ કયું છે? “વચ્ચે કેટલાંક વર્ષો તો એવા ગયાં જ્યારે ‘યુગવન્દના’ ના આ લોકપૂજ્ય કવિ...ગુજરાતના કદાચ સર્વપ્રથમ સાહિત્યકાર જેવું પદ યુવાન હૃદયોમાં પામેલા અને હજી પણ એ કેટલેક અંશે-એમની એ પ્રકારની નિઃશંક યોગ્યતાને લીધે—ઝળવી રહ્યા છે.”^૨ યુવાનોમાં આવી રીતે લોકપ્રિય મેઘાણી થાથી બન્યા? શું એ મેઘાણીની કવિતાની ગેરતા માત્ર છે? મેઘાણીના શુભંદ કંઈ જ માત્ર આ સિદ્ધિ તેમને અપાવી? કેટલાક ગદ્ય પદ્ધતિએ કાવ્ય વાંચવા ટેવાયેલા વિવેચકો માને છે તેમ મેઘાણીની કવિતા ગવાય નહીં—માત્ર પકન થાય કે વંચાય ત્યારે શુ કાવ્યતેજ વિહોણી નિર્મળ બેડકણા જેવી લાગે છે?

“મેઘાણીને આટલો પ્રેમ શી રીતે મળ્યો? એનો જવાબ એમની ‘લોકહૃદય પ્રત્યેની નિષ્ઠા’ એ શબ્દોમા શોધી શકાય...વાણીના સાધન દ્વારા મેઘાણી લોકહૃદય સાથે પોતાના હૃદયનું સંધાન કરી શક્યા. લોકહૃદયના તાલે તાલે એમનું હૃદય નાચ્યું, અને એમના હૃદયના તાલે તાલે લોકહૃદયને નાચવું સુગમ પડ્યું.”^૩ પણ એનો અર્થ લોકોની રુચિએ જે માગ્યું તે મેઘાણીએ કાવ્યદ્વારા પીરસ્યું—એના એજ લોક ગ્રીલાતા ‘લોલ લોલના ટાયલા’ એ વાલમજીનાં નણુંદણનાં ‘ચવાઈ ચવાઈને ફૂચો થઈ ગયેલા’ ભાવોને મેઘાણીએ રજૂ કર્યા માટે તે લોકપ્રિય થયા—એમ થઈ શકે? “સમગ્ર રીતે

૧. ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા વિ ક. વેદ : પૃ. ૩૨૪.

૨. રમૂતિ ગ્રંથ : ઉમાશંકર : પૃ. ૧૯.

દક્ષપતરામ, ન્દાનાલાલ, બોટાદકરમાં લોકવાણીના અંગે દૃષ્ટિગોચર થયા હોય તો મેઘાણીના કાવ્યોમાં મુગ્ધ થઈ જઈએ તેવી નવીન વાણીની ચમત્કૃતિ કઈ રીતે આવી શકે ?

મેઘાણીની કવિતાને લોકપ્રિયતા અને કાવ્યત્વ બન્ને સાધી સાંપડ્યા ? મેઘાણીની કવિતામાં જે એક વિશિષ્ટતા અનુભવાય છે તે સાધી ? મેઘાણીની કવિતા મેઘાણી પોતે કહે છે તેમ, “દાર્ષ અમર કાવ્યતત્ત્વથી પ્રેરાયેલ નહિ, પણ કેવળ ચાલુ કાળનાં જ બળેએ સૂરાવેલાં સમયજીવી” ગીતો હોવા છતાં આજ આટલા વરસે પણ કેમ સહૃદયોના હૃદયને હવાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે ?

એનું એક અને મુખ્ય કારણ આ પંક્તિઓ સૂચવે છે :

આતમની એરજી પડે જે દિ' અનુભવ પછડાય

તે દિ' શબ્દ-તણખા ઝરે રગ રગ કડાકા થાય.

છ, છ, શબ્દના વેષાર.

મેઘાણી નામની વ્યક્તિ નહીં, પણ લોકજીવનના, લોકસંસ્કારમાં ઉછરતા એક માનવીના માત્ર માનવહૃદયમાં જે જે અનુભવો પ્રાણમાં કંઈક ન રપંદન થાય તે રીતે પડે છે, હૃદયના ઉડાણમાંથી ભિંમિતા ઉત્તાન મોજને ઉછાળે છે તે સહજ અને ઉત્કટ સંવેદને પ્રગટાવેલા શબ્દ-તણખાને કવિ એટલી જ પ્રાણમયનાથી, ઉત્કટતાથી કાવ્ય વાંચનારની રંગે રંગ કડાકા કરે તે રીતે રજૂ કરે છે. આવી વિશિષ્ટ પ્રાણવાન ભિંમિતું આવી વિશિષ્ટ રીતનું આવિષ્કરણ એ મેઘાણીની વિશેષતા છે.

‘એકતારા’ની પ્રસ્તાવનામાં મેઘાણી પોતાના કાવ્યવ્યાપારનું આત્મ-નિરીક્ષણ કરતાં લખે છે : “હમણા જ એક સન્મન કવિતાનું એક પ્રધાન લક્ષણ કહી ગયા : થીજી ગયેલા પ્રાણ-પોષણને ઉષ્મા અર્પાવે બેઠવાનું, આગાળવાનું, પ્રવાહમાન કરવાનું કામ અવલ દરબજે કવિતાનું છે. જુદિવાદની અતિશયત યિજાવે છે, વાસ્તવવાદનો અતિરેક યિજાવે છે, વ્યવહાર-દક્ષતાના દાવપ્રપચોએ ટેવાયેલાં હૈયાં થીજી દિમ જાને છે. એના પર ઉષ્મારૂપ બની કવિતાનાં ફિરણ પડે ને પિગાળે, પરંતુ લાગણીતંત્ર પર પિગાળણુ કામ કરી આપતી કવિતા અને એટલા કેવળ આવેશ-તત્ત્વો જ કળને લઈ બેસતી કવિતા વચ્ચેની સીમારેખા દોરવી સહેલ નથી. એક જ કવિતા સાંભળીને બે માણસો જુદી જુદી અસરો અનુભવે છે. એક કહેશે કે આ તો પટુકરણ

કવિતા—સેન્ટિમેન્ટલ સ્ટફ—હે; ખીન્ને જોશે આ હૃદયગ્રાવક છે. દરેક વાતનો આધાર એ દિલ કોનું છે અને એનું દવન થતું એટલે શું તે પ્રશ્નના જવાબ પર જ રહેશે.”

મેઘાણીની કવિતાને પણ જિર્મિવ, આવેશરહીત, ગમ્ભીર, અસંયમી વગેરે શબ્દોથી ઓળખવામાં આવે. પણ સોક્રાટિસની આરાધનાએ, અને મેઘાણીના ગમ્ભીર માનસે તરે મેઘાણીને આ પ્રશ્નની ધોંગી, મન્ન, પ્રાણુમય કનુબનગી જિર્મિમતાને જ કવિનાનું નામ પ્રાપ્ત. અને એ ઉપાસવાનું થીખ યુ છે અર્વાચીન કવિતામાં અને જીવનમાં ભાવ, જિર્મિ, લાગણી વગેરેથી જાણે આપણે શરનાતા હોઈએ તેમ તેને ગયમિત કરવા, તેની ઉપેક્ષા કરવા પ્રેરાયા હોય. મેઘાણીની સોક્રાટિસને પ્રેરવી કનુબનગી દષ્ટિ સરળ હૃદયમાં જાગતા શાશ્વિજગતને ઉમંગકારી આવનાર છે મસ્ત બની તેને ધૂટી ધૂટી લાડ લડાની લવકાગવામાં તેની કનુબાની સિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત થાય છે. મેઘી વગેરે રગરસિત કવિઓએ હૃદયમાં જે સ્વયં સૂચે જાગે તેવા પ્રણય પ્રાણુવાન ભાવોને પરમ મગ્નમય પદ્ય સત્ય ગણી તેમનું ગૌરવ કહ્યું છે. કવિતાના પ્રાણુત્ત્વ તર્કિક વિચાર, કંપના અને ભાવની ત્રિપુટીમાંથી આ ભાવતત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે જ રીતે આ સોક્રાટિસે પણ સંસ્કૃતિના વિદિષ્ટ કરનારા સકુલ વાવગાથી અસ્પૃશ્ય એવા નર્મ માનવના દિલમાં જે સદૃશ ભાવઉજ્જ્વાલ આવે છે તેમાં સાક્ષાત્-જીવનનો જીવનની પ્રાપ્તમયતાનો—ચેતન્યનો અનુભવ થતો હોવાથી, તેની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આવા ભાવોની સંહિતિકતામાં—તેના વિચાર, વ્યવહારુ જીવિ, તર્ક અને કંપના, કંપના લીલા, તરંગ આદિથી અસ્પૃશ્ય એવા મુગ્ધમૂત આદિ સ્વરૂપમાં તેની સગળ ઉત્કટતામાં અને સ્વાભાવિક ગતિ-ગટામાં મેઘાણી કાવ્યત્વનો કનુબલ રંગ અનુભવે છે એમાં એમને માણુસાઈની જ્યોતના સાક્ષાત્ દર્શન થતા લાગે છે. વર્ડઝ્વર્થે આપેલી કવિતાની માખ્યાનો પૂર્વાર્ધ—‘પ્રાણુવાન જિર્મિનો સ્વયં જીભરો-ઉજ્જ્વાલ’ (સ્પોન્ટેનિયસ ઓવર-ફ્લો ઓફ પાવરફુલ ફીલિંગ્ઝ) મેઘાણીએ સ્વીકાર્યો હોય તેમ લાગે છે.

આપણે ત્યાં ‘જોરસા’ને, ‘અતક્ષોલ’ને, કોમળ મૃદુ જિર્મિમયતાને, ભાવનાત્મક જિર્મિ વેળવને, ચિંતનોત્થ જિર્મિ પ્રવાહને, ચિંતનમાં પરિવર્તિત થયેલી લાગણીઓને, જીવનની સુદૃઢ સકુલ મુલાયમ ‘લાગણીઓને’ અને વગલગ અનિર્વચનીય મધી સમાય તેવી અનુભૂતિને કાવ્યનું જીવિત લેખીને કવિતાઓ લખાઈ છે. આ સદૃશમાં માનવની માનવ તર્કિકના સદૃશ જિર્મિ-ઉજ્જ્વાલને

લક્ષ્યે તો પરકાગત્વ, ભાષાતર-રૂપાનર અને લોકસાહિત્ય એ રા મેઘાણીની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિના અહીં મુખી ગણાવેલા મુખ્ય ત્રણ અંગોના પદ્માત્મક સરવાળો એટલે એમની કવિતા. આમાંથી ‘નીજ’ અંગ; લોકસાહિત્ય, એમની કવિતાનું જનક-પ્રેરક અંગ. ” ત્યારે ‘યુગવન્દના’માં, એકતારામાં વ્યક્ત થતા છે તે ‘હમ્મરો વર્ષની જૂની અમાગી વેદનાઓ’, ‘તકદીગને નોંદનારી’, ‘ઘણું રે બોલેને એરણ સાબળે’, ‘ગરજ ફોને’ ‘ધીમા ધીમા લોચન ખોલો’, ‘કોદાણીવારો’ ‘આગી ખા મા રે’ વગેરે ગીતો કાંઈ પ્રાચીન સાંકળિયા ભાવને નથી માતા છતાં એ લોન્પ્રિય શાથી? સામ્રાજ ઇતિહાસ સાથે કદમ મેળવી એ પ્રસંગોની ભાવપ્રેરક ઘટનાઓને જનતાનું મુખ બની મેઘાણીએ કવિતા દ્વારા લાડ લડાયાં, યુગની એવણાઓને અને લોકના આશા નિગદાના સૂરોને વાચ્યા આપી, યુગનું પ્રતિબિમ્બ ઝીલ્યું અને યુગને વદના કરી, સિંધુડો લલકારી રાષ્ટ્રીય લડતને ખિરદાવી ઉત્સાહને જુવાળ ચડાવેા, ગાંધીજીના ગમન પ્રત્યાગમન વગેરે પ્રસંગોને તરત જ હાવ્યમાં મઢી ગજુ કર્યાં. આમ સઘ સવેદનશીલ બની પ્રગજીવનના પ્રત્યાધાતોને પોતાના પ્રાસંગિક હાવ્યોમાં ઝીલ્યા આમ છતાં મેઘાણીના એ હાવ્યો-‘એ ઉદસો કટોરો એરનો’, ‘એ ખોતના કુવોળણ’, ‘એ અડાવદન’, એ ‘એતરાદા વાધરા જો’ વગેરે માત્ર ક્ષણજીવી પ્રસંગકાવ્યો જ રહેવાને બદલે સર્વકાલના યુવાન હૃદયોને ધનગનાવે તેવા શાથી બન્યા છે?

મેઘાણીએ પીડિતોના, ક્યારાયેલા, ઉપક્ષિતોના ગીતો લખ્યા, કાન્તિના વાધરાને હોશભેર આમ ત્રણ આપ્યું, રવાતત્ર્યના નામમાં રહેલી મીઠાશને અખના જાગે તેમ ખિરદાવી, અર્વાચીન કવિતાના આવા વિષયોને પ્રથમ હાવ્યદેહ આપનાર અવેરચક મેઘાણી ‘યુગવન્દના’ના હાવ્ય-પુસ્તક દ્વારા અર્વાચીનોના અગ્રચાથી ગણાયા નહીં મનનુખલાલ અવેરી તેમને અર્વાચીન કવિતાના પ્રતિનિધિ ગણવા તૈયાર નથી કારણ કે “અગેય, સગ ગ અર્થાનુસારી લયવાળા અને લાગણીમિત્ર વિચાર પ્રધાન પદ્યરચના” અર્વાચીન કવિતાની વિશિષ્ટતા છે. ‘યુગવદના’માં આ લક્ષણો નથી ત્યારે સામ્રાજ સમય પી નહીં તેવી આ કવિતા પ્રત્યે યુવાન હૃદયો કેમ આકર્ષાયા હશે? “યુગરાતી કવિતામાં આજે જે વિષય પરિવર્તન સિદ્ધ થયેલું આપણે એકઠાંએ ‘શીએ રોમે આઘ દ્રષ્ટા કોણુ? એ આઘ દ્રષ્ટાનું’ માન રા મેઘાણીને મળવું જોઈએ ઇતિહાસ દષ્ટિએ ગાંધીયુગનો સૌથી સમર્થ કવિ કોણુ તે તો આજો યુગ પૂરો થયે અને એના સર્વ કવિઓની હાવ્ય સામગ્રી પૂરેપૂરી મળી ગયા પછી જ

જરાળર સમગ્રજ્ઞે. પણ ગાંધીયુગનો સૌથી પહેલો કવિ તે તો મેઘાણી જ એ વાત તો આજે પણ સુનિશ્ચિત છે...ગાંધીયુગનાં આંદોલનો સૌથી પહેલાં, સૌથી ત્રિશેષ ને સૌથી વિશેષ એકત્રિનિ^૧ રીતે ગ્રીક્ષનાર કાવ્યસંગ્રહ ‘યુગવન્દના’જ છે.”^૧ વિષ્ણુનાથ ભટ્ટ આમ અર્વાચીન નવવિષયની કવિતાના મેઘાણીને અમયાથી દર્શાવ્યા પછી કહે છે : “પ્રવર્તમાન ગુજરાતી કવિતામાં દ્વિવિધ વિસંવાદનું દ્રષ્ય પેડું છે. ઇતર સર્વ સાહિત્ય પ્રકારે સરળતા અને રસાળતા લાણી ગતિ કરી રહ્યા છે, ત્યારે એકવી કવિતા દ્વિસંવૃત્તા અને રુક્ષતામાંજ ગર્વ લેવા લાગી છે એ એક વિસંવાદ; અને ગીતો ગાવાં લોકોનાં ને લાપા વાપરવી ત્યારે એ લોકોમાંથી કાઢીનીય ચાંચ ન જૂડે એવી—એ બીજો વિસંવાદ. એવા દ્વિવિધ વિસંવાદનું જ દ્રષ્ય પેડું છે તેમાંથી સર્વથા મુક્ત એવી કાવ્યશૈલીના ઉપાસક તરીકે મેઘાણીની કવિતા ખાસ આદરપાત્ર હરે છે.”^૨ આવા આદરના અધિકારી મેઘાણીની કવિતા શુ માત્ર તેની સાદાઈ, સરળતા, અદ્વિસંવૃત્તા અને મધુર રસાળ વાગીને લીધે જ છે ?

“ગુજરાતી કવિતામાં રા. મેઘાણીની જે વિસિષ્ટતા છે તે એમણે જૂના સોરઠી લોકસાહિત્યના ઢાળોમાં પ્રચલિત માનસને સહજ એવી જિમ્મિઓ, કંપનાઓ, ભાવનાઓ, વિચારો આદિનો જે નવો રસ પૂર્વે તે જ છે. ભાષા, પદ્યરચના આદિ ક્ષેત્રે જૂની સોરઠી લોકકવિતાનું અને જિમ્મિ કંપના વિચાર આદિનો પ્રાથુ નવયુગનો એ જ્ઞાતનું રા’ મેઘાણીની કવિતાનું બંધારણ છે.”^૩ તો પછી નવા વિચારભાવ આદિ નવી વાણી અને વાણીનો નવો આકાર માગી લે છે તેનું શુ ? એમ ન થતા જૂની ભાષાલઘુ અને આકારમાં નવવિચાર ભાવના આદિને મૂકવા જતા કાવ્યત્વમાં વિસંવાદિતા આવે-વિડંબના કાવ્ય, પ્રતિકાવ્ય જેવી હાસ્યાસ્પદ રચનાઓ થઈ જાય એમ કહેવાય છે તેનું શુ ? “સોરઠી લોકવાણીનું તત્ત્વ અને તે પણ જિજ્ઞાસાત ક્રોધોના રક્ષાખંડમાં શબ્દ માત્ર નહિ પણ ગ્રામપ્રજ્ઞના નીચલા થરો સુધીના સમસ્ત લોકવર્ગના શબ્દો, શબ્દપ્રયોગો તેમ વ્યાકરણપો સુધીનું વ્યાપક લોકવાણીનું તત્ત્વ ગુજરાતી કવિતામાં રા. મેઘાણીએ જ સૌથી પહેલું દાખલ કર્યું.”^૪ તો આ સોરઠી વાણીના પ્રયોગોને લીધે જ મેઘાણી લોકપ્રિય થઈ શક્યા ? મેઘાણીની પહેલાં

૧. નિકપરેખા : પૃ ૨૨૧
૨. નિકપરેખા : પૃ ૨૨૬
૩. નિકપરેખા : પૃ ૨૧૬.
૪. નિકપરેખા : પૃ ૨૧૭

લોકગમ્ય થઈ શકે તેવા મુળભૂત સાધારણી કૃત ભાવોને, તો લોકસાહિત્ય પ્રેમી-
આ લોકકવિએ જ પ્રતિદા આપી.

ધરતીના જીવન સાથે જડાયેલા સાદા સરળ માનવ હૃદયના મુળભૂત
ભાવોનો કસુગત રંગ પીરો ને પારો એવો કવિવર્મ મેઘાણી સ્ત્રીકારે છે.
તેથી લોકમમૃદ જે ભાવ અનુભવી થકે, ગ્રીવી શકે તેવા ભાવોને જ અને
તેથી રીતે જ ગદ્ય કવિ છે. પોતાના વ્યક્તિત્વનો, માનસનો, શુદ્ધિ, કંપના કે
અગત લાગણી તો તેમ અશ બેગવી એ ભાવને પલટાવતા નથી જીવનમાં
જે જે ભર્મિ જગે છે તેને તેવા ને તેવા શુદ્ધ રૂપમાં તેમ પૂર્ણ નિષ્ઠા રાખી
મેઘાણી રજા દરે છે દાર્ઢ વર્મકિના કરનાર વિધિવિધાનનું-કર્મકાંડનું
સાવધાનીથી પરોખર પાલન કરે તેમ મેઘાણી એવી ભર્મિ પ્રત્યે ‘ઈમાન’
ધરાવે છે આવા આત્મવિદ્યોપનને પ્રનાપે અને આવા લોકગત સાધારણી કૃત
ભાવ ગવાતો હોવાથી એ લાગણી કે ભાવમાં મહેલી ભર્મિલતા, ઝનૂન, આવેશ
હિલરાતો કાન્યો જોરસો, ગગમયતા, વેવનાવેડા, રોતલપડ વગેરે ઓગળી જાય
છે, જેને મુળભૂત, સાર્વત્રિક અને પૂમાર્થ ઉપયોગી અને ગદ્યપ ધરવાને સમર્થ
એવા સ્થાયી ભાવ તર્કિક સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રે ઓળખાવ્યા છે તેવા ધીંગા,
સર્વગમ્ય, સગળ ભાવો જ માન આવી કાવ્ય પદ્ધતિમાં ટકી રહે છે ખીજી
તરફથી કંપનાએ જોયેલા, ખીલવેલા અને લાડ લડાવેલા ભાવોની સમૃદ્ધ
છટાઓ, સુક્રમતાઓ, ગ્રીણી ખૂખીઓ અને રહેસ્યમયતા, રમખીયતા, મુલાયમતા
અને ભાવનામયતા વગેરે પણ આ કાવ્યપદ્ધતિમાં ઓગળી જાય છે નરો
પ્રાણુવાન ભાવ જ માત્ર ધુટાયા કરે છે માન્યની રજાઆતના એ ભાવોના
પ્રવાહો, વગાહો અને રમણીન છગાઓની ગતિ, નર્તન, પલટાઓને બદલે એ
ભાવોનું ઘેરું ઘેરું આવર્તનાત્મક ધૂટવાનું કાર્ય કવિ કરે છે

ઢેલા કેરી ધારણે તારે ઉર ડોકે જે સૂર જી

એ જ સૂરોના ઇમાની ભાઈ’ ગાયા કર ચક્રચૂર

અલ મન શબ્દને વેપાર

“સાહિત્યનો ઉદ્ભવ શામાથી ? ભર્મિઓના તુમુલ સક્ષોલ પ્રકટાવે,
પ્રાણુમા શેમાય જન્માવે, મર્માઘાત કરે, લાગણીઓને ક્ષારદેહ ધારણ કરવા
પ્રેરે એવા જીવનમયી એવું જીવન એમ્ધારુ, એમ્તાનીનું, નિયમમદ્દ નહિ પણ
મોકળું, ઇગ્તાઓથી ભરેલું, વૈવિધ્યપ્રચૂર હોવું જોઈએ, દિલાવર અને
અવસવેદનગીલ હેવું જોઈએ” મેઘાણીનું કાવ્ય ચર્ચિત્તવ પણ

સઘસ વેદનથી છે. જીવનનો સચેત અને સવેદનપદુ હૃદયને સ્પર્શ થાય છે ને તરત જ નિરતિ શાત પમેમા ત્રણારેવી ભિંમિઓ ડપે નહીં, પણ તરત જ ભાવ ધારા જીભી રહે છે આપણી નજર સામે જ જાણે કે કવિના હૃદયતળમાથી એ ભાવ પ્રસ્ફુટિત થઈ ઉછળી રહ્યો છે તેવું અનુભવાય છે મેઘાણીની ધણા ખરા કાવ્યો પ્રાસંગિક છે. 'યુગવદના'ના કાવ્યો વિષે તું મ આટલા કવો કે ?" એમ યુગેશ્વરના વકે હાસ્ય મનમા અનુભવનાર મેઘાણી મુજબતા ને વિનમ્રતા દાખવી કહે છે કે "યુગવદના નામ એ અર્થમા અપાયુ છે કે કોઈ અમર કાવ્યતત્ત્વથી પ્રેરાયેલ નહિ પણ દેવળ ચાલુ કાળના જ બોલોએ સ્ફુરેલા આ સમયજીવી ગીતો છે, એટલે આ યુગને જ અર્પણ થયેલ અજલિથી અધિક મહિમાને એ ન માગી શકે તેવા છે" આવી હેડા કેમી ધારણે ને ને સૂ જો તેને મન મૂકીને ગાવા, તેમા અપાર શ્રદ્ધા રાખવી એ ભાવ જાણે દેવે દીધો હોય તેમ લેખવો, એ ભાવનું જીવન એ જ માનવની સજીવતાનું, ચેતનનું, પ્રાણમયતાનું અને માણસાર્થનું લક્ષણ છે એમ સ્વીકારવું અને એમા પૂરેપૂરા ચકચૂર બની એ ભાવને ચોક્કમા પડછદા પાડતા જીવન સાદે લલકારવો એ મેઘાણીને પ્રિય છે પછી તેને અમરવની ભોન મગી છે કે નહીં નવજાત કાવ્યભાવમા ગરમીને બદલે ઇન્દ્રધનુષ્યનો વૈભવ પ્રગમવે તેવું તેમ આ યુ છે કે નહીં, એના સઘસઠજ સ્ફુરેલા ઉછળાટમા સૂક્ષ્મતા મુવાનમતા, રમણીયતા, 'શર્ધનનેસ' છે કે નહીં એ જોવાની મેઘાણીને દરનર નથી

હેવામા પ્રસંગોના પ્રત્યાઘાતે પ્રગટાવેલા ને તરત જ જાગેલા ભાવો ખરા, પણ એ લોકમવિનુ હેયુ છે, લોકજીવનના તાલે તાલે જેનું હૃદય નાચે છે, તેવાનું એ હેયુ છે, ભાવના એ પ્રવાહમા આત્મવિસ્મૃતિ જેને થઈ હોવાથી ને લાગણીઓના પ્રઠર્થમય (રિપ્યરસ) આવેશમા મસ્ત બની ગયા છે તેવા કવિનું એ હૃદય છે, અને છતાં આવું આત્મવિલોપન સાધનાર કવિ લોકજીવનના ભાવો વિષે અને પોતે એ લોકભાવોને ઝીલે છે તે વિષે પૂરેપૂરા બૌદ્ધિક રીતે નહીં તો તેવી સાન ધરાવતા સજ્ઞાન કવિ છે તેથી તેના હૃદયમા મદજ ભાવે ઝુરતા અને નરત જ પ્રત્યાઘાત ડપે જીભી રહેતા આ ભાવો તેના પ્રચલ સોદ શા જીભાટથી અન્ય સજ્ઞાના હૃદયાને સહેને પરિપ્લાવિત કરી શકે છે એના જાડપણમા, સોધાપણમા, એક પ્રકારનું ધીંગાપણું અને સગીનના રહેલા છે જેથી હૃદયના દ્વાર ખીડીને ખેરેલા શ્રોતાના હૃદયને પણ તે હૃદયમાથી રહિ છે ભાવની સકાન્તિ માટે, ભાવના પ્રત્યાયન માટે એને ખીજ કોઈ આધનાનો પ્રયત્ન દા નક્કમ, પ્રતીકા વગેરેનો આશ્રય લેવો પડતો નથી

કોઈ જાદુગરીથી મેઘાણી તેમના કાંચે દ્વારા શ્રોતાના હૃદયમાં વીરત્વનો, કરુણાનો, ઉત્સાહનો, આનંદનો ભાવ પ્રેરે શકે છે પોતાની મનની ક્રાંતીમાં પૂરાયેલા સોગિયા માનવ દયને આમ બગપૂર્વક બહાર ખેંચી લાવવું, સમુદાયમાં બેઠેલી મોહાદાર વ્યક્તિની આખને પણ શીની કરી શી, ડરપોષ અનુભવોની પણ પાનો ચડવો, આવી આવી કાવ્યની જાદુગરીને ધોગએ, લો-અર્ધનસે પ્રથમ છે અર્વાચીન કલામર્મજો ભલે એવો મત ધરાવતા હોય કે શ્રોતાને ભાવમય બનાવવા ધારી ચોટ લગાવી હસાવવા કે રડાવવા એ કલાકાગ્રતુ કાર્ય નથી પણ જાદુગરનું કાર્ય છે જ્યાં સુધી માનવ કવિતા પાસે ભાવમય થવા માટે જતો હોય ત્યાં સુધી કવિતાની આ શક્તિ પણ જાદુ નહીં, પણ કલારૂપે જ ઓગળાશે ખરી ગીતે તો જાદુગરીમાં જાદુગર પોતે તટસ્થ રહી સભાનપણે ધારી અસર ઉપજાવવા માટે પોતાની કાગિગરી આદિને ‘ઉપયોગ’ કરે છે મેઘાણી પોતાના ભાવનો કોઈ વાનાની જેમ ‘ધારી અસર ઉપજાવવા’ માટે ‘ઉપયોગ’ કરતા નથી પોતાના ભાવમાં ચકચૂર મનેલા મેઘાણી એ કાવ્ય ગાતી વખતે સર્જતી વખતે સમાન પણ નથી એ તો કાવ્યમુખીના ગગમાં ચકચૂર બની ડાલે છે અને સહુને ડાલાવે છે

મેઘાણીના હૃદયના ઊંડા તળમાંથી પ્રગટતા આ ભાવો મેઘાણીના પોતાના છે અનુભૂતિજનિત છે કવિના તીવ્ર સવેદનશીલ હૃદયે અનુભવેલા ભાવો છે છતાં એ માત્ર મેઘાણીના પોતાના નથી મેઘાણીએ તો આત્મવિકાસન સાધ્યું છે એટલે એ ભાવો પણ લોકનામે ઓગળાતા મોટા જનસમૂહના ભાવો છે મેઘાણીની કવિતામાં જાણે એની સામગ્ર અને માનવ કહેના-સમૂહના સૂર સંલગ્ન હોય મેઘાણીના અગત વૈયક્તિક જીવનના આ ભાવો નથી પ્રેમના કુટુંબજીવનના, રાષ્ટ્ર ઉત્થાનના, ખીડી વાળનારના, પીડિતોના, શાન્તિના કામળ કે રોડભાવો લોકના ભાવરૂપે પ્રગટે છે કોલરિજે પ્રતિભા અને કલ્પક-શક્તિની હાજરીનું અચૂક એ ધાણું એ ગવ્યુ હતું કે કવિના ભાવ પોતાના અગત જીવનના ન હોતા અન્યતા જાણે પોતાના જ હોય તે રીતે કવિ અનુભવે અને સવેદન પ્રગટાવે તેવા નેવા નેઈએ

‘ગરજ ફોને’ નામનું લાજન મે એ સ્થિતિમાંથી યોગસન્નિતા આશ્ચર્ય અધ્યાપક પાસે ગાયુ ત્યારે એણે પણ મને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે તું આ પ્રહુ તબસાગ્રને અનુભવ કરી શકે છે? અધ્યાપક મિત્રના એ પ્રશ્નને ઉત્તર મે નકારમાં વાળ્યો કામનો પોતાના અનુભવો ગાતા હશે કવિનામગેનો એક

મમલ પોતાના ઉરસ વેદનોને સમ્પન્ન કરતો હોય; પણ ખીજે એક સમૂહ છે જે બહુધા પરાનુભવોને જ પોતાના ભિન્નિત ની વીણા કે એકતારા પર બજવવા મથે છે એટલે કે મુખ્યત્વે એ કલ્પક છે” મેઘાણી આ ખીજ પ્રકારના કવિ છે “ભોગવનાર અનુભવનાર, વેદનાના હળો વડે ખોદાઈ જનાર મોય પારકા હેયાની છે. કવિતાકાર એ સવેદનોના સીધા પરિસહનાર તરીકેનો દાવો કરી શકે નહિ”

મેઘાણીએ ગાયેલા ભાવો : ખાસ કરીને પ્રતિના, સ્વાતંત્ર્ય સુદ્ધના, પીડિતોના, નવ ઉત્થાનના, બાળકોના કિલ્લોલના, ગૃહજીવનના એ સઘળા ભાવો પ્રજના ભાવો હોય છે કવિ પોતાના ભાવનું સાધારણીકરણ કરે તો જ એ ભાવ રસરૂપે સામાજિકોને પ્રતીત યાય, પણ મેઘાણી તો પહેલાથી જ જનતાના હૃદયમાં રહેલી સંઘર્ષિઓને જ ઝીંપે છે ને વાણી આપે છે ભાવ પોતે જ પ્રથમથી જ સર્વ સાધારણ હોય છે ‘અભિરુચિ’માં ઉમાશંકર જોષીએ “વર્તમાન પ્રસંગ ઉપરની મેઘાણીની કૃતિ તે જાણે મેઘાણીની વ્યક્તિગત રચના કરતા સારા લોકસમૂહની રચના જેવી હોય છે મેઘાણી તો માત્ર વાહન ન હોય !” એ હકીકત ઉપર ધ્યાન દોરી મેઘાણીને “યુગધ્વનિ ગ્રીલવામાં અનોડ લેખ્યા છે જાણીતો ‘છેલ્લો કટોરો’ કાવ્ય વિષે તો ગાંધીજીના જ ઉદ્ગારો છે : “આ રાષ્ટ્રીય શાયર જાણે મારા દિલમાં પેસી ગયો હોય અને અતરના એકેએક પ્રવાહોને જોઈને જ જાણે આલેખ્યા હોય, બસ એવું આભેદન, આલેખન આ કાવ્યમાં છે”

મેઘાણી આમ સમ્પન્ન વ્યાપાર કરનાર વણજીરા બનીને પીડિતોના, પરાજિતોના, કચરાતા હૃદયના, ‘દેવાલયના ધુમ્મટ રી’ મૂગી પત્નીઓના, શહિદોના ને શહિદોના સગાવહાલાના સવેદનોને બરોબર ઝીરી, ‘હેયાના હલાવ આપી’ જગતના કાવ્યચોક્ષમાં એ ભાવોનો વ્યાપાર કરે છે લોકકવિ તરીકે અને લોકગાયક તરીકે મેઘાણીએ ચારણનું વ્યક્તિત્વ અગીકાર કર્યું છે પારકાના દુહા, પારકાએ માટેલી વાત, પરપરાગ્રાસ વર્ણન, ઉપમા આદિને પોતાના જ કાવ્યો હોય તે રીતે લોકકવિ કે ચારણ ગાય છે કારણ કે એનો રસ જે વ્યક્તિ કે પ્રસંગનું સવેદન પ્રગટાવવું છે તે ભાવમાં જ કેન્દ્રિત થયેલો હોય છે. પોતાની મૌલિકતા, નિર્માણશક્તિ, પ્રતિભા અને દારીગરીના પ્રદર્શનમાં નહીં આથી મેઘાણી ‘જેમ અન્ય-લોકસમુદાયના ભાવોને પોતાના હોય તે રીતે ગાય છે, તેમ અન્ય પ્રાત-દેશમાંથી કાવ્યખીજને કે સમગ્ર કાવ્યને સ્વતંત્ર રીતે ઉત્કટતાથી અનુભવી પોતાનું સર્જન હોય તે રીતે રજૂ કરી શકે

છે. વિવેચકાએ આ ઔલિકતાના અભાવ વિષે અવારનવાર ટકાર કરી છે.

“સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા સ્વતંત્રતાનુભવની જે ઊણપ પ્રજ્ઞમાનસમાં છે તે કવિના માનસમાં પણ છે તેથી પ્રજ્ઞના સ્વાતંત્ર્ય કવિની કાવ્યશક્તિ પરાશ્રયે ખીલી શકે છે તેટલી સ્વાશ્રયે નથી ખીલતી. આ કહ્યું સત્ય છે પણ એ પહેલું સત્ય છે, અને પછી અને તેથી કહ્યું છે” ; એમ વિજયરામ વેલે ટકાર કરી છે. પરંતુ પોતાના વ્યક્તિત્વનું વિલોપન કરનાર મેઘાણી તો લોકગાયક બની લોકોને ભાવોને ગાવામાં જેમ રાગે છે, તેમ મધુકરજીતિથી અદ્વિતીયીથી બ્યાંથી સંવેદનક્ષમ ભાવ પ્રાપ્ત થાય તેને પોતાની સંવેદનખરણમાં ઘૂંટીને-કસુંબલરગી બનાવીને રજૂ કરવામાં જરા યે નાનમ અનુભવતા નથી. આખરે સાહિત્યકાર કે કવિને પ્રિય તો છે ભાવની લોકોના હૃદયને હિછળે તેવી કવિતા, કેવળ આવી રસભક્તિ, સાહિત્યની કેવળ સાહિત્યની લેખે ઉપાસના. આથી જ લોકકવિ મેઘાણી વારંવાર “તું પણ એલા કવો કે ?” એવું જરાક લોકોત્તર સ્વતંત્ર સર્જન થઈ જતાં કોઈક અંતરમાંથી હસતું હોય તેમ અનુભવે છે. કવિએ વિષે તો એમનો ખ્યાલ ખૂબ ઊંચો છે. પોતાને તો એક અદના લોકગાયક તરીકે જ ગણાવવામાં પોતે મધ્યમ કક્ષાના સર્જક ગણાવવામાં પોતે પૂર્ણ સંતોષ અને ગૌરવ અનુભવે છે. ‘એકતારા’ની પ્રસ્તાવનામાં આ અંગે તેઓ લખે છે : “કવિએ એટલે તો વેદવાણીમાં કહેલા ઋષિએ, આર્ષદ્વંદ્વાએ, પરમ સત્યના પથમખરી પેખદાએ, એ જ કવિએ પોતાના પારગામી મનુષ્યોનું ખગીત દોરેલું ગાય. કવિનાકારે તો એવી આર્ષદ્વંદ્વિનો તો શું, પણ ઉગર લગીની યે ભૂમિને નિહાળી ડોવાનો દાવો ન કરી શકે. સ્વાનુભવલક્ષી કવિતાના રચનાકારે પણ જે ઝીંજુવટથી તપાસશે તો એમણે ગાયો હોય તે ‘સ્વાનુભવ’ કિમિત જ પોતાનો અનુભવ હશે; પરાનુભવના પડધાને જ ધર્મ્યખરું એ સ્વાનુભવમાં ઘટાવતા હોય છે. વિશ્વકવિતાના પ્રચૂર વારસાની આપણને આજે સુકર પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે. એના ગાઢ પરિચયે આપણને ઉચ્ચારણની સરલતા સંપ્રદાવી છે. એ સરલતાને આપણી દૃષ્ટનાસૃષ્ટિમાં અનેકવિધ ખેલો ખેલાવીએ છીએ ને એ ખેલનમાં આપણી થોડીક ક્ષણોની સહૃદયતાને મૂકીએ છીએ.. તેને પ્રતાપે આજની કવિતા સરળાય છે.” મીરાંને જેવી સહૃદયતા યુધિકાએ કેળવી છે તેના જેવી આપણી સહૃદયતા આપણા પરાનુભવ ગાનમાં આપણે સીંચીએ તેટલે અંશે એ કવિતા સાચી બની એમ કહેવાનો આજે સિદ્ધાન્ત છે...” ‘પ્રિયો-દુઃખિતોનાં પદો ઘણાંએ ગાયાં છે. મેં પણ ગાયાં છે...પરબુમિમાં ઊગેલ રોપાઓને પોતાને આંગણે લાવીને ચોંપનાર માણસની માફક પરપીડનમાં સંવેદનોમાંથી ઉદ્ભવેલા એ ભાવોને મેં મારી દૃષ્ટનાભોમમાં ગાત રાખ્યા છે...

કવિતાકાર ધૂટે છે કંપના વતી જિર્મિતત્રની ખરલમા પણ એ ધૂટે તો છે પારકાના અનુભવ એવાઓની જમાતમા આપણુ સ્થાન હોય તો બસ છે”

પરલાવાના કાવ્યોના અનુવાદો-ઉપાતરો લોકસાહિત્યને અને લોકલાવને આત્મસાત્ કરનાર મેઘાણીની સમર્થ કંપનાશક્તિ જ સચલન અનુભવી કાર્ય કરી રહી છે અને તેથી તે સ્વતંત્ર અને મૌલિક સર્જકશક્તિ જ લેખી શકાય. ‘રવીન્દ્ર વીણા’માના ‘સાબદા યાજ્ઞે અજમેરિયા’થી શરૂ થતુ ‘પ્રતિજ્ઞા પાલન’, ‘વીરબદ્ધો’, ‘ઓલી દ્વાણુ કરી લટ મોકળિયુ ખડી આલ મહોલ અટારી પરે’, એવી ચારણી ઢબની પદ્ધતિઓ આવે છે તે ‘નવી વર્ષા’, ‘મા થેલો બાળ’ ‘માની યાદ’, ‘મરતા બાળકનુ આશ્વાસન’ ‘દરિયાના તીર રળિયામણુ રે રડા રમે નાના બાળ’, એ ‘કાઠે રમનારા’, ‘હીડી સાતાલાની નારી’, ‘કૃષ્ણ કળી’, ‘નવી વાકુ’, ‘સોના નાવડી’, ‘અલિસાર’, ‘નિર્ભય’, ‘સાચા બેસણા’ વગેરે સઘળા કાવ્યો દાળ, કાવ્યબાની વગેરેમા જ નહી પણ લાવની દૃષ્ટિએ પણ પૂરેપૂરા આત્મસાત્ કરીને સોરઠી કવિના જ સ્વતંત્ર સર્જન જેવા મેઘાણીએ રચ્યા છે. ‘સાચુ તો આ છે કે મૂળ કૃતિઓએ મારા યદાકાશમા, મારા અતસ્તલમા શક્ય તેટલી આત્મસાત્ ધર્ષ ગયા પછી પોતાની મેઝે જ મારા દારા ગુજરાતી અવતાર ધાગ્યુ કહેલ છે. બહિરતર બેઠે રૂપે ગુજરાતી” રવીન્દ્રની વાણીને ‘બીજા આપણુ અઢળક વારસાની જોડાજોડ’ આપણો વારસો બનાવવા માટે સધુતાઅધિ ત્યજવાનુ મેઘાણી સૂચવે છે અને આ કાવ્યોને સ્વતંત્ર રચનાઓ તરીકે એ કેવો રસાસ્વાદ આપી શકે છે તેને જ ચરમ કસોટી લેખવાની બનામણુ કરે છે

મેઘાણી જેવા એક પ્રાત્નવિશેષના સસ્કારોથી જ ઘડાયેલો અને તે સસ્કારોમા જ રમખાણુ રહેનારો કવિ, આવા દાગેર જેવા સમર્થ કવિના ભાવોને આત્મસાત્ કરીને, તેને પોતાની હૃદયની ખરલમા ધૂટીને અને સૌરાષ્ટ્રના જ ગીતો હોય પોતાની જ નવેસરથી કૃતિ હોય તે રીતે રજૂ કરે એ શક્તિની ઉજ ગુજરાતે જોઈએ તેવી દૃદર કરી નથી ગુજરાતી પ્રજાને સાહિત્યનો રસ, સાહિત્યનુ ઉત્તમ, પ્રજાજનનને અકૂળ તેવા લાવોનુ ગાન, જ્યાથી મને ત્યાથી આપવુ, અને પોતે તો પાત્રવાહન હોય તેમ અત્મવિલોપન સાધવુ એ કઈ સાધારણુ વાત નથી ‘જિર્મિલ અને ‘પ્રાણુવાન આવેશથીલ અસંયમિત ભાવો’ના આ ગાયક તથા પોતાના જ અગત જડા સ્થૂળ સોધા પ્રત્યાધાતોને અને લાગગીવેડાને રચ્યા કરતા હોય તો આવી પાશ્વના લાવને પોતાના દગવાની, એને આત્મસાત્ કરી ચિત્રમા તિરોધાન કરી પોતાની જ ભાવસદગી રૂપે

પ્રગટાવવાની વિરલ કલ્પનાશક્તિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરી શક્યા ?

‘ ૨૧. મેઘાણીમાં તો ઉત્કટ સિદ્ધિ કૂદાકૂદ કરી રહી હોય છે, એટલે ભાષાન્તર કરતી વખતે એ આવી (મૂળ કવિ પ્રત્યે) વફાદારી, નમ્રતા અને આત્મવિલોપનની શ્રુતિ રાખી શકતા નથી ને ઝટઝટ સર્જન કરવાના ઉત્સાહમાં મૂળના પ્રતિરૂપથી જેવા જની જન્ય છે. મૂળની સાથેનો એમનો સંબંધ અધીન સેવકના જેવો નહિ પણ ગુરુની સરસાર્થ કરવઃ મયતા એવા જેવો હોય છે. પરિણામે આ વર્ગનાં પુસ્તકોમાં તમને ક્યાંય મૂળ પ્રયોગોનું વ્યક્તિત્વ નહિ જડે પણ સર્વત્ર મેઘાણીઆર્ષજ ધૂમતા માલમ પડશે ’’

આપું ગુજરાતીકરણ કે સૌરાષ્ટ્રીકરણ કે મેઘાણીનું જ આ સ્વતંત્ર સર્જન છે તેવી લાગણી તો કાવ્યરસભોગીની દષ્ટિએ વધુ ધ્રુવનીય છે. અને મેઘાણીને મન પણ એ ધષ્ટ સિદ્ધિ છે. “સાચી વાત છે કે મારી આ કૃતિઓ ગવાતી સાંભળનારને એ જાગળની-મતલબ કે કોઈ પરભોજની લાગતી નથી. તેનું મૂલ્ય વાચન પઢન કરવામાં પણ પરકીયતાનો ભાવ નહિ પેદા થાય એમ મારું માનવું છે. એ અનુવાદો છે એનું લાગશે નહિ તો પણ હું, નવાઈ જ પામું. ખેદ તો પામું જ શાનો ? કારણ કે એ અનુવાદિત છે એવો આભાસ સરખો યે ન થવા દેવાનો તો મારો પ્રત્ન છે.”

આમ પ્રતિભાશાળી કવિના માનસમાં નવી કાવ્યાનુભૂતિ ને રીતે ઉદ્ભવે, ને પ્રકારની કલ્પનાપ્રક્રિયા અને કાવ્યકસળના વ્યાપારમાંથી પસાર થાય તે રીતે આ રૂપાંતરિત કાવ્યોનું પણ સર્જન થયું છે. અને એ રીતનો સ્વતંત્ર કાવ્ય જેવો તે આસ્વાદ પણ આપી શકે છે.

મેઘાણી આમ અન્ય કાવ્યો પામેથી પ્રેરણા લે છે, અનુવાદ કરે છે, તેથી વિવેચકો અલગત એમની પ્રતિભાશક્તિને તો સ્વીકારે છે, પણ એ પ્રતિભાશક્તિને ઈતરોત્થ-દીરાઈવેટિવ પ્રતિભાશક્તિ ગણે છે. “એમની મર્જક પ્રતિભા અનુસર્જનમાં વધુ રાચનારી છે. કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓ પણ ઈતરોત્થ (દીરાઈ-વેટિવ) છે પણ એમની સરસ્વતીના સ્પર્શ મૂળ-ધણીવાર તો સામાન્ય-વસ્તુમાં પણ કેટલો પ્રાણ સ્ફુરતો ? ક્યાં ‘દાર્દ્ર્યનો લાડકવાયો’ની દાવાનળની કાળે વધતી લોકપ્રિયતા અને ક્યાં એનું કાક ચોપડીને ખૂણે પડી રહેલું મૂળ ?” ૨ “મેઘાણીમાં

કરપના છે પણ તે વિધાયક કરતાં દર્શકવર્ગની વધુ છે તેથી એને જની તૈયાર વસ્તુને જીવંત જનાવવાનું નોટલું ફાવે છે તેટલું આખું વસ્તુ જ નવેસરથી સર્જીને ‘સ્વતંત્ર રચના કરવાનું ફાવતું નથી.’” ૧ “આ પ્રતિનિર્માણ શક્તિ કવિતાના ક્ષેત્રમાં વિશેષ ઉપકારક નીવડી છે. કવિતામાં સ્થાનિક કરતાં સાર્વજનિક તત્વોનું જ મોટે ભાગે પ્રાધાન્ય હોવાથી એનું ફર્પાંતર આવડે તો ઘણીવાર મૂળ નોટલું જ અથવા, કોઈવાર તો એથી વિશેષ રસપ્રદ નીવડે છે... ‘કોઈનો લાડકવાયો,’ ‘વિરાટ દર્શન,’ ‘આખરી સન્દેશ,’ ‘કવિ તને કેમ ગમે,’ ‘નૂતન યુગના જોગદાર જગદીશને’...ઉત્તમ કોટિની અનુવાદશક્તિના નમૂના તરીકે સદાય જળવાઈ રહે એવાં છે.”

સર્જક એને મૌલિક પ્રકારની પ્રતિભા કરતા આવી પ્રતિનિર્માણ કરનારી પ્રતિભા તો મેઘાણીને લોકસાહિત્યના બાળહૃદયમાં પડેલા સંસ્કારો, લોકસાહિત્યનું સતત પરિશીલન અને સહુથી વિશેષ તો એ લોકસાહિત્યના પ્રવાહમાં પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનું આત્મવિસર્જન કયું તેના ફળ રૂપે સાંપડી છે. એથી કવિતાને અને મેઘાણીની કાવ્યકલાને બે રીતે ફાયદો થયો છે. એક લોકવિમુખ બનતી જતી કવિતાએ જો તેટલું હોય પ્રજાના-વ્યક્તિ કે સમુદાયના હોંકે અને હેયે રમવું હોય તો લોકહૃદયના ભાવોને ઝીલ્યા વિના ચાલવાનું નથી ડર્બંટરીડ એના ફેરીસ ઓફ ઇન્ડિયન પોએટ્રીમાં જણાવે છે તેમ અંગત વૈયક્તિક સૂક્ષ્મ અનુભૂતિઓના આલેખનને શિખરે અત્યારે કવિતા પહોંચી ગઈ છે. એણે જો ફરીથી અન્યના હૃદયને હલાવવાનો, સ્પર્શવાનો પોતાનો સહજધર્મ ખનાવવો હોય તો તેણે સંભીતમૂલના આપમેળાએ તાલ આપવા પ્રેરાય તેવા લોક ઝીલાતા ગીતોની દિશા તરફ જવું જોઈશે. લોકોના ભાવોને, લોકોની વાણીમાં ને લોકઝીલાતા ભાષામાં રજ કરવા માટે કવિએ પોતાના અંગત જીવનના ભાવોને, પોતાની લોકોગર કદપનાઓને અને લોકોની પહોંચ બહારની ભાવનાઓને, સૂક્ષ્મ અનુભૂતિઓને અને સંકુલ વિચારોને ત્યજવા પડશે...મેઘાણીએ આવી ઇતિગત્ય સ્વરૂપની પ્રતિભાને લીધે સહેજે આમ કયું છે. અને તે દ્વારા કવિતાને સાચી દિશા દાખવવાનું પુણ્યકાર્ય કયું છે.

પરંતુ આ જાતની પ્રતિનિર્માણ શક્તિનો લાભ તો મેઘાણીની કાવ્યકલાને અને ભાવને ખાસ સ્વાસ્થ્યપ્રદ નીવડ્યો છે. મેઘાણી એટલે પ્રાણવાન ભાવોના ગાયક કવિ એમનું માનસ જ ખૂબ સવેદનશીલ એના લાવ આમ અન્યના

ભાવ હોવાથી પ્રત્યક્ષ જીવનમાથી મુખ્યત્વે જિહ્વા ન હોવાથી એ દૃષ્ટાન્તની પ્રક્રિયામાથી પસાર થાય છે, શાતપથોમા સભારેલા અને તેથી રહસ્ય અને શોભા આદિ સંપત્તિ સહિત અવનગે છે ભાવ તો મેઘાણીના છુલદ હોય છે, મોમા તરે ગોમા રાચવાને બદલે પ્રચંડ મોટા ભાવના લોહને ઉંજાળે છે એમ છતાં મેઘાણીના ભાવો દેવળ ખાલી જોસ્સો ને અનૂન દાખવનારા, આડબર અને અતસયતા દાખવનારા, જિર્મિલતા અને રોતલવેડા દાખવનારા બનતા નથી. મેઘાણીએ વ્યક્ત કરેલા ભાવો સરળ હૃદયના ધરતી તળના નર્મ માનવના ભાવો હોવાથી, લોકસંસ્કારોથી વિજૃંબિત થયા હોવાથી, એ ભાવોના ધીંગા રજુકારમા ભાવજન્ય પરિસ્થિતિની પાત્રતા પણ પૂરેપૂરી ખીલી રહે છે અને તેથી એ ભાવો અહર અહર દુરાકૃષ્ટ કે અતિશયોક્ત લાગતા નથી. લોકજીવનની સાદી સંઘર્ષ શુદ્ધિ અને ધીંગી સમજણનું તેને નિયત્રણ હોય છે. એથી એ વિશેષ મોટે ભાગે આ ભાવો માનવ સંઘના-કોઈ એક વ્યક્તિના નહિ પણ સમગ્ર સંમુદાયના ભાવો હોવાથી કોટિ કંઈને રેરા-પંડોરો આ ભાવની અલિપ્યક્તિ પાછળ સંભળાય છે. કવિની ભાવની અલિપ્યક્તિમા જાણે કે સંઘર્ષો લોકસમુદાય સુ સંભળાવે છે અને આપણુ હૃદય પણ હોંકારે લણી તાલ આપે છે.

આમ સહેજે સહેજે સમૂહના સાધારણીકરણ પામેલો આ ભાવો હોવાથી, લોકજીવનમાથી પાગરેલા હોવાથી, અને લોકસાહિત્યની દીક્ષા પામેલા લોકહૃદય પારખુ કવિના એ ભાવ હોવાથી ઘૂટામેલા છતાં એ ભાવો વિવેક વિનાના જિર્મિલકામા સરી પડતા અટકે છે, જડા સ્થૂત અને પ્રાસંગિક પ્રત્યાધાત રૂપ રહેવાને બદલે અનંત સમયના સનાતન લોકહૃદયની સંગીનતા અને ભાવમાધુર્ય મહાશ્વ કરે છે. પરસ્પર ઝીલાતા ભાવના સદજીવનથી આ ભાવો વધારે પ્રાણવાન સામર્થ્ય ઉછળાટ પ્રાપ્ત કરી શ્રોતાના હૃદયમા પણ કોઈ જિડા અગોચર તળમાથી ઉદ્ભવતા અનુભવાય છે અને રસાત્મકતા અને કાવ્યમયતા ધરી શકે છે.

આ ભાવોને સ્થૂળતામાથી, જડાપણામાથી, સોધાપણામાથી ઉગારનાર અને એને કાવ્યમય લોકોત્તરતા, સનાતનતા અને રમણીયતા અર્પનાર તત્ત્વનું મેઘાણીના કાવ્યમા વારંવાર દર્શન થાય છે તે તત્ત્વભાવોનું એક પ્રકારનું શબ્દસ્તવ છે. એક ભાવની સુરાવટની સાથે મનુજ ચિત્ત સારંગીના અનેક તારો રણુગણી જીડી એક ભાવની પાછળ અનેક ભાવો જગાડે છે ‘કવિ ભને’ કેમ ગમે ? એ બીતના ભાવને ‘કુદરતની સામેના વિરોધ’ના ભાવને ‘જરાં જડો

સોંધો બારના દાણા” જેવો વિજયરાય વેદો ગળ્યો છે. મેઘાણીના કાવ્યોના ઘણાખરા ભાવો આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ભાવમા ખુલ્લો અને ચક્ર્યૂર, બન્યા વિના જોઈએ તો બહા ને સોંધા લાગવાનો સંભવ છે. ‘ધરતીને પટે પગલે પગલે મૂડી ધાન વિના નાનાં ખાળ મરવાં હોય ત્યારે રસમુદરતાની શાયરી ફાલ જ ગણાય ને ? આવી લાગણીની અનુભૂતિમાં માણસનો માણસ તરીકેનો પ્રાથમિક અને સદસવેદનશીલતાએ જગતો પ્રત્યાઘાત તો છે જ પણ એથી યે જાંડાણમાં માણસની માણસાઈ છે. ‘માણસાઈ’ અને ‘કસુંબી રંગ’, એ જ શબ્દોમાં વ્યક્ત થાય છે એ સધળી અર્થઘટનાઓ મેઘાણીની જીવન-દ્વિલક્ષી છે. પેલો ગોવાળનો નાદ એ જેમ્મર સંભળાવ્યા કરે છે અને મેઘાણી પ્રમાણે જીવન ઘડે છે તેથી આવી પ્રાથમિક પ્રત્યાઘાત જનિત જાડી ને સોંધી સ્પૂર્ણ લાગણી પાછળ આવી જીડી જીવનનિષ્ઠા, આવી ‘માણસાઈ’ અને ચક્ર્યૂર કરે તેવો ‘કસુંબી રંગ’ રહેલો હોય છે. મેઘાણીને સંભળાયેલા અંતરાત્માનો, ગોવાળનો, માનવજાતના જીવનનિયંતાનો સાદ પણ હોય છે. મેઘાણીની કાવ્યમાં વ્યક્ત થયેલી લાગણીઓ જેમ કેવળ મેઘાણી નામની કોઈ વ્યક્તિની અંગત લાગણીઓ નથી, તેમ કોઈ મેઘાણીએ સંવેદેલી કોઈ અન્ય માનવની કે પાત્રની કેવળ અનુભૂતિ નથી. એ સાધારણીકૃત બનેલી માનવની માનવ તરીકેની લાગણીઓ છે. તેમ કોઈ વિશિષ્ટ માનવસમુદાય, સંઘ કે ટોળાનો, એ ટોળાની લાક્ષણિકતા પ્રગટાવતો વિવેકહીન અકાવ્યમય અને સદા ઉત્થાન પામેલો પ્રાથમિક પ્રત્યાઘાત પણ નથી...એની પાછળ અંતરાત્માનો, ગોવાળનો સાદ પણ છે.

જીવનને ધરતીના જમ્યા જેવા પ્રકૃતિના પુત્ર જેવા સાદા માત્ર માણસ બનીને આરાધતાં પ્રકૃતિ અને માનવસંપર્ક સંવેદન તો જાગે, જુદા જુદા અને વિરોધી સંવેદનો પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જાગે, જળવાન અને વેગીલા, સંઘર્ષ સમયે ક્ષાય ઉન્નત અને પ્રલયકારી એવા ભાવ પણ જાગે, અને એવા કૈયાની ધારણે જિંદગી ભાવ પ્રયે ઈમાન રાખનારમાં એ ભાવ ફેરમાં ચક્ર્યૂર કરે એવા ઘૂંટાયેલા ને એકાંગી પણ દેખાય, જતાં એ સાચી નિષ્ઠા અને ઈમાનને લીધે આ બધા ભાવજાતના, પ્રસંગ અને પરિસ્થિતિના આઘાતો ઉછળેલા ભાવલોહ અને કવચિત્ત પલટાઈ ગયેલા લાગતા, વિરોધી લાગતા ભાવના આધિષ્ઠરણ પાછળ એક સાગર જેવું વિશાળ, ધીંગલું જતાં મુલાયમ, જીવનદર્શન—જીવનભાવ રહેલો હોય છે. આ મૂળ ‘માણસાઈ’નો ભાવ વ્યક્ત થયેલી ફેરમાં ચક્ર્યૂર કરનારી પ્રાસંગિક ભાવલક્ષીમાં ભળેલો હોય છે. બધાં આ વિવિધ ભાવલક્ષીઓ એ એક જ ચૈતન્યસભર ‘માણસાઈ’ના

સંજીવ પ્રાણુવાન તરંગો બની રહે છે. તેમાંથી જીવી તેમાં શમે છે અને એમ એક પ્રકારનું આતન્ત્ય—માનવભાવનું એ દાણિક પ્રાસંગિક ભાવની અંદર પ્રકટ કરે છે.

‘કસ્તુંબલ રંગ’નો આવો અર્થ મેઘાણીને અભિપ્રેત છે. “સુગધે મહેકતો, ન લડકા જેવો કે ન આહો, પણ સાલપમાં કાળાશ ધૂંટી કરેલો હોય તેવો આ કસ્તુંબલ રંગ ઉત્તમ ગણાય છે. જીવનનો પણ એવો જ કસ્તુંબલ રંગ : દૃઢ્યના સર્વ ભાવો જેમાં નિચોવાયા હોય તેવો રંગ જીવન કસ્તુંબીનો.” આમ માનવના—માનવજીવનના સર્વ ભાવો ધૂટાઈને એકરસ બન્યા હોય તેવા ભાવ-રંગને મેઘાણી ‘કસ્તુંબલ રંગ’ કહે છે બાળપણમાં કાળુડી કૂતરીને વ્યસ વ્યસ ધાવતાં ‘વેલે વળગ્યાં તુરિયા જેવા’ ગણડિયાને રમાડવાનો કાતુક ને મસ્તી ભર્યો ભાવ, યૌવનમાં ખોવાયેલી વાદળીને ઘેરા રાગે સાદ પાડતા પ્રણયી મોરલાનો કે રીસમગી ધરતીને રીઝવતો ઘેરા વિલાપનો પ્રણયી સાગર રાણાનો ભાવ, સમર્પણની અણખૂટ ધારા વહાવવાનો, ચઢિદની ચઢાદતથી તલતલનો હિસાબ માગશું એવી દાત કચકચાટી બોલાવતો પ્રકાપનો ભાવ, અને જીવનની પાછલી અવસ્થામાં જ્ઞાન ગુમાનની ગાંસડી ફેંકીને પ્રજુને દારે દીવો પેટાવવા જવાનો ભાવ...એ સઘળા સ્વાભાવિક ભાવો જીવનની પલટાતી પરિસ્થિતિમાં તો અનુભવાય છે. એને ઉન્નુકત બનીને ગાવા એ કસ્તુંબલ રંગી કવિતાનું એક આગવું લક્ષણ છે.

પણ આવા ભાવવૈવિધ્ય કરતાં એક જ ભાવની અભિવ્યક્તિમાં ચોર્યના ઉત્સાહ, અમર્ષ, પ્રકાપને દુકતા સાથે પ્રેમ, ભક્તિ, કટુણા, શાંતિ, મંગલ્ય વગેરેનો પણ રંગ ધૂટાઈને એકરસ થયો હોય તે જાતનો કસ્તુંબલ રંગ મેઘાણી ઝીલવાને ગાવા મથી રહે છે. યુદ્ધના આહવાનોની હાકવ પાડતું ગીત મંગલમય સ્વસ્થતાથી ને માધુર્યથી શરૂ થાય છે : ‘કંકુ ધોળજો જ કે મોંઘાં ઝોળજો.’ આમ તીર ભાવના ઉદ્દગારમાં દોષ ધર્મક્રિયામાં સામેલ થતા હોઈએ તેવો પવિત્ર ગંભીર ધર્મભાવ, લગ્નને માંડવડે ઝાલવા જતા હોઈએ તેવો આનંદ અવસરનો ઉત્સાહી મંગલ ભાવ, વાતસલ્ય કે પ્રણયની ચરમગીમા અનુભવાતી હોય તેવો પ્રણયનો ને વાતસલ્યનો ભાવ, સર્વ સમર્પણ અને બલિદાનનો ગંભીર ભાવ, પરાજય કે શરીરોને વરવું પડે છે તેના ગ્લાનિ નિરાશા, કટુણા અને આનો હિસાબ લઈશું તેવી મનોભાવનાનો પ્રકાપ, કડવાશ, ખામોશી વગેરેની સાથે પ્રસન્ન, ગંભીર, ખુમારીભર્યો અજુનમ ઉત્સાહનો ભાવ...આવા આવા ભાવોનું સંમિશ્રણ મેઘાણીના કસ્તુંબલ રંગી

અવદર્શનમાથી સાંપડે છે.

આથી મેઘાણીના ભાવ બહા, સોંધા અને સ્થૂળ ન રહેતાં 'કાવ્યત્વની' રમણીયતા ધારી રહે છે. પ્રસંગોના પ્રત્યાઘાતે સઘ સવેદનશીલ મેઘાણીના હૃદયમાં જે રણકારનો કંપ જોડે છે તે આમ માણુસાર્થને, 'જીવનની' નિષ્ઠાથી પ્રેરાયેલો હોવાથી, મેઘાણીના હૃદયતળના કાઈ પાતાળ લોકમાંથી પ્રગટતો હોવાથી, અન્ય ભાવોને પણ આજ આજ પ્રકંપે રણકારવાવે છે. એવા એ ભાવોના ધૂટાયેલા એકરસપણાને લીધે સાગરના પ્રચંડ લોક જેવો એ પ્રાણુવાન ભાવ સમગ્ર માનવ હૃદયનો—'માણુસાર્થનો' સાગર આપણી સમક્ષ રજૂ કરી દે છે. આ ઉપરાંત અગત ભાવો નહીં પણ પરાનુભવને કંપના, દષ્ટિથી સંપૂર્ણપણે સવેદી ભાવોને પ્રગટાવવાની, અન્યની કવિતાના ભાવને પોતાના હૃદયમાં આત્મસાત્ કરી ધૂંટવાની, અને લોકહૃદયને જ વફાદાર રહી લોકક્રીસાતા ભાવોને જ માવાની મેઘાણીની ખાસિયતને લીધે, મેઘાણીના આ ભાવો વાચકના હૃદયને સહેજે કાવ્યત્વથી હલાવી શકે છે. આમાના ધણાખરા કાવ્યોના ભાવ સંઘના, માનવસમુદાયના, પ્રજાના પ્રજા તરીકેના ભાવો છે.

આ સઘળા માનવોના કંઈ મેઘાણીના કંઈના સૂર સાથે સૂર મેળવીને ગાઈ રલા હોય તેવું આપણે અનુભવીએ છીએ 'રાષ્ટ્રીય શાયર' આમ કાઈ વ્યક્તિ નથી, પણ આપણે સહુ—સમગ્ર રાષ્ટ્રના જૂત, ભાવિ ને વર્તમાનના સહુ આ કાવ્યોના કવિ છીએ એવું પણ મેઘાણીના કેટલાક કાવ્યોમાં અનુભવાય છે...

આમ ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં ભાવમય કવિતાની એક સાચી, હિંચા ઉદાત્ત કાવ્યત્વને પામરાવી શકે તેવી દિશા મેઘાણીએ દાખવી છે: 'જિર્મિકવિ, અને મહાકવિ જે જનતાના અનેક હૃદયોને હલાવવા, રસથી ભરવા તત્પર થયો છે, ભાવ સંક્રાન્તિ, ભાવ પ્રત્યાયન અને ભાવ પ્રસાંગ્યુ જે કવિતાનો જીવિતનું મૂળભૂત લક્ષણ છે તે જેણે સહેજે સિદ્ધ કરવું છે, લોકભોજ્ય લોકકવિ કે રાષ્ટ્રીય શાયર જેને જનવું છે, તને આ મેઘાણીએ પોતાના, કાવ્યદારા મુચવેલી દિશાએ ડગ માંડ્યા વગર ચાલવાનું નથી લોકસમુદાયથી પોતે લુદા રખેને પડી જાય એવો ડર ગંભીર મેઘાણી સાચી દિશામાં પગલા માંડ્યા છતાં કવિતાના ભાવના મર્યાદિત વર્તુળમાં જ ભળે છે,' લખવા અને કંપનાના લોકોત્તર ઉદ્ભવને કરતાં અચકાવ' છે અને છતાં નવા જમાનાએ આપેલી નવી વિચાર ભાવની સૃષ્ટિને પોતાની યોગ્યતાથી અવતારવા મથે છે આવી મથામથુ ત્યાં થઈ છે, ત્યાં મેઘાણીના પેપે 'કમુજન રગ' એના લોકક્રીસાતા

ભાવનું સ્વરૂપ બરોબર ખીલતું નથી. ‘ધર્મતર્કટના ગારુડી’નું ‘અમે’ નામનું ગીત, ‘છેલ્લી સલામ’ની વચ્ચેની પંક્તિઓના ભાવ, ‘સૂના સમદરની પાળે’માં સોખતી સાથે મન ડાળે તો લગન કરી લેવાની બહેનને અપાત શીખ...વગેરે ભાવો સાચા લોકહૃદયના ભાવો નથી. કમુંબલ રંગ—અને તેની હલાવવાની શક્તિ ત્યાં મોળી પડે છે.

એમ છતાં ‘યુગવંદના’, ‘એકતારો’, ‘વેણીનાં ફૂલ’, ‘કિલોલ’ અને ‘રવીન્દ્રવીણા’ના ઘણા ખરા કાવ્યોના ભાવ મેઘાણીને અલિપ્ત એવી માણસાર્થ અને કમુંબીના રંગથી સભર છે. તેથી એ કાવ્યો લોકપ્રિય બની અનેકનાં હૃદમાં અને હૃદયમાં વસી ગયાં છે. ફરી ફરીને વાંચવાનું—લલકારવાનું મન થાય તેવાં છે. અને જ્યારે જ્યારે અને જોટલી વાર ગવાય ત્યારે ત્યારે અને જોટલી વાર વાંચનારના હૃદયને હલાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

અર્થને અને ભાવને પ્રત્યક્ષ કરનારી લોકબોલીના શબ્દો, શબ્દોનો રચકાર કરતો નાદદેહ અને તેનો સંવાદ, ઢાળોની ભાવ પ્રેરકતા અને તેની સૂક્ષ્મ સમજ, શબ્દના સોદાગર ત્રાજવા તોફનારી, પ્રેતસૃષ્ટિના રાજવીને આહવાન...સંહારના સ્વાગીને ઉદ્બોધન...વગેરેમાં રજૂ થઈ છે તેવી મૂર્ત સળંગ લોકગમ્ય હૃદયનાલીલા અને ભાવપ્રતીકો ને યોજના; સાંભળતાં જ આંખ સામે ચિત્ર ઉપસ્થિત થઈ જાય, એનો અવાજ સંભળાય, એની મહેક પ્રસરી રહે તેવી ઉપમા આદિની યોજના વગેરે કાવ્યકસબની દૃષ્ટિએ પણ મેઘાણીની આ કમુંબલરંગી કાવ્યસૃષ્ટિ મસ્તીમાં ચકચૂર કરે તેવી છે.

આવી આ ‘માણસાર્થ’ની કમુંબલરંગી સૃષ્ટિ જીવનની જોડી નિખાની પ્રમત્તતાથી, ચંચળ અને ઉપરછલ્લા મનને ભયાનક લાગે છે. પણ સહૃદયના હૃદયમાં તો કાવ્યના આસ્વાદની સાથે સાથે જીવનની નિખાનું પણ આરોપણ કરી એકરંગીલી સ્થિર કમુંબલરંગી દૃષ્ટિનું સ્થાપન કરે છે.

ઘોળા ઘોળા પ્યાલા હરિયા : રંગીલા હો

ખીલે કમુંબીનો રંગ

દોરંગા દેખાને હરિયા : દેખાલાં હો

લેલે કમુંબીનો રંગ.

પ્રકરણ આઠમું

સૌરાષ્ટ્રનો મત્ત મયૂર

નવલી દુનિયા કેરાં સ્વપ્નોમાં કવિઓએ
ગાયો કસુંબીનો રંગ

સુક્રિતને ક્યારે નિજ રંગતો રેડણહારે
ગાયો કસુંબીનો રંગ...

રાજ મને લાગ્યો કસુંબીનો રંગ...

આ પંક્તિઓના સરમાયી, શબ્દમાયી, અર્થમાંથી અને લાવમાંથી એક મસ્ત પ્રુમારીલરી માનવમૂર્તિ જીભી થાય છે. “સલામંડપ વચ્ચે મય ઉપર એક યુવક આવીને જોભો : ગરદન સુધીના વાકડિયા કાળા બૂલફાં અને મોટી સહેજ રતાશવાળી આંખો. કાળી બાજુ ડોક સહેજ ઝુકાવીને જમણા હાથ દ્યો જોયો અને ગાવા માંડ્યું. અવાજમાં આરજૂ હતી અને હતી પ્રુમારી.

‘જોભો જમના કુધાર્ત! જોભો દુખલ અસકત’

ઈન્સાફી તખ્ત પર ઠરાલ કાલ જોભે’...

‘આ હુકારના શંખેની સલાને લારે ચોટવાર્મી. કળે વળી ત્યા દર્દ લપાઈ પકાના વિલખિત સરોદ આવતા હતા : ‘કવિ તને કેમ ગમે?’ સલા એક કાન બનીને એ સૂર પી રહી હતી.”^૧ “એ હજાર આરણ ત્યાં મળ્યા હતા અને એમાં ઘણા તો કવિરાજો હતા. એમની વચ્ચે બધાના આમહથી એ વામન પણ વેરાટ સમે માચકા પર જોભો થયો. એની કસુંબલ તખ્ત રિઘીલ કૈરીની ફાડ જેવી આંખ સભાને ખૂલે ખૂલે આડી અવળી ફેરવી અને મારવાડી ગતિથી શરૂ કર્યું. મોરલા સાગા હોકારા દેવા માંડ્યા. રાજકોટ ગાંધર્વનગર સમું બની ગયું. મેદનીનાં હોમે દેવા રજાવા માંડ્યાં બરાબર પોણા બે કલાક ટ્રાઈએ હોકાની ઘૂટ ન ખેંચી. હોકા એવવાઈ ગયા.”^૨

૧ લેર્નિ સ્મૃતિ ગ્રંથ : ઉમારાંકર જોષી : પૃ ૧૧૪

૨ એજન : દ્વાભાઈ કાગ : પૃ ૧૦૦

આવું ગાયક ઝવેરચંદ મેઘાણીનું વ્યક્તિત્વ આ પંક્તિઓમાંથી પ્રગટ થઈ આપણી સામે જિપસે છે. મસ્તીમાં તે આમતેમ ડાલે છે. છપાયેલા આ શબ્દોમાં એવો રણુકાર છે, પ્રાણમયતા છે. એમાં નવા જીવનદર્શનની રંગીલી તાજગી છે, ખુમારી છે, મસ્તી છે, થ્રાસ, નિષ્ઠા અને જાંચેરી લાવતા તરફની મહત્ત્વ ધોળી સંકલ્પ-શક્તિનો ઘોષ છે. એ ધ્યેયદર્શનના આનંદે થનગનતો કવિ-આત્માનો આહવાન લલકાર છે.

પોતાના જમાનામાં કંઈક નવું જીવનદર્શન લાવનાર સંત, નેતા કવિ લોકોત્તર બળથી પ્રેરક સૂરમાં કંઈક ઉચ્ચારે છે. એવી પ્રબળ નવમન્ત્રની પ્રેરણા આ ‘કમુજલ રંગ’ની પંક્તિઓમાં સંભળાય છે :-

ઘોળી ઘોળી ખ્યાલા બરિયા : રંગીલા હો

પીળે કમુખીનો રંગ

દોશંગ દેખીને ડરિયા : ટેકાલાં હો !

હેને કમુખીનો રંગ...

મધ્યકાલના ગુજરાતમાં આવે શર સંભળાયો હતો નરસિંહ મહેતાનો.-
પ્રેમરસ પાને તું મોરના પિચ્છર ! તરવણું દૂપણું તુચ્છ લાગે :

અને મીરાંબાઈનો :-

હાં રે કોઈ માધવ ક્યો ! માધવ ક્યો !

વેથાંતી વળતારી રે હાં રે કોઈ માધવ ક્યો...માધવ ક્યો.

અર્વાચીન સમયમાં યા હોમ કરીને સાહસમાં ઝંપલાવવા નોતરનાર નર્ગદનો સ્વર સંભળાયો હતો : “શબનાદ સંભળાયે લેયા શર પુરુષને તેકું હો !” વસંત ધર્મની લાવનાત્મક સૃષ્ટિથી અંબળેલા કવિ ન્હાનાલાલની વાણી પ્રગટી હતી : ‘અન્દ્રીએ અમૃત મોકલ્યા હો ખહેન ફૂલડાં કટોરી ગૂથી લાવ જગમાલણી, હો ખહેન ! અમૃત અંબલિમાં નહોં ઝીલું રે ખહેન !’ પોતાના અભિનવા દર્શને થનગની જોડેલા કવિઓએ, સંતોએ આ રીતે પોતાનું સમય દર્શન જેમા એકત્રિત થયું છે તેવી પંક્તિઓ ઉચ્ચારીને એમના આદર્શ કાવ્યલોકમાં, વાચકને-શિષ્યોને એંચવાનો, લઈ જવાનો, તેમાં રમમાણુ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘યુગવન્દના’ ના આયુષ્યમાં થૂકાયેલા મેઘાણીના આ કાવ્યમાં પણ મેઘાણી કાઈ નવી સૃષ્ટિનું દર્શન કરી રહ્યા હોય અને પોતાના સમય

જીવનદર્શનના અહેરોએ એ નવમાર્ગનો મંત્ર ઉચ્ચારતા હોય તેવી આશા, તેવી શ્રદ્ધા, શક્તિ, મસ્તી, તેવો ઉત્સાહ અને યતનનાટ-‘રેચર’ રચુકી રહ્યો છે.

પ્રજાજીવનમાંથી જીવનને માણવાનો ઉત્સાહ આશ્રયો હતો. પારકાનાં બિંદીના ઉધારા અર્ક, સર્પ સર્પને કવિઓ સાગર અને આકાશની કવિતાઓ સહકારતા હતા, લોકજીવનમાં રસપ્રાણ ખુલું લોકસાહિત્ય અલણ્ણની અજડ વાણી ને ખેરાંઓની ખોલી તરીકે ઓશિયાણું બની નિસ્તેજ પડ્યું રહ્યું હતું; પ્રજા-જીવનમાંથી ખુમારી ઓસરી ગઈ હતી, એકતારામાં ધણીની આરાધના કરનારની ભજનવાણી અર્થહીન જોડકણા સમી લાગતી હતી...આવા સાંસ્કૃતિક ઉત્સાહહીન સમયમાં એ સઘળા લોકસાહિત્યમાં, લોકજીવનમાં, લોકની દૈનિક જીવન-રીતિમાં માણવા જેવું, દિલ રંગાર્થ જાય તેવું કસુંબસરંગી ખુમારી ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વ ક્યાં ક્યાં છે તે મેઘાણીએ દર્શાવ્યું. ક્યાં ક્યાંથી સાંપડ્યો મેઘાણીને આ કસુંબસ રંગ ? શૌર્ય, વિજયની ખુમારી, અને તેની સાથે જડાંલદા ઉત્સાહના, આવેગના, અમર્યના, પુણ્યપ્રદાનના રૌદ્ર ભીષણતાના ભાવોમાં તો ફીક, રંગીલા લાલીભર્યા પ્રેમ અને એવા પ્રેમ સાથે જડાયેલા ભાવોમાં ફીક, પણ ‘ધરતીનાં જૂઝ્યાં કંગાલોને ગાલે’, ‘બિસ્મિલ બેટાઓની માતાને ભાલે’, ‘શહીદોના ધગધગતા નિઃશ્વાસે નિઃશ્વાસે’, ‘ખીડિનની આસુઝાધારે, હાહાકારે’, ‘ભીષણ રાત્રિકેરા પહાડોની ત્રાડોએ...અને પરાજય, ઝલાનિ ટાકના પ્રસંગે, શાન્તિના અને ભક્તિના ભાવોમાં.

કસુંબસરંગ એટલે આવો જીવનને પકડી રાખવાનો, માણવાનો, માનવકલ્પના ધબકાર સાથે એક યથ શકાય માટે માનવના સઘળા ભાવોને ઝીલવા-માણવાનો જીવનનો ઉત્સાહ. “હારે ખીપર લીલી હાં હારે ખીપર લીલી” એવા બાળજીવનના કોતુકના શબ્દ જોડકણાના ઉત્સાહથી માંડી ‘સંહારના સ્વામી’ને નોતરનારા ગીત સુધીના જીવનની જુદી જુદી અવસ્થા, પરિસ્થિતિઓ, આશા-નિરાશાઓ, રાગદ્વેષના ઉત્તાન ઉછળાટો...એ સઘળાને મનમોહકગાથાથી ઉત્સાહ પર્વક માણવા. આસ કરીને નાના જીવનના રોજગરોજના નાના નાના ભાવોમાં પણ માણવા જેવું કેદ ચડવનારું તત્ત્વ છે તેને પ્રગટ કરવું...એ કાર્ય મેઘાણીએ તેની સમગ્ર સાહિત્યપ્રવૃત્તિ દ્વારા કર્યું. ‘સંસ્કારી સંઘમ’ વિરુદ્ધ ‘જીવનના ઉત્સાહ’ને સાહિત્યમાં ખીલવવાનો પ્રયત્ન આપણે ત્યાં થયો છે, પણ સાચો જીવનનો ઉત્સાહ તો અહીં-મેઘાણીના સાહિત્યમાં ધબકી રહેલો દેખાય છે. ખીજને દાખી, ડરી, કચડી, વિજયશ્રીને વરીને ચત્તૂર બની પહોંચતા નિતરી પદ્ધતિના લાવજબોળ જીવનના ઉત્સાહ કરતાં આ ગૂઢા રંગનો ધરતીના ધાવણે

પોપાયેલો કમુંગલરની જીવનનો ઉત્સાસ વિશેષ 'માધુસાર્ધ વાળો', (જલ્દી માધુસાર્ધ જ એને કદી સદાય-) વિશેષ તત્ત્વનિષ્ઠ, અને જીવન તેમજ સમાજને ઉમયને સ્વાસ્થ્યપ્રદ ગૌરવ આપનારો છે. એમાં ધરતીની ધૂળ જેવી સાદાર્ધ ને નમ્રતા છે. ધરતીના કપ્પ વેરાઈ-પથરાઈ માટીમાં ખાટી 'ળની એક ધર્ષ જય તેના જેવી સોદાજીવનમાં જળી જવાની, સમષ્ટિમાં ઝોતપ્રોત ધર્ષ જવાની, આત્મસ્થાપના અને વ્યક્તિત્વના ઘૂંકાર કે અસ્મિતાને વિલીન કરી નાખવાની ભાવના છે.

ધરતીના જીવનમાંથી અને સમષ્ટિ સાથેની તન્મય બિરાદરીમાંથી પ્રગટેલો આ 'જીવનનો ઉત્સાસ' ધોંગી નકકર વયાતય મૂલ્યાંકન કરનારી સંજીન ક્રોધા-સમજણથી રસસાગરને સદન્ત મર્ષાદામાં રાખે છે. છતાં એ સાગરના જેવો પ્રકૃતિના સત્ત્વ જેવા અદ્ભુત ઉન્નુકૃત ચક્રચૂર જનાવે તેવો ઉત્સાસ રહે છે. જીવન માધુવા જેવું, પ્રાણવંતી ચેતનાથી ચ્દાલવા જેવું છે. એના જય-પરાજય, વિલાસ ને ત્યાગ, જન્મ ને મૃત્યુ, સંયોગ ને વિયોગ સદર્શા એક મહેદીસમાં આપવામાં આવેલા પીણા જેવાં માદક છે. ડાયરામાં સામ સામે અપાયેલી કમુંળાની અંજલિ જેવાં છે. ભાત ભાતનાં માનવીઓમાં.. માધુસાર્ધનું' ન્યાં ન્યાં તેજ દેખાય લાં લાં તેને રંગ આપવામાં આવતાં કંઈ ઝોર ચડે છે આ કમુંળાનો...

"ઉદાત્ત પ્રેમના, અપ્રતિમ સૌર્યના, અને જેનો માયલો મરી જાય એવી લક્ષિતના રંગને કમુંગલ રંગ ચડ્યો કહેવાતો."...મેઘાળીને એ કમુંગલ રંગ બરોણર ચડ્યો છે. કલકત્તામાં ગોવાળનો સાદ સંલગ્તાયો ત્યારથી જે જે સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં મેઘાણી પડ્યા...ત્યાં ત્યાં આ કમુંગલ રંગને-જીવનના રંગને : આપવાનું' તેમણે જીવનકાર્ય સ્વીકાર્યું'. મેઘાણી નામની વ્યક્તિ-એ વ્યક્તિત્વ જીવન, એના યોગક્ષેમ, એના અંગત સુખદુઃખ, અંગત લાગણીઓ વગેરેનો કોઈ સ્પર્શ થવા હીધો નથી, આત્મલક્ષી સાહિત્યકારની જન્મ. સાહિત્યમાં પોતાનું જ વિસ્તૃત કરેલું પ્રતિબિંબ મેઘાણીએ પાડ્યું' નથી ..અને છતાં આવા સંતના જેવાં આત્મસમર્પણ અને ત્યાગથી મેઘાણીનું વ્યક્તિત્વ એમણે લખેલી પાણીના શબ્દે શબ્દે અને લહેકાએ લહેકાએ અનુભવાય છે.

મેઘાણી સ્મૃતિ અકના એમના મિત્રોએ આલેખેલા સંભારણાઓ નેતાં .મેઘાણી જેવા પદ્ધતરણ અને આળા હૃદયના માનવીને જે જાતનું જીવન જીવવું 'પડ્યું' હતું તેનો ખ્યાલ આવે છે. પથ જીવનના ઐહિક દુઃખદોષ કરતાં જે નથી

તેની અંખના પેલો શેલી કહે છે તેમ ક્ષુદ્ર એવા કૂદાની તારાને બેટવાની અંખના જેવી કોઈ દિવ્ય વેદના મેઘાણીનું હૃદય સદા અનુભવતું હતું. એ વેદનાએ એને આવી મીઠી બોલી આવી પ્રાણવન ભિમિઓ, આવી મરમીની ધીંગી સમજ અને લાડકવાયુ વ્યક્તિત્વ આપ્યું છે “પાપામાં વ્નેઉં છું” તો કરી જ નક્કર કુલસંસ્કાર, રક્તસંસ્કાર નથી જડતો... જહું બહુ અઘઘડયું રહી ‘ગયું’; મોટા કુમેળ મચી ગયો... ખેર !”^૧

એ જીવનના આ કુમેળમાંથી મેઘાણીએ કેવી રીતે ‘અમીના ઓડકાર’ પાધા હશે ? “સામસામી વૃત્તિઓના સંઘર્ષ— ‘અધકાર અને પ્રકાશની મારામારી’માંથી મેળ જન્માવવો, રમપર્વ નિપજાવવું એ તો જીવનકલાનો કામિયો છે. વિધાદમાં અપકાળામેલા જીવન ઉપર મેઘાણી એમના વાંકડિયા વાળની એક લટને ફેટામાંથી બહાર ડોકાઈ કપાળ પર મોજથી ફરકવા હેતા. જીવનના જૂજવા અનુભવોમાંથી એમણે કાર્પક સંવાદિતા સારવી હતી, ‘યોળાં ધાવણ કેરી ધારાએ ધારાએ’ કે ‘બિસ્મિલ બેટાએની માતાને બાલે’ બધે એમણે તો માત્ર ‘કચુંબલ રંગ’ પકડ્યો હતો. કચુંબીનો રંગ લેવા આમંત્રનાં ‘દોરંગ દેખાને ડરિયાં’ એમ એ યોગ્ય રીતે જ કહે છે. ખરે જ જીવનતત્ત્વમાં મેળ નિપજાવવો એ દોરગાનું કામ નથી. એકરંગી આત્માઓનું જ કામ છે. મેઘાણીના કોમળ લાગણી તંત્ર બહારના અને બીતરનાં વાવાઝોડાંમાં વિજાતા વિજાતા મેળ સિદ્ધિ કર્યો હોય તો તેના લોકહૃદય માટે તેમને જો રંગ લાગ્યો હતો તેનો ફોજો સૌથી મોટો હોવા સંભવ છે.”^૨

આજે જ્યારે અવાંચીત સાહિત્યકાર પોતાને ખૂબ સંવેદનશીલ અને તીણી તાસ્વિક દૃષ્ટિવાળો ગણી પોતાના ‘આત્માના તળિયા’ સુધી પહોંચીને અનુભવે છે કે જીવન નામની કોઈ નક્કર ભોંય નથી, અદ્દા નામની કોઈ સીમા નથી, માનવીઓ સાથે કોઈ રીતે મન મેળ નથી, બધા ચહેરા વિનાના માનવીઓ છે, જીવન સમગ્ર ખસડું લાગે છે ને તથા પોતે પોતાની જાતને ઊંડાં-ઊંડાં માને છે, એથી જ્યારે તે જગતને રસ, સૌન્દર્ય, આશા, ઉત્સાહ આપવાને બદલે તે કડુતા, વકતા, વૈચિત્ર્ય જ પીરરવા કરે છે. ત્યારે મેઘાણી જેવા સાહિત્યકારનું મહત્ત્વ વિશેષ ભિન્ન થાય છે. ખૂમ ખૂમ સંવેદનશીલ મેઘાણી દ્વંદ્વ સંજોગો વચ્ચે જીવ્યા એ સંજોગોની વિષમતા, એ સારાધૂનો સમાજ, એ પત્રકારી વ્યવસાયને લીધે થતાં નિરાશાના લોહી ઉકાળા... જતાં

૧ સ્મૃતિમંથ : ઉમાશંકર : ૫. ૪

૨ એન : ૫. ૧૬-૨૦

મેઘાણી શાથી આવો કસુંબલરંગી ઉલ્લાસ માણી શક્યા ? અને ખીજને ચકચૂર કરે તે રીતે પીરસી શક્યા ?

“હેયા કેરી ધારણે” જે જે સૂર જિજ્યા તે સૂરમાં મેઘાણીએ અજબ શ્રદ્ધા દાખવી છે. કારણ કે એ સૂર જીવનના ધરતીના પુત્રને સહજ એવા માર્મિક દર્શનમાંથી પ્રગટ્યો છે. એ લાવનો પ્રવાહ પરવશ બનાવી જેથી જાય તેવો નથી હોતો. પણ જેના હૃદયમાં એ લાવ જાય છે તે માનવની માનવતાનું—માણસાઈનું—એની સમગ્ર પ્રકૃતિ કે ચેતના શક્તિનું એ લાવ પર પૂરેપૂરું નિયંત્રણ હોય છે. તેજ ધોડાને રમાડનાર, પલોટનાર, ખેલવનારની જેમ માનવની ચેતના આ માનવપ્રકૃતિના જ સહજ સ્વરૂપે જળી જીંદલા લાવને રમાડે છે, ખેલાવે છે, એની સિજ્જત માણે છે. આ અર્થમાં એ આનંદાત્મક—રસાત્મક રૂઢમાં ચકચૂર કરે તેવું રૂપ ધરે છે. માત્ર જીવનના સુવાળા સુવાળા પ્રિય યર્ષ પડતા લાવો નહીં પણ આવા બળવાન તેજલા લાવો આવો કસુંબલ રંગ પ્રગટાવે છે તેથી જીવનની વિષમતાની ક્ષણોમાં પણ—દર્દમાં, મૃત્યુની મહેફીલમાં, નિરાશામાં, પરાજયના લજ્જાસ્પદ સ્થિતિમાં, પશ્ચાત્તાપના આત્માની કારમા નિઓવણમાં એમ સર્વત્ર કસુંબલ રંગ—માયસો મરી ગયા પછી વ્યાપતો દ્રેબ્યરનો પ્રહર્ષાત્મક રંગ વ્યાપીર હે છે. માટે જ આવો કસુંબલ રંગ જીવનનો દોલસો છે : જીવનની એકધારી નિષ્ઠામાંથી—એકરંગીવાપણામાંથી આ જીવનની વિધ વિધ દિશાના લાવ અને લાવ પ્રમાણેનાં પ્રયાણો, જેનાં યતાં નથી એવા સંસારમાં વાસના પ્રમાણે. જિમિ પ્રમાણે તાનમાં તણાયે જતાં માનવી તે દેરંગા છે એમનાથી માણસની માણસાઈની—માનવપ્રકૃતિની આ શક્તિમય ચેતનાનું દર્શન જીવે શકાયું નથી. આથી જ શીવ ભોંય પર ધરે છે તે જ પ્રેમના ધરમાં પહોંચી શકે છે એમ સંતોએ વારંવાર કહ્યું છે.

બનાંડ બોઝાંડે એ એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે, કરુણિકાનો સાચો જીડી બો સમો ભેંકાર લાવ કેટલાક પ્રેક્ષકો જીવે શકતા નથી. કરુણિકાના પરમ મર્મનો સાક્ષાત્કાર કરતાં ગાત્ર કંપે છે. તેવું જ આ કસુંબલ રંગ માટે પણ છે. માનવ ચિત્ત ચંચલ છે. લાવ ક્ષણિક છે પણ એ ક્ષણિક લાવને ઘૂંટી ઘૂંટીને એના લોહ ઉજળવામાં આવે, એની પાછળની પેલી એકરંગીલી દાંદ, એ લાવના એના ચરમ સ્વરૂપમાં જગાડવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે ચાંચલ્યના ક્ષણિકતાના માધુર્યમાં આભોટનારુ સુવાળું માનવ ચિત્ત ગભરાઈ જાય છે.

મેઘાણીના જીવનને, મેઘાણીની પ્રકૃતિને આવી કપરી કસુંબલરંગી

જીવનનિષ્ઠા દોરી રહે છે બાળપણમાં એ પહાડના ફૂંકારભર્યા પવન સ્વરો સાથે, હોળીની ઝાળની આસપાસ લલકારાતા એ અગનજવાળ જેવા બહારવટિયાના કપરા સંભ્રામોમાંના ગિરદાવણુ દુહાઓ સાથે, ગામ બહારની સીમડિયુંને ભરી દેતા લાંબી હલકનાં લગ્નગીતો સાથે, એક તારાના ધોર અને મંજરાની રમજટ સાથે ડોઈ સુરતાની લાલીમય સમાધિ તરફ લઈ જતા ભજનો-સાથે એ કસ્ટુંબલ રંગ તેમના હૃદયમાં સંઘરાયો. લોકજીવનમાંથી જ પ્રેરણા લેનાર આ કવિના હૃદયમાં રહેલા કસ્ટુંબલ રંગે એને ‘જુદા જ. દેશની વાણી’ બોલતો કર્યો. ‘જીવનની ગોધૂલિ’નું, ‘અધકાર અને પ્રકાશની, મારામારીનું હૃદયમાં દર્શન કરાવ્યું’, અને ‘બંધુહીન નહીં’ તેવા આ કવિની સાથે નિત્ય સહવાસમાં રહેલા જનમ જનમના સપ્ના અને ગુરુએ ગોવાળ બની, સાદ હોધો, એ સાદને વશ રહીને મેઘાણીએ લોકસાહિત્યનું જે કંઈ રસભર્યું હતું તે મર્મીની રીતે પકડીને, પ્રેમભરી મમતાને લાડ લડાવીને રજૂ કર્યું. ગુજરાતી પ્રજાના સમકાલીન જીવનમાં એ જ જીવનના ઉત્થાનનું કસ્ટુંબલ રંગનું દર્શન કર્યું. વીરજીવનનો એ જ રણરંગી બની મોતને ભેટવાનો ઉત્સાહ, ગાંધીજી જેવા હૈયા લગી ગરલ મટકાવનાર રાષ્ટ્રના સંત કર્ણધારનો એ જ સંતત્વનો સાદ, શત્રુ પ્રત્યે એ જ આદર અને ખેલદિલી, તેમ જ ધર્મયુદ્ધમાં ક્રોધથી નહીં પણ ધર્માચરણ કરવું હોય તેવા મંગલમય ઉત્સાહથી જ ઝુકાવવાનો લાવ; વગેરેનું દર્શન કર્યું. જૂના નવા જીવનના ખ્યાલો આ સનાતન જીવન નિરૂપણમાં રમનારને સમજતા નથી. નવા જીવનમા ખોરડાં વગોવનારી, મનગમતો પતિ ન મેળવી શકનારી વહુવારુઓ હીજરાતી હતી તેમ નવ. જમાનાના નેતાઓ, ધનિકો, કલાકારોના કુટુંબમાં વહુવારુઓ મન-મંડવણ અવલવે છે. સુખી દાપત્યની પરસ્પરની સમજણ અને ટકાઉ પ્રેમભર્યું સુખી જીવન. પહેલાની જેમ પ્રેમ સલાવતા બાંજી કેટલીક કપરી સાધના માગી લે છે. “લગ્નનો લાડવો પ્રેમના પાણીથી નથી વળતો, એને મારે જોઈએ છે જીવન-સમજની પાકી તાવણું ઘી.” જીવનમાં કદાચ સખલનો યશ પછી આખું જીવન ટક ટક કરી ચૂંથી નાખવામાં શી માણસાઈ છે ? ‘સડેલાં પાન ફેંકી દેવાય પણ મળણસ જેવું માણસ એ ફેંકી દેવાય’... આવી આવી ગોવાળના સાદે પ્રેરણા લાવનારોનું અર્વાચીન જીવનમાં તેમને દર્શન થયું અને નવલિકાઓ નવલકથાઓ દ્વારા એ ચિરપરિચિત મારાબૂને તેમણે રજૂ કર્યો અને એમ રજૂઆત કરી કરી એ જીવનમૂલ્યોનો-લાવનારોનો ‘ગોવાળનો સાદ’ સંભળાવ્યા કર્યો.

આવું-કોઈક લેખિત જગત્, જોવાળીને કે અતરાત્રાની ગભીર ગદરાઈમાંથી સાદ સાલળનારનું મ ય વ્યક્તિત્વ મેઘાળીના એક એક બોલ પાછળ અસ્તિ થયેલું છે નધાળીએ જે જે પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી-સાહિત્ય લેખન કર્યું-તે કવિતામાં, નવલિખનમાં નવલમ્થામાં, વિવેચનામાં, પત્રકારિત્વમાં મેઘાળી સર્વોત્કૃષ્ટ નહીં લાગતા હોય, એમના કાવ્યો અર્થહીન કે પાતળા અર્થને વહન કરનારી ગેયતામાં જ રાચતા હશે, કાવ્યનું દૃઢ સ્થાપત્ય તેમને નહીં રચ્યું હોય, એમના કાવ્યો, નવલ-નવલિખનમાં લેખક સંયમહીન આવેશથીલતામાં રાચતા હશે એમની વસ્તુનું કુશળ આયોજન અને પાત્રોનું મનોવૈજ્ઞાનિક ક્લમાન સર્જન નહીં ચલ્યું હોય; એમના વિવેચનોમાં માત્ર ગમ-અણગમ તીનતાથી રજૂ થયા હશે એમાં વિદ્વાતાનુભવ અભ્યાસ અને સિદ્ધાંતોની સમજ નહીં હોય એમના ચમત્ત્વ લખાણમાં તેઓ જુનવાણી લાગતા હશે, અર્વાચીન જીવનમૂલ્યોને તેમણે સમજાવપૂર્વક અવલોક્યા નહીં હોય આવા આવા હોય અને મર્યાદાઓ મેઘાળીની કૃતિમાંથી લેવી ઝીંગી દૃષ્ટિએ તાત્ત્વવાદમાં આવે, પણ આ જ હોય અને મર્યાદાને ગુણરૂપે પલગવનારો મેઘાળીની પેલા જોવાળના સાદે પ્રેરેલી જીર્મિનો રજુનાર મેઘાળીની કંઠની પ્રાણવાન ઉઘા પામીને ગદ્ય કે પદ્યના સન્દે સન્દેમાંથી જ જાગે છે મેઘાળીનો એ રજુકાર મેઘાળીના વ્યક્તિત્વને આપણી સામે રજૂ કરી દે છે એ વ્યક્તિત્વ આપણા સહુના હૃદયમાં રહેલા સોપાનને આપમેળાએ ધમકાવે છે એવું એ બગસાળા દુર્નિવાર વ્યક્તિત્વનું દળાણ છે એના કનુબલ ગથી આપણને ચકચૂર કરે છે અમલના આ દોટો લાવનારા કેદમાં પડી આપણો માથલો પણ મરી જાય છે અને કેવળ મેઘાળી જે સૃષ્ટિમાં આપણને લઈ જાય છે તેના કેવળ આસ્વાદનમાં આપણે ચચૂર બનીએ છીએ એ પછી વિવેક જગૃત કરી મેઘાળીના સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટતાને ‘આપવાનું’ મન નથી થતું ‘લોકસાહિત્યને બાદ કરીએ તો અસહિષ્ણુ સ્પર્ધતાની મુઠાવાળું પ્રથમ કક્ષાનું સર્જન એમણે એક વર્ગમાં કર્યું નથી બધે એ મધ્યમતાથી અટકી ગયા છે કવિ તરીકે એ મધ્યમ છે લોકસાહિત્યની નવલિખનને જાણુ પર રાખીએ તો નવલિકાકાર તરીકે પણ એ મધ્યમ છે અને એમની નવલમ્થાઓ પણ મને તેટલી સોપિય નીવડી હોય છતાં મધ્યમતાની પેતે પાર જઈ શકે એમ નથી” વિશ્વનાથ જલદુર’ આ વિધાન હદાય સ્વીકાર્યું હોય તો પણ મેઘાળીના જે વ્યક્તિત્વનું આપણે આકલન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, જે વ્યક્તિત્વ એના એક એક લખાણ અને પ્રવૃત્તિ પાછળથી “સૌરાષ્ટ્રના પ્રતીક” તરીકે જાગીને રજુનાર કરતું અનુભવા છે એ વ્યક્તિત્વ તો ‘જોવાળના સાદ’ થી પ્રેરાયેલું દોવામાં એ જોવાળના

‘બંસીબોલ’ના લાલુકાર આપણને સંભળાવ્યા જ કરે છે. અને એવી લોકોત્તર બંસીને તો માણી જ શકાય : એને હિતકૃષ્ટ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ એમ નંબર આપી શકાય નહીં. એ ગોવાળના સાદે પ્રાર્થને મેઘાણીએ જે કંઈ બપુસું ને લખ્યા કરતાં વિશેષ માણસું તે લોકજીવન અને લોકભાવનાનું રસરસ પીરસણ આપણી આપણી આગળ-માત્ર લોકસાહિત્યના મથોમાં જ નહીં, પણ એના સઘળા લેખનમાં ધરી દીધું; અને એ યાળ ઉપર પેલા લોકોત્તર કે અંતરેતમાના અગમ્ય સાદનું તુલસીપત્ર મૂકી દીધું ! આ તુલસીપત્રનો જે રસિક સ્વાદ અને ગંધ માણે છે તે પછી એ તુલસીદળ મોડું છે કે નાનું એની મીમાંસા કરવા રોકાઈ શકતો નથી. “તુલસી કા દલ એક હી એકા : કલ મોટા કલ છોટા ?”

મેઘાણી જેવા લોકસાહિત્યાભિમુખ, જીવનાભિમુખ, અને જીવનના મરમી સાહિત્યકાર, જેણે ‘માણસાઈને’ હમેશાં નજરમાં રાખી અજવાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જેણે ટૂંકા કેરી ધારણે બિહતા સૂરમાં ‘ઇમાન’ રાખ્યો છે, જીવનમાં એમ વ્યાપતા એકરંગીલા હમુખલ રંગને ગ્રીલ્યો ને ગ્રીલાવ્યો છે અને સહુથી વિશેષ જે અંતરમાંના ગોવાળના દુર્નિવાર સાદને બરોબર ઓળખે છે, ને તેથી ‘દિશા ચૂકીશ નહીં’ એવો અડગ શ્રદ્ધાનો રણકાર કરે છે, જેની પ્રવૃત્તિએ અને સાહિત્યે તેમને ‘સૌરાષ્ટ્રના પ્રતીક’ બનાવી વ્યક્તિત્વને વિકસાવ્યું છે.... એવા સાહિત્યકારનું મૂલ્યાંકન કરવા કરતા આસ્વાદ જ લેવો જોઈએ. પત્રકાર, વાર્તાકાર, કવિ-મેઘાણી કરતાં મેઘાણીનું આવું તેની પ્રવૃત્તિ અને કૃતિમાંથી પ્રગટતું વ્યક્તિત્વ વિશેષ ધ્યાનપાત્ર ને આસ્વાદ નીવડે છે. ધૂમકેતુએ ‘ડુચિ’ના રેણુઆરી ૧૯૬૪ના અક્રમાં લખ્યું છે : ‘મેઘાણીનું મૂલ્યાંકન સાહિત્યકાર, ગાયક, લેખક, પત્રકાર તરીકે નહીં પણ ‘માણસ’ તરીકે થવું જોઈએ...” લેખકો અનેક કારણોસર લખે છે : “પણ આ તમામ કારણો કે એમાના કેટલાંક કારણો હાજર હોય છતાં અંતિમ કારણ એ સૌથી જુદું જ હોઈ શકે અને એ વસ્તુસ્થિતિનું જ લેખક-જીવનમાં કે હરકોઈ જીવનમાં મહત્ત્વ છે. મેઘાણીના જીવનમાં આવું એક અતળ જિંડાણ હતું અને એ જિંડાણના મીતરમાં જ સાચી વ્યક્તિ બેઠેલી હોય છે એ હરકોઈ મૂલ્યાંકન કરનાર માણસે જણવું જરૂરી હોય છે.”

મેઘાણીની કૃતિઓમાંથી જે કોઈ આ ‘અતળ જિંડાણ’માં બેઠેલી ‘ગોવાળનો નાદ સાંભળનારી’ વ્યક્તિને પામગે તે જ મેઘાણીની આ કૃતિઓના આસ્વાદ માણી શકશે. મેઘાણીની સર્વ વાક્યમય પ્રવૃત્તિનું એકી સાથે દર્શન કરનાર, એ સાહિત્યે ફેલાવેલા વાતાવરણમાં પોતાની જાતને દીર્ઘકાળ સુધી

રાખનાર, એ ગોવાળનો સાદ સાંભળનાર, મેઘાણી-માનવને પછી એની એક એક પ્રવૃત્તિમાં ને વાણીના એક એક બોલમાં અનુભવી શકશે-માણી શકશે,

પત્રકાર મેઘાણીએ પ્રાસંગિક કાવ્યો લખ્યાં છે, સાંપ્રત સમાજના પ્રશ્નોને જીવન નિરૂપતી નવલકથા ને નવલિકાઓ લખી છે, જૂના લોકસાહિત્યના ઢાળોમાં અને સીધી વાર્તાકથન પદ્ધતિના આકારમાં એ બંધુ લખ્યું છે. તેથી મેઘાણીની કૃતિઓ હવે જૂની બની માન ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવતી બનતી. કારણ કે એમની કૃતિની બોંધ સનાતન અને સંગીન લોકહૃદય છે, એ કાંઈ પણ સ્થળે અને કાળે તેમાં વિશ્વવ્યાપક સનાતન 'માણસાઈ'નું કાંઈ ને કાંઈ રીતે હિંદુધાટન થયું હોવાથી હોંકારો મેળવશે જ. એટલે વિવેચક જે હૃદયમાં સંવેદન અનુભવતો હોય તો પછી 'ડરતાં ડરતાં' વિવેચનામાં મેઘાણીની 'કૃતિઓનું' ઐતિહાસિક મૂલ્ય જ માત્ર દર્શાવી-ગાડીનું "મૂલ્ય તો કાળ લગવાન કરશે" એવું કહેવાની શી જરૂર છે? જિર્મિના સ્મૃતિ અંકમાં મનમુખસાલ ઝવેરીએ લખ્યું : "એમના વાગ્દેશવે હજારોનાં હૃદયોને ડાલાવ્યાં છે, હજારોને પ્રેર્યાં છે, હજારોની આંખોને આંસુબીની કરી છે ને હજારોની આંખોનાં અશ્રુ લૂછ્યાં છે. એ વૈભવનું મૂલ્યાંકન આપણે એમના સમકાલીનો તો શી રીતે કરી શકીએ? સાચું મૂલ્યાંકન તો મહાકાલ કરશે." અને ધૂમકેતુએ પણ લગભગ એજ મતલબનું લખ્યું : "શી મેઘાણીના સાહિત્યનું ખરું મૂલ્યાંકન કરવાનો સમય હજી તો દૂર છે, પણ એ સમય બ્યારે આવે ત્યારે મેઘાણીમાં, જેને ખોટી રીતે જિર્મિલના કહેવામાં આવે છે, અને જે સાચી રીતે તો Intensity of purpose-પ્રયેષ દર્શનની તાલાવેલી છે-એ તાલાવેલીનું સાચું મૂલ્યાંકન કરવામાં જે અફળ જશે તે મેઘાણીને મલવી નહિ થકે. એટલું જ નહિ, મેઘાણીના કંઠના ભણકાર જેને સંભળાતા નથી એવો કાંઈ પણ આ તાલાવેલીની સાચી પિઠાન નહિ દરાવી શકે."

આવા ભણકારો ને પુનઃ ઝામળ કરવા, મેઘાણીની તાલાવેલીને-ઝંખનાને- 'ગોવાળના સાદ' ને ગરોળર ઓળખવો ને ઓળખાવવો, મેઘાણીના સાહિત્ય રચના કાળના સમય વાતાવરણની હવા બાંધી આપવી એ જ સાચી વિવેચનાનું કર્તવ્ય છે. અને એ કર્તવ્ય બજાવવા જતાં મેઘાણીના અક્ષરદેહમાં પથરાયેલું મેઘાણીનું અમૂર્ત જીવન્ત વ્યક્તિત્વ એને જરાક રંગ આપતાં ખાંબી જેમ ખજાણી જોડે તેમ ખજાણીને જાગીને, વિવેચકને સહાય કરવા તત્પર બની જાય છે...લોકગાયક મેઘાણીની જેમ જ...

૧. ઉમાશંકર જોષી 'સ્મૃતિ ગ્રંથ' માં લખે છે : “પણ ગાંધીજીએ મેઘાણીની ‘કૃષ્ણની બંસરીની સેવા’ ની વાત કરી છે તેનો લવિષ્યની પેઢીએને શી રીતે ખ્યાલ આવશે? મેઘાણી ને મહાજનોના ખમીરથી પ્રભાવે ધડાય છે તેમાંના એક હતા એનો એને શી રીતે અંદાજ આવશે? મેઘાણીના વાડ-મયમાંથી લોકસાહિત્ય સૈયવ અને કૌમારનાં ચોડાંક સ્વતંત્ર ગીતો, ઐતિહાસિક મહત્વનાં રાષ્ટ્રીય ગીતો, ચારેક વાર્તાઓ અને બેએક નવલકથાઓ બચશે (એથી વધુ કાળની ચાળણીમાંથી જવલ્લે જ કાઢવું બચી પડ્યું શકે). એટલા ઉપરથી લાવિને મેઘાણીમાં એમના અનેક સમકાલીનોને ને મહત્તાને અનુભવ થયેલો, તેનો લાગ્યે જ આંકે પ્રગળશે. મેઘાણી મોટા ગજના આદમી હતા. છાતી સિંહની હતી...ધરતીનાં માથુસો વચ્ચે એમની લાલસા હતી તે રીતે સામાન્ય માથુસ તરીકે જીવી ગયા અને અસમાન્ય મધુરપ રેલાવી ગયા.”

૨. પણ એવા આંકે—મેઘાણી નામની મોટા ગજની વ્યક્તિનો મેળવવાની જરૂર પડ્યું શી છે? એમણે ને લોકસાહિત્યની, લોકજીવનની, લોકસંસ્કૃતિની જોડી અનેરી ‘માથુસાઈ’ ની લાવના ને ચૂકી આપી, ગોવાળના સાદને પોતાના વ્યક્તિત્વનું સર્વ સમર્પણ કરી દીધું...પછી તો એ લાવના, એ માથુસાઈ, એ ‘ગોવાળના સાદ’ ની મહત્તાનો આંકે જ આપણે માથુવાનો રહ્યો ને? સમયના પ્રવાહમાં વ્યક્તિઓ તો વિસરાઈ જાય. પણ આવા વાડમયમાં પોતાના આત્માને—રેડનાર વ્યક્તિ તેના એ વાડમયમાં એવી રીતે ઇલાયેલી, અગુમેલી હોય છે કે મર્મર રસિક એ સમગ્ર વ્યક્તિત્વનું આકલન કરી એ મોટા ગજની વ્યક્તિની મહત્તાનો આંકે ગમે તેટલો સમય થયો હોય છતાં મેળવી શકશે. ‘મરતાં બાળકનું આત્માસન’ કાવ્યમાં મેઘાણીએ કહ્યું છે તેમ એ વ્યક્તિત્વ “પડેલા મર્મર હું દેશ જવાળ” એમ જવાળ આપશે.

આવી મહત્તા જોવી એ વિવેચનાની દૃષ્ટિએ નર્થો મુખભાવ લાગતો હોય તો મેઘાણીની ને ને કૃતિઓ પ્રાણવાન ઊર્મિથી આપણા હૃદયને ઠલાવે છે તે કૃતિઓને આધારે લોકસાહિત્યના આ અભ્યાસીને એક લોકમાંહેનો સામાન્ય માનવી લેખતાં પણ એનું સાહિત્ય આપણા હૃદયમાં રહેલા સામાન્ય માનવીને પ્રિય થઈ પડે તેમ છે, અને પ્રિય એવું થાય છે કે ખીજા દેશની, અધિષ્ઠાળા, આંખ આંજવા વિવેચન સત્તો આપણને એની ખામીઓ ખતાવે તો પણ આપણે પેલા ગરીબડા, બોળા લોકની ખુમારીથી એને દેહીશું કે, “આ અમારું વીરત્વ, આ અમારી માથુસાઈ, આ અમારો

ચૈતન્યનો ધમકાગ, આ ઉમામયુ પ્રસન્ન મૃદુજવને, આ પ્રેમીને
 ને પાકી તાવણુનો નેહ-આ મલિદોને, શડીદી, આત્મસમર્પણ, અ
 સમતા-ને ધૈર્ય, આ ભાવના પ્રિયતા ને કાઠા વિદ્યાની સાચી સમજ
 છે-મીઠો! ગણકદેવીએ કહ્યું હતું કે ભવે તમે પરાજાં પદેયાં ને જ
 હોય-ખરજટ ધાગણી। પણ આણું આકશનો ટાઈ દેવ રમવા જ
 તેવું ઝળકતું પીરત્વ તો અમારું.” આ જુઓ રણમાં સુતેલો કંઠ!

વાયે કરુકે મૂછડી અને રણજી જળકે જો ને કત
 જુઓ રે પટોળાં પાળીયું આ લોખંડિયાળાનો કંઠ!

આણું જ કંઈક ભાવક નવવિવેચને અનુભવમે એટલી રે
 મેધાણીનું સાહિત્ય હજી લાખા ગાળા સુધી અવસ્થ આપશે.

ખરી રીતે મેધાણીનું ખક્ષિત્વ અને તેથી તેનું સાહિત્ય લોકો
 કક્ષાથી ‘બહાર નીકળવા માગતું’ જ નથી એટલે લોકસંસ્કૃતિની અ
 અને તેના સર્જનનું મૂલ્ય ‘લક્ષ સંસ્કૃતિ’ના, પડિત સંસ્કૃતિના, લે
 સંસ્કૃતિના આધારે ઈર્ષ્ય શકે તેમ નથી. અને એમ છતાં પોતાને કવિ
 વિવેચક તરીકે, પડિત તરીકે ન ઓળખાવનાર, ‘આત્મસ્ફુરણના
 ‘મધ્યમ કક્ષાના કસમી’ લેખનાગ વિનમ્ર મેધાણી પોતાના અંતરાત્મામાં
 અનુભૂતિના ઓળસે-સામાન્ય લોકસમુદાયથી ક્ષણે છીએરા ચાલ્યા
 લોક વચ્ચે રહી લોકની ઊર્મિના આ લોકમાયક ‘મંચ ઉપર વિરાટ’
 જાય છે. લોકોત્તર બની જાય છે. ‘દિવ્યમાયક’ બની રહે છે. મધર્ષ ન
 સર્જન કરી નાખે છે. લોકજીવનને, લોકસાવોને તેજ મઠ્યાં બનાવે છે
 રીતે લોકસંસ્કૃતિનો આદમી ઉપર જોડતા જેમ સંતસંસ્કૃતિનો-એ
 સંસ્કૃતિનો આદમી બની જાય છે-તેમ મેધાણી પણ એ લોકસંસ્કૃતિ
 પાંગરેલી સંતમંસ્કૃતિના—આ ‘ગોવાળના સાદ’ની અનુભૂતિ પૂરતા તો
 રહે છે. મેધાણી ખરા રૂપમાં લોકમાહિત્યની રજૂઆત વખતે આવે છે પણ
 રૂપે ત્યારે આમ લોકોત્તર પણ બની ઝડે છે.

આવડું, એ રૂપ ક્યાંની લાભ્યે રે

મોરસા એ મત્વ લોકમાં આભ્યે રે...

અને ખરેખર જેનાથી આવી નિબ્ધને લીધે—આવી અંતરની દારવા
 દારવાતા સાહિત્યકાર અને ‘માનવ તરીકે’ “આદ્યા દાંદાના અમે
 પખીકા બિટી આ કાંઈ આવ્યા છ રે” એવા જીવનમાં-દુમેળા

સર્જન કરવા છતાં...કંઈક પરદેશી, પરભોમના, પરલોદના..લાગ્યા કરે
 દારણ કે, મેઘાણી સર્વકાળે 'ગોવાળનો સાદ' સાબળે, છે, કંઈક
 વેલી, તલસાટ, રૂઝવના, ઘેદના અનુભવે છે. બિડ બિડ થવા
 ॥ પાંખ તલસી રહી છે, " નાનકડા ખૂણા ખાંચરાયાં કે સાકડી બિગિરીમેમાં
 ॥ ગયેલી કલ્પનાને જ્યાં વિચાળ પટ મળે છે, ત્યાં ત્યાં કુદતા આપોઆપ
 ॥ જાય છે. કુદતાના એ વિરામનો 'તકદીરની ત્રોફનારી' માં મને સવિશેષ
 મવ થયો છે. જોણે આકાશની ઝાતીનો ગરાગર મધ્ય ઉર લાગ છુંદણે ટાંક્યો,
 પુરાતન પુરુષ રામચંદ્રના તકદીરમાં કીર્તિની વેલડીઓ ત્રોફી, રાજયોગી
 કરિના લલાટમાં શાનવૈરાગ્યનો અમર યશ ટાંક્યો, ને બાલુડા ગોખીચંદની
 નાં એની જનેતાના આંસુ વડે જગદ્વંદ બેખ ત્રોફ્યો એવી એક નિગૂઢ
 ॥ શ્રીના હાંથમાં નીલા રંગની કુવડી તો નાની છે પણ એમાં એણે દરિયાના
 ॥ ઘોળ્યા, " મેઘાણીને પણ પોતાના બાળપણમાં, કે કલકતાના
 ધુમિનિયમનાં કારખાનામાં, દરબાર વાજસુરવાળા સમો પાણીકળો ભેટે છે
 ૧ કે 'ચોરાનો પોકાર' લખે છે ત્યારે...કાણુ જાણે ક્યારે પણ આ વિધાત્રીએ
 બેચ કાઈ કારખું ત્રોફણુ ત્રોફી લીધું...! " જોણી જોણીને એ ખતાવે છે
 ॥ નાનાં કરુણોજ્જવલ કારમાં ત્રોફણો ને...હાય, એના ત્રોફણાતું કીર્તિસૌન્દર્ય
 ॥ સેવાની અણુસખૂરીમાં માનવીને નજરે થ નથી પડતી પેલી 'કમખોમાં
 તાડેલ સોય' નામની કીર્તિ-ત્રોફણુ કસોટી. રૂપ જોઈએ છે, પ્રસિદ્ધ ખપે છે
 ૪ કલેજના મર્મભાગ ઉપરના સાચા સંવેદનનો રંગ પકડતાં તકદીરનાં ત્રોફણું
 ॥ વાની તૈયારી નથી..."

સુરતા રહી ને મારી, સૂતી હું તો હે'રમાં
 બાઈ! એણે સોયની કપડ જે બોલાવી રે
 ધંદીનાં પડ જુડું ટાંકિયાં હોછ.

...કલેજ વચાળે એણે કોચોં એક મોરલો
 બાઈ! જે તો અધૂરો ત્રોફાવી દોડ મારી રે
 કાળજડાં કોસાં રિયાં હો છ.

ટેરે ને ત'જૂટે ગોણું ગોણું વાસે જૂ'પટે
 બાઈ! મારાં તકદીરની ત્રોફનારી રે
 એટલામાં થાલી મઈ કિયાં હો છે.

આ અધૂરા ત્રોફો ન જીરવાયાથી દોડ મૂકનાર મેઘાણી એની સમગ્ર પ્રવૃત્તિમાં એ ત્રોફોનારીને શોધી રહ્યા હોય, ગોવાળ સાદ સંભળાવી દૂર દૂર ચાલ્યે ગયો એને જૂરાટા બની શોધતા હોય તેવું લાગે છે...એ તાલાવેલી ને દ મેઘાણીને પત્થરથી અવિચલ નિષ્ઠા આપી, તો સાથેસાથે વધુજરાશી અસ્થિ યાત્રાએ આપી...

મેઘાણી એથી લોકવચ્ચે રહ્યા છતાં પરદેશી વધુજરા જેવા યાત્રી ન રહ્યા : “એકતારા”ના ‘આત્મનિર્ગીક્ષણ’માં ખૂબ સાચું નિરીક્ષણ પોતાની પ્રવૃત્તિનું તેમણે કર્યું છે.

“શબદના સોદાગરો : કવિજનોને, સાહિત્યના સર્જકોને એ નામે ઓળખાવવા શું ઉચિત નથી? સોદાગર એટલે દેશદેશાન્તરે ધૂમતો, જૂજવા સીંમડાનો પરિભ્રમણ શીલ વ્યાપારી-હાટકું માંડીને એ બેસે નહિ નવલા પ્રદેશોનાં એ અન્નોદક યાત્રે. સોદાગર શબ્દ સર્વોચિત છે, કારણ કે વિચારો અને જીર્મિઓના કાંદલા વહ-તો સાહિત્યિક વિશ્વપ્રવાસી છે, સાહસ ચર છે, ધૂની છે. અને એ બધાંથી એ ચડી બધ તેવું તે નુ બિરદ તો છે પ્રિય ઘરસ સારથી લાંબા વિભ્રમે, સ્વૈચ્છિક દેશવટાઓ લેવાનું...

મેઘાણીએ મમતાનો ખાર લાગતાં સાંપ્રત સમયમાંથી દેશવટે લઈ મધ્યકાલીન સોરઠી સમયની સૃષ્ટિમાં રહેવાનું સ્વીકાર્યું અને સાંપ્રત સમયમાં આવી ચડ્યા તો દોટિ દોટિ જનડેયાનાં સંવેદનોની જીર્મિભોમમાં વિલયો કર્યું.

“કુનિયાની સર્વ મૂંઝી રચનાનો હું શબ્દ જ-યો છું. માનવીને એક-ખીજાને સમજતાં કરવા માટે કું જખાન જ-યો છું ને એ જખાનરપે માટું ઘડતર દિનરાતની અવિરત વેદનાના ટવોડાને ઘાએ આત્માની એરણ પર ચડ્યું છે... હું ત્યાં ત્યાં ગયો છું ત્યાં ત્યાંથી મેં માનવીના આત્માને માટે વાચ્યા મેળવી છે, માંદગીમાં પશુ કું સજ્જતો રહ્યો છું. અને કુનિયાને પ્રમથેના આંચકા લેવરાવવા જેટલું કોવન મારી ક્ષમમાં કાઈ આકાશી રાત્રિરણોએ નહિ, ઝરણાંઓએ નહિ, સ્વપ્નોએ પશુ નહિ, માની પોતાની સમવેદના અનુભવવાની જીર્મિએ જ અને આપ્યું છે” આ જીર્મિસંવેદન પેલા ગોવાળનો સાદ જેને સંજ્ઞાપ છે ને અનંગતમાના ડાડાણમાં અનુભવાય છે. અને ત્યાંથી

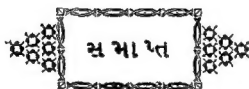
કોવત મેળવે છે, અને આખરે એ સવેદનના શબ્દો ઉપરે જીવનદેવ સમક્ષ
ધણીને દુવારે નિવેદિત થાય છે

આતમની એરણુ પર જે દી અનુભવ પાછડાય છે,
તે દી રાખદ-તણુખા કરે-રમ / રમ કડાકા થાય
છે છે રાખદના વેપાર...

તારી જલ્લશ પીરા જુદિયું એના જુદા જાણુજી હારણ
-જૂકાં રે તામ એનાં પાડીશ ને ભલે તવ જડે લેનાર
છે છે રાખદના વેપાર...

જાતરિયો રે વીરા એકલપ થી ખેસે ન હાદ ખભાર છે
એક જ પૂભડે અવનિભાર એની ફોરમતા છ ટકાર
છે છે રાખદના વેપાર...

આપણું કંધે લઈ મહંદિયાં ભપડ ધણીને દાર:
છે છે રાખદના વેપાર...

શુદ્ધિપત્રક

ક્રમાંક	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧ વીજળીઓનો	વીજળીઓનો
૪	૭ રસકા	રસિકા
૯	૨૮ સુરિય	સુરુચિ
૨૦	૬ પ્રધામાં-પરબમાં	અપામાં-પરબમાં
૨૬	૧૧ ચિત્રો રજૂ કરી આ સંસ્કૃતિ	ચિત્રો રજૂ કરી સૂચવ્યું છે આ સંસ્કૃતિ
૨૮	૨૭ એવી બાન્તિ	એવી બાન્તિ
૨૯	૬૫ લોકલક્ષ્મી	લક્ષ્મીલોકની
૩૧	૭ ગામડિયા	ગામડિયા
૩૧	૨૬ ગતિ કરે છે	ગતિ કરે છે
૩૩	૧૩ અપ્રતિષ્ઠિત શૌર્ય	અપ્રતિષ્ઠિત શૌર્ય
૩૫	૧૧ સૃષ્ટિનો સર્જક જ	સૃષ્ટિના સર્જક જ
૩૫	૧૨ એનો પ્રહાર	એનો પ્રહાર
૪૨	૧૬ લીલા માત્રમાં	લીલા માત્રમાં
૪૩	૩૧ (હિંદી) મેઘાણીની	મેઘાણીની
૪૫	૧૩ ગંજમાંથી	ગંજમાંથી
૭૬	૧ થા લા	થાકેલા
૭૭	૨૪ કસબીઓની	કસબીઓની
૮૪	૧ આંતરિક	આંતરિક
૮૬	૧ સમર્પણ ન કરીએ	સમર્પણ કરીએ
૯૪	૧૮ લખે છે	લખ્યું છે
૯૪	૨૦ જગવતું	જગવતું
૧૦૨	૧૭ "He signs	"He sings
૧૦૨	૨૬ પાંકને પથ	પાંક પથ
૧૦૫	૨૬ માધુર્યને	માધુર્યનો
૧૦૬	૨ ઊતરતી ન હતી	ઊતરી શકે નહીં
૧૦૭	૫ શાન	શાન
૧૩૦	૬ રંગહટાવાળું	રંગહટાવાળો
૧૩૦	૨૫ તારવ્યે જેમ (દિયે	તારવ્યે જેમ હાકું દિયે
૧૩૦	૨૬ ચિતકું સમર્થ	ચિતકું અમર્થ
૧૩૧	૨ હારે...	હારે
૧૩૧	૩ ...પારખે છે	માં પરખાય છે
૧૩૧	૧૨ સહોદનું રહસ્ય	સહોદનું સામ્ય
૧૩૪	૧૪ વધારે પ્રગટ	તે વધારે પ્રગટ
૧૩૪	૧૬ ઓથીઓમાંનું	...ઓવીઓમાંનું
૧૩૪	૧૭ અત્યંત કરે છે	અત્યંત કરે છે

પાનું	પ કિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩૪	૧૬	અદાથી તેઓ	અદાથી તેની
૧૩૪	૨૬	ખાવાડના	ખાંડવાના
૧૩૪	૨૭	તો ચણુ	તો પણુ
૧૩૫	૨	ધરના કાંકણુ	ધરના કાંકણુ
૧૩૫	૩	ધખકા	ધખાકા
૧૩૫	૬	દેહો	દુહો
૧૩૬	૭	કામિલ છે અતિ કામિલ છે	કાતિલ છે અતિ કાતિલ છે
૧૩૬	૧૦	ગારી તમનાં	ગારી તમારાં
૧૩૮	૧૮	ધૂમ્વા માંડી	ધૂમવા માંડી
૧૩૮	૨૪	એની બધી ક્ષમતા	એની બધી ક્ષુદ્રતા
૧૪૫	૨૭	નહોતો જતો	નહોતો જતો
૧૪૬	૨૦	રઠિયાળ રાત	રઠિયાળી રાતે
૧૪૯	૫	કેનારા ભ્રમ	કે તારા ભ્રમ
૧૪૯	૧૩	ખર્જી	ખગગ
૧૪૯	૧૫	લજ્જત છે	લિજ્જત છે
૧૫૦	૨૬	દાળવી	દાળવી
૧૫૧	૭	જોવા છે	જોયા છે
૧૫૧	૧૪	કાં પરધાનેણી	કા મરધાનેણી
૧૫૬	૨૨	સત્તાચુનો	સત્ત્વ ચુણો
૧૫૯	૨૦	મંદ મદ મલકતાં વગેરે	આ ઝીણા અક્ષરમાં રૂપમા વાચવું.
૧૬૦	૫	વટકીને	વટકીને
૧૬૧	૯	આખા હૃદયના	આળા હૃદયના
૧૬૫	૧૯	લનકારતા કસખીઓ	લલકારતા કણખીઓ
૧૭૨	૨૯	ત્યારે સાખ	ત્યારે સાખ
૧૭૩	૧૪	ચિત્તરચનાની	ચિત્ત રચનાની
૧૭૩	૨૨	પત્રકાર બનવું	પત્રકાર બનવું
૧૮૩	૧૯	લોકપ્રેમી મેધાણીએ	લોકપ્રેમી મેધાણીને
૧૮૩	૨૩	તેવા ઉત્સાહી	તેમ ઉત્સાહી
૧૮૪	૧૮	પાદપૂર્તિ નામે	પાદપૂર્તિ નામે
૧૮૭	૨૭	પ્રત્યેક	પ્રત્યે
૧૯૦	૯	ચારિત્ર્યનાં	ચારિત્ર્યમાં
૧૯૪	૨૬	આખજનથી સંકુના	આખજન બની સંકુના
૧૯૪	૨૭	અતરાતમાનો દોહારો	અતરાતમાને દોહારો
૧૯૫	૧૧	સાહિત્યની શાળા	સાહિત્યની શાખા
૧૯૫	૧૧	પૃથક શાળાઓ	પૃથક શાખાઓ
૧૯૫	૨૨	નિર્વચતાને અને	નિર્વચતામાં અને
૧૯૫	૨૪	મેધાણી મુદાસર દાયદા	મેધાણી કાયદા અને

પાનું	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬૬	૧૦-૧૩	આપણી પોતાની બ...	આ નશ્વ લીટીએ ૨૬ કરેઃ
૧૬૭	છેલ્લી લીટી	દૂંડી દષ્ટિના માસિકા	દૂંડી દષ્ટિના માસિકા
૧૬૮	૫	એમના વિદ્યુતને	એતના વિદ્યુતને
૨૦૧	૬	પત્રથી વિશેષતા	પત્રની વર્ણવતા
૨૦૬	૩	મન સ્વતંત્રતા	મત સ્વતંત્રતા
૨૦૬	૮	સ્પષ્ટ વક્ત્ર હોય,	સ્પષ્ટવક્ત્ર હોય
૨૧૧	૨૦	ક્ષુદ્ર	ક્ષુદ્ર
૨૧૩	૮	અનાયામે કવિતા પ્રેરતા	અનાયાસે કવિતા પ્રેરતા હ'દા છે,
૨૧૩	૧૩	નિશ્ચિટ	વિશિષ્ટ
૨૧૩	૧૬	પૂર્ણ તીવ્રમાંથી	પૂર્ણ તીવ્રતાની
૨૧૩	૨૨	સાહિત્યની કમિની કાચી	સાહિત્યની કૃતિની કાચી
૨૧૪	૨૬-૨૭	હ્યુમેનિઝમ	હ્યુમેનિઝમ
૨૧૭	૨	વાવળાં	વાવર્મા
૨૨૨	૨૪	કાવ્યનાટ્યમાં	કાવ્યવાક્યમાં
૨૨૮	૨૪	ચળે છે	અચળે છે
૨૩૭	૧૧	શીખાણ	શિખામણ
૨૪૪	૧૫	કરતો ડોકો	કરતો રોકો
૨૪૫	૧-૨	કોઈ માતાપિતાના માન	કોઈને માતાપિતાના માન
૨૪૫	૬	આપવા આપી શકાતું	આપવા આવી શકાતું
૨૪૫	૮	ને હેતાળ કરનાર	ને હેરાન કરનાર
૨૪૫	૮-૯	હિંકટ અનુભૂતિએ	અહોંધા ૨૬ કરેઃ અને
	૯	આપણી સામે બિજાં રહે છે...એ પછી નવેા ફરેઃ અને	
		મેઘાણીનાં પાત્રો જેને અર્વાચીન...વગેરે ત્યાં	
		શિર્ષક તરીકે મૂકેા	
૨૪૬	૧૧	વર્તાવાળે	વાર્તા બીજે
૨૪૯	૮	પતિધર્મ	ધર્મધર્મ
૨૪૯	છેલ્લી લીટી	મેઘાણીએ આમ	મેઘાણીને અને
૨૪૯	"	અને તેમણે	૨૬ કરેઃ
૨૬૩	૩	ત્રિવેદીએ	ત્રિવેદીના
૨૬૪	૨	આરોપ	અપેક્ષા
૨૬૭	૧	મેઘાણી સલાવી	મેઘાણી સજીવ
૨૬૭	૧૬	હરખાઈ	હરખાઈ
૨૬૮	૨૧	અગ્રગટ પશુ સામાજિક	ઉપરાંત સામાજિક
૨૭૫	૨	પાત્રનું હૃદયસમસ્તને	પાત્રનાં હૃદય સમસ્તને
૨૮૭	૨૬	પ્રજાજીવનને અનુકૂળ	પ્રજાજીવનને અનુકૂળ
		પાત્રવાહન	પાત્રવાહન